

Ignác Rózsát a magyar olvasóközönség több évtizede jól ismeri és szereti; az erdélyi tárgyú írásai, történelmi és ifjúsági regényei osztatlan sikert arattak. Ebben a munkájában Ignác Rózsa művészi eszméléséről, pályája kezdetéről vall.

Emlékezésében-önvallomásában megejtő szubjektivitással és őszinteséggel tárja fel gyermekkorának és ifjúkorának meghatározó élményeit, színésznői pályafutásának történetét, írói kibontakozását; azt az utat, amelyet „színpadtól íróasztalig” tett. Könyvéből egy igzalmas és igen rokonszenves egyéniség szemszögéből rajzolódik ki az első világháború utáni erdélyi világ, a harmincas évek Budapestjének művészi, írói és színházi képe, Firenze és Párizs... A kötet igazi varázslata azonban Ignác Rózsa ismétелhetetlen, ízes stílusa, amely szerencsésen ötvöződik gondolatébresztő reflexióival.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

IGNÁCZ RÓZSA

Ikerpályáimon

[Erdélyi Magyar Adatbank]

IGNÁCZ RÓZSA

Ikerpályáimon

GONDOLAT • BUDAPEST 1975

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Lektorálta

CZINE MIHÁLY
FENYŐ ISTVÁN
TÓTH DEZSŐ

ISBN 963 2801571

© Ignác Rózsa, 1975

Bevezetés helyett

inkább azt mondanám, hogy az Ikerpályáimon egy lokálpatriótának néhol ásatag, máshol maivá frissülő emlékei gyermekkoráról, Erdélyről. A könyv második része egy kettősnek indult életpálya első szakaszának rajza színpadtól – íróasztalig (1928–1942 között).

Invokációnak Anatole France szavait idézem *Virágzó élet* című emlékkönyvéből:

„...gyermek is hivatott majdan azt is megérteni, amit ma még nem ért. Miért kellene öregnek lenni ahhoz, hogy félig tárt kapucskán kikandikáló falombok és virágok láttán védett kertről álmodozz? Ódon fal láttán csak gyermekkorodban érzékenyülhetnél-e el? A múlt szeretete velünk született; a múlt gyermeket s nagyapát egyaránt megindít, nem kellett ehhez más bizonyítás, mint anyáink regéi, oly idők meséi, mikor még beszéltek az állatok. S ha azt kutatjuk, hogy az emberi képzelet, akár ifjonti, akár megfáradott, akár szomorú, akár vidám, miért fordul annyi kíváncsisággal a múlt felé, bizony azt kell mondanunk: egyetlen kirándulóhelyünk a múlt, ahová küzdelmes hétköznapijainktól, bajainktól, önmagunktól elmenekülhetünk. A jelen küzdelmes és áttekinthetetlen; a jövő rejtve van. A világ minden gazdagsága, pompája, bűbája a múltban lakozik, és ezt a gyermekek éppen olyan jól tudják, mint az öregek...” (Ignác Rózsa ford.)

Gyermek ki nem volt? És ki nem lesz, ha még nem az, s ha megérheti: öreg?

[Erdélyi Magyar Adatbank]

ELSŐ RÉSZ

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Betük és nevek

Falusi késő barokkban épült a kovásznai parókia. Tágas, ötszobás ház, oszlopos tornác előtte. Tornácpárkányon, fehérre meszelt oszlopok között virágos ládák. A fákkal beültetett kerten csermely csöpörgött át: fellelgszakadáskor köveket hengergető hegyi patak. A vízre néző háromablakos hálósobának mindig nyirkos a fala.

Patakocskán túl: sétatér. Pavilonjából tavasztól ősziig behallatszott a muzsikaszó. Mínusz húszfokos hidegben nem zenéltek fürdőhelyszülőfalum hangásza az oldala nélküli szaletliben. A jégcsap a hálósoba ablaka feletti törött ereszből csorrant s fagyott. Hosszabb lehetett, mint a ház január 25-i újszülötte. Kovásznai teleken félméternél nagyobb jégcsapokat is láttam. Súlyom, hosszúságom nem mérte senki. Nálunk nem voltak ilyen szokások az első világháború előtt.

Ágnesünk hat kenyeret dagasztott egyszerre. Szépen kiszaggatta, szakajtóba tette. A dagasztótekenő oldalán maradt tésztát lekaptarta. Abból, amit így összekotort, kemény kis cipót gyúrt. Utoljára azt is bevetette a – pestbe. A kemencét nálunk pestnek hívták; az ország fővárosát, Pestet nem nevezték kemencének.

Mikor Ágnes a pestből kiszedte a ropogásra sült kis cipót, azt mondta:

– Fogjasza, lelkem, s fogyassa. Sze' a vakaró csakis a Vakaróé.

Ezen kívül, hogy vakarónak nevezték, szülei maradék életerejéből keletkezett, a már kamaszkorúvá serdült testvérek ráadásaként szü-

letett gyereket más sérelem nem érte. Boldog gyermekkorom volt. Kiskori sok-sok betegségem megannyi remek kirándulás a képzelet kivirágoztató lázálmok világába. Az ezerkilencszáztizenhatos menekülés izgalmas utazás; nagy kaland.

Négyévesen „mindent” megtanultam, amit hat, kilenc meg tizenhárom évvel idősebb nagytestvéreim hangos szóval bifláztak, le és fel rohagálva a kert nyírott gyertyánnal szegett útjain.

Erzsi meg Laci, a korban hozzám két közelebb álló, nagy ritkán leereszkedett hozzám. Óvoda után „nekem való” társasjátékukba is bevettek. Hogy-tetszik-et kellett játszani. Feleletekből kitalálnia a hunyónak a titkon feltett személy nevét. Laci hunyt. Titkos személyem máris volt, még Erzsinek sem mondtam meg, kit is választottam, kérdezze csak ő is. Fiú volt, együtt jártunk óvodába. Olykor náluk játszottuk a papa-mama játékot oly meghitt egyetértésben, hogy Ágnesünk mint szemtanú meg is jegyezte:

– Netene, Rókica, tán ez az Ugron Jancsika lesz a maga szerepe?

Ő lesz az. Semmi kétség. Őt „tettem fel”.

Bátyám, kiseném ugrattak. Mintha sehogyan sem tudnák kitalálni, ki lehet az a személy, akiről kivallottam már, hogy szőke, öt-éves, a szomszédban lakik, fiú, gyakran látom. Laci ravaszul „kisegítő” kérdést adott fel:

– Mi lehet? Ki lehet? – kezdte, majd –: Róka, csak annyit segíts, mondd, milyen betűvel kezdődik, és milyen betűvel végződik a neve?

Honnan tudhattan volna, mi az a betű? Gyanútlanul kivágtam:

– *Ugron* betűvel kezdődik, *Jancsi* betűvel végződik.

Erzsi, mikor kinevette magát, elárulta: más a betű, és más a szó.

Hogy mi a szó, azt sejtettem, biztosan az, amit egy szuszra mond ki az ember. Különösen Laci, mikor futkározik a kertben egy nyitott könyvvel, hol belenéz, hol nem, s úgy hadarja: hősvér- tölpiro- sultgyász- térsó- hajtvakö-, s mindenik ilyen szó végén lefejel a köny-

vével egy, futkározó útja mentén nőtt virágfejet. Mi lehet a betű Ugronban, Jancsiban?

Jókora kertünket az ezer ember befogadására elégséges tempomunkkal szemközti oldalon egyemeletes szálloda és vendéglő tűzfala határolta. A falra feketével valami hosszanti volt pingálva.

– Na, nézd – mondta Erzsí –, hogy megértsd, azok ott a falon betűkből álló szavak.

– De hogy? – kérdeztem. Egyáltalán nem láttam, hogy állnának. Oda voltak festve. Mint a Laci régi kifestőkönyvében a mindenféle ábrák.

Erzsí nem ért rá megmagyarázni az egész bonyodalmat, de a hozzánk legközelebb levő „hosszanti” egy tagjára odamutatott:

– Az ott, látod, innen a legközelebb, „E”. Egy nyomtatott, nagy *E*. Az az *E* betű neve. – Azzal elment okításomnál fontosabb, saját játszanivalója után.

Olyan *E* több is volt a falon. Voltak más rajzolatok is. Hol Erzsítől, hol Ágnestől megtudakoltam a *nevét* egy-egy olyannak. Azt is Ágnes szolgálónk mondta egyszer, mikor bizonyára megunt már, hogy gyomlálás közben kerti tanítóném legyen, hogy azokat a *betűket* egybe szokták mondani. Az az olvasás.

– De maga erre ejsze még reáér. Sze’ csak két esztendő múlva megyen iskolába. Inkább jöjjön, segítsen, szedjünk csihányt a kicsi rucáknak.

Csihányt szedni? Inkább gyakoroltam a fali rajzolatok nevét. Senki sem mondta meg, merről rakjam egymás mellé azokat. A jobb felöliek közelebb estek. Felőlem az utca felé haladva egybetettem vagy három hét alatt a falra pingált „neveket”.

El is hengegtem vele Lacinak az első adandó alkalommal. Mindig is neki szerettem volna imponálni.

– Azér is tudom, hogy mi van odafestve úgy egybemondva.

– Mi? Mit akarsz, öreg?

– EDANEMORP RUZ SUAHTSAG! – Majd kitörött a nyelvem, de kimondtam.

Laci nem kacagott, Laci nyerített. Nem mondhatom, hogy röhögött. Nálunk akkoriban csak a ló szokott röhögni.

Én meg: – Hiába nevetsz, tudom. Csak azt nem, édes Laci, hogy mi az, hogy SUAHTSAG?

Hogy Pitroff vendéglős, a szomszéd, miért festette a szabályosan, vagyis balról jobbra haladva német szavakká formálódó betűket: a „GASTHAUS ZUR PROMENADE”-t a színmagyar lakosságú Kovászna fürdőhely egyetlen vendéglőjének tűzfalára? Bizonyára nem a Kovászna társfalujában, Vajnafalván lakó nagyszámú, németül szót sem tudó románok kedvéért. Jártak volna hozzánk osztrák vagy más német ajkú fürdővendégek? Szülőhazám akkor az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott. Színét sem láttam „gasthausul” beszélő embernek az első világháborúig. Az, alighogy megtanultam rendszeren olvasni, ránk szakadt.

Nyáron nem zenéltek már a fürdőhely hangászhai. A pavilon mellett levő, ugyancsak oldala nélküli „kurszalón”-ban sem ropták a táncot a helybeliek.

Az óvodát, ahogy Ágnesünk mondta, „kivégeztem” úgy a háború közepe felé, miután nem is egy óvodai ünnepélyen dicsőséges szereplésemmel közreműködtem. Négy-ötéves koromban meglepő színészhelyettes voltam. Táncoltattak, szavaltattak nyakra-főre.

Nem ért rá édesanyám alulról is tisztességesen felöltöztetni? Vagy a hadicérna szakadása okozta a „botrányt”? Gyanútlanul álltam az óvoda udvarára állított pódiumon. Mint „rutinos” színész némi nonchalance-szal. Szemközt velem népes gyülekezet. Sátornak nevezett, padsorokkal megrakott fészerben ültek. Fedett nézőtéren. Mindenki ott volt, aki számított, még a konkurens, a vajnafalvi óvoda elegáns óvó nénije is. Nem hiányzott a helybeli szolgabíró és a szakállas Gyula bácsi sem. Ő egyben a mi óvó nénink bátyja volt és tanfelügyelő. Az előadandó ünnepi költeményt tudtam, verset hamar tanultam, alig olvasott Mariska néni el nekem egy szakaszt háromszor, már fűjtam. És a rutin, ugyebár. Mert eladdig hányszor is szerepeltem már! Háborús-hazafias ünnepélyecskén történt. Szív for-

májú medalion volt a nyakamba akasztva: kellékem. A vers címe mintha az lett volna, hogy: *Aranyat vasért*. Avégből, hogy mi mindent feláldozunk a hazáért, azt kellett mondanom: *Tessék kérem, itt e szív is!* – és a nyakamban lógó aranyozott izécskét odakínálni. Kínáltam én teljes színészi átéléssel, még meg is rándítottam a nyakamat, úgy nyújtottam tenyerembe fogott szívemet. A sátor felől felharsant a nevetés. A drámai pillanatban a bugyim gombja lepattant, a vászon holmi lehullt, és faszandálos lábam körött elterült a pódiumon. Álltam, kezemben a szívvel. Mariska néni hangosan súgott, mindhiába. Tovább egy szót sem szóltam. A vajnafalvi óvónő zsirardi kalapját néztem, a tanfelügyelő szakállát, a szolgabíró potrohát, a gyerekfejeket, a sátort. Úgy megnéztem az egész társaságot, hogy ma is látom őket. A vajnafalvi tapsolt, hogy azzal térítsen magához. Kiléptem a lehullott fehérneműből, a szükségtelen kellékből. Meg sem hajoltam, hátra sem néztem. Levonultam a pódiumról. Egyet szaladtam hazáig. Véleményem az egészről a kert zugában, hangos monológban „Gasthaus”-nak mondtam el. Lehetséges, hogy ekkor dőlt el – *először* –, hogy *inkább* leszek másokat megfigyelő jellemző, mintsem magam mutogató emberábrázoló?

Még tíz éven át voltam műkedvelő, majd hivatásos gyerekszínész. Néhány felsülést, sok kis sikert arattam. A be nem fejezett szereplés ma is ott lappang a nyomasztó emlékek lomtárában.

Illett volna az óvoda „kivégzése” után iskolába járnom, ahogy az szokásos, ősztől tavaszig? Ám a télen is használható állami iskolába ekkorra katonai kórházat rendeztek be. A tanteremmé előlépett kurszalón csak nyáron működhetett.

Testvéreim Sepsiszentgyörgyön tanultak; anyám a nőegylet tagjait tanította tépés készítésére, és ápolónőket nevelt belőlük a katonai kórháznak. Apám tetemes papi, esperesi munkáján túl a kórház élelembeszerzését, a helyiség nélkül maradt iskolák mégis fenn tartását, mi mindent végzett! Én hol jártam a kurszalón-iskolába, hol tífuszban feküdtem. Még mindig rácsos ágyamban, hogy a negyvenfokos láz rohamaiban ki ne essem belőle. Volt úgy is, hogy pok-

rócokba csavargatva a kertben. Félárnyékban, virágzó almafák alatt, szemközt Gasthaus zur Promenadéval, mely fölé (a toronyból) odakéklett a Keleti-Kárpátok havasainak valamelyik csúcsa. De én egy tábori ágyon feküdtem. A tűzfal elfogta a kilátást. Tudtam már olvasni, de a karom nem vehettem ki a takarók alól. Hónom alatt így-úgy megragasztott törött hőmérő. Tüdőcsúcshurutom volt – a csinos, fiatal katonaoorvos szerint. Ernőnek hívták, már le is tudtam ezt írni. Csupa nagybetűvel. A kicsi betűket ki nem állhattam. Mikor éppen nem süvöltött a mi „drága” szelünk, a nemere, ki is bújhattam a takarók alól, és palatáblára rárajzoltam az első szerelmes költeményt: *Ő, Ő, Ő = Ernő*. A tífusz kihullatta a hajam. Kopaszra nyírt fejem búbjától pokrócba csavart talpamig szerelmes voltam Ernőbe. Viszonozta: hozott egy fél tábla valódi, nem hadi csokoládét. A bevehetetlen nagyságú, szúrós valamibe csomagolt kinin-pirulákat nem szerelemből adta. Azokat csak emberbaráti kedves-ségből lopta a kórház gyógyszer-tárából. Vajon lenyeltek hasonlókat szegény, lázas katonák? Én soha. Nem mentek le, hiába erőlködtem fulladásig. Inkább azt hazudtam, ha senki nem néz oda, sok borvízzel igazán lenyelem. A vizet megittam, és az ökörnek elég nagy, kökemény pirulákat a rácsos ágyam megetti falvédő és a fal közé mint valami kis babaház tégláit beépítettem.

Míg nem volt háború, szüleim mennyezetig érő fenyőt állítottak karácsonyfául a szalon sarkába. Oda nem tehetjük be sáros lábunkat akármilyen műves napon. Volt egy olyan karácsonyunk, amikor Deme bácsi nem hozott a Tilalmas erdőről plafonig érő, jó szagú lucfenyőt.

Anyám kerti fenyőnkről a maga vágta pár gallyat tűzte egy vázába. Játék ajándékot sem termett az a karácsony. Anyám az örömhírt hozó karácsonyi angyal nevében képes levelezőlapot akasztott a fenyőágra „Rózsának” címezve, és azt írta rá: „Jó magaviselet esetén január elsejétől jöni fog a *Jó Pajtás* gyermekújság.”

Elek nagyapó

Nem ismertem egyik nagyapámat sem. Ignác nagyapám, miután ősei Csikból Szolnok-Dobokába telepedtek, Désen élt, s élt még tizenkét éves koromban is, de sohasem láttam. Hogy miért volt olyan messze Dész Kovásznától vagy Fogarastól (ahol később lakunk), nem tudom. Azt sem, hogy mi tette az öreget zord otthonülővé, s miért, hogy fia, apám is, csak ritkán látogatta meg. Makkai nagyapám réges-régen meghalt, még anyám kislánykorában. Nagyenyeden volt történelemprofesszor, két asszonytól tizenhárom gyermeket nemzett, ötvenéves koráig tanította a „meghamisítatlan nemzeti históriát”, egyik képzeletdús unokája (néhai Jancsó László orvos) regéje szerint magányosan kirándult Enyedről a havasokba, aztán megzavarodott elmével (vagy éppen megvilágosodottal?) felkapaszkodott a Detunáta-hegyre, ahol valamit Istennel beszélt volna meg. Onnan egyenesen az állomásra tartott, s az ott ácsorgó, átalvetős, szegényes áruikkal Enyedre ment román parasztsztyonyok közt egy fillérig szétosztotta teljes, legutolsó tanári fizetését. Pár napra rá szívbénulásban halt meg, anyám szerint éppen abban a karosszékbén ültében, amelyik két világháború, forradalmak, ellenforradalmak, özönvizek törmelékeiből valahogyan féléségben megmaradt. Síremléke ma is áll az enyedi Órhegyen, s kései enyedi tanárutódok emlékezte szerint nem örült meg; idegösszeomlását az okozta, hogy a teológiát, ahol történelmet adott elő, Enyedről Kolozsvárra helyezték, s Ő Enyedre gyökerezetten, sok gyermekével kénytelen volt a főiskolai tanárság helyett gimnáziumi tanárként működni tovább. 51 évet élt. Özvegye, nagyanyám, ritkán látogatta meg, csak ha átutazott vidékünkön, mikor Bukarestben tanító-nősködő leányaival enyedi nyári vakációra hazafelé tartott. Mennyire sóvárogtam egy valódi, erős, támogató, mesélni, játszani is tudó igazi nagyapa után!

Apám tulajdonképpen nagyapai korban volt kisgyerekkoromban, de nem volt semmi apukás-nagyapás tulajdonsága. A családi élet

elől mozgalmas közéleti tennivalói vonták el. Ha otthon volt, sportos szenvedéllyel űzte a fizikai munkát (az irodalmi munkáján, templomi szolgálatán túl), a favágást, faültetést, gallyak nyesését, ásástól kaszálásig: a kertgondozást. De hogy játsszék velem? Vagy ráérjen bölcsködő kérdéseimre felelni? Anyám, a mindig lázrzsás arcú, tüzes tekintetű, törekeny, lobogó kedélyű intellekta, végzettsége szerint tanárnő volt. Ha éppen ketten maradtunk egy-egy keserves vásárnap délután, csendes, magányos foglalkozásra intett. Ő maga ilyenkor a palettáját vette elő, s festegetett, műkedvelői módra, nem is rosszul: ábrándosan keverte a palettán Maros menti, régi otthona környékének lágyabb, líraibb emlékszíneit; az örökké szeles, zord Kárpátok tövét, gyönyörűszip rideg-hideg szülőfalumat nem szerette. Az általa szerfelett anyagiasnak, magának valónak tartott, háromszéki székely népet sem nagyon. Értelmiségivé leszegényedett, közép-erdélyi, középrendű nemesek ivadékaként, mintha valahol a lelke mélyén lenézett volna „minket”, székelyeket. Bár papnéként a közjólétért szorgosan buzgólkodott. De hogy futkározott volna velem a kertben! Soha! Más gyereknek volt legalább otthon ülő, még erős, igazi nagyapja, akivel játszani is lehetett, meg – gondoltam – a szülők zsarnokságával szemben védelmet is lehetne egy igazi nagyapánál találni.

Keveselltem családunk létszámát. A nagy gyerekek elmentek más városba iskolába. Miért nincsenek nálunk mindig közel levő, csakis velem törődő felnőttek? Együtt lakó, nagy család folytonos védelme?

Ötévesen minden elfakult fénykép eredetije érdekelt: „az kim volt nekem?” – faggattam anyámat. Későbbben képzeletbeli nagy családomba tisztos vagy megnyerő külsejű ismerősök, néha egészen idegenek fotográfiáit is belesoroltam.

A nevemre megrendelt *Jó Pajtás* első száma megérkezett. Szerkesztője: Benedek Elek azzal lepte meg öregrokont sóvárgó gyermekségemet, hogy Nagyapónak nevezte magát.

Az én nevem

Az én sohase ismert nagyapámnak, a szomszéd gyerekének, a pestiének, a dunántúliénak. Minden gyerek nagyapjának. A közös nagyapába azonnal belegyönyörödtem.

Mikor a nekem küldött *Jó Pajtást* először átböngészttem, nem jutottam odáig az olvasásban, hogy: kiadja Singer és Wolfner. Egy rovat állított meg. A Szerkesztői Üzenetek. Legeslegelső sorában vastag betűkkel kinyomtatva a nevem.

S ha csak az, hogy: Ignác Rózsa! Legépelve láttam már olyan előadás meghívóján, amelyen szerepeltem. Most más is volt oda-szedve, ez:

„Üdvözöllek előfizetőink között. Ugye, székely vagy, kisunokám? Ilyen nevek csak Háromszéken teremnek.”

Teremtek bizony bőven Erdély-szerte, Csikban is, még a Kárpá-tonkon túl is Ignácok, mint megtudtam később, de én attól kezdve mind a két felemmel csakis székely lettem.

A tőle kapott, az újságba először lenyomtatott név varázsa bűvölt volna el?

Nem volt elég szerkesztőségi postája? Elégséges levelezés híján is tartani akarta a rovatot? De miért az én nevemet szemelte ki? Paál Erzsinek nem izent ő maga elsőnek, noha az mindkét oldalról igazi székely volt, és kovásznai előfizető. Jól írni csak a nagy, nyomtatott betűket tudtam még, de azért nyomban válaszoltam, apám irodai papírjának félvén, hat sor versben, melynek csacska tartalmánál csak nevemre kicsengő rímei voltak gyermekdedebbek: „Óta, kótya, – róla, róka, – rózsa, Rózsa.” Válaszát az óvodista versembersemre – ha válaszolt –, elrekkentette a meneküléses-háborús postatárás. A gyermekújság nagy kihagyásokkal jövogetett.

A mesélve tanító Benedek Elek

A *Jó Pajtás* a változó világ hírért és üzenetét hozta el határszéli falunkba. Benedek Elek gyermekújságja egy verses rovattal üdvözölte, ünnepelte és népszerűsítette a köztársaságot: „*Tökmag Király harmonikázik.*” Ahogy ma visszaemlékszem rá, ez a „Londonban, hej, van számos utca” mintájára írt, kedvesen tanító csúfolkodás nem volt irodalmi műremek. Még jámboran gördülékeny rímei sem voltak tökéletesek, de elbűvölően friss hang áradt belőle.

Tökmag király – egy mesebeli gnóm – arról harmonikázta strófáit, a gyermekeknek, hogy a megváltozott világban, határtalan örömeire, cicsapták őt a királyságból. Unta már amúgy is ezt az ósdi foglalkozást, és ezért felcsapott hajdani, oktondi uralkodását s annak szánalmas és kacagtató emlékeit zengő krónikásnak. Az izgalmas az volt, hogy ezt éppen az a Benedek Elek írta, aki a *Magyar mese- és mondavilágban* annyi csodálatos királyról, veres hercegről, zöld királyfiról mesélt.

A *Jó Pajtás* újdonságot hozó, az aktuális felnőtt élet híreit, eseményeit gyermekekkel közlő, igazi újság volt. Folytatásos regényke jelent meg benne a gyerekek napi életébe keveredő, kotnyeleskedő – kissé jelképes – rókacsaládról: a mihaszna, úrhatnám polgárságról meg a csaló hadseregszállítókról. Krónikás leírás szintén folytatásokban a Kisbaconban nyaraló Benedek családnak 1916-ban lezajlott meneküléséről. Az utóbbinak hatására én is nyomban „íróvá” váltam, s elkezdtem „megírni” egy kékfedelű számtanirkába családunk azonos időben történt világgá futását, s legalább tíz mondatot meg is költöttem belőle, mikor nagy megdöbbenésemre arról értesültem – apám közölte anyámmal dohogva –, hogy a barátosi pap öccse, bizonyos Szabó Dezső „csúffá tette ám az egész háromszéki papi társadalmat, saját testvérét a leginkább. És a menekülést ugyancsak megírta.” – „Szerencséje, hogy engem nem figurázott ki benne,

adtam is volna neki” – tette hozzá aztán *Az elsodort faluban* Farczády Jenő névvel szerepeltetett férfinak – akiben apám (s még anyyan) Szabó Dezső paptestvérét ismerte fel, s aki az időben a szomszéd faluban papságától éppen megfosztva (vagy csak annak gyakorlásától felfüggesztetten?) élt – nyomban egy nagy csomagot küldött, benne többek között, ahogyan emlékezem, a „kopott überciherét”. Így „írói” pályakezdésem a Benedek Elek ihlette, Szabó Dezső lehűtötte esemény hatására, sürgős játszanivalók, gyerekbetegségek, s mert a valóságos betűvetés kínjai fogtak el az iskolában, megszakadt. De hogy nem „firkálni” kell, hanem cselekedni, apám példájára a „megírt” szegényembernek segítséget kell küldeni, az is meghökkentett. A beállott történelmi változás folytán a *Jó Pajtás* nem járt többé.

Elek nagyapó „könyvtárosa” is voltam

Betűfaló kisdíák és ismert gyermekszínész voltam már Fogarason (ahová elköltözködtünk), mikor egyszerre, tömegesen s nem mindennapi körülmények között találkoztam Benedek Elek műveivel. A fogarasi állami gimnázium éppen gazdát cserélt. A gimnázium egyemeletes épülete alatt kőpartok közé szorítva folydogált – s fellegszakadás esetén tajtékozott – a havasból érkező Berivoj patak. A gimnázium új nacionalista-sovinisza könyvtárosa úgy vélte híven követni „nemzeti meggyőződését”, ha az iskolából minden magyar nyelvű könyvet kidobtat. Egyszerűség okából mindjárt az épület lábánál folyó Berivoj patakába hajígáltatta az ifjúsági könyvtár sok száz, világosdrapp vászonba kötött könyvét. No, ha a patak menti gimnázium egyes diákjai vízbe dobálták a számukra hasznavehetetlen könyveket, mi, a Bethlen utcai gimnázium egyes diákjai meg-

alakítottuk a „könyvhalászkok egyesületét”. Egymagam legalább tizenkét félig ázott Benedek Eleket halásztam a patakba döntött könyvkupac tetejéről, s vittem a mi iskolánkba. Elég szép tornamutatvány volt a meredek csatorna betonfalán lekúszni a patakig. Elsőnek a *Testamentumot* szárítottam meg és olvastam – már nem is álmélkodva, hanem a kisgyerekkori Tökmag király tréfás forradalmiságát komoly hangnemben újra lelve benne. Utána Benedek Elek ifjúsági regényei következtek: Katalin, Huszár Anna, Mária története; Benedek Elek nagyanyjának, anyjának és feleségének életregényei.

Benedek Elek nemcsak meséinket és mondáinkat mesélte újra – korának fogyatékosabb néprajzi készültségével és szaktudásával, mint azt a mai, haladottabb folklórtudomány már megkívánja, viszont nagy írnudással, meleg emberséggel, mindenkire közel vivő egyszerűsítéssel és sok-sok humorral –, hanem magát a nemzeti történelmet is újra tanította-mesélte a *Jó Pajtásban*. És későbbi gyermekújságjában is folytatta történelmi nagyjainkról írt sorozatát „Emlékezzünk régiekről” címen. Ő volt az első írónk, aki a gyermekvilág tudatába, képzeletébe belelopta-varázsolta a társadalmi változás kérelhetetlen szükségességét.

Színpadi szerzőm: Benedek Elek

Többsincs királyfi című bűbajos mesejátékában felnőtt színészek teljesítőképességét is próbára tevő pompás karakterszerepet írt a királyfit dajkáló, forró lelkű, „ami a szívemen, az a számon”, az ördögtől sem féltő „szabad” székely asszony, Ráki figurájában. Ez a szerep volt gyermekszínész korom legnagyobb sikere. Végigjátszottam fél Erdélyt benne, s mikor Benedek Elek hírért vette, hogy „hiteles ábrázolást” tanulandó, elmentem a szombatfalvi ménestelep kocsisai közé, hogy tanítsanak meg „igaziból” lószerszámot pucolni – efféle színpadi munkával kezdődik a szerep –, s hálából a taní-

tásért az egész darabot egymagam eljátszottam az állami ménességgazdaság istállóí előtt a gyepen; meg mikor Török Sándor (akkori erdélyi, kezdő újságíró) cikket írt róla, hogy gyerekszínész-társulatunk nem csekély közreműködéssel úgy cenzúráztatja a műsort, hogy szemléltetően mintát játszik az illetékes városkák rendőrkapitányai előtt – jellegzetes betűivel levelet írt nekem.

Levelét Kisbaconból keltezte. Benedek Elek a forradalom bukása után nem lelte helyét a fehéredő Pesten. Mikor ezrek s tízezrek hagyták oda Erdélyt, ő éppen akkor költözött haza, háromszéki kicsi birtokára, Kisbaconba, az öreg, kurtanemesi Benedek-kúriába. A „színésznőjét” köszöntő szerző levele mellé egy újságpéldány is érkezett. Szálkás, rossz papírra kinnal nyomtatott, új erdélyi gyermekújság volt ez, a *Cimbora*. Sokáig őriztem a *Cimborának* e számomra dedikált példányát. Azt írta rá: „*I. R.-nak küldöm, nem azért, hogy megrendelje, mert már nagy leány, hanem hogy lássa: újságot csinállok az erdélyi gyermekeknek is.*” Nyomban megrendeltem magamnak, s megrendeltük iskolánknak is.

Ügyszólván egymaga írta tele az egész lapot. Nyomdát hozzá csak a messzi, vicinális vonatokkal több napos dőcögéssel elérhető Szatmáron talált. Kéziratait gyakran kétszer-háromszor is újra kellett elküldenie; elvesztek, vagy nem érkeztek meg. Az elkészült példányok visszautaztak Kisbaconba, onnan az egészet maga expedialta. A lap költségei miatt a kis birtokra kölcsönt kellett felvennie. A gyermekújság deficittel, kínlódva működött. Mindebből mit sem sejtettem. Egyhavi előfizetése kevesebb volt, mint egyheti uzsonnapénzem. Járattam, s előfizetőket toboroztam.

Benedek Elek „munkatársa”

Aztán egy napon, tizennégy éves koromban, megírtam és elküldtem neki életem első „művét” – amiről fogalmam sem volt, micsoda. Ő nevezte ki novellának, és közölte a *Cimborában*, a nyomda csigatempójához képest azonnal, első, vezető helyen. És egy levelezőlapon így gratulált: „*Novelládat boldog örömmel közlöm. Irigylésremélően egészséges humorodat tartsa meg az Isten, írj még sok hasonlót, legfiatalabb, kedves munkatársam.*” Még szerencse, hogy határtalan büszkeségemben szó szerint megtanultam a *Társszerzők* című (gyermekíró társszerzőket kifigurázó) novellácskát ért gratulációt, s így most hűségesen emlékezhetem Benedek Elekre.

Levelezőlapját, a dedikált újságpéldányt is – meg minden más gyermekemlékemet, olyan fényképemet, ahol csak egymagam voltam fotografálva – elégettem tizenhét éves koromban, mielőtt sógorom jól betöltött, de elrozsdásodott Mauserével komolyan, ám eredménytelenül szíven lőttem magamat. Apámról tudtam már, hogy gyógyíthatatlan. Nagy betegségében egyre azzal gyöttrődött, hogy velem, belőlem mi lesz árván, nélküle. Esetleg színésznő akartam volna lenni, de hogyan vágjak neki annak az erős idegéletet és kemény fizikai munkát kívánó pályának, mikor „nyomorék” vagyok? Kolozsvári orvosunk tévesen – s hogy tévesen, azt csak évek múlva tudtam meg – egy magasugrásból történt gerincsérülésem következményeit végzetes, gyógyíthatatlan bajnak diagnosztizálta. Hiába volt akkor már kutya bajom. *Ettől* rettegettem. Ahhoz, hogy hivatásos színész legyek, Erdélyt el kellett volna hagynunk; Romániában akkor nem volt magasabb szintű magyar nyelvű színészképzés. Anyám el sem tudta volna képzelni, hogy leánya főiskolai végzettség nélküli ember legyen. Egyvégtében rólam folyt a szó néném, anyám és sógorom között. Hogy miért is akartam igazán meghalni, ezekkel együtt ma sem tudom pontosan, csak azt, hogy komolyan akartam, s szerelmi bánat, csalódás nem volt öngyilkoló okaim között. Sóvány voltam, mint egy vadászagár, olyan nyúlánk is. Kiálló bordáim

közt kísérletem előtt nem sokkal rajzolta ki – a hetedik és nyolcadik borda közt – a szívcsücsköt egy vizsgálata során az orvosom. Azt a jelet le nem mostam onnan, míg a halálra készülődtem, hogy pontosan találjon a golyó a szívcsücsökbe, ha a jelzett helyen a csövet jól belenyomom. Ki is próbáltam az öreg, nem ismétlő Mausert sógoroméék kertjének egy zugában a ribizlibokrok megett. Működött. Újratöltöttem – miért, hogy csak egy kicsiny pörkszerűség őrzi kísérletem nyomát? Hiába kutatnám. A felsülésem okozta rettenetes ijedtség csakhamar mámoros, csalárd, hitegető életörömmé csapott át: ki ne hinné vagy képzelné inkább tizenhét éves korában, hogy megmaradása *nem* véletlenségből történt, hogy sorsa, további életében éppen hivatása van? A kísérlet-élményért sohasem sajnáltam magamat, de hogy életem első, nevemre szóló dedikációját, Benedek Elek levelét, sorait a *Cimborán* elégettem, azt máig sem tudtam magamnak megbocsátani. Csak a megjelent novella s még néhány, a *Cimborába* írt gyermekmunkám lehet meg valahol, Benedek Marcellék hagyatékában, valamelyik múzeumban; az ő drága keze írása hozzám, nem.

A *Cimborában* első jelentkezésem után nemsokára új, ifjú s szintén vezető helyen megjelenő verselő munkatárs neve tűnt fel. Dsida Jenőé. Amint azt Benedek Elek fia, Benedek Marcell az *Irodalom-történeti Közlemények* 1955-ös egyik számában meg is írta, az oly sok erdélyi íróat istápoló Nagyapó a fiatalon elhalt erdélyi költőt, Dsidát meg engemet „fedezett fel” utoljára.

Szüleimmal az 1922-es segesvári Petőfi-emlékünnepeken ismerkedt össze mint annak egyik fő-fő rendezője; ott is ráért velük sor-somról beszélgetni. Írtak is egy lapot nekem. Milyen öröm, hogy ezt nem égettem el – s *most* ezt az egy aláírását megtaláltam.

Személyesen, ifjúkori viharos gátlásaim, összeomlott önbizalmam és más ostobaságok miatt nem beszéltem soha vele, pedig beszélhettem volna. 1928-ban, a Zeneakadémia nagytermében, a szárnyai alatt felnevelkedett, már Erdély-szerte maga vezette előadásokon bemutatott új írói gárdát ajánlotta a pesti közönség szeretetébe. Ott

állottam a zenekar nézőtéri oldalán az előadás után, és néztem őt. Már nagyon öreg, olyan szép arca volt, mintha Jókai írta volna. Ezüstfehér haja, törökösen kurta sasorra, hófehér, ápolt rövidre vágott korszakába, bajusza, domborodó homloka, gyengén rózsás arc-színe. Fekete ruhát, puha fekete szalagnyakkendőt viselt. Oda kellett volna rohannom hozzá, megölelnem, csókolnom, és csak álltam a zenekar oldalán, kábán, furcsán sajgó szívvel, hiún, világtól sértetten s esetlenül. Éppen sehol, senki sem voltam; gyerekszínész már nem, színésznek még csak növendék; a gyermekkori irodalmi kísérletezések messzi mögöttem: hívságos gátlásaimban restelltem bemutatni magam, hajdani színésznőjét és felfedezett írópalántáját, aki már tizenhét esztendő múlt, azt sem tudja magáról, hal-e vagy csirke, kezdi az egész élete pályáját legelőlről, miután egyszer már, csodák csodájára elindult, s futamodott egy picikét rajta.

Benedek Eleknek az egyetlen akkori erdélyi gyermeklap, a *Cim-bora* fenntartásáért folytatott küzdelméről, az elmaradt segítségről – többek között (mert Benedek Elek lapja kimúlásának tragikus körülményeit Benedek Marcell is megírta) – Szántó György a maga eruptív, robbantani vágyó stílusában írt önéletrajzi regényében, a *Fekete éveimben*, egy egész fejezetet át méltatva Elek apó érde-meit, háborogva Szabó Dezsőnek Benedek Eleket ért támadása miatt. És elsíratva a váratlanul elköltözöttet.

Írtam Nagyapóról nemegyszer magam is. Első, rövidebb lélegzetű írásokból: karcolatokból, novellákból álló kötetemet az 1939 októberében megjelent *Levelek Erdélyből*-t egyben „Első szerkesztőm, a nagy székely pionír áldott emlékezetének” ajánlottam. Ezekben az írásokban van egy, ami éppen a *Cimboráról* szól; valamennyi megjelent előzetesen az *Új Magyarország* című napilapban, melynek volt egy vasárnapi melléklete is; szerkesztője biztatta ki belőlem az egész levélsorozatot; azzal ösztönözve új s újabb karcolatok szerkesztésére, hogy élményanyagom bőségét dicsérette.

Írtam Benedek Elekről – nem is olyan régen – százéves születésének évfordulójára, s lám, ma is még egyre róla írnék. Mert feled-

hetetlen, hogy az első jelentős nevet, életem első írójának nevét, az övét szülőfalumban ismertem meg? Úgy lehet, az arra hajtó becsvágy magját, hogy az én nevem is jelentsen valaha valami érdemlegeset, azt is éppen Benedek Elek plántálta belém. Azzal, hogy nevemet kinyomatta, s majd novellácskáimat is? Mert *nem* én jelentkeztem nála írócska-sziklevelecskeként, hanem ő írt először nekem? De hogyan is írta volt a *Jó Pajtás*ban azt a pár sort? Úgy írta volna, ahogyan emlékezem: „ilyen nevek csak Háromszéken teremnek”? Jobban tudott ő székely-magyarul. Bizonyára azt írta volna, hogy *Háromszékben*. Ha ugyan nem azt írta, hogy Háromszék megyében. Hiszen a mi, Benedek Elekével közös megyénkben születettekről mégsem való azt írni, hogy „három széken” születtek. Megyénk három településhelyből keletkezett, az Orbai, a Kézdi, meg a Sepsi székhelyből-székből. Mikor a közigazgatás egybecsapta a három székhelyet, a volt székek járásokká váltak. (Apám éppen az Orbai járás esperese lett; majd az egész Háromszék megye Magyar Párti képviselője, már a háború után.)

Ekkor megyénk nevét szó szerint fordították le Treiscaunera, ami bizony három darab ülőszéket jelent, akár karosat is; így aztán, akik abban a megyében 1918–1941, majd meg 1945–1970 között születtek meg, azok, úgy lehet, „három darab széken” jöttek világra? 1970 óta Kovászna nevű szülőfalum nagyobb dicsőségére az egész megye neve Kovászna, sőt Covasna lett; furcsa nevű falum meg ma már szinte város.

Gyerekkoromban hét kilométeren elnyúló, fel a hegyek alá kanyarodó nagyközség volt, alsó fele is, felső is fürdőtelep; lakóinak zöme törpebirtokos, erdőkitermelő, deszkagyári munkás, vagy éppen módosabb fűrésztelep-tulajdonos s vagy két tucat székely kurtanemes. (Ezekből sógorság-komaság révén a tán egykor rabonbán Ugrokok meg a szenttamási Deákok „rokonok” is.)

Falum neve

Mennyit bogozgatták volt felmenőim, s még testvéreim is, hogy a falu neve honnan is eredhet, jelent-e valamit. Apám írt volt egyszer egy kisebb méretű Kovászna-monográfiát; nem kiadásra, csak úgy, számbavétel okából valaminő beszámolójához csatolta az egyházi jegyzőkönyvbe. Ő hitelt adott annak a feltevésnek, hogy a szó szláv eredetű, a *kváz* szóból eredne, hogy csakugyan-e, s miért, azt nem firtatta. Van egy várhegy falumnak északi határán, annak én már kőomladékát sem láttam. De egyszer éppen oda vittek kirándulásba.

A várhegyet szép gypszyonyeg kerekíti, oda telepedtünk. Anyám szentgyörgyi piros abroszt teregetett a füre, arra rakta ki az elemőzsiát. Dancs Laji bácsi meg, aki kántor is volt, tanító is, híres vadász meg horgász, s még a tőszomszédunk is, úgyszintén velünk tartott.

Mogyorófa vesszőt hegyezett, tüzet rakott, a vesszőre reá húzta a pisztrángokat. Úgy szedte ki azokat egy csepp kártyusból, nem ott fogta a helyszínen. Tán magával hozta volt a kirándulásra?

S míg a parázon pirult az ezüstpikkelyes-piros pettyes, addig azt mesélte, hogy itten az ő nagyapjának az idejiben még volt kőrakás, meg még egy oszlopot is találtak. S arra csupa *rovásírással* volt felírva, hogy itten miféle nagy hunn-székely rabonbánnak a vára állott. Úgy hitták, hogy Kó. S tán meg is van az a rovásírásos kő bent a szentgyörgyi Mikó-múzeumban? No, ha igen, én is költöttem egy mesét Kóról. Inkább amolyan teremő istenasszonynak tettem meg őt képzeletemben, mint valami szakállas óriás férfúinak, mivel én magát az Istent is örökké nőnek képzeltem el. S még „láttam” is; a kovásznai torony ablakában szokott ülni, még ki is hajlott belőle, csupa szép, hosszú, szőke haja volt, merő érett rozsból, s reáfolyt az egész kovásznai fennsíkra. Hát Kó, az, – persze megíratlan mesém szerint – festő vásznának tartotta az egész környéket (anyám is szokott volt vászonra is festegetni), a falut azér hívják Kó-vásznának, mert amit őkelme az ecsetjével festett, az egy miccentésre odateremtődött, aztán – nem tudom már tovább a mesét

csak azt vélem még egyre hallani, hogy Laci bátyám már megint hogy kikacag, a végit a mesének meg sem hallgatja.

Hogy falumnak Kó vászna, vagy éppen Kohász-na lett volna az őseredeti, „hunn-székely-magyar” neve, arról csak mostanság értesülgetek, hogy ezt az emlékezést írom. Nemrégiben került a kezembe egy ritka könyvpéldány, soha fel sem is fedezett Háromszék megyei polihisztornak minden műkedvelő nyelvészkedése mellett is rendkívül elgondolkoztató, meglepő munkája: *Elméletem nemzetünk eredetéről, különös tekintettel a székelyekre*, írta Sz. Nagy Gergely. Gazdálkodó ember volt, maga szántott-vetett, egy béresre is alig futotta a jövedelméből. Olvasott vagy nyolc nyelven. Ha a kukorica-kapálással végzett, s bírta keze a pennát, szanszkritból idézett a fejire Hunfalvy Pálnak, a korabeli híres nyelvésznek, a maga költségén 1916-ban kiadott könyvében. Elméletének fejtegetése közben, mintha egyben naplót is írta, a maga napjainak politikájáról is elvélekedik Nagy Gergely. Ügyes-bajos dolgait is felsorolja szófejtés közben. Tagadja, hogy az Erdély-, sőt Moldova-szerte oly gyakran található Buda helységnév a szláv *voda* szóból venné eredetét, s mintha lenne is benne egy csepp igazság (magam is ismerek négy Budát, ami mellett egy csepp víz sincsen, de várhegy s várrom, az igen), Gergely bá szerint azok a Budák áldozati helyek voltak a „hunn világban”. Bizonyítja azt ékesen, sok idézettel. Aztán megvallja, hogy ő igenis meggyőződéses szocialista, s történelmi fejtegetései közepette egyszerre csak amúgy írásban is istenesen elkáromkodja magát. Meg még szólásmondást is teremt, mikor egy görög idézet után hirtelen az első világháborús gazdálkodás gyalázatoságáról szól, mondván: „Nem az a kurva, aki megszánja a szegény legényt, hanem az, aki jó gabonából rossz kenyeret süt.” Úgy lehet, hogy ez az Sz. Nagy Gergely a prototípusa annak „a” székelynek, akinek öt strófára jár az esze. Nem ismerhettem sajnos. De akárhogy is: megyémbeli. S még kovásznai eredetű is.

Az én Kovásznám

Ma sem múltó emlék. Nem tudtam, nem is akarok tőle elszakadni. Ha tehetem, ma is haza-hazasuvadok, bár egy néhány gyorsan tova-pergő napra, s akárhogyan növekszik, változik, szépül is, egy-egy találkozás sem másítja el. Inkább megeleveníti és megsokszorozza az emlékké éledőt. Itthon és Otthon. Idestova ötödik évtizede játszadozom az „i” meg az „o” betűvel: hogy Pesten itthon vagyok, az otthonom az odatúl van, a Déli-Kárpátok könyökhajlatában. Nem messzi a Nagybagmász meg a Csukás fenyeveseitől, arrafelé, ahol a Kovászna patak partjára az a kopasz, irtott hegyoldal odalátszik. Úgy hívják, hogy: Pilis. A Pilis-hegy oldalában meg azt a kemence formájú hegyet, úgy, hogy: Pest. Nemegyszer fájt igen erősen, hogy olyan messze van az ábécében az *i* betű az *o*tól. Vajon behegednek-e valaha a honvágy-sebek? Talán igen. Talán, ha e már itthontól, ott-hontól egyaránt, végső elszakadásra kész, megelégült öregség derűje szállna meg. Mint hívő lelkét a kegyelem.

Éveim számát éppen elég papiros bizonygatja. (Mutatja a tükör, amiben bizony hívságosan s sok önkritikával gyakorta nézegetem magamat.) Mutatja azt a nyomunkba nőtt nemzedékeknek: szána-kozó, közömbös, utálkozó, elvértve tiszteletteljes, irigy, néha gyengéd, ránk vagy felettünk eltekintő pillantása is. S mégsem tudom helyesen egybeilleszteni azt, hogy okiratok szerint, mások szemében meg a tükörből nézvést milyen öreg, hány éves is vagyok? Mondhatnám-e azt, hogy „annyi, amennyinek *kinézek*”? Sokat fáradott, még többet betegeskedett ember életkorához képest is túlzón öreg szememből ugyanaz az indulatos, heccelhető, kíváncsi, de saját indulatait is öngúnnal lecsillapító, saját „igazságában” és mások propagált eszméiben mindig is kételkedő, saját szenvedéseit megúno, derűre vágyó ember *néz ki* a világba. Az a gyerek, aki még odahaza lehettem? Mikor szinte egyidőben fedeztem fel „képességeimet” és azoknak korlátait? S ami tán mindennél döntőbb lehetett: szülötte helyem környezetét összes ellentmondásaival?

A *mi* nagy kertünket. Erdősűrű fáival, virágözönével parknak is beillett. Csak éppen sohasem volt a *mienk*. Hanem az egyházé, melyben apám lelkeszi szolgálatait végezte. A kert megművelése, az apám munkája volt. Annak minden egyes fáját maga ültette el. A *mi* házunk sem volt természetesen soha magántulajdonunk; ma úgy mondanánk: szolgálati lakás. De a tervet, amellyel a régi házat 1900 táján újjáépítették: apám készítette, s úgy, hogy a barokkos pompáját megőriztő, L alakú, oszlopsoros kúria a kertbe behajló tornácával mintegy tárt kart nyújt a hazaérkező elé.

Kertünkkel szemközt a jókora templomot várfal övezte. Várfalon belül a kert volt a Paradicsom. Laci hangosan tanulta a hittant, s én nyomban „tudtam”, hogy a templomkertben nőtt tölgyfák egyike, az az Élet fája, a másik meg a Tudásé.

– Csakugyan – érvelt bátyám, azúttal halálos komolyan –, az a férges makk, ami arról a magasabbik fáról aláhulldogál, az a hozzád hasonló hülye gyerekeknek való tudás gyümölcse. – Többször azért sem mondtam meg Lacinak, hogy mit tudok én a templomkertről. Pedig a Halált is láttam benne, ott szokott cammogni az ösvényen, barna réklis, hosszú fekete szoknyás öregasszonyság. Éppen olyan, mint a harangozó néni. Egymaga van, s mégis fűrt mind mond. S egy kicsi kapával mindent kiirt. Azért se félek tőle. A templomba elég ritkán vittek. Hideg, fűtetlen hodály volt. És mégis gyönyörűen furcsa hely. Különösen az, hogy a többi ember, nem mi, a mások, oda vasárnaponként azért mentek, hogy imádkozzanak, prédikációt hallgassanak, új ruhájukat mutogassák, hogy pihenjenek egyet, s egy jót szundítsanak. Ezren is elfértek belé, s vasárnap mindig tömve volt. Vecsernyére csak 20–30 öregasszony járt belé. Imakönyv helyett egy kicsi keszkenőt fogva csupa ránc kezükben, s a keszkenő közepibe egy szál rezeda, mivel székely felfogás szerint a kálomista templomból rezeda illatával tanácsos az ördögöt kiűzni, nem tömjénfüsttel, mint a pápisták teszik ezt odafel Vajnafalván.

Apám nem azért ment a templomba, mint a többiek. Ő úgy tudtam, dolgozni jár oda. Ha elképzelném, *milyen* munkahelynek

tisztelte ő a templomát. Sohasem ment készületlenül. A közvetlen szemlélő, a kritikára kész családtag szemében is teljes odaadással; s mintha egyszerre hordozta volna kissé meghajlott, palástos vállán az Isten iránti alázatot, s magasra tartott homlokán a papi méltóságot.

Hallomásaim nyomán joggal hihettem volna, hogy Isten dicsőségére emelnek az emberek templomot. Azért csinálták a miénket is? Nem volt rajta semmi Istent dicsérő felírás. Fehérre meszelt tornyának a velünk ellenkező oldalán – az Alszeg felé – ez volt olvasható:

*Épült 1715-ben
Frantzia háború
Nehéz idő
Egy köből búza 28 rh frt*

Gyönyörű fekvésű szülőfalumról – s mert a felnőttektől bizonyára bírálni is hallottam – titokban elismertem, hogy bizony csúfacska is. Tűzpiros cserepekkel fedett, hófehér falú házsorai hosszan szegték a vagy csülökig sáros, vagy bokáig poros utcák oldalát, fel egészen a haragoszöld fenyőrengetegig. Volt ezért ilyen-olyan járdája is az előkelőbb, a fürdőtelepecske részen. Volt ott sétatér, teniszpálya, kúrszalon. És a piac közepén rotyogott a világ unicuma: az öt négyzetméteres vulkáni lyuk iszaphányó vizével. Pokolsár névre hallgatott, ha füle lett volna, de inkább hangokat adott szája nélkül is: örökké zúgott, fortyogott. Milyen nekihevülten hazudtam később a Pokolsárról s a többi bugyborékoló kovásznai borvíz-forrásról azt, hogy zenélt! Jó hazudozós lettem én már úgy nyolc éves koromra. Fogarason meg éppen. Akadt gyermek, aki a zenélő borvízkutak meséjét el is hitte. A Pokolsár reumafürdő lett volna, de még Kneipp-kúrára is csak nekibúsult emberek merték használni. Mi mindenesetre az ő örökké bugyogó vizében tanultunk úszni, olykor befogózva a „feneketlen” kráterlyuk fölé kifeszített kötélbe. A víz kánikulában 9 fokos volt. Még ma is kék az ajakam, s csattog ge-

rincemen a piros barchetből varrott fürdőruha, ha rágondolok, s már látom is magamat a barna rácsos ágyamban, ahová nagy nyáron tüdőgyulladással fektettek le. Mikor éppen magamnál voltam, mit ábrándoztam össze arról, hogy Kovásznát pedig naggyá, híressé fogom tenni. Én. Én magam. Lehet, hogy ez bátyám elképzelése volt, én kisajátítottam magamnak. A nagyságot felfelé emelkedő, emeletes házakban véltem megvalósíthatni, s egyre „építtem” az öt négyzetméteres iszaplyuk köré az égig érő felhőkarcolókat, hogy legyen hová odacsődüljön Kovásznát csodálni, Pokolsárt élvezni a világ minden népe.

Nyár volt, mikor ágyba dugtak, s tartósan télen keveredtem ki belőle. Kovásznát persze sohasem tudhattam megszépíteni, s éppen nem világhíressé tenni, noha örökké akartam volna hírt és dicsőséget szerezni neki. Csak kaptam szülőföldemtől egyre: kaptam. A legmaradandóbbakat úgy, ahogy Anyám nyitotta rájuk a szememet. Mikor egy-egy nagy betegség után először emelt ki az ágyból – paplanostól, hogy meg ne fázzam –, ölében vitt az ablakig, s mutatta: lássam, *milyen* a szép. Araszos hó ült kertünk fáin. Jégcsapok lógtak rendhagyó, mert kétágú lucfenyőnkről. Méteres hósípkája volt kerekese-fedeles kutunknak is, amiben csak az én bosszantásomra nem fakadt szénsavas borvíz, hanem csak közönséges édes ivóvíz, pedig a falu felső felén minden ház kútjában igazi borvíz pezseg. Nyárra zöld moha lepte be a földbesüppedt, házfedél formájú jégverem tetejét. Azt nézzem, hogy milyen szépek a mohos tetőn cserregő szarkák. Vendégjárást jelentenek. Anyám azt is mondotta, hogy mindenek közt legszebb a *keletkezés*. S hogy az mi legyen, mutatta: az üvegablakkal fedett melegágyban a fekete földből kibukkanó első, zsenge szikleveleket. Neki a fergeteg gyönyörű volt, fenséges az égiháború, amelyik egy villámcsapással hasította le kétágú fenyőnk egyik szárát. A természet minden megnyilvánulásában a szépet mutatta. Csak a szelet utálta módfelett. Hogy tudott süvölteni a nemere a havasok felől! Hordta a porhavat. Kegyetlenül.

Szánon jöttünk haza keresztapáméktól Barátosról, hová azt ünneplendő voltunk meghíva, hogy keresztapám újfent medvét lőtt, mivel vadásznak lenni jobban szeretett, mint a barátosi híveknek papolnia. Azért azt is tette, mikor kellett. Egyszer hallottam is őt templomi működése közben. Olyan hangja volt, hogy ha oroszlánvadásznak nem is, de oroszlánördítónak elmehetett volna. Az Úristent is úgy kiáltotta, mintha tán szidná. Vagy hogy az elaludt híveket akarta volna felébreszteni? Igen másféle pap volt ő, mint édesapám. Én meg is kérdeztem volt keresztanyámtól, hogy

– Ugyanbíza keresztapám miétt szidja a jóistent, mikor prédikál?
– Mire csak annyi felvilágosítást kaptam, hogy:

– Hallgass, te! – Valódi nevével nem ezt a keresztapámat, hanem a másik környékbeli papot (vicekeresztapámat) írta bele Szabó Dezső *Az elsodort faluba*. Vadászott volt ő is (Weress Károly), s mikor Barátoson jártunk a medvelövést ünnepelni, jelen volt ökeme is. Jöttünk hazafelé szánon. Az út árkat betemette a hófúvás. A szán beléfarolt. Felborult. Nem ütöttük meg magunkat a puha bélelt zsákokban, amibe nyakig belékötöttek. Héjja Sándor volt a kocsis, az Ágnesünk szereteje. Káromkodott erősen, de nem úgy, hogy az Istent gyalázza. Nem voltunk mink soha török hódoltság alatt, úgy, mint a külsőmagyarok, példának okáért a somogyiak, hogy úgy eltanuljuk az isten ellen szóló cáromkodást, csak a lovak kínkeservit szidta, s azt, hogy azok ejsze farkast szimatoltak, s attól „fogtak madarat”. Weress Károly vicekeresztapám úgy lehet, beszilvóriumozott. Bajkó keresztapámon farkasszőr szegte bekecs volt. Ő is az, árokba borult, s négykézláb állva tápászkodott abból kifelé. Károly bá egyben farkast látott benne. Fel is kiáltott nagy rémulten. Kapta a puskáját. Reá is fogta farkasszőrbekecses keresztapámra, mind visítottunk, legnagyobb hangon a farkast formázó keresztapám az árokban, azon négykézláb:

– Ne lőjj, te, marha! Én vagyok! – csudálatos látvány volt, s milyen finom, abban a meleg lábzsákban. Ilyen szép filmet azóta

sem láttam. Volt lábzsák, fűtés nélkül is meleg ott a Kárpátok alatt? Néha éppen márciusban szaladgáltunk harisnya nélkül, s ujjatlan ruhában a kertben. Az is megesett, hogy március 21-én korcsolyáztunk az akkor még mindig befagyott Kovászna patakán.

Az emberi nagyság Kovásznán

Azt, mint a legtöbb gyermek is, apám termetéhez hasonlítottam. Ő az iroda előtti tornác mennyezetére illesztett húzószarhangot is nyújtózkodás nélkül érte el, mikor – telefon híján – azzal izent, azzal hívta szolgálatételre hozzánk a tőlünk olyan háromszáz méterre lakó egyházfi-harangozót, Kövér Jánost. Aki azonfelül, hogy egyházi alkalmazott, volt még csizmadia is, dalárdát is vezetett, tudott harmóniumozni is. És ő volt az első ember, akitől azt hallottam, hogy „szocialista”. Apámnak mondta:

– Mi tűrés, mi tagadás nagytiszteletes esperes úr, én meggyőződéses *szóciálista* vagyok, benső szükségleteimet másképp nem eszközölhetvén.

– Jól van János. Fogja kurtábbra a szót. Mi kéne? –

Kövér János nem fogta kurtábbra a szót, hanem egy terjedelmes folyamodványt nyújtott át apámnak, amiben nagy tekervényesen azt fejtegette, hogy miért ne lehetne ő a vajnafalvi kántor is, hiszen tud harmóniumozni is. Ennek a folyamodványnak egyes részleteit az egész család tudta, bátyámék sokat mókáztak vele. Hogy jutott a kezükbe, hogy elolvashassák, megtanulhassák, nem tudom. De még máig is visszajár belém egy-egy részlete: „Métt? – így írta Kövér János – mett így es úgy es csekély, de igen kevés fizetésemből azt, amire benső szükségletem tart, Isten igazánban nem eszközölhettem.”

Ez az ellentmondásában is bájos eufemizmus idővel családi szálló-

igévé váltott, anyám is folytatta, mondogatta, mikor már Pesten apám halála után, havi negyven pengő nyugdíjból, meg 120 pengő óraadói keresetéből e „csekély, de igen kevés” jövedelemből benső szükségleteinket egyáltalán „nem eszközölhettük” – nemhogy istenigazában.

Mi lett a folyamodvány sorsa, nem tudom. Apám valószínűen rendezte valahogyan Kövér János csekély fizetését.

Apámnál nagyobb embert egyet láttam, Bethlen Bálintot. Ő a könyökivel is megrándíthatta volna a csengettyűt az iroda előtt. Róla mondták a lehetőleg mindenkiről, de urakról éppen nagy élvezettel valami kajánt mondani szerető székelyeim, hogy „Az a geróf akkora instálom, hogy ülve es megnyalhassa a hódat”. A hold megnyalására elég magos Bethlen gróf látogatása alkalmával halottam volt először azt a szót, hogy: demokrata. Azt az a nyálasnyájas, utálatos, apámat nem szerető kicsi papunk, a káplán mondotta volt anyámnak, hogy:

– A nagytiszteletű úr megvárakoztatta a gróf urat ma délelőtt egy asztalossegéd kedvéért. Debreci járt itt, hogy kivegye a keresztlevelet, az volt előbb soron, és a nagytiszteletű úr hagyta, hogy a gróf úr az iroda előtt a tornácon, sorára várjon. Megvárakoztatta, amilyen nagy demokrata a nagytiszteletű úr.

– Az – mondta anyám. – És miért nem vezette be a tiszteletes úr Bethlent hozzánk, és leültette volna, míg sor kerülhet az ő elintéznivalójára?

– Nem volt ilyen utasításom a nagytiszteletű úrtól – mondta a nyájas kicsipap s talán rossz néven vette volna a megkülönböztetett úrtiszteletemet, mert hogy ő oly nagy demokrata.

Anyám szó nélkül hagyta ott az árulkodó helyezkedőt. Én mintha láttam volna a nagy, hosszú embert csakugyan ott állingálni az iroda előtt. Nem türelmetlenkedett egy cseppet sem. Ráhajolt a violás ládákra, s tán szívta a jó szagot, míg várakozott.

Lehet, hogy apám demokrata volt már Kovásznán, de az is való, hogy a demokráciát szidni is tőle hallottam először életemben. Még-

pedig a református egyházat alapító Kálvin János személyével kapcsolatban, s Körösi Csoma Sándor érdekében.

Körös, vagy Csomakörös, ahogyan az én időmben nevezték, három vagy négy kilométerre van tőlünk. Oda apám sűrűn járt el, egyházmegyénkhez tartozott. Gyakran csak gyalogosan járta meg a közeli falucskát. Úgy jött haza onnan egyszer is, s nagy kék szeme zöldre mérgesedve villámlott, úgy szidta anyámnak Kálvin János „demokráciáját”, mert a presbitériumba mindenféle fafejű, sőt bikkfafejű, tudatlan tuskót is beengedett az a „demokrácia”, méghozzá szavazati joggal. És a csomakörösi székel szitakötő vagy többnyire csizmadiamesterséget folytató, nem is szegény presbiterek leszavazták apámnak azt az indítványát, hogy „mivel az állam késlekedik”, egyháztagok hozzájárulásával tatarozzák, mentsék meg a jövőnek a Körösön született nagy ázsiai utazónak, Csoma Sándornak akkor még álló szülőházát. (A Magyar Tudományos Akadémia ekkor már elhelyezte emléktábláját a várfallal kerített, csomakörösi templom falában Csoma Sándor érdemeit megörökítendő, s lehet, ők nem tartották érdemesnek a házat is megtartani. Ma szobra áll Csoma Sándornak szülőfalujában, sőt nálunk, Kovászna-Covasán is.)

Megyémbeli nagy ember nevét anyámtól hallottam. Nem nekem mondta, hanem magántanítványainak. 12–13 éves kovásznai leánykákat készített elő a sepsiszentgyörgyi polgári iskolában leteendő magánvizsgáikra. Ha szép idő volt, akkor éppen az orgonalugasban. Volt annak a közepiben egy nagy gesztenyefa. A fa köré apám asztalt épített, s az abroszt úgy lehetett erre az asztalra rátenni, ha rágombolták. Enni ritkán ettünk itt, az eső leginkább délben szerette elverni a kertet, de délutánra, mire a magántanítványok jöttek, felszáradt néha a kert. A gesztenyefa lyukasztotta, fát kerekítő asztal körül székelyek állottak. Hűvös hely volt, mert kereszt alakjában még négy gesztenyefát ültettek volt, s azt orgonasövény fonta kereken. Én inkább kapdelfogdmeget játszottam az orgonák tövében lelt kavicsokkal, mintsem anyám tanítását hallgattam volna, de azért egy

pár szót felcsíptem abból, amit Moskovitz Lenkének meg Jós Margitnak tanított, még németből is. Moskovitz Lenkééknek boltjuk volt a piacon, s annak a tetejibe az is ki volt írva, hogy URÁTAM-RAYG. Mikor anyám őket tanította, én már keresztyénül is kiolvastam a szavakat, nem csak héberesen, mint eleinte, s úgy azt mondta a felirat, hogy GYARMATÁRU, de úgy sem volt semmi értelme. Ágnesünk azt mondta nagy bölcsen, hogy a háború előtt volt Moskovitzéknitt szentjános kenyér, s az gyarmatáru, lehet hogy volt, Lenkéék már a menekülés után jártak anyámhoz tanulni, s Moskovitz néni a tandíjt megtetézendő sem „gyarmatárut” szokott nekem adni, csakúgy ingyen, hanem egy darab papírból kúp alakúra megpenderített stanicliben bambucot, ami a bonbon, azaz savanyú cukor hiteles kovásznai elnevezése. Anyám azt mondta, hogy:

– Zágonban született. Rákóczi Ferenc apródja, hűséges kísérője volt, vele tartott a bujdosásba is. Rodostóba kerültek, messzi száműzetésbe. Ott írta meg eléggé nem magasztalható törökországi leveleit. El nem küldött levelek ezek, elképzelt nénjéhez.

Kezdett érdekes lenni anyám oktatása. Levelek, amiket nem küldött el valaki. De azért megírta.

– Ha a jövő órára jól felkészülnek, s jól felelnek, meglehet, felolvasok egyet legszebb levelei közül maguknak.

Hogy tudja anyám felolvasni az olyan levelet, amit nem is neki írtak, s nem is küldtek el? És azt is mondta, hogy:

– Ő teremtette meg a magyar szépprózát. Ezt inkább Szép Rózának hallottam, de nem nagyon csodálkoztam rajta, hogy valaki szép Rózát is tud teremteni, mert egy másik név kötötte le a figyelmemet, anyám mondta:

– Mikes Kelemen. Zágoni Mikes Kelemen. A „mi” Mikesünk, akit élő valóságban ismerhettem, nem zágoni volt, hanem zabolai. Az is ott van közel Kovásznához, nem is ember volt, hanem grófné, de azért lehet, hogy igazi Mikes. Az nem gyalog jött az állomásról, mint a hosszú Bethlen gróf, hanem olyan kocsin, aminek címer domborodott az oldalán. Nem volt rendes kocsis. Volt olyan is nekik

lóval meg inassal, libériában, de ezen nem. Ez füstölgött, hátul fekete füstöt eregetett, s oldalt volt neki a gyeplője, azaz a sebességváltója. Kívül a kocsin. Autó volt, mi tűrés-tagadás. Valóságos, az első, mit e nemben láthattam. Utasa nem volt „nagy”. Olyan közép-termetű, de elég érdekes, hogy lila fátyol van a fején, olyan mély, férfias hangja van, hogy az a kappanhangú kicsipapunk megirigyelhetné. A fátyolos kalapját nem tette le, míg a nagyebédlöben (ahová előszoba nélkül jutott be az ember a tornácról) egyre mondott valamit a zabolai árvaház sorsáról, amit apám intézzen el. Evett egy keveset a számára hirtelen kisütött aprópecsenyéből, s azt mennydörögte, hogy: „no, egy csöppet villásreggelizem”, s tényleg csak villával ette, pedig anyám azt tanította, hogy húsételt kés-villával kell enni még gyerekeknek is, ha már elég nagy és okos hozzá. Evés után rágyújtott egy kurta világosbarna szivarra. Így mondta:

– Szivarkázhatom? Nem zavarja magát?

Engem kiküldtek hamutartóért, de sokáig nem találtam az egyetlen, elvitte magával a káplánunk (a kicsipap) az irodába, a fehér porcelán gombos bördíványa mellé egy asztalkára. Ott szokott dohányozni, azaz cigarettázni, ha apám nem volt odabent. Apám ekkor éppen neofita antinikotinista korszakát élte. Akaraterő-próbából, fogadásból, miből, nemrégiben hajította be a cigarettatárcáját a sétatér melletti patakba, hogy ő aztán soha többé rá nem gyújt (nem is tette azt, amíg élt), ám neofiták buzgalmához hasonlatosan nem áttalotta üldözni a még mindig dohányosokat. A nyomorult kicsipap is milyen kínban leledzett, hogy hol szívja el a magáét nyugodtan, apám-nelássa-képpen! A lilafátylast mért hagyta szivarkázni? Azt, aki a fátylasát még evés közben sem tette le, annak még hamutartót is hozatott velem. Már eltöfögött Mikesné autója, mire végigelmélkedve a kicsipap cigarettázása, az apám dohányzásellenessége meg a grófné szivarkázása közt, úgy lehet, társadalmi állásból folyó különbségeket, megleltem végre a hamutartót. Addigra a grófné telehamuzta anyám meissenai törpevázácskáját.

Úgy kilencesztendő koromig több történelmi nevet viselő embert

Kovásznán nem ismertem meg; még az ugyancsak megyénkbeli ágyúöntő Gábor Áron nevét is csak Laci hangos történelemtanulásából csippentettem fel; nagy ember volt ő is, semmi kétség, Háromszékbeli is, elismerem, de nem az orbai járásból. Csakis odafejül Kézdiszékbeli való.

Tiszteletreméltó ember nevét tudtam nem egyét; hiszen, mint örökké máshol, másoknál kujtorgó utcakati, ismertem úgyszólván az egész falut. S tán a leendő író leste-tanulta őket, neveiket. Névvél jelzett arcokat, jellemeket: Becsek, Csutak, Butyka, Dancs, Héjja, Csomor, Hadnagy, Farkas, Deák, Egyed, Fekete, Olosz, Fülöp, Bagoly, Hinléder, Moskovitz, Bajkó, Boros, Bagó, Manole, Kűsmödi, Jakab, Máté, Kósa, Kis, Rózsa, Lázár, Deme, Jónás, Márton, András, Márk és Papolczy – különböző rendű-rangú, más-más természetű kovásznai polgárok; kocsis az egyik, ügyvéd a másik, fűrészmalom-tulajdonos a harmadik, boltos, zongoratanárnő, fürdőház-tulajdonos, kántor, erdőkitermelő, földműves, s lám, a legurabb urat meg szinte ki is felejtettem: Ebergényi patikus bácsit, akinek nemcsak patikája volt, hanem aranybányája is Abrudon, meg szőlője valahol külső Magyarországon, Tokajban. Anyámnak szokott karácsonyra egy-egy üveg odavaló aszút küldeni. Hogy mennyi, de mennyi tamarindapasztillát loptam a patikájából, míg azt hittem, hogy az csokoládésféle, s ki nem derült, hogy *akkor* nem is gyomormérgezősem lett, csakis túl sok hashajtót nyakaltam. Regényeimben, novellákban, karcolatokban szinte mindenik kovásznai *név* szerepel, ha jól sikerült az írás, életre is kel; nem kizárólagosan róluk szól persze a neveikkel jelzett; de nem lehetett e nevek kedveléséről leszoknom soha; hiábavaló volna elmélkednem arról, mi készíti az embert *csakis* bizonyos nevek meg-leírására. Milyen jó, hogy Kosztolányi helyettem is (bár nevemben is tette volna) kifejtette már, mi az író számára *a név*: a nevek „mágiája”!

Régi kovásznai emberekről, régi nevekről emlékezve szeretnék róluk egyben valami sommásat mondani. Tán nem túl gyalázatos általánosítás az, hogy az én otthoniaim szerfelett vélekedő természete-

túek ugyan, de inkább csak azt szeretik, ha ők vélekednek másokról. Másról, különösen, ha az a más sokat okoskodnék, érvelne, magyarázna, vélekednék, hamar rámondják: *bőcsködik*. Nekem hányszor mondták otthon, kicsi koromban, éppen az óvodákban is, gyereküket odakísérő fejkendő asszonyok, miután kéretlenül elmagyaráztam nekik az otthon hallott szavak nyomában az éppen aktuális világhelyzetet, hogy „felrobbantották a belgrádi hidat!”, meg „bevettük Lemberget”, hogy:

– Netene! Hallj oda te, be okos! Meg kéne abroncsolni, hogy az a nagy esze szét ne vesse azt a kicsi gyenge fejit, igaz-e? –

Legtöbbször csak annyit mondtak, hogy:

– Ne bőcsködjék, lelkem.

Bölcsök voltak? Azért beszéltek így? Hallottam én ezt a szót úgy is, hogy: bölcs. Ki tudták azt a közbenső l-t mondani, ha akarták, de ha mondták, akkor az *mást* jelentett. Apámra, világosan emlékszem, azt mondta egyszer Deme Imre bácsi egyházi pénztáros, székely gazdálkodó, hogy: „Bölcs ember a tiszteletes úr, *mert* igaza van.” A bőcsködés az talán okvetetlenkedést, hencegést, meddő eszünk fitogtatását jelenti kovásznai-székelyül? Most itt szünetet kellene tartanom, s felhívnom Tamási Áront a pesti Alkotás utcában, hogy megvitassuk a bőcs meg a bölcs szavak közti alapvető különbséget. Ő azt tartotta, hogy Gyergyóban is szebben beszélnek magyarul a székelyek, Csíkban is, Udvarhelyben is, mint Háromszékben, jaj, legszebben s legszékelyebbül már a két fa beszélget neki a farkaslaki sírja felett, ha zúgatja azokat a szél. A tájszótárt – a Szinnyei-félet, amilyen volt, s ameddig elkészült volt – Áron sem átallotta egyszer-egyszer elévenni. S most nekem is kellene egy. De éppen kovásznai.

Kovásnának majdhogynem az egész területe alatt szénsavas források vannak, s még kengőz is tör fel itt-ott a föld mélyéből, akár a torjai bűdös barlangból. Az reuma ellen jó. (Manapság mofetának hívják a kovásznai kengőzítő helyiségeket.) Régen csak úgy emlegették, hogy: a doh. „Doh” majdnem minden vajnafali pincében

volt, ki tudná miért az, hiszen nem volt neki semmi szaga, nemhogy dohos. Készített is nem egy jó szorgalmú, pénzt szerető székely gazda száraz kengőzlőt a maga pincéjében a házába fogadott gyógyulni kívánóknak, s illendőképpen ki is tanította azokat, hogy le ne fekdjenek a pince földjire, s le se is hajoljanak odalent. Ha belélegzik, a doh halálos lehet. Mi nem jártunk a Dohba, inkább csak olyanokat hallottam róla, hogy „Birikét a szereteje el, s ő bánatában a pincébe le, a dohba belé, s a ő bíza meg”. Mert nemcsak az anekdotabeli székelyek tudtak ige nélkül, csupán igekötőkkel is értelmesen és velősen beszélni; tudtak a mieink is.

Mennyi ügyibe való, kevesen szorgos iparembert termett is az én szülőföldem! Fűrésztelepe, fakitermelő üzeme, melegkád-fürdőháza vendégszobával, vásári portékát bérbe fuvarozó kóberes szekere serreg székely gazdának volt amellé a kicsiny, hitvány rozstot s pityókát termő földecskéje mellé. Erdeje is hánynak, nemcsak közbirto-kosság-belinek, s nemcsak a nevin, hanem hát részmunkában meg a vállalkozás örömeiben.

A Háromszékkal vetekedő többi székely székbeliek úgy szokták mondani, hogy nálunk csak amolyan kis iparemberek élnek. Ezer-mesterek, de nem olyan jó fűrő-faragók, mint az udvarhelyiek, akik azokat a szép, galambdúcos kapukat meg a síri kopjafákat csinálják. Nem jár annyi srófra az eszük kereke, mint a csíkiaké, s nem is olyan szentesek, mint a csíki katolikusok. Nálunk meg csak a megye felső szegelete az, a Katolna környéki „szentföld”. Nálunk az iparosodó székely már régen kivetkezett népviseletiből, nincsen a leányoknak olyan szép piros-fekete, „magyar-gyászos” rokolyája, mint a csíkiaknak, mi nem beszélünk olyan szép hanglejtéssel, mint a Nyikó mentiek, a mi szavunk nem úgy dalol, mint az aranyosszékieké, mi inkább románosan nyújtjuk a szót: „iénekelve” beszélünk. Sehol annyi rossz, idegenes szót nem kever a maga beszédébe a székely, mint éppen Háromszékben, ahol a kötényre azt mondják, hogy surc, a sétatérre, hogy proménád. Nálunk a sáros cipőt *megpucolják*, nem úgy, mint a csíkiak, akik *takarítják* a piszkos cipőt. Olyat ki

hallott volna, hogy a külső magyarok meg éppen cipőt *tisztítani* szokának? Aki sovány, az nálunk *hitvány*, *nyápic*, s ha leányka az illető, akkor *nyivászka*. A személynévmás többes szám első személyét azt úgy kell mondani, hogy: *mink*, továbbá, hogy: *tik*, vagy tük-tök, tárgyestben meg úgy, hogy: „tüktöket es mingyá *megcirmollak* mit még *zándorkodtok* azzal a *küzdéggé?*” A küzdég még csak *pendikés* vala, osztán egyéb sem volt rajta, csak az, s a becstelen fertályát kimutogatta, ahogyan nagy fennen *hengerbucskázott* egy *honcsoktúráson*. A cirmolást tán nem kell magyarra fordítani, a zándorkodás veszekedést jelent, a kicsiny az még csak küzdég, s a pendely pendike. Hogy a honcsoktúrás vakondtúrás, csak gondolom.

A csikiak azt tartották rólunk, háromszékbeliekről, hogy: anyagiasak vagyunk, kapariak, dölyfősek és böcsködők. De hogy Háromszék tiszta megye, azt mindenki elismerte. Nincsenek olyan tiszta, takaros háztájak sehol, mint nálunkfelé. Az is elismertetett, hogy még mézes pogácsát is majdhogynem olyan jót tudnak nálunk sütni, mint a nagy híres tordaiak, de már a borvízünket, azt lenézték. Milyen is? Nem lehet palackozni, mert szétveti az éveget, olyan erős; a kovásznaiaknak a decka az istenük, s fő kenyérük; azt gyárt majd minden épkezláb székely nálunk. Az állomástól fel egészen Komandó fűrésztelepig egy fenyőszagú deszkarakomány a világ. Szívbeli fájdalmat gyógyító fenyőgyanta illatú.

Anyám csak a szegény székelységet szerette, a módosabbját csak nagy kritikával bírta elviselni. A kovásznai módosak, a meggazdagodott kisérdes birtokosokból lett intelligencia tagjai le is nézték őt. Alighogy betette a lábát Kovásznára, gyanakodva mustrálgatták. Apám első feleségének halála után lett ő második asszonya, akit az özvegy pap messziről, de milyen messziről: Nagyenyedről hozott. S akinek szemmel láthatóan semmi, de semmi értékes hozománya nincsen. Nem is valami nagy szépség, csak a bőre, az finom, városias. De az is lehet: beteges. Hogy a fiatal özvegy pap nem tudott fogni magának egy módos-testes, nagygazda kovásznai székely leányt feleségül, akinek van földje, háza is? Itt Kovásznán mire volna jó

az új papnéak az a rongyos tanárnői diplomája, ami, azt mondják, van neki? Kovásznán nincsen 1900-ban (mikor anyám odakerült) sem polgári, sem gimnázium, ahol tanítana, s egy elsőpapnét le is nézne ekkor a földbirtokos asszony, meg a jegyzőné, ügyvédné, doktornő asszony, ha elemibe menne el tanítani. „A kovásznai tehetősek rátartibbak annál, hogysen egy tanítópapnét tartsanak maguknak.” A módos intelligenciával nehezen lelt anyám közös témára. Leginkább valamelyik könyvről, olvasmányról beszélgetett volna velük, de nem olvastak a helybéli úriasszonyok. Beszélt volna elvont témákról is, személyeskedés nélkül.

Képtelen volt egy jóízű, szórakoztató pletykát megereszteni? Mikor vagy tizedszer érdeklődtek szülőfalum tehetősei anyám anyagi körülményei, főleg afelől, hogy földje van-e, földje! Hol vannak, kedvesem, a birtokaid? Elfogyott a türelme? Azt felelte, hogy: a holdban. Azóta nem szerették őt a kovásznai tehetősek. Gógösnek, fennhéjázónak tartották. Azt meg egyenesen kihívó magatartásnak, hogy elsőként kezdte el a falumban a szegény családok látogatását, megsegítését, tanácsolását; nőegyletet is szervezett támogatásukra. (Én is jártam vele vagy kétszer. Egyszer is a Karácsony pataka utcájában, nagy szatyorban vittük a hullott almát, nekem kellett sze-degetnem, hogy legyen Kicsi Ambrusné malacának ennivalója.)

Apám sokat utazott: szekéren, kocsin, vonaton, s megjárta a környező falvakat gyalogosan is. Próbáltam volna kunyerálni, hogy vigyen magával. Ha lehetne, nyomban Pestig, de az igaziig. Nem a mi Pest nevű barlangunkig, hanem ahol város van. Tíz kerületből álló. Negyedik kerület a belváros. Ott van felállítva Petőfi Sándornak a szobra, azt is tudtam már a nagyok leckéjiből. Meg azt is, hogy olyat mondott az a Petőfi a Laci verset tanuló szájával, hogy: „Mit nekem te zordon Kárpátoknak fenyesekkel vadregényes tája, tán csodállak, ámde nem szeretlek” – majd én megmondom neki, hogy csudálkozni nincsen mit rajtok, mert egészen rendes hegyek, s én nagyon is szeretem őket. Dehát amíg nem menekültünk, addig olyan messzire nem vittek el, hogy Pestig. Vonaton még Brassóig

sem. Csak egyszer, az első megállóig Barátosra. Hanem kocsival elvitt apám vagy háromszor is. Már orbai esperes korában, mikor vizitálta a környező falvak eklézsiáit. Mikor mentünk Pákéba, Pávára, Zabolára, Szörcsére, hajthattam én a lovakat – ez már menekülés után volt. Nyolcéves voltam, miért ne tudtam volna már hajtani? Igaz, a kocsis örökké mellettem ült a bakon, ostort nem adott a kezembe, csak gyeplőszárat. De nagyon értettem a lovakhoz, meg is dicsért érette, jóféle kocsis volt. A bajusza akár a Rákóczi Ferencé, azon a nagy képen, az irodában. Egyszer kiöntött volt a patak, és akkora vízben hajtottunk, hogy az a kocsi hágcsóját is ellepte, s nem tudhattuk, hogy az útnak a közepin járunk-e vagy rögvest belésüllyedünk az árokba, de így is hajtottam vagy másfél kilométert. A lovak minden harmadik lépésre megállottak, Héjja Sándor csapkodta szegényeket – maga csak tarcsa erősen, leánya –, mondta, és rövid ropogósokat káromkodott, súlyt meg nyüvet emlegetett. Lóbíztató fohászzkodásai közben az Istent ocsmányul akkor sem, lehet azért som, mert vizitációra tartó papi embereket hordozott.

Apám a legnagyobbra akkor nőtt, mikor egyszer ketten gyalogosan bandukoltunk haza Csomakőrösről. Friss fekete keréknyomokon csillogott a napsugár. Abban lépegettünk, ő elől, s én utána. A szél nem fűjt. Előttünk, az országút kocsikerék vágta hegyvonulatán egy törött lábú barázdabillegető bukdácsolt. Apám felvette, a bal tenyeribe fogta, s a jobb keze két szép ujjával mit csinálhatott vele, hogy úgy felcsirregett a madár? Csak marjulás volt, nem törés. Helyre nyomta, s a barázdabillegető fel is reppent a kitárt tenyeréből. A szárnya úgy rebegett, mintha azt jelezte volna vele, hogy: köszönöm, köszönöm. A katolikusoknak, tudtam, van ministránsa is, gondoltam én vagyok ezentúl az apám református ministránsa, s ott az áhítatos bámulásban, ahogyan „mi” egy madárt meggyógyítottunk – én ministráns segédkezőnek *tudtam* magamat. Emlék-apám alakja egyre növekszik bennem, ahogy megy hazafelé a fekete sárban, eltakarodó felhők alatt, én meg baktatok a nyomában, fatalpú hadi-

szandálomban, fejemen egy piros gombakalap, amit még a 16-os meneküléskor lopott volt nekem, kendőtlen, sapkátlan kisleánynak egy kedves menekülőtárs. Középmagas termetű lehetett, de kényszerget a benső emlékezés, hogy őt legalább méter kilencvenes daliának költsem meg.

Ki is volt még nekem „nagy” Kovásznán? Termetüket tekintve a három Deme leány, székely gazdálkodó leányai, sudár növésű, szép leányok, akik velünk mentek volt a menekülésbe, s Békésgyulán egy hosszú szoknyás leányzónak, aki alkalmi szolgálónk lett, igen megmondták a magukét, mivel az úgy nyelvelt velök, hogy:

– Mitől vág úgy fel kegyed? Hiszen éppen olyan parasztok kegyedék, mint mi! – Mire Deme Teréz azt felelte:

– Tudja tudomásul, hogy paraszt az, aki goromba, meg neveletlen. Mi szabad székely ivadékok vagyunk, apánk földműves, nem paraszt.

Goromba embert ismertem Kovásznán. Parasztot nem. Termetüket tekintve nagyot eleget. A kovásznai cigányok is elég szép magasra nőtt emberek voltak, viszont társadalmi képletként érdekesebbnek bizonyultak, mint a lila grófné mélyrekedt hangjával, s azzal a döbbenetes ténnyel együtt, hogy ő apámnak azt mondta: *maga*. Csak nekünk, gyermekeknek volt jogunk és kötelességünk magázni apánkat, hozzátéve, hogy: édesapám, lelkem, maga ugye –.

Tegezni csak az Istent szoktuk abban az időben és teljes titokban, ha apám nem hallotta: anyámat. A cigányok keresztelőre érkeztek az irodába.

Papír, papír, iroda!

Mennyi gyönyörű, tiszta fehér, beíratlan papír volt az irodában! Kévésbé szerettem azokat a fényes miniszterpapírokat, amiket apám szép, dült betűivel kézzel írkált teli, s még úgysem a vékonyakat,

amiket kétpedálos írógépébe, a Smith Premierbe csavart, ahol külön kellett a kisbetűket, s külön a nagyokat lekopogtatnia. Az *üres* papírokat imádtam. Finom, „hús” tapintásukat. Egy kétszárnyú szekrény alsó felében sorakozott a sok-sok ív sima papír, s ha csak az! De volt ott hely egy fakéregből való iskátulyának is. Abban kerek ostyák. Apám olyanokat ragasztott a hivatalos levél hátuljára, és egy nagy ellipszis alakú pecsétet nyomott a közepükbe. Mikor a cigányok megérkeztek, én már bent ültem a nagy irodaszekrényben, a sok papír mellett még egészen kényelmesen elfértem. Nem közölte velem senki, hogy keresztelő lesz az irodában. Ettem marokszámra az ostyát. Rendkívül ízlett, majdnem úgy, mint az éretlen pónyik alma bingyója. Ezek az ostyák olyan édesek voltak, a miniszterpapír nem, próbáltam azt is, de kiköptem. Mindig szerettem olyan helyen ülni, ahol a hátamat nekivethettem valami szilárdnak, s hát még egy tágas szekrényben, amelyik elől is zárt, ha magamra húzom az ajtaját, s mégis világosság is árad be rajta a faragott rács közein. Alig nyitott be apám az irodába, jöttek a cigányok is. *Két* asszony, egy férfi, egy pólyás, azaz valami tarkába kötött, meg egy nagyocska gyerek is, aki az egyik asszony szoknyáját fogta. Elég jól láttam őket a rács közein át, s jó okom lett, hogy ne mocsanjak. Apám még nem fedezte fel, hogy dézsmálom az ostyáit. Lapultam a lyukjába bújt egér rettenetével.

– Hogy keresztelje meg instállom – mondta a férfi.

– Melyiket?

– Mind a kettőt instállom. Még ennek sem vót meg. – Apám a nevüket kérdezte. Mielőtt elévette volna a keresztelő kancsót, könyvet nézett. Bizonyosan az anyakönyvben keressélt (gondolom most). Az egyik cigányasszony nekitámaszkodott kissé az én szekrényem oldalának és sóhajtozott.

– Házasságot kötöttek? – kérdezte apám.

– Aztat még nem, instállom – mondta a férfi.

– Hát elébb azt intézzük el, atyámfia – mondta apám. – Hogy a gyermekek törvényesek legyenek, elébb megesküdtök itten, aztán

megkereszteltem őket. Utána még a jegyzői hivatalba is menjetek el, s kössetek ott is házasságot, az a törvény. – Nagy csend következett. Vajon miért? Szerettem volna látni, ha már egyelőre nem hallottam semmit. S egy csöppet, óvatosan nyitottam az ajtót. Nem vettek észre. A cigány férfiú úgy láttam, a fejét vakarja. Aztán végre megszólalt:

- Nem lezs azs drága instállom, eszküvő izs meg keresztelés es?
- Nem – mondta apám. – Ti szegénységi bizonyítvány nélkül sem fizettek. Jár nektek ingyen, Isten kegyelméből.
- De melyiknek instállom, márhogy azs eszküvő?
- Hogyhogy melyiknek?
- Mer esz a Laji fiam, esz tülle van instállom. Esz a Pendzsi lányom, esz meg tülle.

Ez roppant izgalmas érthetlenség volt, hogy: tülle meg tülle, meg hogy apám sokáig semmit sem szól. Hogy ez miféle „ünnepély” lehet ott az irodában? Azt szokták mondani, hogy az esketés meg a keresztelés, azok ünnepek. A kíváncsiságomban félig kitárt ajtón fejfel előre pottyantam ki. A közelemben támaszkodó öregebb cigányasszony szedett fel:

– Jaj, lelkem, cseppem kicsi leánykám, be súp vagy, pi, pi, meg ne ígizzsem itten szunyókázott a lelkecském – valami ilyent duruzsolt, míg ölébe vett. Aztán kitétek a tornáczra. Hogy lehet, hogy apám nem szidott meg? Fontosabb problémája miatt nem, amit nem tudom, végtére hogyan is oldott meg? (Talán csak keresztelt?) Két asszonyt mégsem adhatott egy időben ugyanahhoz a férfhoz feleségül. A cigányné természetesnek találta, hogy egy gyerek a szekrényben szunyókál és az ő vagy a társnője – vagy mindkettőjüknek – keresztelövel egybekötött esküvőjén csak eléhengeredik a szekrényből, mint Barcsai a ládából a néballadában. Annyi bizonyos, hogy annak a szekrénynek az ajtaja attól kezdve kulccsal volt bezárva, az irodába soha többé nem volt szabad engedély nélkül belépnem.

De a *beiratlan*, tiszta, sima papírok Kovásznán fakadt vonzása máig sem hagyott el. (Csak a magam teleírta kéziratkötegek sorsától félek. Már ügylehet, halálíg.)

Születtem és éltem kilenc és félévet Kovásznán.

Fogarasi évek

1918 késő ősze új életszakasz kezdete lett. Ekkor költözködtünk a régmúlt történelmi emlékeiktől terhes, új életformát vajúdó kisvárosba: Fogarasra.

Nemsokára olvashattam a Berivoj-csatorna partjára épült vágóhíd tűzfalán a régi, de még jól kivehető felírást: „Éljen Mikszáth Kálmán, szeretett képviselőjelöltünk!” – meg a Mikszáth közbenjárására 1910-ben épített állami gimnázium homlokzatán a frissen (1919-ben) odafestett román szöveget: „Liceul Radu Negru.”

Fogarás vármegye lakossága már az első világháború előtt 94 százalékban román ajkú volt. A város mintegy kétezer magyar ajkú lakosságának fele: magyar állami tisztviselők, hivatalnokok 1919-20 között elhagyták a várost.

Az éveken át néptelen, használatlan, itt-ott már dűledező falu, középkori fogarasi várban, ahol „nem is olyan régen” (úgy két és fél évszázada) még az utolsó erdélyi fejedelemnek, Apafi Mihálynak vízkórságtól puffadt teteme körül lobogtak a ravatali gyertyák, 1920-ra fogolyelosztó központ létesült. Voltak a foglyok között a román királyi hadsereg által letartóztatott, oda internált kommunisták (köztük Jánosy Zoltán volt debreceni református pap mint vétékes bolsevista), voltak irredentizmussal vádolt jegyzők, papok, tanítók; ott raboskodtak a Tisza menti ütközetben foglyul ejtett székely hadosztály rongyos katonái s még számosan, akik csakúgy köztesen, véletlenül keveredtek a rabok közé.

Mintha a négybástyás vármonstrum nem éppen akkor ott senyve-

dők bőrtöne volna, mintha sohasem is ennek a várnak kazamatájában tengődött volna kenyéren és vízen az egykori nagy emlékiró, Bethlen Miklós, Cserei Mihály historikus apja; mintha nem ennek a várnak négyszegletes udvarán végezték volna ki Mikes Kelemen édesapját – s még annyi jó fej nem itt hullott volna le –; mintha a vár leginkább csak valami nagy vidám park közepén álló lőrésescirádás szélű, hejehuja kastély volna, olyan gondtalan boldogsággal korcsolyázott a széles várárok tükörsimára fagyott jegén az 1920-as fogarasi ifjú- és gyermekserég. Román gyerek még alig-alig. Annál több románul jól beszélő, magyarul zavarosan hadrikáló kis magyar és fennkölt modorú, előkelőnek ható, mindenki mást fitymáló fiatal nők és lovagjaik: fogarasi szászok. Ámulhatott a székely népi dagasztótekenőből kikerült Vakaró ebben az idegen, új világban. Németül is alig mukkantam még, nemhogy szászul. A csakhamar megtanult és tisztelettudónak szánt Grüss Gott köszöntésemet a szász leányzók néma biccentéssel fogadták. Nem mindig érthettem a fogarasi kismagyarok kevert beszédének egyes szavait sem. Ők a pizkosra azt mondták: *szpurkát*. Hogy lekváros meg vajjas kenyeret nem jó összeragasztani, arra úgy figyelmeztettek: – *Ne még mesztekáld össze az izet az unttal*. – A síkos járdán nem *isánkodtak*, mint a székelyek, hanem *csicsonkáztak*.

Fogarason s környékén nyelvi élményem nem egy akadt. Először az hökkentett meg, amilyen rosszul, magyar-román szavakat csúnyán összezagyválva városi kisosztálytársaim beszéltek, s még jobban az, hogy ők németül, sőt, románul is tudnak. Hogy milyen szinten, azt persze meg nem állapíthattam. Vidoran s rokonokra lelten fedeztem fel viszont azt, hogy aki szépen s jól beszél Fogarason magyarul, az leginkább az állami ménesbirtok alkalmazottja: kocsis, tehenész, kertész. S csupa székelyföldi valahány. Székely eredetűek voltak a Fogaras környéki állami ménestelep helyein lakók is.

Azt csak évek múltán tudtam meg, hogy túl az Olton, alig néhány kilométerre tőlünk, megint csak magyarul szólnak a kóboriak, a domboosiak, a halmágyiak, s sommásan azt, hogy: az beszél itt tisztessé-

gesen magyarul, aki nem városi polgár, nem gyári ember, nem is iparos, hanem állatot tart, gondoz, földet mível.

A fogarasi öregebb románok, az egyszerű román emberek tudogattak ez idő tájt magyarul. Körülbelül olyan „jól” beszélték nyelvünket, mint a fogarasi kis, magyar srácok a maguk románnal kevert magyarját. Természetesen nem azok a magyar iskolát végzett, tanult román emberek, különösen az öregebbje, akik irodalmi magyart tudtak, hanem az iskolázatlan román nép. (Közülük sokan talán a volt közös hadseregben szedtek fel valamelyes ilyen-olyan magyar beszédet?)

Juon bá hatvanat töltött vénség volt. Évtizedek óta a fogarasi korcsolyapálya bódéjának öre és alkalmi korcsolyafelkötöző. Kieresztett inget, bőrtüszőt, bőrbundicát viselt. Egy lejért akkurátusan rácsavarta kissé elkopott cipőm sarkára alig rozsdás hadi korcsolyámat. Meg-megnézte, ki hogy fut a pályán, s korcsolya lecsavarásakor vélekedni is szeretett az újoncok képességéről. Hozzám így szólt egy délután:

– No, Moga kisaszon is sak tudja jóban gorcsolja futni, goszorú hatrafele elure, mint a Guszti szok, meg a tanar ur izs, az izs sak tudta jóban hatrafele, Babics tanar ur.

Nem tudhattam, kit, milyen Gusztit emleget, meg a „Babics” név is elsikkadt fülem mellett. Nem sejthettem, hogy Babitsunkról beszél.

Hallottam én már kiskölyök koromban a költő nevét, nem éppen nagy művészetéhez méltóan emlegetni. A mi Háromszék megyei zugolyunkban előbb terjedt el a Karinthy-féle paródia Babitsról, mint magának a költőnek művei; léha falusi káplánunk s más korhantók szavalták röhöcsélve a Karinthy parodizálta „béna binkbalánt”, meg a Babits *Danaidák*jának mulatságos torzítását, hogy: „öblögetve ablakogva”, s nevét – ugyancsak Karinthy tréfája nyomán – Babits Bihálnak „alliterálva”.

Egyhuzamban tulajdonképpen 1918–24 között éltem Fogarason. Fogolyelosztó központ volt a vár még 1922 végén is. A foglyokat

nem vagy csak szerfelett gyarlón élmeztek; ágyak helyett olyan szalmán aludtak, amit apám közbenjárására a környékbeli magyar falvak gazdái hordtak be, s ugyancsak az ő ügyeskedésére fogadta el a várkapitány azt a tábor hálóinak szolgáló, düledező falú kőpadlós termekbe fekhelyül. Elintézte apám azt is, hogy a foglyok bizonyos napokon kísérettel kijárhassanak egy-egy órára a várból, és jóllakhassanak – nálunk, vagy valamelyik másik fogarasi polgár asztalánál, aki ugyancsak vállalta, hogy olykor megvendégel egy-egy foglyot. Sokan jártak hozzánk; leveleiket is nálunk vagy másik fogarasznál írták meg, s mi, szabad polgárok, postáztuk azokat. Voltak súlyosan elítéltek is, akik nem járhattak ki. Levegőzhetek, fegyveres őr kíséretében sétálhattak ezek is olykor a várfalon. A jóindulatú őr néha szemet hunyt, hogy lehajíthassanak a vár faláról egy-egy cédulát, továbbítandó levelet. Izgalmas foglalkozás volt – téli korcsolyázás közben – várfalról aláhullajtott levelet fogni.

Egyik fogoly, aki nem hozzánk járt enni, s nem is a vár faláról hajított le levelet vagy másminő papirost, a várral szemközt lakó Borsayék pártfogoltja volt. Egy napon a tizennégy éves Borsay Jancsi paksaméta verssel állított be hozzánk. Az ő napokat evő foglyuk adta neki. Kézzel írott versek. A beteges fogoly nem tudja, túléli-e a fogságot. Szeretné, ha versei nem kallódnának el. A várban írta őket. Le kellene gépelni. A kis Borsay úgy tudja, írógép csak nálunk van, mondta is a fogolynak, hogy Erzsinket kéri meg a titkosított sokszorosításra.

Testvérem húsz példányban gépelte le a verseket. (Hogy tudott apám irodájából annyi papírt csenni?) A fiú elvitte a gépírást. Míg néném dolgozott, egynémelyiket én diktáltam neki a versekből. Sohasem tudnék olyan szép, szabályos dült betűket írni, mint ez a verselő. Milyen ember, aki írta? – kérdeztük a kis Borsaytól.

– Hát – mondta a fiú –, különös. Vagy nagyon csendes, vagy éktelenül indulatos. Majdnem rongyos szegény, sovány, ferdés, kék szeme van. – Elvitte a húsz példányt. Két hét múlva jelentkezett. Visszahozott a húsz példányból egyet, cérnával voltak összevarrva

a lapok, a kis Borsay nénikéje varrogatta össze. A költő egyszer megint náluk ehetett. Boldogan vitte el a példányokat, de egyet, kalligrafikus betűivel, hosszan megdedikált: „Verseim első legépelőjünknek, I. E. úrleánynak hálával és hódolattal.” Írta: Erdélyi József.

Nem tudok róla, hogy Erdélyinek ezek a zsengei ugyanúgy jelennek volna meg később, ahogyan akkor írta meg azokat. Bizonyára többet újraírt. A fogarasi, a kezdő költő írta Erdélyi-versek egy szakaszát máig tudom:

*Ezek itt a fogarasi havasok,
A Himalájához képest inasok,
De az, aki Himaláját sose lát,
Köszönje meg éj szemének
Ezt a látható csodát.*

Nővérem a cérnával összevarrt versfüzért sokáig őrizgette. Akkor kértem el tőle, mikor Erdélyi-verseket mondtam a pesti rádióban. A zsengeket nem. Akkori lektora rádióknak nem ezeket javallotta előadásra: az Erdélyi-versek közül az *Árva rózsát*, a *Déliábót*, a *Malacokat*, az *Anyámat*, a *Tyúkot* és a *Téli fákat*. Erdélyi József „hódolattal” dedikált ezért egy verskötetet utólag. A dedikációja 1940-ből való. A gépelt zsengeket hiába keresem.

Mikor gépbe diktáltam, nekem nagyon is tetszett, hogy azokat a fene hetyke havasokat inasoknak nevezi. Anyám némán bólogatott a versek hallatán. Tizenhét éves kisléném azt mondta:

– Ez az Erdélyi gyerekesen petőfis, de nagyon tehetséges.

Hanem mégiscsak más, nagy költőért rajongott Erzsike akkoriban. Nemrégiben került haza Fogarasra Kolozsvárról, az előkelő De Gerando-leányintézetből mint annak hetediket végzett gimnazista tanulója, táskájában egyszerre két Babits-kötettel, és egy egész nyáron át Babits imádatában élt. Másfajta versek megtanulója és előadója voltam még akkor, de kisléném Babitsot recitáló hangúlyai nyomában elültek bennem is.

A *Recitativ. Levelek Írisz koszorújából.* – Erzsí hangja, ahogyan felolvassa: „Király voltam, vittem a gályát; térdeltem a tenger dagályát...” Erzsí – értettem-e vagy sem – arról is felvilágosított, hogy a „térdeltem a tenger dagályát”, az valaminő accusatívusnak remek használata; Erzsí görögre járt a kolozsvári De Gerandóban, Babitsról és a görög kultúráról egybefűzötten áradozott. A klasszikus görög nyelv a legszebb minden nyelvek között – mondotta. – Mi mindent fejez ki az az Odüsszeiában, hogy „megtérdeltem Nausikaát” (azaz térden állva imádtam őt). S megint csak Babits-sorok hullottak felém hangos versolvasásából: „Akkor a lelkem sok nehéz orommal...” – „Én boldogolván azt a madarat, mely a kalitból legalább kilátott...” Babitsnak Fogarásról szóló versei közül egyet már akkori, kiskölyök koromban megtanultam félig-meddig. Menyire utálhatta ezt a várost – gondoltam –, vagy talán félt is itt élni? Babits nem nevezte inasoknak a fogarasi havasokat, szerinte azokat „az ördög toltá fel bábeli tornyokul”, hogy az eget ostromolják.

Erzsink a fogarasi Tierfeld-féle könyvkereskedésbe is ellátogatott, és sikerült ott neki – 1921-ben – a raktárból két elporosodott Babits-kötetet előszedni és megvenni. Idővel még egy régi, félig szakadt *Fogarasi Hírlap*ot is szerzett, ebben valamely helybeli „jópofa” fürmedvénye volt olvasható, Babits *Fekete ország* című versét próbálta az ipse parodizálni fehér vállról, fehér púderről s más fehérlő ostobaságokról firkálván. A két, Tierfeldtől szerzett Babits-könyv egyikét, *A golyakalifát* Erzsí kezembe adta. Mert tudom-e, hogy Babits éppen itt, Fogarason élt egy ideig? Itt tanárkodott, ezt nevezte száműzetése helyének, Tominak. Mikor ezt mondta, mintegy máris megsajnálta, mert mit tudhatom én, kislány, aki csak éppen hogy elkezdte a latint tanulni a *Liber Sexti* című tankönyvből, hogy Tomi Ovidiusnak száműzetési helye volt, ma Románia egyik nagy kikötővárosa Constanța néven. És görögöt sem tanítanak a mi kis, nemrégén létesült felekezeti gimnáziumunkban. Láttam nénémen, hogy éretlennek ítélt a Babits-versekre. Hát akkor prózájával pró-

bálkozom. Babits *A gólyakalifáját* két nap, két éjjel olvastam el, nyomban azután, hogy befejeztem Jókai *Három márványfej* című regényének olvasását. Babits könyve rettenetes volt.

A fogarasi főteret és a mi utcánkat, a Bethlen utcát a befedett Berivoj-csatorna választja el egymástól. A főtérről híd vezet a Bethlen utcába. A híd alatt, mélyen lesüllyesztve áll egy egyemeletes épület. Pincehelyisége a vízszint alatt. Asztalosműhely volt benne. Míg a hídon átmentem, örökösen facsaró, szűrő enyvszag áradt onnan felfelé. Ott volt *A gólyakalifa* Elemérje álméletében asztalosinas! Erzsi mondta ezt így. De későbben Ábel Janka tanárnő is megerősítette. Szerinte Babits oda képzelte a történet helyszínét. Babits fogarasi tanár korában lent lakott a Lenkert nevű városnegyedben a hasonnevű utcában. Ott bérelt – az egykori 30-as szám alatt – egy utcai szobát. Mikor tanítani ment a főtéren túlra levő állami gimnáziumba, akár a Cigónia felé került, akár a Lenkert utcán haladt végig, a Bethlen utcáig mindig csak el kellett az előtt a földbe süppedt, enyvszagú műhely előtt mennie. Úgy látszik, hogy verseket fakasztó fogarasi élményeit, majd mindet a gimnáziumba haladtában, a hosszú, reggeli, kora délutáni gyaloglások alatt szerezte. A Cigónia nevű városnegyedben letelepedett cigányok éltek. De ott gyülekeztek össze pénteki hetivásár napján egy cigánykocsmában a vármegye sátorosai is. Ezek Babits fogarasi idejében még kétségtelenül (mert a mi időnkben is) vállig érő haját viselő, olajbarna arcú férfiak voltak, pipás cigánynők, rézüstöt hátukon hordó öregek. Bársonydolmányos, ezüstpitykés, bocskoros vajdájuk vezetése alatt érkeztek a városba.

Ha Babits a Cigónia felé ment, el nem kerülhette, hogy szemközt ne találkozzék a rút „fekete, fekete, sanda bivalyokkal”, a város bivalycsordájával. Arról nincsen hír, megkergették-e valaha a költőt ezek az ölni, de legalábbis tarka, piros ruhás embereket szárvaikkal falhoz szegezni kész, Babitsnak rút, látványnak bizony gyönyörű, félelmetesen gyönyörű állatok. Valószínű, hogy a bivalyoktól való félelme miatt is, meg azért is a másik úton járt – a Lenkert

utcán végig s úgy fel a Bethlenre mert a Lenkert utca 2-ben, éppen Ábel Janka tanárnő házában lakott (mint albérlő) Babits fogarasi kebelbarátja, bizonyos Ambrózy nevű gimnáziumi tanár (keresztnevét sohasem sikerült megtudnom). Ábel Janka jól ismerte Babitsot, Ambrózy albérlő tanár úr gyakori látogatóját, és állította, hogy *A gólyakalifát* Babits éppen erről az Ambrózyról írta, ki súlyos álmai hatása alatt élő, ideggyöngye férfi volt, és öngyilkos lett.

Mikor *A gólyakalifát* elolvastam, Janka néni közlése nélkül is *tudtam*, hogy a tudathasadásos fiú csakis abban a földbe süppedt műhelyben győtrődhetett, és iszonyomban, hogy nekem mindig is amellet a műhely mellett kell hazamennem – védekeztem.

Minden eshetőségre készen jól marokra fogtam szíjra fűzött korcsolyáimat, s mikor azon a bizonyos hídon átrohantam, a korcsolyás szíjat, mint valami boleadort lengettem meg magam körül. Úgy lehet azért, hogy így tartsam távol, vagy éppen ezzel a „védelmi eszközzel” verjem fejbe, ha *abból* a pinceműhelyből rám rohanna... de kicsoda is?

A szorongás ellen kellett így védekeznem, ami amellet a lesülyyed t ház mellett mindig elfogott: hogy úgy lehet, én sem vagyok *csak* én, hanem – kicsoda is?

Jobb volna színházat játszanom, mint izgalmas olvasmányok hőseinek sorsába képzelnem bele magamat. Sokféle gyerekszerepemben csak meghatározott időre kellett benne élnem. Ha a szereplésnek vége lett, egyetlen magamhoz juthattam vissza.

Kunigunda hercegnő lehettem két óra hosszáig egy nem-tudomnevét gyermekdarabban. Felváltva: hol az először udvarló kisfiú, hol a szerényen enyelgő, első-szerelmes kislány Benedek Elek *Rügyfakadás* című dialógusában; Ráki a *Többsincs királyfiban*; majd mikor az éppen városunkban szereplő Gulyás Menyhért-társulat naturbursának lába törött, helyette, beugrásként „Szepe” néven táncoltam, danásztam, ha jól emlékszem, a *Náni* című operettben (s tekintettel helybéli sikereimre, a színigazgató kérésére apám még sokáig megengedte, hogy igazi színészekkel játsszam együtt).

A helybéli gyermek szavalóművésznő is én voltam – még sejtelmszerű távolságban sem attól, hogy Babitsot, Adyt szavalhassak. Eötvös *Megfagyott gyermek* című versét mondtam a Transylvania moziban egy héten minden nap, az ugyancsak *Megfagyott gyermek* címen bemutatott némafilm vetítése előtt. (És Kuncz úr, aki kisvárosunkban egyszerre volt moziengedélyes és temetkezési vállalkozó, minden egyes szavalásomért csakis egy-egy negyed kiló pralinét fizetett. Pénzt nem engedett volna apám elfogadnom? Kuncz úr, mikor felkért erre a produkcóra, fehér glaszékesztyűt húzott rettetően vörös mancsaira, keménykalapot tett a fejére, úgy vizitelt apámnál.)

Lóth Ila volt e némafilm „megfagyott gyermeke”; a közönséget a film előtt a „szívét búval töltött árva gyermek keservével” nekem kellett felhangolnom.

Játszottam, szavaltam, moziban, szabad téren, iskolateremben, templomi ünnepélyen. Bolthajtásos, szép barokk templomunkban Ábrányi Emiltől azt, hogy: „*Mi a haza?*” Úgy kell lennie, hogy ezt a verset nagy hatással. Kiss Károly nyugalmazott tanító úr ült legközelebb, szemközt az Úrasztalával, amely mellé odaálltam. Karbafont kézzel ült az öregúr a nehéz, szépséges templomi karospadon. Mikor azt mondtam, hogy:

*mint a tüzes villám, úgy csap a szívébe
a lenézett, gúnyolt, távol haza képe*

– Kiss Károly elfakult kék szemének sarkából egy könnycsepp indult, lecsorrant nagy rézveres orra bütykén, s ott rezgett az alsó cimpáján a vers utolsó szaváig. S én már *megint* inkább a jelenséget figyeltem, semhogy „művészetembe” olvadtam volna bele.

Kiss Károlynak, tudtam, két fia halt meg az első világháborúban és sok-sok volt tanítványa is. Egyik sem, ő sem volt soha „honja hagyott emigráns”, hogy az Ábrányi-vers hőséneket megtagadott hazája visszasírása hathatta volna meg. Hittem – hajlamos az ember

öntelt kiskamasz korában ilyen hiedelemre hogy interpretáló tehetségem nagysága könnyeztette meg szegény, már halálba hajló öregurat.

Sikerektől elkapatott kölyöklány, el sem tudtam másként képzelni magamat valamely gyülekezeti helyen levő jelenlétemben, csakis úgy, hogy azon akkor is *szerepelek*, ha történetesen nem voltam műsoron. Megtörtént, hogy közreműködésem nélkül is merészelték a fogarasiak előadásokat tartani. Így a felsőgimnázium önképzőkörének tagjai is, és éppen a mi tizenegy szobás papi palotánknak több helyiségből iskolává alakított részében, az úgynevezett egyházi tanács-teremben. Senki sem hívott meg, de egyrészt mert otthon voltam abban a házban (s így jogot formáltam rá, hogy nem általunk lakott részeibe is beüssem az orromat), másrészt mert nélkülem hogyan is eshetett volna meg egy irodalmi előadás? – az önképzőköri gyűlésen teljes díszben megjelentem. Néném nekem térdig érő piros blúzázt vettem kölcsön alkalmi öltözéknek. (Hiszen „nyilvános helyen” jelmezben kell megjelenni?) Akkor még összeérő szemöldökömet egy elgyújtott gyufa kormával hosszabbítottam meg egészen a fülemig. Ida testvérem elhajított szerelmes levele piros selyempapír bélésért kitéptem, megvizeztem, s azzal két pojáca foltot nyomtam pofacsontomra. Így hatoltam be a nagyfiúk közé. Az akkor ötödik gimnazista Török Sándornak is tetszeni akartam. Sanyi rám sem hederített, de annál mélyebben értelmező hangsúlyozással olvasta fel önképzőköri első novelláját, amelyben a hős szerelmes volt egy olyan lányba, aki alkonyatkor azt szoká zongorázni, hogy: „Két babonás szép szemednek a bolondja lettem.” Nem az én fülig kormozott szemöldökkel koronázott apró villogó szemembe, nem. De mi mást tehettem volna szépségem kihangsúlyozására? Színpadi festékem s más szépítőszerem sem volt. Azt szerepléseimre minden egyes alkalommal Fejér Károly helybeli, nyugalmazott színigazgató ládájából kaptuk, kértük, kölcsönöztük, kunyeráltuk. (Vagy az igazi vándorszínészekről, mikor azokkal játszottunk együtt.)

Gyakran s több helyen mondtam anyám ünnepi alkalmakra írt

verseit is. Ezeket minden „maszk” nélkül, szolid sötétkék matrózruhában. Anyám klasszikus formában verselgetett. Az anapesztus meg a jambus volt kedvence. Ő tulajdonképpen munkát vállalt Fogarason az apám által nagy leleménnyel felállított, magyar nyelvű felekezeti gimnáziumban. Apám azért hozta létre ezt a maga nemében egyedülálló iskolát, hogy a románul még nem tudó gyerekek anyanyelvükön végezni tudhassanak, de tanítottak román nyelvet is már ebben az iskolában. Anyám a harmadik és negyedik algimnáziumban magyart és történelmet adott elő. Csodálatos volt, ha remek értelmezéssel, fakó-törött hangocskáján verseket olvasott föl nekünk, a *Buda halálát*, a *Toldit*, *A helység kalapácsát*. De magyarázat közben semmi fegyelmet sem tudott tartani. Stilisztikaoktatásából egy szava sem maradt meg bennem, arra untam odafigyelni, s más sürgősebb dolgom is akadt: akkoriban, bizonyára a *Cimbora* gyerekújság mintájára, *Derű* címen heti iskolai újságot kellett szerkesztenem, lehetőleg stilisztikaórán, a pad alatt.

De anyám verseit kellő átérzéssel és tisztelettel szavaltam. Azért is, mert ő éppen számomra költötte azokat.

*Öreg templomunk boltos homályán
terjeng hallgató méla ború.*

Ezt a templomunk villanyvilágításának bevezetésekor írta:

*Nyílj meg öreg fal, nyílj meg te nagy kő,
Ki befogadtad áldott szívét;
Bocsásd ki hozzánk Nagyasszonyunkat...*

Nagyasszonyunk: Árva Bethlen Kata templomunk mellett, a cinteremben volt eltemetve, és emlékét egy, a templom falába ékelt kőtáblára írt, Bod Péter szerzette vers örökítette meg. Mikor Fogarasra kerültünk, éppen csalán lepte már be ezt a régi síremlékét az egykori kórházalapító, imádságoskönyv-, életrajzíró nagyasszonynak:

Bethlen Katának. Anyám ösztökélésére „vettem gondozásba” és gyomláltam ki barátnőimmal: Bardócz Jucival, a Bedő gyerekekkel. Hogyne szavaltam volna lelkesedéssel anyámnak Bethlen Katához írott ódáját?

Írt anyám tankönyvet is. Magyarországi tankönyveket nem használhattunk. A román tanterv szerint a középiskolások alsó tagozatában „háztartástannak” nevezett kisgazdaságtant is kellett tanulniok. Azt írt anyám. Milyen soká várta, hogy „aprobálja” végre a minisztérium! Mikor a még nyomdafestékes kutyanyelveket javítgatta a maga külön íróasztalánál, már akkor elleshettem, s megtanulhattam volna tőle, hogy mi is az a korrektúrakészítés, de isten őrizz tőle, a korrigálás legalább olyan unalmas foglalkozásnak tetszett, akár az, hogy anyám koszos, tintapacás iskolai dolgozatainkat javítgatja. Én még nem „írtam-költöttem” ebben az időben. Rengeg fontosabb dolgom lett.

Zsúfolt gyerekkoromban minden egyszerre történt, nem lehettem *csak* helybéli kisszínésznő és kisgimnázista, játszanom kellett, s a lehetőségekhez képest sportolnom is. Úsztunk az örökké kávébarna Olt vízbe lógó szomorúfüzei alatt. Magasugrást gyakoroltam, ahol tehettem: a vágóhíd tetejéről „toronyugrottam”, máskor a még háború-sérült, félig felrobbantott Olt-híd tetejéről, s ha hozzájuthattam, a fogarasi sportpályán, a Papírmalomban is. Játszanom igazából kellett, hiszen a szavalások, különösen pedig a szerepeim *nem* játékaim voltak. Már-már munkaízűek lettek a megismételt szerepek, miket magamra öltve: elbújhattam önmagam elől. Általuk lehettem mássá néhány órára, mint aki voltam? Világért sem *A gólyakalifa* Elemérjeként. Nem úgy, hogy egy emberpalánta létemre mindig két életet éljek. *Sok* másféle életet szerettem „játszani”.

Ha szerepekbeli kirándulásaimból egyetlen *privát* magamhoz megtertem, mégis meg-megkísértett – a bizonyára legtöbb embert kísértő – „én kettő vagyok: én, meg én” érzése. A Másik, különösen ha magányosan kóboroltam, jött utánam, láthatatlanul, nyomasz-

toán, a hátam mögé magasodva. Odáig sohasem „hasadtam”, hogy szemben is találkozzam másik magammal.

Az egyedülletet nehezen viseltem – a Másiktól való rettegés miatt is. Nagy testvéreim többnyire nem voltak odahaza. Szanaszét a világban: Iduska valahol Nyugat-Európában festőművész férje társaságában. Erzsí előbb Kolozsvárt, azon a csodálatos „kultúrhelyen”, ahová isten háta megettinek érzett vidékünkéről egyvégtében vágytam. Mikor a De Gerando-intézet román állami lett, Principesa Ileana liceul címen, Erzsí Szebenben, németül tanult tovább. Akkor sem volt otthon, bár Fogarashoz közelebb.

Laci ha otthon is (egy ideig, míg fennállt a helybéli magyar gimnázium, odahaza volt), de sohasem kéznél; többnyire szenvedélyesen udvarolt valahol. Tanításon, szerepléseken túli időben mindegyre inkább bandában jártam. Gyerekcsapattal. Hogy ne ketten-magammal legyek egyedül.

A gyermeki múlt rabságában

Fogarasi „írópályám” falírással kezdődött. Részint a közelmúltból városunk falain maradt „Éljen Mikszáth Kálmán!”-szerű felírások, részint az új imperium jelszavainak frissiben nyomtatott, kiragasztott plakátjai hatására. Ez a működésem eléggé enyhe, de mégiscsak csendőri beavatkozással *sem* akarózott abbamaradni. Akkor hagytam fel vele, mikor édesapám, kilépve a prefektúra kapuján, ahol hivatalos látogatást tett a román főispánnál, tetten ért. Éppen a prefektúra (azelőtt vármegyeháza) szép barokksárga falára rajzoltam valamely nem is csekély pimaszságot. Annak, az apám pecsétgyűrűs visszakézzel adott pofonjának, mely fejemet a prefektúra falához koccantotta, az emléke nem múlik el.

Ma sem tudnám pontosan felmérni apám zsúfolt életének, túlfü-

tött közéleti tevékenységének sokaságát. Ritkán ért rá külön tördölni velem. Ha aztán mégis, annál sommásabban.

Soha egy szóval meg nem dicsért. Semmire azt nem mondta: jól van. Színjeles bizonyítvány? Ugyan! Az csak természetes, hogy az ő gyereke jó tanuló. Különben sem bizonyos, hogy a jelesekét *én* kaptam, meglehet, hogy az ő leányának osztogatták részrehajló tanáraink. De egyszer, a *Többsincs királyfi* nem tudom melyik előadásán megnézett. A terem közepén ült valahol, és egyszer csak kiállt a két széksor közé, közelebb ment a színpadhoz, megállt, közel hozzám, karba font kézzel és olyan kéken csillogó szemmel nézett (ha haragudott, zöld volt a szeme színe), hogy szívem a boldog izgalomtól százhuszat vert, míg pörgettem a nyelvemet Rákinak, a „szabad széky asszony”-nak, Benedek Elek-i Madame Sans Gêne-nes szövege szerint.

Másnap délelőtt berendelt az irodába, s a bordó bőrhuzatú karosszékéből, szemüvege fölött alig pillantva rám, szólt:

– Róka, mit szólnál hozzá, ha negyedik után Pestre vinnélek? Beadlak Rákosi Szidihez. Tanulj tőle színészetet.

Színészetet – tanulni?!

– Gondolkozz. Holnap ilyenkor jelentkezz a válasszal.

Nála csak jelentkezni lehetett egy családtagnak is. Nem lehetett egyszerűen beállítani. Sohasem ültem az ölében. Vagy talán csak olyan picit korban, amire nem emlékszem. Arra sem, hogy valaha is megcsókolt volna.

De hogy tanulni kellene a színészetet? Pesten?

Fogarasi színészkedésem más volt, mint aminő az igazi lehet. Amiről apám beszélt, nagyritkán. Ha véletlenül ráért ebéd után még néhány percig elüldögélni a kis ebédlő hat-nyolc személyre terített asztala mellett. Ilyenkor Jászai Marit emlegette. A legnagyobbat. Olyan orgánuma egy európai színésznőnek sem volt soha.

Jászai valamikor, mikor én még nem éltem, azt vette a fejébe, hogy reumáját a kovásznai Pokolsár nevű fürdő jéghideg iszapjával gyógyíttassa. Unatkozott a nagy színésznő gyönyörű szülőfalumban.

Unalmában, s mert mindenféle szónokias beszédre kíváncsi volt, eljárt a mi templomunkba is. Ahol – azt kell hinnem a félig-meddig elhallgatott, alig kimondott emlegetéséből – az akkor (fényképei szerint) valóban rendkívül vonzó külsejű, délceg, fiatal apámba kissé beleszeretett. Miután apám egy prédikációját meghallgatta, templomozás végeztével kiállt a templom kapuja elé; az apám kijövetelére kétoldalt várakozó presbiteri sor végén vesztegelt ő is. Mikor a palástját maga után úsztató apám odaérkezett Jászai elé, a nagy színész előlépett, az egész presbitérium szeme láttára a jóképű fiatal pap vállára csapott, és legelektraibb hangján rászólt;

– A kutyafáját magának, tiszteletes. Ilyen gyönyörű orgánummal, ilyen kiállással mit paposkodik itt az isten háta megett? Miért nem lesz színész? Ha nem tudná – Jászai vagyok.

Így a Jászai-monda. (Hallottam idővel más kovásznai öreg férfiktól is.)

Hallottam azt is, hogy a bemutatkozásától kezdve egész kovásznai tartózkodása alatt mindennapos vendége lett parókiánknak. Mindennapi feketekávéját nálunk itta meg, a kávé ahhoz maga örölte, legsuhogóbb selyemszoknyájában (főként selyemben szeretett járni) az irodába vezető lépcsőre telepedett, a kávédarálót térde közé fogta. Tanulni is hozzánk járt azon a nyáron. Akkor éppen Homérosz *Békaegérharcát* tanulta magyar fordításban. Apám súgott neki. De meg-megszavaltatta apámat is. Hogy tán színészt faragjon belőle? (Kiss József *Simon Juditját* szavaltta egyre, s apámmal is azt a verset akarta elmondadni.) Eljárt apámékkal kirándulásokra a kovásznai havasok tövébe, amelyek nem olyan ördögien fenségesek, mint ezek a fogarasiak, de nekem már örökre szebbek emezeknél. Hogy milyen hangja volt Jászainak! Mikor a Horgász-forrásnál felállott egy köre –, nem „horgász” az kérem, szólna most közbe a minden igazirégit jobban tudott Dancs Laji bácsi, avagy a „hunn eredetünket” állító Sz. Nagy Gergely. Székely ember sohasem horgászik, csakis halászik, annál a forrásnál sem horgászni, sem halászni nem lehetne. *Horkáz* annak a becsületes hunn-székely neve, kérem, arról a horká-

ról elnevezve, amelyik... – Jászait bizonyára nem érdekelték ezek a „lényeges különbségek”. Ő, akár a Horgász-, akár a Horkáz-forrásnál, de suhogó selyemben volt akkor is, s még mondta is, hogy strapára kell viselni a legjobb anyagból való ruhát; neki minden szokásra „elvei” voltak. Mikor ott a hegyek között *Antigonéből* mondott el egy részletet! És hogy tudott tanulni, tanulni egyre!

Apámtól is tanulni akart, s éppen görögül. Hogy milyen *hangon* kezdette el először görögül olvasni, hogy: ándrámojennepemüzápolütropon...

Apám Jászai tiszteletében nem idegenkedett volna tőle, hogy pap létére színésznőnek adja a leányát? Csak nem állította volna oda – elérhetetlen mércének – Jászai nagyságát!

A tanácsterem éppen üres volt. Bementem. Bezárkóztam. Teljes erővel kiengedtem a hangomat. Tragikai hangokat szerettem volna vékony torkomból kiengedni. Sehol semmi elképzelt Jászai méretű hangerő.

A tanácsterem még csak nem is visszhangzott, körben a falon meg sem rezzenett od Péternek, az egyház címerének hatalmas, ékes képe. S mintha Kálvin Jánosnak ezüstözött domborművű képéből az a rettentően szigorú hegyes orra megvetően konyult volna lefelé.

Jelentkeztem apámnál.

– Határozta?

– Igen.

– Nos?

– Nem leszek színésznő.

– S miért?

– Nincsen olyan hangom, mint Jászai Marinak.

(Soha életemben nem láttam, nem hallottam Jászait játszani.)

– Eszed nincs. Szamárvagy. És gyáva – mondta apám. Aztán egy nála oly gyakran alkalmazott kurta közmondással elküldött:

– Gyáva népnek nincs hazája!

Holott én csak egy „rendkívül tehetséges gyerek” voltam, mint azt háziorvosunk, Hámorszky bácsi állította, nem is olyan nagy sza-

már, s végképp nem egy egész nép! S még hogy gyáva! Majd megmutatom, hogy nem vagyok az! Ha nem is éppen a Jászsátságban.

Már voltam falíró, gyermekszínesz, lapszerkesztő, Benedek Elek *Cimborájának* novellaírója is. Hogyan tudhattam volna választani, mi legyek – *majd* (amihez, fájdalom, tanulni is kelljen). Jobb lett volna „mindent” hallomásból, olvasásból megtanulnom, mint kínkeserves iskolákba járni, ülni, annyi évig padban ülni!

És mégis tanulni kellett

Apám a román nyelvet Szolnok-Doboka-i (dési) gyerekkorában hallomásból szedte fel. Folyékonyan, de parasztos-vidékiesen beszélt. Arról, hogyan kell többes szám második személyt használva „urasan” önözödni, sohasem hallott. Latinul viszont úgy beszélt, mint tán a hazai kora reformkorban egy jól képzett követünk a pozsonyi diétán. (Volt latintanár is, ifjúkorában, Szászvároson.) Mennyi latin citátumot, szólás-mondást hallhattunk tőle, lehetőleg ebéd közben, az egyetlen alkalommal, mikor együtt lehetünk. Azért, mert én hazudoztam, költöttem, tízszer is végig kellett hallgatnom a *Pastor et lupus* meséjét. Mert elkésve (mindig az engedélyezett időn túl) keveredtem haza csatangolásomból – saepe tarde venientibus ossa (Gyakran elkésőnek csak a csontok jutnak) –, nem kaptam vacsorát a nekem kedvesebb fogásból.

Mikor Fogarasra, ebbe a román túlsúlyú városba költöztünk, apám egy nagy fekete iskolatáblát vitetett a nagy ebédlőbe. És kijelentette: most pedig megtanul az egész család románul, helyesen. Anyám ellenállásához – mert ő nem akart megtanulni – nyomban csatlakoztam. Nem elég az iskolában tanulni, tanulni, még otthon is? Apám megvetően végigmért, a táblát az irodájába magának vitette át. De hogy azokban az években mégsem, ő sem ért rá hibátlan, irodalmi nyelven megtanulni románul, azt onnan tudom (csak

egy volt képviselőtársától, sajnos, nem magam hallottam személyesen), hogy mikor a román parlamentben mint magyarpárti kisebbségi képviselő szűzbeszédét tartotta – a román földreform tárgyában próbált is, ért is el valaminő eredményt magyar földesek javára hát első mondatait, melyeket Szolnok-Doboka-i gyerekes-román nyelven mondott, harsogó hahota fogadta. Mire ő, pillanatnyi meghökkenés után, beszédét latinul folytatta, szólván, hogy mivel a szép román nyelv amúgy is a középkori latin nyelvből keletkezett, és így azt a jelenlevő képviselő urak klasszikus formájában is igen jól érthetik, ő most úgy folytatja beszédét – és elmondta az egészet latinul. A román parlament néhány tagjának részéről némi fejcsóváló hümmögést, a többségtől dörgő tapsot aratva.

Parlamentari képviselő. S még hány funkciója, foglalatossága, mennyi dolga volt! Mind ok rá, hogy a Vakaróval ne érhesen rá folyamatosan törődni. Az iskolaállítás ügye. Harc az iskolánk nyilvánossági jogáért. Foglyok élelmeztetése. Árvaház-alapítás Szászvároson. A lelkészözvegyek nyugdíjintézeti bonyodalmai. Papi szolgálata. Egyházkerületi funkciói. Az új püspökválasztás. (Ennek főszervezője, főkortese volt.) És fogarasi éveim vége felé kikezdte már a végzetes betegség, melybe 1927-ben belehalt.

Ha nagy pimaszságot követtem el (például csendőr kísért haza utcai illetlen ugrálásom miatt) – ha egyáltalán feltűntem neki – mégiscsak foglalkozott velem. Akkor is, mikor tizenkét éves koromban tetten ért, hogy a szerinte „bolsevista” Szabó Dezső „pornográf” könyvét, *Az elsodort falut* olvasom.

Az elsodort falut roppant érdekesnek találtam. Másodsorban azért, mert háromszéki keresztapámat, a Kovásznával szomszédos falu papját a valódi nevével írta bele ebbe a könyvbe, és olyan részeg disznónak ábrázolta, aki még a petróleumot is kiissza a lámpából, ha más meginnivalója nem akad. De ez csak másodsorban érdekelt. Farkas Miklós tragikus magyarsága tépte-rázta tizenkét éves lelkemet. Hogy Judit, akinek mintáját szintén ismertem, olykor mézítelenül fekszik egy férfival a heverőn, ezt alig vettem észre. Ám

apám, úgy látszik, éppen attól tartott, hogy ilyen „disznóságok” olvasása fertőzted meg betűfaló legkisebb gyereket.

- Ide állj elélem!
- Igenis.

Az *elsodort falu* második kötetét kikapta kezemből, s azt kétszer fejemhez verte.

- Mi van ebben a könyvben, mi?
- Tessék?
- Mondd fel!

Mondtam, ahogy tőlem tellett. A temetést. A kedves, jó, erős Bőjthe Jánost (akit egyébként szintén ismerni véltem), Farkas Miklós lázasan vergődő magyarságát.

– Egyébről nincsen ebben a könyvben szó? – kérdezte.

– De azért van – mondtam.

– Nos, folytassad. – Gyanítottam már, mit akar kitudni.

– Az úgy van – köntörfalaztam –, édesapám lelkem, hogy teszem azt a Bethlen utcát is sokféleképpen le lehetne írni.

- Ne kertelj. Erről a könyvről szóljál.
- Arról szólok, csak példázatban. Mint maga a templomban.
- Micsoda?

– I-igen. A Bethlen utca szép hosszú utca, úgy egészében véve, a végire odakéklenek a havasok, ott komorodik a temető is, mennyi sok magos, majdnem fekete fenyő van benne. Van az utcában szép épület is elég, például a vármegyeháza, vagyishogy a prefektúra, meg a mi házunk is, milyen szép, de vannak rajta ócska, kis vacak házak is, meg az a csúf bűdös nagy kórház is ebben az utcában van a végin, a Cigónia is odanyílik, s mennyi lócitrom, piszok, elhullajtott hagymahéj hever ennek az utcának a macskakövein.

- Befejezted?
- Haát...
- Mi köze ennek a locsogásnak *Az elsodort faluhoz*?

– Teccik tudni, a Bethlen utca képe is csak úgy valódi a lócitromokkal együtt.

– Hogy mondtad?
– Azt is tudomásul kell venni, hogy az egész, szóval hogy igazi legyen.

– Hm – mondta apám, intett, hogy mehetek. A könyvet szó nélkül visszaadta.

Este hallom, amint a másik szobában, bizonyára anyám halk kérésére (ami nem hallatszott hozzámig), falakat átható hangján azt feleli:

– Persze. Hagyni kell Rókát. Azt olvas ezentúl, amit akar. A maga hebehurgya kölyök módján a realizmust egészen elfogadható módon körülhebegte. Csak azok a naturalista részek ne volnának Szabó Dezsőben. A pátoszos kijelentéseiben van valami hatásosan expreszszionált. No, fene tudja, Róka gondolkodó kölyök.

Többé senki sem ellenőrizte olvasmányaimat.

Rá is vettem magamat a Fogarason található majdnem összes könyvtárrakra. A tulajdonunkban levőből elolvastam négy év alatt a Jókai összest (kivéve a kellemetlen című *Utazás egy sírdomb körül*). A Mikszáthokat. Eötvös Károly három könyvét. A Modern Könyvtár sorozatot, benne két Bródy Sándor-regényt, az Új Idők kékvászonba kötött évfolyamait, Gáspár *Utazás a Föld körül* két vaskos kötetét. A Remekírók akkori negyvenkét kötetéből vagy tizet: Petőfi összest, Aranyt (majdnem mindet), Madáchtól a *Tragédiát*, Balassit, Csokonait, a négy kötet Vörösmartyból egyet, a rövidebb verseit (abból szavaltam is), evégre forgattam a *Népballadákat* s *A kuruckor költészetét*. Deák Ferenc leveleinél hagytam abba (azokat még olvastam) a Remekírók sorozatot. Kemény Zsigmond prózájára, de a sokkal olvasmányosabb Eötvös Józsefere sem fülött még zsenge fogam. Forgattam anyám külön kis könyvtárából a Költői Albumot, a Berczik fordította *Anyegint*, valakinek Heine-fordításait.

Nick Cartert és Buffalo Billt, akkori piff-puff regényeket otthon nem lehetett találnom a ház egyik könyvtárában sem, azokat fiú osztálytársaim szállították órán, pad alatt történő olvasásra, kölcsön.

Egy Courths-Mahlert, ami szintén nem volt a házban, Erdélyi Irén osztálytársnőm kölcsönzött két kötet Jókaiért cserébe. Állította, hogy az az igazi modern olvasmány, hát cseréltünk.

Egyház és iskola közös könyvtára a tanácsteremben volt. Ebből inkább címük szerint húzogattam, és utólag néztem meg – ha jónak találtam – a szerző nevét: Thackeray, Cervantes, Hugo Viktor (így írva), Dickens, Sue Jenő: *Párizs rejtelvei*. A cím izgalmas volt, de a könyvet csak félig olvastam: untatott.

A papi könyvtár szekrényei zárva voltak. Az üveg mögött csak a címetek olvastam, mik lehetnek? Mért vannak mind komor feketebe kötve: Szent Ágoston *Vallomásai*, a Keresztény Könyvtár sok kötete, így írva, hogy keresztény, holott mi keresztyénnek írjuk magunkat. Azok közül a Mártír Akták erősen fúrta kíváncsiságomat. Pázmány Péter munkái, Kálvin János *Institúciója* mellett ott volt Árva Bethlen Kata *Imátságos Könyvetskéje*, a Védelmező Erős Pais, Bod Péter, Bornemisza Gergely művei, Bethlen Miklós *Önéletírása*, különböző korokban kiadott, különféle nyelvű bibliák egész sora.

S hát még a páncélajtajú szobában elzárt iratok! Azok lehetnek volna legizgalmasabb olvasmányaim, ha hozzájuk jutok. Az iroda és a tanácsterem között egy elég nagy szobát zárt be a páncélajtó. Ott tárolták az egyháznak erdélyi fejedelmi adományokból került klenódiúmaid, Lórántffy Zsuzsanna készítette, Bethlen Kata ajándékozta aranyhímes Úrasztala terítőket, a Bethlen Gábor adományából jutott usákokat (keleti imaszőnyeget). Ezeket olykor láttam, ha nagy ünnepen Úrvacsorára apám ilyen terítőkkal, ékszeres kancsókkal terítettett. A szőnyeget, mikor szellőztették. Az iratokhoz nem juthattam közel.

Azokat (mint azt anyámtól hallottam) 1704-ben örökölte a fogarasi református egyház az akkori fogarasi vár levéltárából. A törökök végleges kiűzése után abban az évben foglalta el a várat az osztrák főhatóság. Ezt az erősséget nem robbantotta fel, mint megannyi magyarországi elfoglalt várral tette. De az összes iratokat elégették

vagy legalábbis kidobálták volna, ha az akkori református egyház vezetője valamiként jogos igényt nem formált volna rájuk. Hatalmas anyag jutott így az egyház birtokába; Apafi Mihálynak, az utolsó erdélyi fejedelemnek végső éveiben a fejedelmi kancellária is Fogarason működött inkább, mint Gyulafehérvárott. Számos nemesi levél, megnótázások (elítélések, vagyonekobjások) iratai, a vár gazdasági számvetése – rengeteg fontos történelmi dokumentum gyűlt ott össze; anyám látta, forgatta azokat, s mondta, tudomása szerint legutoljára Szádeczky-Kardoss Lajos történész kutatta s dolgozta fel egynémelyiküket.

Nem emlékszem, hogy a mi időnkben járt volna a páncélszoba dokumentumait kutató tudós mifelénk. (E dokumentumokból valamennyi máig a fogarasi református egyház birtokában van.)

Családunk tagjait kétirányú érdeklődés jellemezte. Anyám meg én is irodalom és történelem iránt érdeklődtünk, a többiek inkább az egzakt tudományok felé fordultak. Különösen Erzsí rajongott a matematikáért (matematikusnak is készült), a klasszikus zenét kedvelte és mívelte, csakis a modern könyvekért, elsősorban modern költőkért lelkesedett; tőle hallottam először Adyról, Kosztolányiról, Móricz Zsigmondról is. Egy ízben még egy példány *Nyugat* folyóiratot is hozott haza. És Babitsot, egyre Babitsot idézte.

Olvastam, amikor csak nem játszhattam sem szerepet sem játékból való játékot. Ha magamra maradtam, s az egyre sűrűbben előfordult, mert szüleimet a közélet elvonta tőlem. Gyűlölve gyűlöltem a Közéletet. A mi közéletünk abból állott, hogy szüleim megállás nélkül másokért tevékenykedtek, rám fordítható idejük alig maradt.

Apám még ebéd közben is (az egyetlen alkalommal, amikor együtt lehettünk volna) felállott és otthagyt, mert például: minden bejelentés nélkül egy Vargyas községből való székely asszony, bizonyos özvegy Gálné esett be az ajtón sírva-ríva, hogy ha Istent ismer a nagytiszteletes úr, jöjjön, de azonnal, és segítsen, mert itt csak az Isten segíthet már s a nevében a nagytiszteletes úr esze s jószíve, mert ha nem, kivégzik a két fiamat!

A két Gál fiú szökést kísérelt meg a várból, ahol foglyok voltak, s ezért halálra ítélték őket.

Apám eltolta magától a levesestányért, szó nélkül felállt, ment. Másnap reggel jött haza a nagy leleménnyel végrehajtott álkivégzés után. A *Tosca* opera hamis cseléhez hasonlatos ügyeskedéssel ő meg Vintila Şerban román képviselő megmentette a két fiú életét. Amit anyámnak mondott, azt hallgatóztam ki a másik szobából: hogy kapacitálásukra „csak” a lábukba lövetett a fiúknak a kapitány úr, s hogy Gálné asszony két kis tehénkéjét meg szekerét nem átallotta a vár főnöke ezért a „jóságáért” elfogadni.

Milyen lett volna, ha apám bár egyszer ráér velem beszélgetni, játszani?

Olvashattam akár félnapon át is az eperfa egyik ágán ülve lo-vagló ülésben; jó ülés esett rajta. Vagy akár a nyújtott U alakú nagy ház tágas belső folyosóján egy üres, jókora empire szekrény fenekén, törökülésben zsebvillanylámpa mellett, félvakulásig. Éjfél tájt, ha ráértek utánanézni, hol vagyok?

Merengtem már akkor rajta, hogy miért is éppen az én családom tagja vagyok.

Őket, összesen is, egyenként is forrón szerettem. Néha éppen irigy, gyűlölködő vad szeretettel a rám sem rántó Laci. Csodáltam gyönyörű szép, hozzánk többiekhez csöppet sem hasonló féltestvéremet, a nálam tizenhárom évvel idősebb Idát, míg csak festőművész férjével el nem hagyott bennünket. Erzsí volt az igazi testvérem, valóságos kisanyám. De ő alig volt odahaza.

Anyám kispolcán leltem egy Schopenhauer-kötetet, beleütöttem az orromat, és megdermedtem attól az elképzeléstől, hogy az a „hatalmas harmadik”, a megszületendő egyén választaná ki, hozná össze keletkezése előtt majdani szüleit. Hogyan lehetne emlékezni rá, hogy én lenni akartam születésem előtt? És éppen az ő testvérük, gyerekük? Kiskamasz lelkem lábai már rugdalóztak az adott helyzet ellen, amibe beleszülettem! A családom. Az erdélyi magyar kisebbségi közösség. A román többségiek. A kevert nyelvű világhoz,

a kétnyelvű iskolai oktatáshoz való illeszkedés. Apámtól főként ellenérzések legyőzéséhez való erőt örököltem. Vagy tanultam inkább?

Sokáig berzenkedtem az ellen a Freud szülte kijelentés ellen, hogy az író alapvető élményanyagát élete első húsz esztendeje határozza, szabja meg. Miért ne lehetne húsz évünk múltán is új, akár egész további életünkre kiható, az előző élményanyagot eltörlő, megmásító élményeket szereznünk – újjászületnünk? Gyermekmúltunk örökös rabságában élni, annak determináltságát nyögni, élni, kérözni, elemezni, *abból* érteni meg, magyarázni meg világunkat. – Hiába régmúlt, kiskamasz-lázadás. Ma is, most is ugyanazt teszem?

Ősök. Származási legendák. Osztályhelyzetünk?

Apám belátta, hogy anyámat túl sok közösségi munka terheli. Tanított: az alsóban magyart, történelmet, a felsősöknek görögpótlót (rajzot). Vezetett nőegyletet. Indított varrótanfolyamot, bazárt rendezett, s annak majd minden eladható „dísz tárgyát” maga tákolta-művészkedte. Az iskola javára adták el ezeket, volt úgy, hogy útmutatásra készítették iparművészkedő tanítványai. Házról házra járt, hogy az iskolánknak tanítványokat toborozzon, nehogy az elnéptelenedvén, bezárják; sorolni sok, mi dolga volt. Két szolgálónk volt ugyan, egy belső, szobalányszerű és egy külső, kerti munkára, háziállatok etetésére. Főzni egyik sem tudott, nem is ért rá. Apám egy napon szabályos szerződésben kikötött, havonként járó, nem tudom mennyi fizetésért Désről hozzánk telepítette özvegy nényjét: Kis Jánosné, Ignác Annát. Testvéri házvezetőnőnek, szakácsnőnek, szolgálódirigálónak, háztartási főnöknek. Kellott nekem „nagycsalád”? Anna néni személyében kaptam családot, csöstőt!

Anna csakhamar túlteljesítette a szokványos sógornői kutya-

macska barátságot. Úgy főnökölt nálunk, hogy anyámnak anyósnál anyósabb zsarnoka lett. Borzas-ezüsthajú, sasorrú, szép arcvonású öreg boszorkány! Azért sem ült ebédnél az asztalfőre, „mert ő csak cseléd a saját öccsénél”. Ezt lehetőleg akkor is kijelentette, mikor éppen egy püspök, egy tankerületi főigazgató vagy hasonló ült asztalunknál, ahol ő is megjelent, miután Örszével az ebédet behozatta, de harci jelvényét, a konyhakötényt azért sem tette le. Anna néni bőségesen pótolta hiányérzetemet, vágyamat kiterjedt, nagy család iránt. Történeteiben fel egészen III. Béla király koráig életre kelt, s belépett a fogarasi parókiára a – későbben hol általa koholtnak, hol valódinak bizonyult – legendás családi múlt.

Többnyire tálalás előtt a konyhai asztal mellett adott elő: nagy színészi tehetség tombolt benne. Lehetőleg mindig volt a kezében egy sültszéletelő kés. Előadott ő a kertben is, például az uborka-ágyás mellett ülve egy zsámolyon, miközben félszavakkal románul Chivát, a kis külső szolgálót oktatta a gyomlálás rejtjelmeire.

Kevert román-magyar szolnok-dobokaiasan előszeretettel beszélt apámmal, lehetőleg ebéd alatt, s azért úgy, hogy csak németül tudó, s franciául értegető anyám ne értse. Én már tudogattam akkor románul.

Voltak járandóságul valaminő papi földek; felesben kiadták román bérlőknek. A közelben nem is lett volna magyar földbérlő-földműves. Anna a földek hozamáról románul számolt be. Miért is fárasztotta volna magát fordítással? Hívebben közölt szó szerint. A román Chivával viszont magyar mondatokba préselt román szavakkal beszélt. „Brekálj hamar, menj a piacára, jute tu, ma nem kell ocet, hozz smântinat.” Szegény jó Chiva nem merte volna villogó szemű boszorkányunk szövegét nem érteni; kapta a bundicáját, rohant a piacra. Tehetett-e ő róla, hogy smântina-tejfel helyett ecetet hozott?

Annától, míg nálunk élt, annyi családtagot kaptam, származásról, ősről, élőről, holtakról annyi ellentétes közléssel töltött meg,

hogy rövidesen be kellett látnom: apai ágon is fél Erdély rokonom. Mikor rákaptam meséi ízére, faggattam magam is.

– Mi volt Ignác nagyapám?

– Miket kérdezel! Mi volt? Ki volt? Nagy zsarnok volt. Már a családjával, szegény. Să fie lui pământul ușor!

– Ezt mért mondja románul?

– Csak. Miért ne mondjam? A malatói temetőhegyre temettük el, csak úgy földsírba. Több Ignác is fekszik ott körötte, mármint a református ágból való. Ő is a malatóiba került, mivel hogy még fiatal korában átállt volt reformátusnak katolikusból.

Református pap lánya voltam, meglepett a közlés.

– Katolikus volt nagyapám?

– Hát persze. Nagyon régen, fiam, mindenki az volt, már aki kereszttyén lett volt. De apám még annak is született. Mivel a mi famíliánk Csík megyéből eredeti. A katolikus Ignácok közül. Még legényke volt apám, amikor árván maradt. Éppen csak hogy kijárt volt őt, vagy tán hat gimnáziumot. Törvény szerint elég gazdagon maradt volna el. Mert Márton nagyapám, ő Hallernek volt az intézője. A hallerkeői Hallernek. István volt a keresztneve. Grófok lettek ezek a Halierok még Leopold idejében. S milyen jószerező, nagy família. Volt közöttük nagy hivatalos viselő, de hány, főispán, meg régebben generális, vagy egy tucat, meg hallottam, Ilona néném mesélte, amilyen nagy tudákos volt, hogy az egyik Haller, az régen még tán az Apafi idejében majdhogynem erdélyi fejedelem lett. Tán Gábor volt a neve, de aztán lenyakták volt valahol kint, külső Magyarországon. Meg hogy a Baló nevezetű emberek már akkor is fentvalók voltak. Balóktól eredett az én Istenben boldogult édesanyám is. Az a Baló, amelyiket legrégebből emlegetett Ilona néném, hogy ő tudja az eredeteket, az László volt, a török portára járogató, olyan jóféle alkudozó ember lehetett; éppen annak a tán-Gábornak idejében. S hogy már akkor valahogyan össze volt keveredve, ha másban nem, hát torzsalkodásban a két család, a nagy Halierok, meg a kisebb, de ugyancsak nemes Balók. Az Ignácok azok később-

ben vegyültek beléjük. Ha igaz. A szent valóság annyi, hogy Haller István az intézőjének tartotta Márton nagyapámat. Emezek a Szolnok-Doboka-i Hallerek nem voltak éppen olyan nagy gazdagok, mint a Sáros megyeiek. De volt azért ezeknek is mindenük. Csak nálunk a megyében: Csákiborgón, Kosályban, Kendilónán, nyavalya tudja hol mindenfelé, Alparéten is, nem tudod, hogy az hol van? Tőlünk nem messzi. Ott volt az a nagy parasztlázongás, a románok Bábólnának mondják azt a helyet. De akkor ott még nem birtokoltak volt Hallerek. Az régen volt, tán ezernégyszáz tudomisen hányban. Már a mi családunk Szolnok-Doboka-i idejében az erdélyi Hallereknek megvolt az a csudaszép nagy kastélyuk Kaplyonban. Ott lett intéző Márton nagyapám. Hol halt meg, nem lehet tudni bizonyosan, az az ember, aki az ő nevin, úgy mint Ignác Márton, főbelötte magát, az nem ő volt. Hogy az Isten bocsássa meg neki, mibe keveredett az is.

Egy szót sem értettem, csak a szavakat jegyeztem meg, akár egy meséét, de megkérdeztem, hogy:

– Azt az izé bácsit, aki Anna néaninek a nagyapja, de mégsem, azt most miért tetszett magyarul elparentálni?

– Ó be tökéletlen vagy! Csak. Inkább segítenél Chivának. Estig sem leszen készen, annyi itt a burján. Iute, tu fata! (Siess, te lány!)

Gyomlálni? Azt nem szerettem. Inkább kérdeztem tovább:

– Miért lötte föbe magát?

– Kicsoda, te?

– Hát dédapám, aki nem ő volt, hanem az a másik. Maga mondta. Volt neki puskája? Volt akkor a magyaroknak fegyverviselési engedélyük? Mert most nincsen, még keresztapámnak sem, Barátoson, pedig ő milyen igazi nagy vadász!

– Te miket zagyválsz össze-vissza. Volt hát. Egy nemesembernek miért ne lett volna? Meg hogy egy intézőnek hivatalból is kellett legyen. Még vadászpuskája is hány volt! Annak a másik Mártonnak a levele még megvolt a tűzvész előtt, azt sem tudod, a nagy tüzet, ami fél Deését elpusztította? Én olvastam azt a levelet ezzel a két szememmel. Az elején nem akarta kiírni benne, hogy mért csinálja,

s hogy kezdette, hogy már végképp megunta, hogy minden reggel, nap mint nap felöltözzék, s este levetkezzék, meg azt is, ami a kettő között telik el. De hát főképpen azt unta meg, hogy arra kényszerült, hogy úgy éljen, hogy ő nem ő, s még meg is köszönte nagyapámnak, mert neki írta azt a levelet, hogy sokáig az ő nevit használhatta. Mert az egy lengyel menekült volt, fiam.

Ez érthetetlenül izgalmasan hangzott. Kényszerült rá, hogy ne legyen *az*, aki volt?

– Én úgy tudom – mondta Anna –, hogy mikor az a nagy futás volt Lengyelből, kilencven éve tán – Anna az 1830-as lengyel felkelés menekültjeiről szólott –, hát elébb mind Sárosba mentek a lengyelek, már akik hazulról kellett meneküljenek, aztán ott annyi volt belőlük, meg vegzálták is őket, hát egyet-egyet átpasszolt ide hozzánk, vagyis hogy Deés környékire a mi Hallerünkhöz a sárosi Haller. Tán éppen Kaplyonba. Érted?

Nem értettem, de érdekesnek találtam.

– A lengyelek az Ignác nevét inkább csak mint a keresztnévüket ismerik. Úgy használják, hogy Ignác. Meg hogy katolikusok, hát van nekik két keresztnévük is, aztán annak is volt kettő, aki hozzánk került. Úgy hívták, én tudom, én olvastam azokat a leveleket, hogy Ignacy Martin Osztrovski gróf, de ezt nem írta már, mikor hozzánk került. Meg még az Osztrovskit sem. Mind más nevet vettek ezek fel a nagy bujdosásukban. Már ennek a testvére György volt. Az nem került hozzánk, mert Sárosból egyenesen Párizsba szökött, aztán ott mind csinálta a forradalmat, vagy mit, a franciák között, a lengyelek javára. De már ezt az öccsét, a Martint, az igen szép ember volt, olyan lányos képű, ezt a mi Hallerünk fogadta be. Aztán nagyon is kapóra jött neki, hogy a Csík megyéből való nagyapámat éppen Ignác Mártonnak hívják, érted?

Nem értettem, de hallgattam a mesét.

– Én úgy tudom, hogy Haller ezt az Ignacyt, ez jóval fiatalabb volt is, mint nagyapám, valamelyik kastélyában rejtegette. Akkor

már a felesége nem élt. Ezt soha senki sem láthatta. Úgy szeretgette ezt a lengyelt, hogy tán fatarók is voltak.

Hogy az mi lehet? Kérdeztem, de nem világosított fel. Azt hittem, valami Szolnok-Doboka-i román szót mond, sokára jöttem rá, hogy a fatarók – homoszexuális férfiakat jelent.

– Hát nem az én nagyapám, csicsói Ignác Márton lett eltemetve a deési ferenceseknél a Hallerek között. Ott több kriptasír is van. Abban az altemplomban nyugszik a Haller grófok egyik-másika, meg ez az Osztrovsz kiből lett Ignacy Martin is.

Ez romantikusabb történet volt a legdúsabb romantikus Jókai-történetnél is. Ha jól értettem, az én dédapám ennek a bujdosó Osztrovszkinak odakölcsönözte a nevét. De miért? És azután, mikor már csak ő volt Ignác Márton egyedül, hová lett?

– Hová temették? Márton dédapámat? Az igazit?

– Hová? Mit tudom én? Sohasem láttam a sírját. Csakis a katolikusokhoz temethették a Rózsahegyre. De oda mi nem jártunk. A népek egy időben reá fogták, hogy az én nagyapám fekszik a Haller-kriptában, s nem az a fataró lengyel gróf, aki a nagyapám nevit hordozta s hogy nagyapám lőtte meg magát. Ilona néném meg, mivel haragban volt apámmal, elhitt egy mendemondát, s még terjesztette is: hogy Ignác Márton nagyapám, ő Haller grófnak a bitangja volt, azért hozta magához intézőnek Csíkból. Mi igazi közülük volt a Haliereknek a mi családunkkal, nem tudom, szent igaz, hogy Haller István gróf tartotta keresztvíz alá a provizorának, vagyis hogy az intézőjének, Ignác Mártonnak (mert akkor még *tz*-vel írták volt a nevünket) meg a feleségének, Tokaji Barbarának a törvényes gyerekeit: apámat, Ignác Lajost, született 1837-ben, megvan nekem a keresztlevele, ő semmiképp sem lehetett zabigyerek, urak mindig is szoktak kisebb rendbélieknek keresztszülőkül állani. Én azt sem hihettem soha, hogy Márton nagyapám tán egy másik Hallernek a bitangja lett volna, nem ennek a Haller István keresztkomájának.

Ilyen szót sem hallottam eladdig, mint ahogy Anna néni nevezte a törvénytelen gyereket: bitang!

Továbbra sem lett világos előttem, ki lehetett hát valójában Márton dédapám. Dehát nagyapámat, őt ismerhettem volna, Lajosnak hívták, s csak minapában, 1922-ben halt meg. Azt csak meg lehetne tudnom Annától hitelesen, hogy ő ki volt.

– Tessék már mondani Lajos nagyapámat. Hogy mi volt?

– Csizmadia lett, elébb mérgiben, aztán is csak műkedvelésből – mondta Anna néni keresetlenül, de egyben olyan furcsa göggel, mint aki lenézi a műkedvelő csizmadiákat.

Csík megyei székely eredet, lengyel gróf névcseréje, csizmadia foglalkozás. Megzavarodtam.

– Hát nagyapámnak intéző volt az apja, nemesember volt, gimnáziumot is járt, aztán mégis csizmadia lett belőle, az hogy lehet?

– Az könnyen, fiam – mondta Anna –, mert hagyott ugyan Márton nagyapám, az, aki helyett a lengyel főbe lőtte magát, apámra, Ignác Lajosra nyolc házat, földeket meg pénzvagyont is. Mennyit disputáltak felőle a rokonok, hogy a vagyonát honnan is szerezte! Haller István hagyta volna azt még nagyapámra? Volt, aki azt mondta, hogy az Osztrovszki-féle ékszervagyon is benne lett volna. A fene tudja már, melyiknek volt igaza. Elég az hozzá, hogy vagyon, az maradt apámra. De hát apám kiskorú volt, mikor elérvult. Aztán tutort tettek neki. Manapság úgy mondják, hogy gyámot. A tutora adott nekie a kezeihez, míg legény volt, költőpénzt bőviben. Azt apám elmulatta, elkártyázta. Aztán mikor a törvényes örökség átvételére került volna sor, hát abból is alig kapott már kézhez valamit is, a tutorai mindenéből kiforgatták. A nagybaconi meg szászhermányi Balók közül tettek tutort nekie, azok meg majdhogynem az egész vagyonát eltutorolták. Apám meg még legényke korában elszerette Istenbe boldogult édesanyámat, éppen ezeknek a nagy famíliából való tutorainak, a Balóknak a leányát, nagybaconi és szászhermányi Baló Rebekát.

Nem akarták hozzáadni, de nem volt mit tenni, miféle ember ez

a Lajos, mondta Baló nagyapám, se elég iskolavégzettsége, se semmi. Még mestersége sincsen. Pedig volt félig-meddig, nagyapám mér-giben, hogy az iskolából hazaszökött volt, s tanulni nem akart, hát beadta csizmadia inasnak, azt ugyan nem nagyon folytatta, de mi-kor a mestersége felől kérdezték, hát akkor szerkesztett a céhtől valami írást, hogy ő: tanult csizmadia. Aztán hirtelen, mivel még kiskorú volt, hát esperesi diszpenzációval megesküdtött anyámmal. S ha el is tutorolták a Balók a nagyapám-féle vagyona nagy részét, hát bár anyám hozományaként valamennyi reá csak visszaszállott, így lett aztán földműves csizmadia felesége a nagy fennen való Balók leánya. Rokon az nekünk mind, aki ma van is Baló, fiam.

Hogy „mind”, ez igen meglepett.

A Balókat ismertem, egy részüket legalábbis. Baló Laci bácsi Kéz-divásárhelyt lakott, nyugalmazott polgári iskolai igazgatóként ismer-tem meg, nagybátyja és keresztapja volt édesapámnak, járt nálunk Kovásznán, s mi is nála Vásárhelyt. Azt is hallottam, hogy mikor visszavonuló román csapatok őt túszként magukkal vitték (az öreg-úr nem menekült), a gyalog tett úton összeesett, s szívbénulás vég-zett vele. De hogy vagyonos lett volna, azt nem tudtam, s Anna nénin kívül azt sem emlegette soha senki, hogy milyen régi, még az erdélyi fejedelemség idejében szerepet vivő nevezetes család voltak valaha. Azt tudtam, a Balók Jancsókkal házasodtak, a Jancsók má-sik ága Makkaiakkal. Hát nem borzasztó, hogy nincsen igazi, meleg, folytonosan velem együttélő, nagy családom, aztán az derül ki, hogy „mindenki” a családból való?

Úgy képzeltem ezek után, hogy derék jó nagyapám, miután gonosz gyámjai-tutorai miatt szegény emberré lett, szorgalmasan gyakorolta a csizmakészítés fontos mesterségét, és kiváló mesteremberként élt Deésen, oly köztisztületben álló nemesember csizmadiaként, amilyenekről nem egy Jókai-műben olvashatok.

– Ugyan – mondta Anna néni nem volt apám soha igazi jó mester. Míg még maradt egy pár hold földje meg két kiadott háza, hát abból eltengődtek, úgy ahogy. Ő földet sohasem mívelt. Hogy

ő a mezőre kimenjen? Szó sem lehetett róla. Míg még élt anyám, s volt egy béresük is, az reggel befogott, odaállt a fogattal a tornác elé, hogy menne szántani, csak mondaná már a tekintetes úr, hogy indulj Miska, hová menj, mit művelj. De apám nem mondta, egy szóval sem. Miska ott állt az udvaron estig is, aztán kifogta az ökröket, s maradt a föld szántatlanul. Anyám meg nem győzte a sok purdét. Már öten voltunk testvérek. Márton bátyám, tudod, melyik, pap lett az is, mint apád, utána Ilona testvérem, utána én, no én már csak az elemi jártam ki, attól fogvást én gondoztam a kicsiket, mert hogy anyám amilyen szép asszony volt, éppen olyan beteges. Laci, vagyis hogy a te apád utánam való – csak ötesztendő volt szegény, mikor anyánk meghalt –, Ilona nénémet mondtam már, apád után jött Mari, lásd, Mari egy igazi csizmadia és suszter mesterhez ment feleségül, céhmester Gombárhoz, meg volt anyánktól még Lajos, az itthagya Magyarországot. Németországban él, ott valami bőrgyáros nagykutya lett belőle, a háborúban minapában járt idehaza. De aztán, hogy anyám meghalt, s apám a házhoz mostohát hozott – és sorolta Anna néni ettől kezdve a második Ignác Lajosnétől származott mostoha nagynénéim, nagybátyáim sorát: Pali, Erzs, Ida – tán többet is mondott.

– Tudod, fiam, az úgy lett a csizmadiasággal, hogy apám, hogy a sok kölyöknek bár lábbelije legyen, s ne járjon télen lyukas talppal, hát csak reáfanyalodott... Úgy lehet, pénze sem volt rá, hogy új cipőt vegyen nekik? Szerszámokat szerzett valahonnét, s a kölykei cipőit, bakancsait maga kezdte volt megreparálni. Ilyeténképpen került a deési csizmadianépséggel szorosabb ismeretségbe. Sokszor nem tisztelte meg látogatásával a házaikat, azt nem mondhatnám, hogy tette. Inkább örökösen otthon ült, ha éppen nem csizmát, cipőt javított, hát pasziánszot rakott, képes volt egy nap négy óra hosszat is elrakosgatni.

Azzal is temettük el, Isten nyugosztalja. A mellire tett pasziánszkártya-paklijával. Bánta is ő, hogy ki után megyünk férjhez; örvendett, hogy szabadul tőlünk. Én is, hogy szabaduljak mostohaanyám-

tól meg a sok kiskölyök gondozásától, azért mentem hozzá az első legényhez, Kis Jánoshoz, aki az ipartestület házában rendezett bálon, mert oda azért elmentem, megszólított, s táncba hívott.

– De ugye, nagyon tetszett szeretni Kis János bácsit, Anna néni? – kérdeztem kissé célzatos szemtelenséggel.

– Szerette a jóféle nehézség – mondta Anna. – Mit szerettem volna rajta? Mégis jobb volt mellette, mint odahaza a sok mostohakölyökkel a nyakamon. Háza is volt Kis Jánosnak. Három fiam lett tőle, a legkisebb Ödön. Azt ismered te is. Szegény, drága fiam, hogy el sem végezhetette azt a főmérnöki iskolát Pesten, behívták katonának. Hét évet húzott le a háborúban meg a szibériai hadifogságban. Most meg Deésen csak valami banktisztviselő. Én meg ahelyett, hogy otthon várhattam volna őtet haza a hadifogságból, csak itt eszem veletek az életemet. De megszántam apádat. Annyi felé tépi magát a sok francos közélettel szegény feje. Nem lesz hosszú életű, meglátod, no, én már nem szeretném itt nálatok megélni az apád halálát, Isten ne adja, hogy itt érjem meg, de hát azért sem jósolhatok neki hosszú életet, mivel olyan sanyarú gyerekkora volt nekie is. Tudod azt te. – Csak elmondta. – Apád öt elemet járt volt ki Deésen, aztán dehogyse adták be szegény fejit rögvest a gimnáziumba. Előbb nagynénénk vitte el őt Szászvárosra – nem tudtam megjegyezni, melyik nagynéném is –, ott kicsicselédeskedett náluk egy esztendőn át, tizenkét éves koráig borjakat örökölt a mezejükön. Dehát csak nem bírta azt ki, nem arra termett, hogy borjú pásztor legyen. Hát egy napon, illa berek – nádak erek, mert azt úgy szokás mondani, otthagytott csapat-papot, nagynénét s borjakat. Tiszta gyalog, étlen-szomjan ment el Enyedig, Nagyenyedig, tudod te azt a várost, ahol az a híres kollégium van. S békönyörögte magát ingyenes szolgálóknak a Bethlen-kollégiumba. Már teológus volt Enyeden, mikor... – mondta, én meg közbeszóltam:

– Az én másik nagyapám, Makkai Domokos, ő professzor volt azon a Nagyenyeden. Lehet, hogy édesapánkat is tanította? És nem

is gondolta, hogy majd egyszer az én mamámat veszi el apám feleségül?

Anna néni nem reflektált közbeszólásomra. Ő a Makkaiakat, megannyi tanult, literátus embert, tanítót, tanárt, papot, püspököt, egyben, mélységesen lenézte; a Makkaiak csak afféle I. Rákóczi György korabeli kismanesek voltak. Nem használtak soha semmiféle előnevet, nem volt nekik IV. Béla korából való armális nemesi levelük – mint állítólag a csíki Ignácoknak –. Igaz, csizmadia sem akadt közöttük, még műkedvelésből sem. És egyiknek sem volt soha nyolc eltutorolt, elkártyázott háza; mind szegény, dolgos középosztálybeliként élt.

– Úgy van, ahogy mondom – folytatta Anna –, apád, mióta elkerült hazulról, teológus korában járt először otthon látogatóba. De akkor is csak Mari nénénknél szállott, nekiek most is szép nagy, rangos házuk van és külön mosdószobájuk is. Apáméknál akkor helye sem lett volna, hova lehajtsa a fejét. Várj te, járt ő még máskor is otthon. Legátus korában. Akkor az apám méhesiben aludott. Mert enni elég? Hát az nem mindig volt apáméknál. De egy faláska, két kaptáros, mégis uras méhes, egy háncsfonatú heverővel, ahol szundítani meg még pipázni is lehetett, az volt. Meg még könyv is volt ott a méhesben egy polcon, vagy tíz ócska, régi nagy könyvek, kapszosak meg bőrbe kötve. Lehet, apád forgatta azokat, amilyen könyvbújós volt. Egy belőlük járt az én kezembe is, bőrös volt az is, nagyon régi, avas volt a szaga, a legelején kép volt, egy nagy címer képje, meg hogy *Hármas História*, az volt neki a címe, azt éppen egy Haller csinálta, de tán a másik ágból való, ezek írtak is, de nagyon régen, azt hittem, jóféle történetek, de igen régiesen voltak írva, a keresztapjától kapta-e apám, azt nem tudom, le is tettem, nem jártam én sokat a méhesbe, apám is csak egy-egy szívásnyira, hogy olvassa azokat a könyveket, azzal már régen felhagyott, s az egerek meg is rágták. Mostohám meg kitakarította egyszer a méhest, s azokat a nagy kapszos könyveket kidobta a szemétdombra. Hát

arra jött egy Kovács nevezetű, tanár volt a gimnáziumba, s elkérte, hogy azok kincseket érnek, hát csak vigye, ha állhatja az egérszagot, azt mondta neki mostohám. Lehet, hogy szászvárosi tanár korában is járt apád odahaza. Kérd meg tőle, ha kíváncsi vagy reá. Én nem tudom, mert én akkor már külön éltem Kis Jánostól. El is váltunk törvényesen – tette hozzá, és könnyektől szortyogóssá lett a hangja, de nem sokáig, szippantott egy heveset, és mintha rám haragudott volna meg, úgy felcsattant:

– Mit kérded, hogy miért? – nem kérdeztem én eladdig egy mukkot sem –, nem leánygyermeknek való történet az – mondta, s erre persze csakugyan meg kellett kérdenem azt, ami „nem leánygyermeknek való”:

– Más szeretett Kis János bácsi, azért?

– Ejnye – mondta Anna –, nem szoknyában járt az a más. Papírból volt, nagy bankó volt az, azt szerette, nem engem csalt meg az egy asszonnyal, hanem a bankot, ahol dolgozott, csak nem élhettem együtt törvénybe került, meghurcolt emberrel, inkább elmentem szakácsnéak. Cselédnek. Annak hát. Hankóékhoz, nagy familia voltak. De én igazi cseléd náluk, nem úgy, mint most apádnál. Máthé Ilona azt mondta, ne tartsam cselédnek magamat, elemibeli iskola-társné volt ez az Ilona, Bánffy Dezső beléhabarodott s elvette. El fiam. Pedig ez az Ilona csak amolyan szegény deési polgárleány volt, akár mink. Mikor miniszterelnök lett ez a Bánffy, hát akkor is jártak haza Ilonával, hívott, hogy menjek vele kartón fogva kereken a nagytemplom körül, mert ő azért is barátkozott a lemaradott néppel is, amiért miniszterelnökné meg Bánffyné lett. Azt mondta nekem Ilona, hogy ötlet eleinte a pesti arisztokraták nem hívták meg a házaikba. Csak az urának egyedül ment az invitációs cédula. Aztán ez a Bánffy, amilyen egy akkurátus ember volt, hát megtette, hogy legközelebb ő is, már mint miniszterelnök, csakis a férjeket hívta meg, még hangsúlyozta is, hogy nejeik öméltósága nélkül, no erre aztán megtörték, így mondta Ilona, s őt lassan bevették maguk közé. De ő azért csak a magunkféle polgáremberrel érez igazán, meg a

középosztállyal, úgy mondta, neki tanítónői oklevele is volt, s hogy erőltette, hogy vele sétáljak kartón fogva, még mondta azt is:

– Dehogyse vagy te úrilány létedre cseléd, vagy csak akár szakácsnő, Annuskám, te házvezetőnő vagy, az tisztességes foglalkozás, s tegezzél bizony, akkor is, ha akár az uram hallja, meg még hívtott is, hogy látogassam meg, de csak nem mentem el, ruhám sem volt arra való, meg mégiscsak a Hankóék alkalmazottja voltam én már ekkor, s még Kis Jánosnének is csak egykori.

– Aztán – kérdeztem egyszer, mikor végre szóhoz jutottam – legalább büszke volt nagyapám édesapámra, tessék már mondani? Hogy a maga erejéből tanult ember lett, s ahhoz képest, hogy még hornyukat is őrzött kicsi korában, milyen sokra vitte?

– Ugyan – legyintett Anna, kezében az elmaradhatatlan konyhakéssel –, miért lett volna büszke? Reá? Márton bátyámat sem ő taníttatta, az is pap tudott lenni a maga erejéből. Gógös ember volt az én apám, fiam. Volt is neki mire. A szép, zajos, nagyúri ifjúsága után. Hogy ő mit mulatott, meg kalandozott, mi pénzt vert el, míg futotta a nagyapaiból! Hát a te apád, amilyen jómondó, mert azt meg kell hagyni, jómondó, aranszájú pap, az szent igaz. Egyszer, ezt Ilona testvérem mondta, reá száradjon, ha nem igaz, csak kitaláció, apád egyszer odahaza járt, apám tán éppen beteg volt, meg idős is már, s apád fiatal pap létére kenetteljes szép szavakkal vigasztalta volna, így mondta Ilona. Hát apám hallgatta egy ideig, aztán összevonta azt a bozontos szemöldökét, szép ember volt, mint egy pátriárka a képes szent bibliában, legyintett, s azt mondta:

– Ne papolj, Laci! Unom.

– Ilyen volt apám. Volt nekik egy háromlábú csizmadiaszékje, azt Gombárék adták ajándékba, hogy ha már csizmadiáskodik, hát szakszerűen, arra üljön. Hát néha reáült, elpassziózott egy-egy talpalással, fótozással, mivel. Aztán beült az egyetlen karosszékibe, ami még volt, a lábát reátette a csizmadiaszékre, mint egy sámlira, aztán úgy rakta a pasziánszot egy kicsi asztalkán. Ha meg nem rakta, akkor nagy ritkán szólt egy szót, s az mind úgy hangzott, mint va-

lami ítélet a világról s a népekről, mint egy igaziból való nagyúr, de csak egy-egy szóval, fiam.

Változatos élete során volt Anna néni jegyszedő is a deési színházban. (Szép kis színház volt a deési, piros bársonyülésekkel, páholysorral ellátott, s színpadilag korabelien jól felszerelt; magam 1925-ben jártam benne először.) Anna mint jegyszedő ingyen láthatta ott játszani Jászait. S nem áttallott egy Jászai-jelenetet eljátszani nekem a nagy színésznő valamelyik Deésen előadott tragikus szerepéből.

– Így tárta szét a karjait ni! Nézd a, meg így sikoltott! – Lehetett Anna ebben az időben úgy ötvennyolc éves. Mindig fehér mintás fekete ruhában járt, kékfestő kötényben. Ilyen jelmezben utánozta számomra a nagy Jászait. Tör vagy más efféle színpadi kellék helyett kezében konyhakéssel, a zsebszínháznak-elég-lehetne nagyságú tágas konyhánk kellős közepén.

Apám, a kertben haladtában éppen bepillantott a konyhába. Anna produkciója láttán elvörösödött. Rosszallóan összevonta a szemöldökét. De akkor még nem szólt reánk.

Egyszer már megint dicső származásunkat regélte Anna. Úgy látszott, a származási mendemondák közül legszívesebben az armális nemességet választotta. Állítólag volt osztálytársa, Máthé Ilona, Bánffy báróné korában is ilyen eredet után kutatgatott, hogy ne csak egyszerű deési polgárlányként legyen báróné?

Egy eredetrege szerint a tizenkettedik században még sok helyütt a pogány székelyeket némi erőszakkal és tömegesen keresztelték meg. Egyszerre tíz-tizenkét férfit is. Annnyiból állott akkor egy falu. Mégpedig az egész csoportot egy valamelyik szent nevére. Innen származnának a Székelyföldön oly gyakori, két keresztnévből álló nevek. Andrások: szent András, Máthék: szent Máté, Mártonok: szent Márton, Tamások: szent Tamás nevére neveztettek volna el, és második nevüket, megkülönböztetésül többi testvérüktől, csak évtizedek múltán kezdték volna felvenni, használni.

E rege szerint a csíki meg a moldovai Ignácokat valaminő keleti,

ortodox pap keresztelte Ignácokká, az, akit III. Béla hívott be az országba, s ez a pap nyomban egy keleti szentnek, bizonyos Ignatiusnak nevét adta az új megkeresztelteknek.

A nemességet meg a mongoldulás után hazatérő és az országot újjáépítő IV. Béla király valamelyik ilyen, egykor tömegben megkeresztelt Ignáznak, a mongolok elleni harcokban végzett vitézi szolgálata jutalmául adta csicsói előnévvel s némi földbirtokkal.

Körülbelül itt tartottunk nemesi eredetünk taglalásában, mikor apám zölden villámló szemmel elénk toppant a kertben. Ránk szólt:

– Anna, ne etess ennyi bolondgombát ezzel a gyerekekkel! Nemes! Voltunk, nem voltunk, nem folytatjuk. A factum ez. Csak jelenükben végleg lepasszolt emberek, jövőtlen alakok vájkálnak a visszahozhatatlan dicső múltjukban. Mintha a nemesség örökölhető volna. Nem az.

– Hanem? – kérdezte Anna hetykén, és göcsörtös ujjával apám pecsétgyűrűs ujja felé bökött.

Apám elnevelte magát.

– Szamárság. Ez nem a ti, a család nemesi pecsétgyűrűje. Az egyház címere van benne, jubileumomkor kaptam híveimtől. Egyébként ha tartanék valaminő nemességre, nekem elég volna az, amit Bethlen Gábor fejedelem adományozott egyszer s mindenkorra minden kálvinista papnak és utódainak. De ma itt, ahol élnünk kell, ez sem emlegetendő, fitogtatandó dolog.

Én úrigyerek szerettem volna lenni kiskoromban. Legalább olyan, mint Kovásznán Paál Bözsi, aki lakkcipőben járt, nem mezítláb, mint én, azokon a hepehupás, kavicsos, rossz kovásznai utcákon. Apám nem tűrhette az „urizálást”, hányszor elmondta, elharsogta, hogy: a papgyerek csak éppen olyan helyzetű lehet, mint híveinek többsége; Háromszéken hívei többsége földművelő székelyekből állt. Ott azt kívánta, hogy azoknak gyerekeihez hasonlultan éljünk. Francia nevelőnőt szerettem volna, mint a Lédererék kislányának volt. Vagy csak legalább annyi úriságot, amilyen öltözködésben, viselkedésben a szegény Makkai gyerekeké volt. – Nem, leginkább olyan

úriember szerettem volna lenni, mint amilyennek anyámat tartottam: olyan halkszavú. Soha felemelt, ingerült hangon nem beszélt. Sohasem hallottam panaszkodni. Dicsekedni meg éppen nem. Értettem én, hogy az az úriság: nem panaszkodni és nem dicsekedni soha. Olyan akaraterős – no hiszen, ha olyan hozzá hasonló testi-lelki alkat lettem volna! De sem bensőnkben, sem külsőnkben nem voltunk egymáshoz hasonlatosak. Mintha az Anna néni harsány-vad akaratosságából, indulatosságából több „ignáczság” szorult volna belém.

A fogarasi úriemberek: tisztviselők, családostól elhagyták a várost. A román úrilánykák nem álltak szóba velünk, magyarokkal. A szászok meg éppen lenéztek, lekezeltek. Fogarasi osztálytársaim többsége csupa kisiparos, kiskereskedő, mezőgazdasági munkás gyereke volt; elvéve ha járt iskolánkba egy-egy ottmaradt ügyvédnek, orvosnak, románoknál is alkalmazást talált kistisztviselőnek gyereke. Szerettem őket mindahányat. És reménytelen nosztalgámat, hogy úrigyerek lehessenek, meguntam, és áttestem a „ló túlsó felére”; éppen olyan akartam lenni, mint ők, az iparos, a paraszt gyerekek. Mint mindenki: más. Apám alaposan megzavarta „osztálytudatomat”. Akkor is Annának – mikor már csak félig figyeltem – az igazi emberségről, az osztálytalan emberről magyarázott, aki lefele nem tapos, mert nem érez lefelét, fölfelé nem dörgölődik, mert emberségében mindenkiel – egyenrangú.

Anna már idegesen másról akart beszélni (még jó, hogy nem mondta nagyapám szavával: „ne papolj, Laci”), hadonászott a konyhakéssel. Apám ritkán beszélt egyfolytában ennyit, s éppen családtaggal. Arra világosan emlékszem ebből a kerti purparléból, hogy számolni kezdett:

– Ne légy számár, néném, csak tudsz szorozni, nem? Minden embernek két szüleje van. És négy nagyszüleje. A négy nagyszülő viszont négyszer kettő, azaz nyolc embertől származik, emezek meg tizenhattól. Ezt csak érted? Kettő a tizenegyedik hatványon, vagyis tíz nemzedékváltás, ez csak kétszázötven-háromszáz esztendő és már

2048 felmenő, pedig hol vagyunk még IV. Béla korától?! – Valahogy így mondta, számolt s aztán: – Odáig visszavezetve, több mint négymillió őse van minden ma élő embernek. Abból lehetett egy cigány, egy király.

– Az! – rikoltott bele Anna –, s hát még a balkézőről valók! Ha így veszed, persze hogy mindenki mindenkinek a rokona. De én mégsem hiszem, hogy a Haller a poharunkba beleköpött, s ha te így rekumozol éngem, el is mehetek...

– A konyhába – mondta apám.

– Haza, Deésre...

– Dehogymégy, tedd le azt a kést!

– Hogy inkább a nyakamat vágtam volna el véle, mikor arra vetemedtem, hogy szolgálja legyenek a...

Apám átölelte Annát.

– Anna, én igazán szeretnék jó szolga lenni. Isten alázatos, jó szolgálja ebben a gyülekezetben. Nehéz szolgálat ez itt és most nekem. Miért ne segítenél hát, mikor te igazán tudsz, ha akarsz, jó szívvel segíteni.

– Miért? – mondta Anna és sírt mert ez a leányka is annyit nyaggat, aztán – s románra fordította –: Itt volt a bérlőnk is Răușorból...

– Hát mi lesz a búzával? – kérdezte apám, s hozzám: – Róka, lelépni!

Iszkoltam, s míg beértem a házba, hallottam, hogy Anna néni még hüppögve ugyan, de már megbékélten, haragját a román bérlőkre fordítva, azoknak valaminő nem jól teljesített gabona-beadásáról referált apámnak. „Ilie nu a măsurat bine.” (Ilie nem jól mért.)

Családról, színházról beszéltem vele még egy emlékezetest. Akkor is apám elleni háborgásával kezdte:

– Mert apád sem tud egyebet, hiába hogy olyan nagy fejés, csak papolni. Demokrata. Meg emberség. Ma is ilyeneket vágott a fejemhez. Megvájhatnád azokat a karalábékat, nem úgy, te, nem azzal a késsel, jaj, tedd le, ennek minden munka rosszul áll a keziben, egy

fenét lesz belőled demokrata. Színészné légy. De ahhoz tudni kell. Táncolni is, énekelni is. Neked olyan hangod van, mint egy repedt fazéknak. De táncolni tán tudnál. Balettet. Azt én is szerettem volna.

És ötvennyolc évesen, két görbe karját, agyondolgozott elcsámpult ujjaival a füle mögé emelte, derékből előrehajolt, és sűrkepapucsos lábát magasan fel, hátrarúgta egészen a konyhaasztalnak a széléig, ahonnét sikeresen le is esett és darabokra hullott anyámnak kedvenc mártásos csészéje, egy oda kikészített, hagymamintás meissen.

Anna színészetre biztatott. Anyám nem szólt bele, milyen pályát is választanék, csak aggályosan figyelte érzelmi kilengéseimet.

Firkáltam persze tíz-tizenhárom éves korom közti időben is. A stiliztikaórákon a pad alatt szerkesztett *Derűt* jóformán magam írtam tele. „Szerkesztőségem” tagjainak csak egy-egy „iskolai hír” közlésére hagytam helyet. Magát a lapot Bardócz Juci segédszerkesztőnek kellett cérnával összevarnia; Hobán Irma lett volna a kiadóhivatali lapterjesztő, ám művem csak vagy három számot ért meg; igazgatónőnk, Hermin néni rajtafogott a „tilos” ügyködésen, a példányokat egy szálíg elkobozta, mondván, hogy „ilyesmit egy alig-alig engedélyezett iskola növendékei veszélytelenül nem művelhetnek”. Hogy mi lehetett lapomban bántó aggályos cenzori szemének, nem tudhatom már, úgy rémlik, novellákat írtam abban, s nem a novellák abbahagyatása fájt, inkább az, hogy „képzőművészeti működésem” is abbamaradt. A *Derű*nek a címlapját magam rajzoltam, éktelen ócskán, mivel anyám rajzkészségéből semmit sem örököltem, de sokáig hittem, hogy tudnék rajzolni is. Pirosra kipingált diáksapkát festettem címlapul, és ahová csak lehetett (s ahová csöppet sem talált, oda is), azt az egyetlen figurát, amit többé-kevésbé ráismerhetően tudtam elkövetni: kakasokat.

Iskolai dolgozatom egyetlen okozott feltűnést, még másodikos koromban, mikor a magyart Ábel Janka tanította. Azt „külalalkja” miatt Janka néni csak elégségesre értékelte. De tartalma miatt a második, a harmadik s még a negyedikeseknek is felolvastatta ve-

lem, ezért tudom ma is kívülről. A feladat az volt, hogy rokon értelmű szavakkal alkossunk értelmes mondatokat; kitűnőt az kap, aki legalább hat mondatot szerkeszt az ÖREG szó szinonímáival, de úgy, hogy ugyanaz a szó ne ismétlődjék. No, ha igen, írtam is én egy nem csak külön mondatokból, de egymással összefüggőkből álló „művet”. Akkoriban halt meg nagyapám, kunyeráltam, hogy ha már sohasem ismertem, legalább hadd gyászoljam, kaptam is egy fekete karszalagot, azzal jártam iskolába. Ráigazgattam a gyászszalagot a karomra, nekigyürköztem, s írtam:

„*Hókkadt* fejú, *ősz szakállú* ember lett nagyapám, mire hatvanat betöltött. – Csak eljár felettem is az idő – mondta –, öregszem, Így szólt, mikot tükörbe nézett, s időbarázdálta *orcáján* megtekin-tette a közelgő *aggság* ráncait. – De *vén* még csak nem vagyok – mondta tükörképének az *élemedett* ember, a maga *régi*, gavalléros hetykélkedésével. S csakugyan, aki látta, még hetvenéves korában sem találta őt túl *idősnek*, túlon túl *elaggottnak*. Mások az ő korára már *aggastyánok* lesznek, *sír szélén álló* tityitutyik, olyanok, akik *kenyerük javát már régen megették*. Lett nagyapámból dédapa is, s akkor már *apókanak* szólítottam volna én is őt, ha bár egyszer lát-hatom, de sajnos sohasem láttam. Csak hallom szomorún, hogy az öregurat a deési Malatón az *ódon* református temetőben tették föld alá, olyan korán sírba szállt, ifjan elhunyt ősök közé, akik közül ha-lála napjára egy sem lett olyan *koros*, mint ő, aki élt 83 évet, Isten pihentesse *halálraérett* haló porait.” Vagy tizennégy szinonimát hú-zott alá a drága Janka néni művemből, s még a mondatok egybe-fűzéséért is külön megdicsért.

Mikor harmadik-negyedikben anyám tanította a magyart, rávet-tem, hogy ne olyan unalmas iskolai dolgozatokat adjon fel, mint Janka néni tavaly, hanem olyat, amiben „költeni” is lehet, például azt, hogy: „életem legmulatságosabb napja.” Ráállt nagy nehezen, én meg milyen bajba kerültem. Az osztály felháborodva zúgott, mi-féle otthoni nehéz dolgozatírást kaptunk, nem volt mit tennem: ti-zenegy osztálytársnak én írtam meg élete legmulatságosabb napját.

S ha legalább megelégedett volna vele mindegyik, hogy addigi eredményeihez méltót írjak; Egyed Palinak olyat, amire anyám majd jó osztályzatot ad; Németh Lenkének is csak jó jegyet érdemlöt. Nem, Orsik Misi kitünöt rendelt tőlem, mivel ő magyarból mindig is bukásra állt, aztán hiába körmölték le szeretett osztálytársaim általam fogalmazott életük legmulatságosabb napjainak történetét, saját kaparásuk és helyesírásuk szerint, anyám már a második dolgozat javításánál felfedezte „stílusomat”, és képes volt nekem – nekem! – elégségeset adni. A többi tizenkét dolgozatot meg egyszerűen nem fogadta el.

Anyám leginkább szertelennek tartott engem, nem tehetséges írópalántának. És egy szikrát sem iparkodott felfedezni írói hajlaimomat.

Apám negyedik gimnazista évem vége felé egyre gyakrabban fagatott:

– Mi *akarsz* lenni, felelj.

Konokul nem feleltem.

– Mi *szeretnél* lenni? – kérdezte máskor.

Mikor gondolkodás nélkül azt feleltem, hogy legjobban bajnok szeretnék lenni műugrásból, mint léha kutyát utasított ki szobájából.

Egy összeszedettebb pillanatomban és egészen komolyan azt mondtam hasonló kérdésére:

– Hittérítő misszionárius Afrikában.

Meghökken. Gyanakodva fürkészett: komolyan beszélek-e vagy pimaszkodom.

– Ahhoz teológiát kellene végezned. Négy év a felsőfokú gimnázium, négy év a teológia. Azt most végre lányok is hallgathatják. De ápolónői tanfolyamot is kellene járnod, és több nyelvet jól megtanulnod. Magyarul meg románul mit sem mívelhetnél afrikaiak között. Aszketikus élet, kemény egészség kell ahhoz a pályához. Mióta Fogarason élsz, szerencsédre sohasem voltál olyan nyavalyás, mint apró korodban Kovásznán...

Fogarason az első négy év alatt valóban nem voltam komoly

beteg. Csak a jobb kezem hüvelykujját meg a bal kezem kisujját törtem ki; a hüvelyket, mikor korcsolyázós csapót játszottunk a várárok jegén; éppen én voltam a fark és Szeles Piroska, ádáz ellenfelem, gáncsot vetett, de ez remek esemény volt, hat hétig gipszben a kezem, a második héten már mit sem fájt. Jó kemény lett a gipsz, pompásan lehetett verekedni vele. Egyet Orsik Misi fejére tízpercben, egyet Egyed Pali hátára a hosszabb óráközi szünetben vívott csatározásban. Ezek a játékok mind a „mi” házunkban levő iskola udvarán, a mi nagy gazdasági udvarunkon zajlottak. Térdem, lábam, fülem fagyott fogarasi teleken hiányos öltözködésem miatt, bokám ficamodott ki, de beteg nem voltam.

– Hosszú, nehéz pálya. Alaposan rákészült ember számára nagy, szép hivatás lehet a misszionáriusé – folytatta apám.

– Inkább mégis orvos lennék – vágtam közbe. Orvosnőnek még színét sem láttam akkor. Éltem-haltam házi orvosunkért, Hámorszky doktor bácsiért, aki engem kis lángésznek titulált mások füle hallatára, és fizikumomat kiválónak minősítette. Nem éppen olyan bajuszos, orvostáskás, gyalogosan házhoz járó orvos, mint ő, de legalább olyan kedves és ügyes. Milyen ügyes volt! Egyet sem szisszentem, mikor a kimarjuk bokámat helyre tette, s még azt is tudta akkor mondani, hogy: hm, szép lábú nő lesz ám belőled, hékám.

– Nekem száz kórházam lesz – mondtam apámnak –, száz erdélyi faluban, hogy ne legyenek az erdélyiek olyan ápolatlanok meg gondozatlanok, mikor betegek. Hatvan székely faluban lesz, húsz külső Erdélyben, és húsz román faluban. A román falvakban sincsenek kórházak, ugye, apám, Breazán sincsen, és orvos is milyen messze onnan. Lesz egy nagy kórházam Tanganyikában, az csakis a kopaszra nyírt hajú néger asszonyok számára...

– Miket fantáziálsz – mordult, s én folytattam volna, hogy hiszen éppen most tanította Ábel Janka néni, hogy Afrikában milyenek az egészségi viszonyok. S Kovásznán sincsen kórház, csak a háború alatt volt katonai, annak a sok kórháznak mindnek én lennék

az igazgató főorvosa, s rohannék egyik kórházból a másikba autón vagy repülőgépen, miért ne?

– Miért nem szeded össze magad, fiam? – mondta apám, haragjához képest meglepően szelíden. – Szedd össze magad, s felelj, egyenesen, okosan. Az orvosi egyetem öt év. Ha ugyan felvennének majd érettségi után a kolozsvári román egyetemre, mikor én már – nem fejezte be, elsápadt. S én kis hülye, nem értettem, miért. Pimaszul feleltem:

– Mindig azzal nyaggat, apám, hogy mi leszek. Majd, majd. Én már megvagyok, nem? Miért muszáj mindenkinek lenni valamivé?

Elfordult tőlem. Még láttam, könny futja el a szemét, de alig hallottam, hogy: – Na menj előlem, menj, fiam. – Sírva fakadva rohantam ki a kertbe, Erzsikehez.

– Én attól tartok, hogy apámban valami nagy betegség készülődik – mondta Erzsike halkán, s mikor erre a sírás torkomra fagyott, elmosolyodott: – Talán mégsem – mondta –, csak most nagyon más apám, mint régebben. Nem szabad annyit ellenkezned vele. – És tovább vigasztalt:

– Lásd, én sem azzá leszek, amivé válni elindultam egyszer.

A mi felnőtteink akkoriban azt a foglalkozást, amit örömmel és sikeresen művelhettek, nem átvették hivatásuknak mondani. Úgy éreztem, nagyképűen. Nem mondani kellene, meg néven nevezni, hanem megvalósítani, úgy, hogy mások, a többiek, ők, mindenki *annak* lássa.

– Hogy annak *mondja* – érvelt Erzsike szelíden lásd be, te becsvágyó vagy, öregem.

Akartam tiltakozni, hogy nem, nem, hanem érvényre hozni mind, mi bennem...

– Azt Madách Imre írta a kora kereszténységben érvényre jutni kezdő emberi egyéniségről. Mi van benned, amit úgynevezett érvényre hoznál? Hajlamok. Rengeteget kell ahhoz tanulnod, hogy azok a hajlamok kifejlődhessenek.

Tanulni? De mit? Valahogyan úgy gondoltam, hogy meg kellene

valósulnom. Magamban, nehogy akár csak Erzsí is meghallja, ki is mondtam, hogy „ignáczrózsának” kellene lennem, s hogy az neki, neked és mindenkinek jó legyen. Ezt lehetetlen volt hangosan kimondani.

– Erdély tele van fiatal, kettétört egzisztenciákkal – mondta Erzsí, párhuzamosan néma merengésemmel hányan vannak, akik a háború, meg a háború után beállott változások miatt hagyták abba értelmiséginek indult pályájukat.

– Te nem – vetettem közbe.

– Én nem tanultam meg idejében jól románul, hogy a kolozsvári egyetemen folytathattam volna – mondta –, tudod te, úgy volt, hogy Svájcba megyek érettségi után a műegyetemre, de közbejött a háború vége, az impériumváltozás. A kereskedelmi érettségi különbözetit letettem, hogy valami úgynevezett kenyér is legyen a kezemben minden eshetőségre, aztán most mégis a nagyszabeni szász apácák vezette felsőfokú tanárképzőben vagyok másodéves matematika szakos, mert németül legalább jól tudok. S nézd, az is matematika, amit ott tanulhatsz, ha nem is az a szintű, amire vágytam. Az ember ma nem lehet azzá, amivé válni szeretne.

Magamról való tépelődésemből végre Erzsí problémáihoz tértem.

– Te szoktad régebben mindig azt mondani, Erzsikém, hogy egy nő, akár van külön kenyérkereső pályája, akár nincs, leelőször is menjen férjhez. A legtöbb, ami egy nőt érhet az, hogy embert hoz a világra, te mondtad. S még azt is, hogy két kislányt szeretnél magadnak.

Elpirult. Már két majdnem-menyasszonysága maradt abba. „Nem volt kihez férjhez mennie az akkori Erdélyben egy értelmiségi családból való leánynak” – hányszor hallottam.

– Neked Kovásznán egy székely fiú volt az első ideáloed, gazdálkodó volt az apja, téged lovagolni tanított, várj, emlékszem, Butyka Béla volt a neve. Nem járt gimnáziumot, de azért, ha szeretted, hát hozzá mehettél volna, izé, jaj... pardon, Erzsikém, most kapok észbe, Béla elesett a háborúban.

„Törött egzisztenciák” voltak Erzsink további udvarlói is. T. S. kiszolgált, rokkant huszárcapitány, se vagyona, se szakmája, semmi végzettsége. P. L. abbamaradt jogász. Az legalább falusi jegyző lett. Az Erdélyben újjászervezett falusi közigazgatásnak sok, még magyarul is és már románul is jól tudó közigazgatási tisztviselőre volt szüksége. Tanfolyamot hirdettek hát, s éppen Fogarason. A városka tele lett több száz jegyzőnek készülő félfiatal emberrel. Nagy részük magyar volt. Erzsink, a görög aorisztosz szerelmese és az alkalmazott matematika vágybéli professzornője, majdnem elment jegyzőnének, egy kis román ajkú mezőségi faluba. Hogy mégsem ment? Bizonyára nem szerette igazán P. L.-t, véltem, és akkor, pályaválasztásom kínos napjaiban éppen szerelmes sem volt senki másba sem, hogy adott volna valami szerelmes leányi szívből fakadt jó tanácsot. Tizennégy évesen lehet csak igazán, mélységesen csalódott szerelmesnek lenni. Éppen az voltam. Nem egy fiúban csalódtam, de az „egész” szerelemben. Mert elmúlt kisgyerekkoromnak az a boldog ideje, mikor még hódítottam is, mikor a tizenegy éves Rókának a helyrecsizmás kis tizennégy esztendőös B. J. valódi postán továbbított, valódi szerelmes leveleket írt; mikor egy-egy nagy sikerű színpadi produkcióm után, másnap, a városka diákjai, pék-, suszter- és vargainasok egész falkája a nyomomba szegődött. Ha „feltűntem” az utcán, negyedóra hosszát is követtek, és az előző este általam kornyikált operettданát fütyörészve adták tudtomra, hogy – szeretnek! Annak is vége, hogy a felsős diákok, a korzó sarkán, a Transylvánia mozi előtti majomszigeten álldogálva nekem is köszönjenek és integessenek.

A magyar nyelvű református gimnázium felső tagozata – elnéptelenedés címén – megszűnik. Fogarason sehogyan sem járhatok tovább iskolába.

A hársfa mellett levő, világoskékre festett lécekből alkotott karos kerti padon szenvedtünk Erzsivel. Popovici, a postásunk berikoltott:

– Gisasszony! Gyere ki, vaj én hogy menyek be postával?

Kiszaladtam. Amikor csak elcsíphettük, mi vettük át Popovici

bácsitól apám tetemes postáját, hátha van közte nekünk, illetve né-
nemnek szóló éppen szerelmes is, jobb lesz, ha az nem kerül apánk-
nak a levéltitkot egyáltalán nem respektáló kezébe.

De az aznapi postában Brassóból apámnak jött egy levél. Rólam
közölve azt a borzalmat, hogy természetesen örömmel veszik fel a
brassói kereskedelmi iskola első osztályába I. R. négy gimnáziumot
végzett tanulót, meg hogy az ugyancsak brassói református leány-
internátusban már meg is van a helye, sőt az 5-ös rendszáma is
(amit a kislány minden egyes ruhadarabjába szíveskedjenek piros
cérnával belevarrni). Üdvözet „Rózsikának”, a nagytiszteletű espe-
res úr, országgyűlési képviselő, internátusunk egyik alapítója, iskola-
székünk elnökségi tagja (s még mi az istenkeserve nem!) kislányá-
nak.” Várják pontos jelentkezésemet. El ne felejtsek fekhelyemül –
az internátus, sajnos, még mindig igen fogyatékos felszerelése miatt
– egy alkalmas szalmazsákot is vinni, amit majd igazi, ropogós
barcasági friss szalmával a helyszínen magam tömhetek keményre.

Dönteni nem tudásom miatt? Hogy hamar végezhessenek, s tiszt-
viselő-nő-féleként egy-kettőre kenyér legyen a kezemben? Minden-
esetre hajlamaim ellen cselekedtek szüleim, mikor bedugtak – be-
dugtak! – a brassói kereskedelmibe azon az őszön, ami sajnos csak-
hamar a nyakamra lépett. Elvittek a szeretetháznak nevezett –
gyermekpokolba.

Brassóban

Egyetlen csonka eperfa árválkodott a Kút utcai szeretetház udvarán.
Az udvart a leányinternátus bejárata, a kereskedelmi iskola belső
kapuja, az igazgató nagy és a pedellus kis lakásának ajtaja nem egé-
szén zárta be; volt két nyitott része is: egyik felől egy kültelki koc-
ma ablakai, másik felől a temető fejfái látszottak be a nyiladékain.
Az internátus egyemeletes házával szemközt a Cenk-hegy; ennek

ormán egykor Árpád fejedelem szobra állt, a mészkőcsúcson most az alakjától megfosztott emlékmű üres, töredezett talapzata.

Fára mászni tilos. Minden tilos. Kilenc óra után villanyt égetni, ágyban olvasni, szilencium alatt verset írni. Az eperfán írtam kis koszos irkába, lábaimat összefonva a vastag ág alatt: alkotás közben le ne essem. Szerettem volna leesni, ha bizonyosan szörnyet halok. Ahhoz nem nőtt elég magasán a csupasz ág. A vers így szólt:

Ültem már a létundornak
legmagasabb fokain;
néma dühben csikorgattam
kintől éles fogaim...

Éjjel nem csikorgattam. Kosztur Maris csikorgatta a mellettem levő vaságy szalmazsákján, meg Simó Irén, a szobafőnök, ő a sarokban álló ágyban, nevelőnőnk szobájának tőszomszédságában. Lefekvés előtt rigorózusan végiginspiciálta a hálót: mezítláb, kurta ingére öltött cakkennel kihímezett fehér hálóréklijében. Végigtrapogott mind a tizenkét ágy előtt, megnézte, helyén van-e mindenki. Ha véletlenül igen, Kosztur sem az ágy alatt pótvacsorázott, Barabás sem a paplan alatt csavarta hullámosítókra szép szőke hajzatát, nem talált két fiatal lányt egy ágyban, akkor nagy sóhajtással ő is nyomban lefeküdt, még el sem aludt, máris csikorgott. A szalmazsákok ropogtak, zörögtek, a lányok hánykolódtak; hortyogás, szuszogás töltötte meg a hálót. Nem alhattam, számoltam. Még csak *leszek* tizenöt. Hogyan lehetnék sokkal több, hogy mielőbb teljék el az élet. Remélhetően nem tart sokáig. Maximum – ábrándoztam – hatvanig. Akkor még egy negyede sem telt el. Milyen háromnegyede lehet még hátra?

Köröttem tizenkét serdülő lány, többnyire székelyföldiek, mind minél hamarabb végezni akarnak, hogy rövidesen kenyérkereső kistisztviselőkké váljanak.

Függöny nem, csak homályos üveg volt a hálóterem ablakainak

alsó felén. A felső, világos táblán át az Árpád-szobor csonkja fölött sárgált a telehold. Fénye bevágott az ablakon. Éjjeliszekrényként gyalulatlan fenyődeszkákból összerótt ládaféle állt ágyaink mellett. Jó szaguk volt, gyantaillatú. De írni nem lehetett rájuk, erős holdvilág mellett sem; próbáltam, ujjamba szálka fűrődött. A vers, amit mégis kezdettem az éjjeliszekrény oldalán, „keresztyén leánynak szájába nem illő”, mérgemben fogant trágárságnak indult. S ha csak lesúroltatta volna azt velem Ibolya, a sánta nevelőnő. De ez „alkotás” miatt egy teljes napra a betegszoba melletti üres, sötét kamrába zárt, példás büntetésemül. Vasárnap tette ezt, nehogy büntetésem jutalomná váljék: azaz hétköznapon mulaszthassak egy tanítási napot. Megfenyítésem a leányinternátus nevelési módszerének „eklatáns mustrájául” szolgált, mint az intézet kiváló igazgatója, Puskás Kálmán kifejtette. Őt gyakori szavajárása miatt csakis Ugyibárnak neveztük, mert ő, ugyibár, igazságos, részrehajlatlan férfiú. Az iskolaszék elnökének leányával éppen nem tett kivételt, sőt.

Ezt a „sőt”-öt nyögtem egy olyan esztendőn át, amit legszívesebben letagadnék az életemből. Sokáig le is tagadtam.

Életem során alig hazudoztam hasznot célzó indítékból, vagy mert valamely tettemet ne vállaltam volna. Boldog kisgyerekkoromat fantáziáló hazudozások, költségek tarkították. De a brassói évet, azt mindmáig letagadtam, lehazudtam, mintha azzal, hogy nem vallom be: *egész* évet töltöttem ott – az az év nem is lett volna. Sohasem is titkoltam volna magamat fiatalítva, hány éves is vagyok, hányban is születtem, ha nem kellett volna egy fertelmes esztendőt Brassóban – azon a csodálatosan szép fekvésű, vonzó környékű, nemes ősi városban – a pokolbéli szeretetházba zártan töltenem. Okirat-hamisításra is vállalkoztam volna, ha azzal, hogy születésem évszámát kivakarom, és *eggyel* kevesebbre írom, emlékeimből a szeretetházi élményeket kitörölhetem.

Kibeszélni? Tudatunkba emelni a nyomasztó emlékeket? Éppen megírni? Hányszor megírtam – vagy azt véltem, végre megírtam „a brassóiakat”. Írásban, nyíltan a *Tizenkét szalmazsák című* novell-

lában idéztem a szeretetházat. Azt először a Zilahy Lajos szerkesztette *Híd* folyóirat közölte, majd megjelent egy novelláskötetemben is. Írtam brassói élményeimről áttételesen is a *Született Moldovában* című regényben egy fiúinternátus ábrázolásakor.

Nem gondoltam a brassói szeretetházra, mialatt a moldovai, piatrai (egyébként 1938-ban a helyszínen megtekintett) román fiúinternátusról írtam, de bizonyára a brassói internátusi élmények alakultak, költődtek abba át. A kamaszkorú fiúk tömeglakásának rajza itt, azt hiszem, jobban sikerült, mint a valóban brassói leányintézetéről szóló novella; azt a regényt a bírálók majdnem valamennyien dicsérték; Korniss Gyula meg, mikor a Petőfi Társaság tagjai közé avatott, a könyvnek éppen ezt az internátusi részét elemezte. De mit segít, mit könnyít a transzponált kifejezés, az önmagunkból való eltávolítás oldhatatlan bogra csomózott emlékek esetén ?

Brassóban bizonyára volt valaminő szellemi, kulturális élet 1923-24 idején. Sokkal inkább a szászok közösségében, mint a magyarokéban, és utólagos tudomásom szerint éppen akkoriban lendült ott fel a románok kulturális élete is. De hol voltunk mi, kis rabok ezektől? Brassónak szépséges házaktól övezett utcáin egy hónapban egyszer jártunk, akkor is zárt, kettős sorban, nevelőnői felügyelet mellett. A szegényes szeretetházban fürdőszoba sem volt. Reggelente derékig s tizenketten egyszerre horpadt bádog mosdótálakba csorgatott jéghideg vízben locsolódtunk, és „fürdeni” egy nem is kétes illatú, hanem bűzös, e célra havonta egyszer kibérelt gőzfürdőbe vittek. Hajat mosnunk hónapszámra sem lehetett.

Fegyelmehetetlen, vad kölyöklányként emlékszem magamra. Ám volt osztálytársnőm, Bodor Gizi, férjezett Kahána Samuné, ma özvegyasszony és a bukaresti *Dolgozó Nő* című újság munkatársa, úgy emlékszik rám ebből az időből, hogy „szelíd türelemmel fésülgettem és irtottam a tetűt egy kis alsós lánynak serkéktől összeragadt hajában”. Idősen mindenki más, és másként szelektálja vadóc korának emléktömegét? Közösen átélt nagy eseményre is alig-alig szokott két ember *ugyanúgy* visszaemlékezni. Hát még egy ilyen jelentékte-

lenségre, hogy miként is viselkedett egykor egy brassói kisdiák? Úgy emlékszem, hogy akkor nemcsak bensőmben dült a vihar. Tomboltam látványosan is. S nem elsősorban a magamutogatás miatt. Félig tudatosan, de annál ösztönösebben sokat elkövettem, hogy az intézetből elkerülhessek. Mindhiába. Simó Irén szobafőnök hiába kapott rajta, hogy éjjel nem az ágyamban alszom, hanem a folyosó végén a klozett melletti szekrény tetején tanyázom. Ott éjjel is világított egy gyöngé fényű villanykörte, és a folyosón álló ruhásszekrények egyike éppen e mellett a mellékhelyiség mellett állt. Ki vette észre, hogy poros-pókhálós a szekrény teteje? Hálóinben kissé kemény ülés esett rajta, de közel volt a villanykörtehez. Ott olvastam Boccaccio *Dekameronját*. Ha egyszer azt csempészte be olvasmányomul kedves kint lakó osztálytársnóm, s ha a szeretetháznak nem voltak valamirevaló könyvei. Csak háromnapos ebédemet vonták meg a kilengés miatt, a vacsorát nem, s ennek szívből örvendtettem. Ízetlen-bűzeten csizmadiacsiriz-szerű csuszpájz volt minden déli ebédünk. Barabás Annus, egy papolci kisközbirtokos leánya, ilyen kosztmegvonásos napjaimon adott nekem a maga hazai csomagjából: remek hatul meg pónyik almákat, néha egy-egy darab házi sütésű kenyeret is. Reggeli a közösen elhadart áhitat, ima és éneklés után: öt deka kenyérnek hirdetett fekete sár. Melléje oly vastagon berántott leves, hogy bizony megállhatott volna benne a horpadt bádogkanál. Kaptam is (az akkor még fel nem ismert vitaminhiánytól) olyan viszketegséget, hogy éjjel-nappal vakaróznom kellett. Hirsch doktor úr, aki az intézetbe havonta egyszer belátogatott, s aki előtt mind derékig meztelenre vetkőzve mintegy raportot állottunk, viszketegségemet – alig nézve rám – rühnek minősítette. A „rühöt” egy ily ocsmány betegség kezelésére szerzett alkalmi „ápolónő”, bizonyos Lidi nevezetű, helyre cigányasszony gyógyította: vastagon bekent fejembúbjától talpamig rettentő bűzös kátránykenőccsel. Jó, hogy az arcomból kihagyott valamit. Nemsokára olyan bőrgyulladást kaptam, hogy majd belevesztem, negyvenfokos lázzal kínlódtam. Bőrfelület-elzáró-

dástól, magas láztól már tátott szájjal is lihegve-kapkodva lélegzetem.

Tilos volt beteget látogatni. Egy rühöst meg éppen. Tilos volt kint lakó barátnőt még egészségesnek is fogadnia. Talán ott pusztulok, ha Balázs Ili, kis kint lakó osztálytársnőm iskolai hiányzásomat észrevéve mégiscsak be nem lopakodik hozzám. Elborzadva a látottakon, legyen, ami lesz, ő kint lakó, teheti, megírta anyámnak egy, a városban feladott lapon (amit tehát nem cenzúrázhattak az intézetben), hogy miként talált. De emiatt csak anyám utazott át Brassóba, s vitt el fiakeren egy helybeli jó bőrgyógyászhoz, aki aztán hosszas, kínos kezeléssel meggyógyított. Ez, hogy így jártam, nem szolgált szüleimnek elég okul, hogy a szeretetházból kivegyenek. Hogy is álmodozhattam volna olyasmiről, hogy ne legyek bentlakó? Nem kényeskedünk, nem finnyáskodunk – mondta apám. – Ő szolgadiákként tanult Enyeden. A fiókos ágy alsó felében aludt. Hajnalban felserkent, hogy idejében kipucolhassa a felső fiókban alvó, tandíjat, konviktsi ellátást is fizető úrfidiák cipőjét. Neki tankönyvre sem volt pénze. Éjjel ellopta az úrfidiák tankönyvét, azzal a folyosó végére lopakodott, volt ott egy gyengén világító mécses, az alatt egy lajtorja. Arra a lajtorjára kapaszkodtak fel ketten, ő meg osztálytársa, Nagy Károly, ott tanulták virradatig *előre* a még fel sem adott leckét, a latin könyvnélkülieket, hogy ha nem adná az úrfi kölcsön a könyvét (s nem lehetne tőle elcsenni valamiért), mégis tudjanak. S tudtak, mondotta, abból a Nagy Károlyból például híres tudós, hittudományíró, püspök lett, s apám sem éppen senkifia. Miféle nem létező aranygyűrű hullik le Róka úrhatnám ujjáról, ha kiállja a brassói szeretetházat? Mennyi gonddal, kinnal hozták azt létre, hogy *egyáltalán legyen*. Hogy a környékbeli magyar, székely leányok tanulhassanak. Úgy adták össze a szülők az intézet felszerelését.

Nem szabad hírét költeni, hogy milyen szegényes s éppen egészségtelen ez a felszerelés, hiszen akkor még bezáratnák a hatóságok az intézetet, s akkor évente jó pár száz magyar leányka egyáltalán nem tanulhatna. Magyarul semmiképp. Román leányintézetbe talán

tán felvonnék azt, aki odakérezkedik, de kinek van arra pénze, hogy az ottani ellátási és tandíjakat megfizesse? (Nem volt sok román leányinternátus még abban az időben.) Nem jártak diák-munkás vonatok, hogy a tanulók közelebbi vidékekről hazulról utazhassanak be az iskolába. Finnyáskodom, hogy szálla ment az ujjamba, mikor az éjjeliasztal-ládára firkáltam? Azokat a megvetett láda-éjjeliszekrényeket egy olyan asztalos mester csinálta s adományozta, akinek a leánya szintén ott lakott, onnan járt iskolába, s még tandíjat, internátusi ellátásdíjat is fizetett, nem úgy, mint Róka papkisasszony, aki atyja állása, iskolát állító, az internátust patronáló mivolta miatt ingyenes.

Azért sem csapott ki – „nem csaphatott ki” – drága Ugyibárunk, aki az esti áhitaton, a közös imádság után az Úristennel folytatott ugyibárokkal megtűzdelt beszélgetést – mert ugyibár, Pál apostol is megmondotta már, keresztyén testvéreim, ugyibár hogy kínomban, unalmamban a pad alatt Renan: *Jézus életét* olvastam. Azt is Balázs Ili hozta a városból, tőlük.

– Az Úrnak egy közöttünk élő eltévedt bárányáról szólok. Egy pappleányról, ugyibár, aki oly orcátlanná lett a Sátánnak ádáz működése által, hogy áhítat alatt ateista-bolsevista förmedvények olvasásával tömi ugyibár amúgy is zavaros fejit. – Ezt nyilvánosan, a tettenérésem után követő áhitaton prédikálta ki az intézet összes bentlakójának hallatára. Forgattam a szememet jobbra-balra. Tudtam, hogy rólam van szó, de még éppen hat pappleány volt kívülem jelen.

Négyszemközt az ő meglehetősen kényelemmel berendezett igazgatói lakására rendelt „raporton” azért hordott le, mert:

– Nem áthatja, fiam, dekadens olvasmányait egy ugyibár eklatánsan zsidó leánytól, a Balázs Ilitől beszerezni!

Ilit is kifürkészte Ugyibár. Hogy szeretlek, édes Ili! Ma is, remélem, jól megvagy még valahol. Sokat köszönök neki. Az első két, saját tulajdonomba jutó Ady-kötetet is tőle kaptam. Ennek az volt az előzménye, hogy Schenk tanár úr elégtelent adott egy dolgozatom-

ra. A feladat kereskedelmi levél fogalmazása volt. Fogalmazványomban az eladásra kínált árut a legékesebb szavakkal dicsértem, hogy ne mondjam: propagandisztikusan, noha ezt a szót – propaganda – nem hallottam még. Ékes szavak és hosszú körmondatok voltak levelemben, de a Schenk tanár úr szerinti lényegét, nevezetesen: a BRUTTÓ, NETTÓ, TARA szavakat és kellő alkalmazásukat elmellőztem.

És számokat sem volt türelmem úgy írni a kockás füzet négyszögeibe, hogy az 5-ös kalapja ne nyúljon át az öt követő 1-es fölébe, így abból valami 7-es formát ferdítve; gyorsírásból is bukásra álltam és még több tantárgyból, mert azért sem tanultam, hogy vegyenek ki ebből az iskolából. Schenk oly mértékben felháborodott dolgozómon, hogy nem átallotta azt a tanári gyűlésen kollégáinak bemutatni.

Bíró István, olasztelki földbirtokos sarj, bölcsésznek indult. Elvégezte-e vagy sem a bölcsészetet, nem tudom, inkább abbamaradt filozofnak gondolom. A világháború kettévágta pályáját, mint akkoriban annyi erdélyi férfinak. Úgy hallottam, huszárcapitányként szerelt le. Olasztelki földjüket a földreform alaposan megnyirbálta, majd a maradékból is el kellett adniok. Azon, ami maradt, fivére gazdálkodott, ő meg elvállalta, hogy komoly fizetésnek aligha nevezhető lejekért magyar irodalmat tanít a brassói kereskedelmistáknak: azok se nőjenek fel, mint a gaz.

Bíró sokáig nézegette, végigolvasta botránys kereskedelmi leveletem. S mint az – évek múltán – kiderült közléséből, hallott is ő már akkoriban rólam, olvasott is valahol (én nem) gyermekszínműkedésemről. Magyarórán kiszólitott.

Magas, délceg termetű, kopaszra nyírt fejű, nagyon öreg férfi volt szememben. Ha ma számolok utána, lehetett akkor vagy harmincnyolc éves. Azúttal nem a feladott tananyagot kérdezte.

– Kisasszony – mondta –, mondja el nekünk, melyik magyar író művét olvasta legutóbb! És mi arról a véleménye?

Hogy az én véleményem! És nem olvastam Brassóban egyetlen magyar író munkáját sem.

– Magyarot legutóbb otthon olvastam. Fogarason – motyogtam.

– És mi volt az?

Mi is volt? Valami arra készítetett, hogy őszintén feleljek:

– A legeslegutolsó mielőtt idejöttem, az nem is olvasmány volt, hanem költemény.

– Úgy. És ki írta? Mi volt az?

Vörösmartyt forgattam utoljára otthon, de nem jutott eszembe annak a versnek címe, ami úgy megkapott.

– Izé – nyugölödtem szóval nem valami modern dolog volt, illetve nem modern költő.

– De kit nevez ebben az esetben nem modernnek?

– Szoktam régebben szavalni is tőle, tanár úr kérem, de legutóbb nem azért olvastam. Csak úgy. Vörösmartyt.

– Vörösmarty örökké modern lesz, kisasszony. Ma inkább az, mint valaha is. Melyik verse volt az utolsó olvasmánya?

– Nem tudom a címét, csak... -

– No bátran.

– Csak egy sora maradt meg a fejemben. – Az osztály nevetni kezdett.

– Fegyelem, csönd – mondta Bíró nos melyik volt az a sor?

– „Zakatol, mint malom a pokolban.”

Az osztály hangos hahotára fakadt.

– Csöndet kérek! Fejtse ki, kisasszony, mi ez a sor? Metafora talán?

(Ő, édesanyám tanárnősege és a lapszerkesztésre fordított stilisztikai órák!)

– Azt nem tudom, tanár úr kérem. A hiábavalóságok, gondolom, a sok megoldhatatlan, amin nem érdemes tépelődni, mert reménytelen, de mégis muszáj, a pokolbeli malom, az bennünk van, vagyis nem örül, és nem old meg, csak zakatolja a semmit, ami az iszonyat – ilyeneket dadogtam, ő meg kissé megkérdőjelezve mondatát bele-szólt, ilyenformán:

– A megoldhatatlan problémák zakatolása, pokla? Köszönöm, kisasszony.

Csak Balázs Ili nézett rám elismeréstől csillogó szemmel. A többiek? Ki elpittyesztette a száját, ki vállat vont, a többség az egészre oda sem figyelt. A következő órán Bíró tanár egy verskötetet hozott.

– Kisasszony – mondta –, ezt vigye magával, két hétig magánál lehet, olvashatja. Ha megtetszik belőle valamelyik vers, azt tanulja meg. És szeretném, ha majd valamelyik óránkon el is mondaná. Én egyet ajánlanék magának ezekből elmondásra, világért sem szavalásra, a szavalós versmondásnak esküdt ellensége vagyok. Meg is jegyeztem evégre a tartalomjegyzékben *A föl-földobott kő* című verset. De az is érdekel, hogy maga melyiket választaná.

Egy hét múltán ott álltam a katedra oldalán, s mondtam halkán, inkább Bíró tanár úrnak, magamnak s a bennem lakó istennek, mintsem az osztálynak, *Kisbíróm, a kétség faggatott* és *A föl-földobott kőt*. Bíró figyelemreméltónak találta, hogy első Ady-versül a *Kisbíróm, a kétséget* választottam. Az osztály unatkozott. Magyarórán legtöbbszörre a következő órára való gyorsírási feladatát vagy számtanpéldáját készítette a legtöbb gyerek.

A magyarórákat hovatovább ketten tartottuk Bíró tanár úrral, egymásnak, meg a lelkesen figyelő Balázs Ilinek, aki csakhamar Ady *A magunk szerelme* és *Ki látott engem?* című kötetével ajándékozott meg. A magyarórákon kifejtett tevékenységem távolról sem javította a kereskedelmi földrajzban elért elégséges osztályzatomat. És Ugyibár a *Kisbíróm, a kétséget* is kiprédikálta egyik esti áhitaton, mert rajtakapott, hogy szilenciumon nem a tananyagot, hanem éppen azt tanulom. – Efféle verseket olvasni Sátán sugallta készség, ugyibár. – Pap volt ez az Ugyibár eredetileg, isten bocsássa meg neki. Nem láttam én soha, sem előtte, sem utána ennyire faramuci, gyermekgyötrő, szemfórgató papot. A többi kislányt másféle „hibáiért” üldözte. Apámat, papi mivoltában, magvas prédikációi hallatán, életviteléért tiszteltem, ha rettegetem is apai mivoltában

zsarnoki fensőbbiségét. Emlékét tisztellem ma is. Protestáns papi sarkak – rengeteg az irodalmi példa rá az angolszász irodalomban s mennyi nálunk! Hogy csak kapásból említsek neveket: Szabó Dezsőtől egészen Szabó Magdáig – gyakran vesztették hitüket, tagadták meg szüleik életformáját pap-felmenőiknek vizet prédikáló, bort ivó életvitele láttán. Én, szerencsés, *ilyen okért* soha. De az „Ugyibár istenét”, azt megtagadtam. Sajnos, azt is hiába, mert még azért sem távolítottak el, hogy Ugyibár pukkasztására Renantól úgy-ahogy felcsípett ateista eszméket terjesztettem társaim között.

Egy ízben nyitott levelezőlapon próbáltam panaszkodni apámnak. „Édesapám, lelkem, én itt éhezem. Legyen szíves küldjön egy kis zsebpénzt expressz és Balázs Ili címére, hogy vehessek abból tízpercben kiflit meg peracet a pedellustól. Mert Igazgató bácsi a nála levő zsebpénzből csak irkára meg ceruzára valót utal ki, meg a fürdőspénzt vonja le, az egész olyan rettenetes. Kezét csókolja szerető leánya: Rózsa.” A levelezőlapot I-livel expressz ajánlottan adattam fel.

Apám visszaírt:

„Fiam, ha valaki olyan hebehurgya számár, mint te, az megérdemli, hogy olykor korogjon a hasa. Ha olyan éhes vagy, azt miért nem közönséges levelezőlapon írtad meg? Az expressz ajánlott árából máris vehetél volna magadnak négy kiflit és két peracet. No, már ha volt a levél illetően feladására pénzed. Írod, Igazgató bácsi extra kosztra valóra pénzt a nála letétben levő zsebpénzedből nem ad. Akkor honnan volt pénzed a levél feladására? Csak nem kértél kölcsön valakitől? Figyelmeztetek, hogy az adósságcsinálást nem tűröm. Édesanyád a múlt héten küldött volt neked egy véka almát. Azt eddig, úgy látszik, felfaltátok. Küld ő megint, a jövőhéten. Abból kínáld meg társaidat, de nem kell az egész mennyiséget egyszerre széosztani. Tűrless, Róka. És általában: csillapodj, fiam. Szerető apád.”

(Mi az, egy véka alma tizenkét fiatal leánynak? Ha csak a hálótársaimat számítom. De a szomszéd hálóbéliek is vitaminhiányban szenvedtek, ha nem is jutottak odáig, mint én, hogy emiatt vakaróz-

zanak, s nekem is csak a „rühösségem” óta küldözgettek „vitaminos” almákat vékaszámra.)

Próbálkoztam sok mindennel szabadulásom reményében. Randevúra hívó levelet írtam enmagamnak, balkézzelemmel, egy nem létező városi fiú nevében, s azt egy kint lakó társnőmmel az intézeti címemre adattam fel abban a tudatban, hogy Ugyibár minden levelünket cenzúrázza. Azt reméltem, megpukkad mérgében, és a szeretetházból kihajít. Semmi eredmény. Azt a levelet nem cenzúrázta, mert mikor érkezett, éppen oda volt Hosszúfaluban (a hét barcasági csángó falu egyikében, ahol, ó szegény hosszúfalusiak!, külön papi szolgálatot is végzett), neje helyettesítette, és a jóságos igazgató néni bontatlanul adta át ilyenkor leveleinket. Olvashattam a saját magamhoz írt csacska sorokat.

Egy ízben festőművész sógorom (éppen odahaza élt akkor Erdélyben) meglátogatott, s még hozzá egy szőkehajú, kékszemű legényke társaságában, aki valami rokona, keresztfia, kije volt. Kikért egy teljes napra a szeretetházból. Rokoni fokozata igazoltatása mellett Ugyibár kiengedett. Akkor láthattam meg végre a szépséges Brassó városát. Megnéztük a Fekete templomot, a városháza pompás épületét. – Ez az a város – magyarázta a festőművész sógor –, amelyikre ókortól kezdve újkorig az összes nagyművészeti irányok hatottak. Az ott gótika, amaz reneszánsz, érdekes, hogy barokk aránylag milyen kevés van; Brassó az utolsó pont, ameddig kelet felé a reneszánsz a maga teljében elérkezett.

Füleltem, néztem a szépségeket, nézegettem a fiút is. Mindig a szőke, mélykék szeműek vonzottak, ha bizonyosan nem voltak szászok. Annak a fiúnak úgy lehet, Gábor volt a neve. Kirándulásunkkor őt mint „unokafivéremet” diktálta be sógorom Ugyibár ellenőrző könyvébe. Ebédeltünk, igazi ebédet, annyi fehér kenyérral, amennyi belénk fért, és hús is volt, gyümölcs is, nem dermedt csúszpájj, mint az utálatházban. A híres régi szép Korona szállóban még fagyaltot is ettünk, és megmáztuk az örökké zöld Cenk-hegyet, fel, egészen az Árpád-szobor csonkjáig. Késő este lett, mire az intézetbe

visszakísértek, két és fél órával az engedélyezett kimaradási határidő után, s ha csak ennyi lett volna a hiba. De a fiúval visszafele az úton, nagyrészt heccáplán sógorom ugratására is, hogy ugyan csókoljátok meg már egymást, hiszen „unokatestvéreknek” hazudtalak, elkezdtünk ügyetlen csókokat váltogatni, aztán belejöttünk a műveletbe. Mikor visszaérkeztem az intézethez, a nagykapu zárva volt. A csöngetésre, kezében arasznyi kulccsal, maga Ugyibár jött elő vésztjósloán, talpig papi feketében. S míg sógorom mosolygós-kérelős mentegetőzését hallgatta, néma komoran, én heves búcsúcsókot nyomtam a fiú cserepes ajkára. Ő azt visszaadta. Ugyibár felsziszszent:

– De kérem, kérem, ez ugyibár nem való! – Sógorom még beszélt, magyarázott. Ugyibár kézen ragadott, behúzott maga után, és bedördült a kapu. És megint csak nem csapott ki a „nyílt utcán, a tárt leányinternátusi kapuban elkövetett, közerkölcsöt botránykozttató magaviseletem miatt” – mint azt velem közölte. És apámnak bezzeg nem írta meg!

– Már hogyan is írhatná meg, kisasszony? – okított Dobi bácsi, a pedellusunk –. szen’ a nagytiszteletes úr tán valami fejese ennek a mű iskolánknak is. Egyet se bucsálódjék, éhen ne vesszen, hoztam peracet. – Hatot hozott Dobi bácsi a kirándulásunkra következő vasárnapon (tízpercek alatt szokta árulni), hogy éhen ne vesszek és ingyen adta. Azúttal egy, a szeretetház udvarára nyíló üres tanterembe zártak. Csupán tizenkét órai időtartamra, de kenyér, víz nélkül, egy szál papír meg ceruza híján. Bűneim büntetéséül. Krétadarabok voltak a tábla mellett, de akkor éppen semmit sem költöttem azokkal a táblára, és, különben is, soha semmi írkálás többé. Addig kocogtam egy krétadarabbal az ablaküvegen, míg a vasárnapi délutáni szundi-kálásából Dobi bácsi fel nem serkent. Felkelt s odajött hozzám. Társnőimnek úgy kellett kerülniök ilyenkor a karcerré előléptetett üres tantermet, de még a környékét is, mint egy sugáralakban fertőző lepratelepet. Dobi bácsinak meg kulcsa is volt a tanteremhez, ki is nyitott, be is jött, beült mellém a padba, s míg a másodnapos pe-

receken próbáltam, kitörök-e fogam vagy sem, beszélgetett velem. Meg is hánytuk alaposan – világhelyzetemet. Hogy *ezt* miért nem írják meg apámnak, s én miért nem merem megírni magam.

– A baj az – folytatta Dobi bácsi magasröptű érkezésünket, mikor beerőltette magát mellém a padba, tehát az a baj, hogy úgy-szólván, a kisasszony úr.

– Tessék? Dehogy vagyok az. Ki is kérném magamnak, hogy én... –

– No-no. Úgy érte, hogy nem idevaló ezek közü a csípd megfogd meg, jó erős falusi leánykák közü, amilyen hitványka maga.

– Még szép, hogy nem azt mondta, Dobi bácsi, hogy úrhatnám vagyok. Igazgató bácsi is azzal gyötör, hogy annak mond. Mert nem szeretek cipőt pucolni. Én nem várom el, hogy mások pucolják ki helyettem, csak nem csinálom. Nem tehetek róla, hogy Kosztur Maris mégis kipucolja, mert sajnál, és azt akarja, hogy ne kapjak ki örökké emiatt is Igazgató bácsitól.

– Ugyibár annak a neve, tessék csak bátran használni magunk között.

– Meg Ibolya nénitől.

– Bicegős annak a neve, kisasszony. Ki ne tudná a nevelőné öreg-kisasszony megfelelő nevét?

– Ők mondják rám azt, hogy úrhatnám.

– Hatná, hetné! – bölcselkedett Dobi bácsi. – Inkább, hogy: has-sa. Vagyis hát a kisasszony is elmondhassa nyugodtan, hogy ez a hely nem nekie való.

– Mind mondhatom, Dobi bácsi. Ha Ugyibár mondaná!

– Ő nem tehesse. Mivelhogy már a saját respektusa mián is meg kell mutassa, hogy magával az édesapja mián csak azért sem kivételezik, vagyis tehát, hogy a kiskisasszonyt duplán meg kell rekcumozza, no, hozzak-e kicsi vizet is?

Hozott a kedves. Az utolsó karcserbeli órákat az olajtól büzlő tanterempadlón fekve elmélkedtem végig Ugyibár hiábavalóságáról, ami nélkül mégis milyen szép lehetne az élet, odafönt a Cenk-tetőn,

ha Balázs Ili lehetnék, akinek nem kell a pokolban laknia, ahol – Vörösmarty örült malma zakatolja, hogy: sírok és a síróké vagyok... ezt szépen mondta, kisasszony – messze tornyokat látogat sorban, szédül – milyen szép a Fekete templom, a tornya, miért fekete – a gótikus oszlopsorok, támpillér, azt mondta Marci – kikérem magamnak, Dobi bácsi, és ha tényleg úr volnék, miért baj az, nem igaziból csókolóztunk, de azért mégis, tessék elhinni, legalább egy ember kell, hogy elhihesse, Dobi bácsi – nem lehet azt mondani, hogy mondhassa, mond-hat-ja! a feltételes mód ragja a hangzóilleszkedés törvénye szerint – megcsókolhatjátok egymást, cserepes volt a – szája...

A padlón aludtam el. Már sötét volt, mikor Simó és Ibolya felszedett, talpra állított, és a hálóba, szalmazsákra becipelt.

És ezek után még néhányszor engedelmesen lefeküdtem a szűrős szalmazsákra. De egy napon kihajoltam a cementpadlós mosdószoba tárt ablakán, és felfedeztem a villámhárítót. Nappal volt, a mosdóban éppen senki sem. Félkarnyújtásnyira a tárt ablaktól vezetett lefele a falon. A mosdó első emeleti volt. Nem néztem felfele, hogy honnan indul el, hová rögzítették a mintegy félbevágott kötélhágcsószerű szerkezetet. Úgy hatvan centiméterenként az épület falából egy-egy beleékelt rúdszerű valami állt ki, ahhoz volt erősítve a lefelé vezető vastag drót. A bal karom könnyedén elérte. Kihajoltam az ablakpárkányon, jobb lábam átlendült az ablakdeszkán, s ahogy nyújtottam lefele, pompásan belefért a drótot tartó „L” alakúba. És éppen nem is mennydörgött. Jó hely volt a szeretetház, szoktak benne délelőttönként szellőztetni is, nyitva hagyott ablakkal. Szervusz, nappal is bezárt intézeti kapu. Ennél remekebb fali lépcsőt feltalálni sem lehetne. A földig vezetett. Kabát, kalap, táska, pénz nélkül egyet futottam végig a hosszú Kút utcán a brassói állomásig.

A fogarasi vonat előtt ácsorogtam; a mozgópostakocsis Bata bácsi hazulról való volt. Felismert. Alig kérdezte, mi baj, máris felvett suttymban. Bedugott a csomagok megé, és jegy nélkül, ingyen hazavitt. A fogarasi állomáson volt hitelem a fiakeres Florea bácsinál.

A gumiradleresén hazaröpített. És apám éppen beteg lett, erejét veszítve, ha akart volna, sem vághatott volna agyon. Másnap ott volt a szökésem hírére felindult Bíró tanár úrnak a szüleimhez ismeretlenül, de annál keresetlenebb szavakkal írott levele, azzal a kérő intelemmel, hogy márpedig:

„...ez a gyerek kereskedelmi iskolába nem való. Értékei, szép hajlamai ott elsorvadnak, kivesznek. Hiszen egyetértek én Önökkel abban, hogy ma Erdély-szerte sokkal inkább praktikus pályákon elhelyezkedő magyar fiatalokra van szükség, mint lateinerekre, de ha egyszer az Önök kislánya más alkatú? Nem való tisztviselőnőnek, nem hinném, hogy bárminő iparra hajlama volna... Jóslatom szerint színész, újságíró, esetleg éppen író lehet belőle. Nevelői kötelességemnek érzem a tanácsadást, és kérem Önöket, vegyék ki ebből a számára áldatlan környezetből, vigyék, adják gimnáziumba, ahol neki való humán tárgyakon hajlamai szerint nevelkedhetik...”

Bíró Istvánnak „szabadításomon” túl mást is köszönhetek. Azt a sokára élményemmé váló Ady-vers magyarozatát, amit *A szétszóródás előtt* című versről tartott. Ismertem, tudtam ezt a verset is. Hangoosan csak egyszer mondtam el, 1968 októberében, Argentína forró dzsungelvidékén. Ott egy, az első világháború után kitelepült székely földműves házában. Az utolsó szakaszt:

*És mi nem leszünk majd szétszórva
Árvult, de mégis győzedelmes fajta:
Minket korszakok tűzdühe nem edzett
S fölolvaszt a világ kohója
S elveszünk, mert elvesztettük magunkat.*

Az argentinai székely házigazda Bíró István falujából, Olasztelekről származott. Ismerte Bíró tanár urat. Ady versét nem. Amit ezekre a verssorokra felelt, nevezetesen, hogy a keményen dolgozó székely emigráns magamaga elvesztésére sohasem gondolt, de nemzeti-

sege számára magyarul már nem tudó fiaiban elvész, azt az *ő szavaival* (magnóról átírtan) a *Kortárs* című folyóiratban közöltem, *Argentína viharszünetben* című útikönyvembe is beleiktattam.

Brassóban természetesen nem jósolhattam volna meg magamnak, hogy Bíró tanár úr nevével, tanítása hatásával valaha majd Dél-Amerikában találkozom. Akkor csak a féktelen boldogságot éreztem: Brassótól, a kereskedelmitől, az utállak-háztól szabadulok.

Apám Bíró tanár úr tanácsára beleegyezett végre, hogy gimnáziumba járjak. Nagy izgalommal készülődtem Kolozsvárra, az erdélyi „szellemi fellegvárba”, s még Fogarason úgy lestem-vártam a postát, mintha onnan előre is valaminő személyes fogadtatásra váró levelet kaphatnék. Nem olyan intézeti behívót, mint a brassói volt.

Odahaza volt Erzsink akkori postavárásomkor is. Levél azúttal nem nekem, neki érkezett Kolozsvárról. Nem is levél volt, vaskos borítékban egy körlevél Erzsinek. De Kolozsvárról küldték! Ezt most iktatom ide egy másik, nagy nehezen megszerzett, azonos tartalmú példányból, a miénk elkallódott.

Az Erdélyi Szépmíves Céh megalakulásakor kiadott körlevél:

„Néhányan, Erdélyben dolgozó munkásai az írószerszámnak, összeállottunk; nemes elhatározás üllőjén, lelkünkéből való igaz vágyunk lelkes kalapácsával tervet kovácsoltunk. Néhányan pennás erdélyiek valami szépet és maradandót, valami nagyot és újat akarunk, s amit kigondoltunk, azt a reális megfontolások konyháján meghánytuk-vetettük. A tervnek szerény ötlete, a megvalósításnak készségesen odaadó munkája az, ami a miénk ennek a gondolatnak keresztülviteléből és még a siker kétséget nem ismerő reménységének gyönyörűsége. Amit alkotni, amit dolgozni fogunk, azt adjuk azoknak, akik megbecsülni tudják és akarják ennek az elhatározásnak lelkes elszántságát, fanatikus hitét. Mi összeállottunk néhányan, kevesen, akik írunk, s akik ki akarjuk válogatni az Erdélyben dolgozó írók munkáinak legjavát, és keressük a felhívásunk szavaival azt a száz embert, akik értékelik is, de fel is ölelhetik, a megvalósulás biz-

tos útjára vezethetik, egyben magukénak vallhatják ezt a vállalkozást és legszebb eredményeit.

ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH a mi vállalkozásunk, amely tisztán a miénk és senki másé. Szeretnők azt a bizalmat bírni, amely aláírásunkat kezességnek tudja arra, hogy nem lesz és nem lehet ebben senkinek nyereséges üzlete. Szeretnők hinni a bizalmat, mely úgy tudjuk rólunk, hogy tartalomban csak értékeset és jót, külsőben csak igazán szépet és művészet adhatunk. És adni akarunk az esztendőnek tizenkét hónapja szerint egyelőre és összesen T i z e n k é t e r d é l y i k ö n y v e t, tizenkét írónak tizenkét munkáját. Verses, novellás köteteket, regényt, kortörténetet és társadalmi problémák tanulmányát abból az időből, amit mi élünk. Azt akarjuk, hogy a mai idők szellemi értékeiből ne csak olvasmányt adjunk, hanem emlékköveket rakjunk le az eljövendő idők számára. Minden könyvnek nyomdászati és grafikai kiállításáról, külsejének jellemző és művészi megtervezéséről Kós Károly gondoskodik erdélyi földünkéből kisarjazott művészetével és biztos grafikai tudásával. Bizonyítani akarjuk, hogy lehet és tudunk Erdélyben is és ma is igazi irodalmat megfelelő művészi formában adni. Csupáncsak az anyagi lehetőségeket kellene ehhez a munkaakarásunkhoz biztosítanunk.

E célból minden könyvből a rendes bolti kiadáson kívül készítünk külön még összesen és csupán száz bibliofil (amatőr) példányt pontos számozásokkal, finom, nehéz, lehetőleg erdélyi, kézzel merített papíron, élesen metszett, kiválasztott jó típusú antiqua betűkkel gondosan nyomva, metszetekkel illusztrálva, kemény kézi kötésben és aláírásokkal. Száz megrendelőt keresünk erre a száz könyvre, kik csak arra kötelezik magukat, hogy minden hónapban átvesznek egy új kötetet, s annak árát az átvételkor kifizetik. Egy ilyen remekbe készült kötetnek árra 200 (kettőszáz) lej lesz, ami sokkal kisebb összeg, mint a külföldön készülő hasonló kiállítású könyvek ára szokott lenni. A megrendelők rendelésük által egyben az Erdélyi Szépmíves Céh tagjaivá lesznek, és *régi erdélyi könyvnyomtató szokás szerint* névsorukat minden kötetben lenyomtatjuk

a jövő idők számára, mert erős a hitünk, hogy jövőt alapoznak. Minden bibliofil könyvre reányomtatjuk annak a nevét is külön, akinek számára az illető példány készült.

Kérjük Önt, támogassa ezt a vállalkozásunkat és lépjen a Céh pártoló tagjai közé a mellékelt tagsági nyilatkozat aláírásával:

Cluj-Kolozsvár, 1924 március havában

Nyíró József Dr. Paál Árpád

Ligeti Ernő Zágoni István

Kós Károly Kádár Imre”

Hogy mik történnek Kolozsvárott! Mik készülnek! És milyen hosszú mondatokat fogalmaznak az *igazi* írók. „A reális megfontolások konyháján.” Kolozsváron milyen szépen tudnak írni: „nemes elhatározás üllőjén!”... „igaz vágynak lelkes kalapácsával”. Elgondolkodtam, milyen lehet a lelkes kalapács?

Azt írta Bíró tanár úr, hogy talán író leszek. Soha, ha az az író, aki ilyen csudálatosan ír. Erzsí valami olyant mondott, hogy a körlevél stílusa szecessziós. S hogy minémű művelődési intézmények vannak ott. Könyveket is adnak ki, folyóiratot is. Vajon milyen lesz? Nem Kolozsváron, hanem Kolozsvárott. Úgy szebb mondani. Már Erzsink sem járhat oda. De őrá még emlékeznek ottani barátai. S neki küldtek egy ilyen csudaszépen fogalmazott körlevelet. (Három hónappal a körlevél kiadása után.) Milyen lesz Kolozsváron nekem?

Még hónapokig tartó huzavona után és egy teljes iskolai év elvesztése után kerültem a sóvárgott helyre, a szellemkincsés, anyagiakban akkor éppen eléggé megfosztott, kopott, egyetlen Kolozsvárra. Hatodikos kellett volna már lennem, de csak ötödikbe mehettem.

Kolozsvárról azt mondta egyszer, személyesen nekem Hunyady Sándor, a maga már-már groteszk lokálpatriotizmusával: – Hát tudja, világra jönni máshol is csak világra jönnek az emberek. De *születni* csakis Kolozsváron lehet.

Ott kezdettem újra születgetni én is?

Kolozsvár eleinte

A Szamos-parti szellemi fellelgyvárban előbb találkoztam ígéretes író-jelölttel, mint ismert íróval. Ígéretessel is csak azután, hogy kiszabadultam a kolozsvári szeretetházból. Ott is volt ilyen nevű intézet. Apám abban helyezett el. A rendes, tiszta, jól felszerelt kolozsvári-ban három hónapig viseltem a brassóinál könnyebb rabságot. Esküvel fogadtam meg, hogy „jó” leszek. Kibírom a bentlakást, csak gimnáziumba járhatok. Brassóban a bajt azzal zúdítottam a fejemre, hogy járt a szájam. Véleményem volt. Feleseltem. Pedig oktató volt engem a brassói pedellus, Dobi bácsi, szólván, hogy: – Kisasszony, van egy jó román közmondás, hogy aszongya: „szájad veri fenekedet”, vagyis hogy magának is furt attól gyűlik meg a baja, amiket mondogat.

Kolozsvárott szíveltem meg a pedellus bölcs tanácsát. Ott úgy voltam „jó”, hogy az intézetben az első hat héten át nem beszéltem. Nem szóltam reggel, nem imádkoztam hangosan esti áhitatkor, nem köszöntem délből a felügyelőnőnek; ha utasítottak valamire, szó nélkül cselekedtem, ha kérdeztek, összeszorítottam a számat: nappal, az intézet területén belül néma lettem. Mikor a közös hálóteremben már mindenki aludt, felráztam a mellettem levő ágyban Kovács Bözsit. (Ma: Kovács Erzsébet professzor, pár éve nyugdíjas. Éveken át a kolozsvári Bolyai, majd Babes-Bolyai egyetem latintanára, lektori státusban.) Felriadt az akkori Kisbözsi, és én fülébe suttogva mondtam, mondtam szegény gyerekeknek mindazt, ami egész napi hallgatásból bennem rekedt. Bözsi néha végkimerülten aludt el a vállamon. Az intézetből a gimnáziumig mi vezettük a sort. Bözsi szerint ez azért jó, mert ha már sorban kell járnunk, végig a hosszú Wesselényi utcán, át a Széchenyi-piacon, keresztül a Mátyás-szobor előtt a Fő téren, be a Király utcába, onnan a Farkas utcai fiúgimnáziumig, legalább ne úgy menjünk, mint a terelt juhok: fej far mögött, hanem elől, mintha senki sem jönne utánunk. A hosszú úton lehetett beszélgetnem, azt nem tiltotta jószágfogadalmam. Útközben tanulni is

kellett, vagy hogy Bözsi legalább elmondja: mi is volt föladvá. Bent az intézetben szilencium alatt a Fogarason és Brassóban elmulasztott kötelező olvasmányok sürgős pótlásával voltam elfoglalva, ott nem érhettem rá a föladott leckét biflázni.

A lányok számára akkor még nem készült el a különálló iskola-épület. Ezért mi a fiúgimnáziumba jártunk, de nem koedukációs oktatásra. Délutánonként kettőtől este hétig használtuk a fiúk tantermeit.

A hatodik, nappal néma intezeti hetem után Nagy Gerő igazgató úr ékes levélben kérte édesapámat, hogy valahol másutt helyezzen el: „ennek a gyermeknek mély melankóliája, sajnos, leverő hatást gyakorol társaira.”

Hogy miért is nem kezdtem brassói pályafutásomat melankóliának ható néma sztrájkjal? Akkor már tavaly repülhettem volna onnan. Nem kellett volna egy évet elvesztenem. Mindenről és mindenkitől lemaradtam, továbbtanuló kortársaimtól egy teljes évvel.

– Az éveket nem lehet elveszíteni – mondta a bölcs Bözsi, mikor nappali némaságom után kibuggyant szóáradatomban közben egy pillanatra szóhoz jutott. – Az év: időszakasz. Folyamat. Az esztendő nem vesztet el, mint valami elgurult tárgy. Egyébként az elveszett tárgy is megvan valahol. És a tavalyi esztendő is megvan.

– Köszönöm szépen. Hol van meg? Az emlékeimben? Amik alakulnak, és máris másulnak? Elmosódnak, tudod, és új élményektől temetődnek el. Mit érek veled, ha te, te sem emlékezhetsz az én emlékeimre? Ha elmondom neked, az már nekem sem ugyanaz, ami volt.

– Hát akkor ne mondd el. Próbáld, ami rossz volt, elfelejteni. Bár Freud nem volt híve az elfojtásnak.

– Az kicsoda? Freud?

– Olvastam már tőle. Laci bátyámnak remek könyvei vannak ott-hon, Gerendkeresztúron.

– Ha nem beszélem ki Brassót, akkor azt álmodom, hogy odacsapott az istennyila a villámhárítóra.

– Most légy szíves mégse ezt kezd, inkább a latin memoritert venném át. *Aeneis* második éneke: „Infandum iubes regina renovare dolorem...”

Bözsi a sor elején, kezében nyitott könyvvel haladt; tanult. Így vezettük a sort.

– Az utcán nem lehet tanulni.

– Mindenütt lehet, itt is lehetne, különösen ha szíveskednél végre befogni a szádat.

– Hát nem hallgatok eleget egész nap a szeretetházban?

És – de tovább nem folyt a szó, a sort elvakult vitánk hevében nekivezettük a Hintz-patika előtt egy autóbusznak. Komótosan jártak azok a ritkán közlekedő, régi, kolozsvári buszok, a fékjük is jó lehetett. Késéssel, de épségben érkezünk a Farkas utcai gimnáziumba délután egynegyed háromra, tizenöt perccel becsöngetés után.

A református fiúgimnázium pincéjében nyomda volt. Ott nyomatták az *Ellenzék* című napilapot. Ilyenkor kora délután az újság elkészültére az iskolaudvaron várakoztak a rikkancsok, csupa öregecske hadirokkant, élükön az Ezüst Gégéssel. Ő csak úgy tudott egy rekedtet rikkantani, ha elébb a nyakán levő síp nyílását szabad kezének egy ujjával befogta, másik karjával a hóna alá szorította a lappéldányokat.

A rikkancsok álltak a pincefeljárat előtt, a nyomdagépek zúborogtak, míg feltrappogtunk az első emeletre. A gimnázium lépcsőházának falán ott sorakoztak a magyar klasszikus költőknek, íróknak üveg alá, ráamába tett metszetei. Kölcsey képe éppen a lépcsőköz fordulónál lógott. Himlő pusztította jobb szeme félig vak, keskeny nyílásán mintha rendkívül rosszallóan nézte volna a késve étkezett leánycsapatot. A mi osztályunkban tizenketten voltunk összesen, az alsós bentlakók is velünk jöttek, sorunk azért lehetett eléggé hosszú. Tizenkét leány egy jókora fiútanteremben, csupa első, második padokban ült tanárai orra előtt. A teremből délutánra a szellőztetés eltüntette a délelőtt ott időzött seregnyi fiúdiák ifjú kanszagát, másodszori befűtés ritkán adódott, s ha igen, akkor is hideg volt a te-

rem. Mivel az a fene hideg, „korán kelő híves szellő” egész napon át fújni tudott tégedet, Kolozsvár. Már Napoca korodban is. A XVIII. századi kántor-költő, Vinczi uram idejében bizonyára még kegyetlenebbül fűtt, s még kevesebbet fűtöttek, csakis azért szörözhette Kolozsvárról ama versezetet. Bár az én időmre enyhülhetett volna éghajlatod. Négy esztendeig fáztam, remegtem, dideregtem, összefagytam, ritkán melegedtem meg Kolozsváron. A várost Clujnak írtuk akkor már hat esztendeje levélborítékra, hivatalos iratra; mondani Kolozsvárnak mondtuk. A fiúk hagyhattak volna magok után a délután tanuló leányoknak egy kis meleget, de nem azt hagytak, hanem padra karcolt izeneteket.

„Ki ül itt?” – szolt a padra karcolt kérdés. Bözsivel ceruzáírással válaszoltunk:

„Én. Ego. Eu. Moi. Ich.” – Több nyelven nem tudtuk a szót.

Másnap délutánra megérkezett a válasz, ezúttal ceruzával írottan:

„Itt gr. Wass Albert VIII. o. t. Ki az az én?”

Dél előtt a nyolcadikosok tanultak abban a teremben, ahol mi délután. A Wass Albi neve előtt a „gr.”-t egy nagy tintapacnival el-tüntettük. Válaszunk:

„1848 óta nem illik leírni a gr.-t.”

Viszontválasz két nap múlva, mert közben vasárnap volt:

„Pisis kékharisnyákkal nem levelezem. W. A.” A gróf jelzés elmaradt.

Hogy Albert író lesz, nem sejtettem. Évek múltán jelent meg első kiváló regénye, a *Farkasverem*, a Szépmíves Céh kiadásában; a harmincas években a szintén jellegzetes, erdélyi mágnás-sorsot ábrázoló: *A kastély árnyékában*. (Ma Floridában él, kétnyelvű könyvkiadó vállalata van.) – Albi szövegét lesikáltuk padunkról. Méghogy kékharisnya! Én pláne úgy olvastam, hogy kékharisnyásokkal. Mi vastag fekete pamutból való patentharisnyában jártunk, hosszú ujjú, nyakig gombolt „egyenkötényt” kellett öltönnünk, azt fekete klottból szabták. Komorságát alig-alig enyhítette, hogy piros szegély futott körbe nyakunk, csuklónk körül. Még alig domborodó keblünkön,

állami rendeletre, kötelező előírás szerint egy veressel hímzett számjegy éktelenkedett. Hogy miért volt 245-ös számom, mikor az egész fölsőleányban sem voltunk hetvenen, nem tudom. Talán az alsókat is közénk számították. Úgy emlékszem, ezt a számot viseltem. Szerettem volna letépni, elrejtetni. Brassóban csak ruháink szegélyébe kellett számot varrnunk, de itt az utcán is megszámozottan, megbélyegzetten jártunk, hogy ha kihágást követnénk el, akkor a rendőrnek csak az egyenruhánk jellegét és számunkat kelljen feljegyeznie. De hogy lehetett volna valami jó kis kihágást elkövetnie egy tizenötöt töltött, noha egy évet lehadudott hajadonnak 1924–25-ben Kolozsvárott?

Akkor már kintlakó voltam, mikor az ezüstgégés, Péter névre hallgató rikkancs karjából Grandpierre Edittel kiragadtuk a nála levő összes *Ellenzék*-példányokat, és helyette s javára – hadd kímélje azt az ezüstsípon sípoló hangját szegény! – nagy rikoltozással percek alatt eladtuk a Lepage-könyvkereskedés előtt az összes példányokat. A járókelők mosolyogtak buzgalmunkon, vásároltak, és nem lett kihágás belőle. A román rendőr ránk sem hederített.

Az első igazi írójelöltet egy cseresznyefán pillantottam meg. Lehet, hogy almafa volt. A Monostori úti Grandpierre-ház kertjében nőtt; a nyolcadikba járó Emil ült rajta, lovaglólülésben (akárcsak én a brassói fán), és Balzacot olvasta. Nem köszönt vissza nekem, de kegyesen leszólt a fáról:

– A Dosztojevszkijeket viheti, egyszerre egyet, és becsszóra kölcsön, hallja maga, nő!

Edit, Emil húga, osztálytársam ötödikben, édesapja dús könyvtárából a klasszikus regénytár teljes sorozatát kölcsönadta rendre. *A félkegyelműt* éppen közösen is olvastuk, náluk, a kertben, fűben hasalva, összedugott fejjel. Volt könyvtára a gimnáziumnak is, alig jártam benne. Az élő könyvtárakat szerettem, amilyen Grandpierre-éké volt, ahol nem álltak szoros glédában a könyvek, nem kellett „kikérni”, cédulázni. Volt náluk könyv a földön, asztalon, ágyon, fa alatt, fa tetején. Szamárfülek is voltak könyveikben és idősb Grand-

pierre Emilnek kezeírásával rótt, milyen érdekes, meghökkentő oldaljegyzetek. Ifj. Emilt nemsokára írói működése közben is csodálhattam, a fiú-önképzőkörnek a tornateremben tartott, nyilvános ünnepélyén. Ott felolvasott novellájában az volt a fanyar humorú csattanó, hogy ő, a hős (egyes szám, első személyben írt novella volt), ideálja előtt térdre rogy, és szerelmet vall, elszaval egy hosszú, bemagolt vallomást Balzac egyik regényéből, és vallomása hevében Mancini nevű ideálját szemrebbenés nélkül Eugénie-nek nevezi. A Török Sándor Sanyi-korában írt novellája, amit Fogarason hallgattam, jobb volt, mint az Emilé. A tizennyolc éves Grandpierre nyelvtanilag helyesebb mondatokat szerkesztett, mint a tizenöt éves Török Sándor, de azok, talán a beékelt, gyatrán fordított Balzac-betét miatt is, zizeregtek, mint régsárgult papírok; Török Sanyi mondatai olyanok voltak, mint az élőbeszéd. A fontosat pontosan fejezték ki, igaz, nyelvtanilag éppen eléggé tépett-rongyosan is.

Eljövendő nagy író, máris zsenit, a fiú-önképzőkör elnökének személyében véltem felfedezni: Kováts József!

Szervi szívbaja volt, örökösen a halál szélén tántorgott, meg is halt harmincegynéhány esztendőskorában. Az erdélyi folyóiratokban: a *Pásztortűz*ben, *Erdélyi Helikon*ban esszéremekeket, kötetnyi jó novellát hagyott hátra. Azokat nemrégiben (1971) gyűjtötték össze, s adta ki a romániai Kriterion Kiadó. Kováts József élt egy ideig Pécsen is, Grandpierre Emil kebelbarátja volt. – Akkor tizennyolc évesen egy Csokonai haláláról írott kis szindarabban játszta el az önmagának írt Csokonai-szerepet. Író, színész egyszerre, önképzőkör elnök, kora halálra ítélt zseni. Úgy döntöttem, hogy máris Kováts Jósikára vagyok szerelmes. (Hiszen ő már ily fiatalon megvalósította azt a kettősséget, színészet és írás kettősségét, aminek hajlaimai bennem is buzognak.) Ő az én eszményem, pontosan olyan hangja is, előadásmódja is, *ahogyan* ír, és *el tudja* önmagát játszani! Sohasem ismerkedtünk össze. A nyolcadikos férfiak le is néztek bennünket, ötödikes egyenruhába bújtatott, intézetben lakó kislányokat,

kikkel találkozni sem lehetett. Jóska sűrűn járt Grandpierre-ékhez, a szép, előkelő Grandpierre Baby (Edit) tetszett neki.

Baby éppen másba volt szerelmes; Jóskát „elméletben” átengedte nekem, és elnevezte *A félkegyelmű* Hippolitja nyomán Hippolitnak. Ezen a „titkos” néven emlegettük, s legalább két hétig rajongtam, éltem-haltam, imádkoztak is érte, hogy valósuljon meg, legyen az a nagy-nagy író, akinek én gondolom.

Irodalomért és írópalántákért lelkesednem csak ilyen két hetekre telt. Keményen tanulni kellett, először is románul, mert azt alaposan megtanulni előző iskolámban elmulasztottam, s nemcsak román irodalmat, hanem a nemzetinek nevezett tárgyakat: Románia történelmét, földrajzát, alkotmánytanát is az államnyelven kellett ismerünk. Tantárgyaim között ezeken kívül a magyarul tanított magyar irodalom, az ugyancsak magyarul előadott matematika, vegytan, növénytan szerepeltek, de latint, franciát és németet is kötelezően tanultunk, csak az angol nyelv tanítása lett hatodiktól kezdve fakultatív; ha ráértünk volna megbirkózni még azzal is!

Első kintlakásomba nagyanyám helyezett el. Úgy gondolta, finom, régi, öreg dámáknál jól megleszek. Kintlakásaimban is nehezen lettem meg jó helyemet. Laktam az Egyetem utcában egy félig már földbe süppedt házban idős kolozsvári dámáknál. Fizető kosztos diáklány. Több román diáklányt, egyetemi hallgatónőket is tartottak. Azoknak jutott egy-egy kétágyas külön szoba. Az öregeknek még megvolt ócska lomokkal berendezett nagy lakásuk. Abból éldegéltek, hogy szobáit kiadták. Nekem már nem jutott egy külön odu. Az ebédlőben háltam egy magas támlájú, ónémet díványon. Könyveimet más hely híján a dívány alatt tartottam. Éjjel nem lehetett olvasnom, tanulnom, nem volt hozzá olvasólámpa. Az ebédlő csillárját eloltotta Lenka néni. A lécfalvi Mihályok ősanyjának remekbe festett, hatalmas portréja kétszer szakadt le a falról, s zuhant reám, mivel éppen a dívány felett ékeskedett, s az ódon épület (a piaristák bérháza volt) málló falai elengedték a valamikor beléjük vert szöveget. Reggel és délben, mikor otthon voltam, nem tanulhattam az ebédlő-

asztal mellett, olyankor az egész diáklánycsapat ott étkezett. Este hét után, ha hazaveckelődtem az iskolából, még nem vacsoráztak, vacsora kilenckor volt, ilyenkor az ebédlőasztal mellett ült Minka néni, Lenka, Róza néni és gavallérjuk, a hetvenéves Nándi bácsi. Tarokkot játszottak vacsoraidőig. Ha szép idő volt, délelőtt a szemközti házsongárdi temetőbe jártam tanulni. *Nagyjából* ezt a környezetet írtam meg 1937-ben megjelent *Anyanyelve magyar* című regényemben.

Lenka néniéktől özvegy nagynénémhez költözöktem. Gimnáziumi tanár özvegyeként ingyen lakhatott a református ó-kollégiumnak egyik tanári lakásában. Nehéz életvitelében támogatta az apám által értem fizetett koszt pénz is. Nagynénéméknél legalább dolgozatot írni jó helyem akadt. A barokk, oszlopos, árkádos ó-kollégium, akkor konviktus: fiú-bentlakás volt. Ennek a háznak egyik folyosóját üvegezték be, lakókonyha-szerűségeket alakítva így a tanári lakások mellé. A tágas konyhának az ablakai a fiúk internátusának négy-szögletes, belső udvarára szolgáltak. Volt egy jókora konyhaasztal is az ablak alatt, egyik száránál pompásan elfértek írkáim, könyveim. Magam külön a belső szobában aludtam, ahol volt ugyan íróasztal is, de nem nekem: nagybátyám emlékének szentelt. Az ó-kollégium következő tanári lakásában Csüry Bálint nyelvészprofesszorék voltak szomszédaink.

Könyv volt bőséggel Gizi nénémnél is. (Ennivaló elég szűkösén. Három nálam fiatalabb gyermekét, öreg édesanyját tartotta soványka tanítónői fizetéséből.) Csak üvegen át néztem a könyvszekrény kincseit: a Shakespeare összeset angolul; s egy második szekrényt tömve történelmi művekkel. „Azokhoz ne nyúlj, fiam, azok szegény Ernő bátyád hagyatéka” – Makkai Ernő fiatal történelemtudós volt. Az első világháborúban az olasz fronton szerzett betegségébe halt bele. 1914-ben írott s Kolozsvárott kiadott egyetlen jelentős munkáját, a *Bethlen Gábor országalkotó politikája* címűt 1969-ben fordíttatta le és dolgozta fel egy Kelet-Európával foglalkozó történész, Chicagóban.

Gizi nénémék nagyon szegények voltak. Öreg elkopott bútoraitak soha megjavíttatni nem tudták. Az én fekhelyemen például (a könyves belső szobában) akkora lyuk volt, hogy a kiálló, bomlott acélrugók között mindenestől elfértem. Kimarjult derékka s kékre dermedt ajakkal ébredtem reggelenként nemegyszer; a külön szobában fűtésre hol idő, hol tűzrevaló nem akadt.

Fürödni s nem utolsósorban „új könyvekért” a szemközti szomszédba jártam. Világszép unokanővérem élt ott, a Farkas utca egy ugyancsak ódon, bolthajtásos és a régi építkezésekre jellemzően szigetetlen, tehát örökké nyirkos, de a Gizi nénéméknél sokkal nagyobb, több szobás, parádésabb lakásában. Unokanővérem férje: Illés Gyula volt a tankerületi főigazgató (egyházkerületi). Őt régen ismertem. Inspiciálta volt már a mi fogarasi iskolánkat is. Az Alföldről származott be Erdélybe. Eötvös-kollégista annak idején. Ő volt az első szeretnivaló magyarországi ismerősöm. Más külsejű, más modorú, más hangsúllyal beszélő, mint az erdélyiek. Gyulát imádtam; ő is kedvelt engemet. (Egy ízben, mikor a kolozsvári sétatéri Magyar Színházban Szentgyörgyi István, nagy öreg színészünk öltözőjében tett hivatlan látogatásom miatt Húsz Ödön iskolaigazgató úr kicsapatásom mikéntjét fontolgatta, Gyula mentett meg: „hatalmi szóval” intézte el, hogy eltávolítás helyett csupán kevésbé szabályszerű magaviselettel ússzam meg. A baj az volt, hogy több kislányt is bevezettem a „kiskapu mögötti világ rejtelseibe”. Kolozsváron senki sem látszott tudni róla, hogy én milyen Erdélyszerte híres gyermekszínésznő – jaj, nem vagyok már, csak voltam! És nem vették tudomásul, hogy – mint hittem – más az, ha én járok ki és be a színészek öltözőjébe, mintha Mendl Éva osztálytársam sündörödik be utánam, s nemcsak Dayka Margit és Neményi Lili ott működő ifjú művésznőktől kér autogramot, hanem ha már bejutott a kiskapun, akkor persze a csuda jóképű Lantos Béla nevezetű ifjú színésszel is elenyeleg. Aki éppen pongyolában volt a nevezetes pillanatokban, ő, „színészi kiskapu mögötti erkölcsi fertő!”, mint azt Húsz igazgató úr szíveskedett a megtévedt leányzók előtt kifejtteni.)

Gyula, sajnos, szinte sohasem volt odahaza. Esténként a Társadalom nevű klubban kártyázott, fönt a Majális utca tetején. (Hunyady Sándor hányszor megírta ezt a klubot!) Gyula felesége, Gigi unokanővérem szünni nem akaró, örökös hódolója, Óváry Elemer híres kolozsvári előkelőség társaságában ült egy nagy fotelban, az állólámpa fénysugarai alatt. Nyitott zongora előtt körben forgatható széken köpcös-testes lovag-bácsi. Nem volt Gigiéknek telefonjuk s nekünk sem, hogy bejelenthettem volna fürdést célzó látogatásomat, átszaladtam a Farkas utcán, becsöngettem, aztán:

– Csak könyvért jöttem – mondtam. – Mentem volna egyenesen a fürdőszobába, s ott csorgattam volna a vizet a horpadt bádogkádba, hogy a zubogás visszahangzó zajt verjen a bolthajtásos házban, és locsolódásom zaja nyomja el azt a dalt, amit a lovag pötyögtetett a zongorán. Talán éppen tanította aranyszőke, tündérszép unokanővéremet? Magamnak sem bevallottan, szerelmes voltam Gigibe. Majdnem annyira, mint férjébe, Gyulába, és a lovagot megvettem. Azt a cigány vonójára való dalt pötyögtette éppen, hogy:

*Veszek neked kenyeret meg vékony szalonnát...
...úgy megyünk, te meg én a túri vásárra...*

Dúdolt is hozzá a nagy férfiú.

Lehúztam Gigi könyvespolcáról egy könyvet: *Tündérkert*, Móricz Zsigmond. – Vihetem?

– Ejha – mondta Óváry nem lesz az a kislánynak túl erotikus olvasmány? – (Az udvarló sóvárgó arcát erotikusabbnak láttam, mint aminő bármilyen olvasmány lehet.)

– Erotikus vagy szerelmes? – kérdeztem vissza hetykén.

– Netán máris különbséget tenne a két fogalom között? – így ő.

Gigi nevetett:

– Vigyed csak. Jó könyv. Erdélyi történelem.

– Akkor jó – feleltem. – Erotikusban eddig csak Boccaccio volt érdekes. A csak szerelmes történeteket unom. Vannak a szerelemnél fontosabb dolgok is.

Ezt Óváry felé adresszáltam. Csakúgy süttött róla unokanővérem felé az, amit éppen „öregemberen” látni szánivaló volt. Iszkoltam a könyvvel haza, lyukas díványomra.

Kováts József azonos volt a maga írta, maga megformálta-eljátszotta hőssel. Egy igazi nagy élő író bizonyára önmagát írja meg hősei alakjában, véltem, illetve dehogy is gondolkoztam ezen, csak kamaszlányok fejében így szokott ez lenni. Így volt velem is. És egy napon – úgy emlékszem, huszonhatban – eljött Kolozsvárra Móricz Zsigmond. Az, aki az addigra már elolvasott, csodálatos *Tündérkert*et írta. A sétatéri Magyar Színházban hirdetett előadására szándékosan késve érkeztem, mert pénzem nem lévén, máskor is késve szoktam jegy nélkül a színházba beoldalogni, mikor a jegyszedőnök otthagyták őrhelyeiket. A függönyt akkorra már felhúzták. És ott állott a színpad közepén a nőfaló, a hódító, az erős, a bikaizmú, oroszlánhangú Turi Dani? Báthory Gábor? Jaj, nem. Móricz vékony hangját alig lehetett a terem közepéig meghallani. Odáig somfordáltam előre. Egy alacsony, hegyes pocakú, szinte nyak nélküli, tömpe orrú, apró szemű, csúnyán vágott hajú bácsika állott a színpad közepén.

Külső megjelenése fölötti megdöbbenésemben, s mert halk is volt, sohasem tudtam meg, miről is beszélt nagy realistánk akkor. Az, aki a csodálatos *Tündérkert*et írta.

Mire személyesen megismerhettem Móricz Zsigmondot (Pesten), régen kiláboltam már abból a képzelgésemből, hogy az írónak, a szellem emberének ábrázolt hősei szép és jó tulajdonságaihoz (de a karakterisztikusokhoz legalábbis) valamiként külsejében is hasonlítania kellene. Színészneként is sok íróat ismertem már addigra. Az *Úri muri* Rozikáját játszottam – egy rádió-előadáson –, s külön kis jegyzet lehetne, hogy Móricz hogyan foglalkozott művének akár csak egy alkalomkor szereplő interpretációjával is.

Leánya, Virág szerint – ezt kétszer is tüzetesen elmesélte nekem – Móricz ekkor udvarolt volna nekem. „Tetszettem neki” – oda-haza legalábbis így emlegetett Virágéknak. Restelljem-e, hogy ezt a sok hozzám intézett szava egyetlenéből vagy egy mozdulatából sem vettem észre? Szabadkoztam is Virágnak: rövidlító vagyok, és színésznő koromban nem viseltem szemüveget. Még azt is elmesélte leányainak, hogy azon a rádió-előadáson milyen bársony estélyi ruhában alakítottam a paraszti Rozikát. (Egy fogadásra kellett mennem a rádióközvetítés után.) Így maradt egy – emlékruhám. Azt, annyi jelmez hordozása múltán, régen elfeledtem volna, ha Móricz Virág részletes másodközlése vissza nem hozza emlékezetembe. Találkoztam Móriczcal kezdő színésznő koromban is (*A Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című vígjátékában piciny szerepcském volt.) Ekkor csak egy-egy mondatnyi kedveskedésig. Tartósabban az 1938–1942 közötti könyvnapokon; volt úgy, hogy egy időben, egy sátorban dedikáltunk. Ha éppen nem akadt könyvvásárló (s nem mindig akadt), részletes előadást hallottam tőle legújabb munkamódszeréről: hogyan fogalmaz, mióta egyenesen gépbe ír, egyszerűre hat példányban. Mondta, hogy a *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* című munkájáért – végre! – nem ívszámra, hanem mint a költőkét szokás, sörpénzben fizet neki az Athenaeum. Közelről igazán soha sem ismertem meg. Művei közül régen nem az Erdély-trilógiát gondolom a leghatalmasabbnak; kedvencem a *Légy jó mindhalálig* maradt. Tanulni *A boldog emberéből* tanultam, és az *Árvácskát* őrizgettem, a nevemre szóló kedves ajánlásával.

Emlékeimben most még egyre Kolozsvárott vagyok. Éppen költözök a Heltai utcába, azaz a Strada Cipariu 3. szám alá. Egy félig székely, félig szász családnál szerzett nekem végül is otthonos, jó, kedves lakóhelyet a hányattatásaimat megszánt vallastanárnóm: Benkő Ágnes. Hannek negyedik gyerekükként fogadták házukba I. R. VII. g. o. t. kosztos diákleányt.

Ekkoriban képkiállítás mindig csak van Kolozsváron. Belépti díjat nem szednek. Ingyen lehet gyönyörködni. Azúttal nem éppen a hatalmas erejű Nagy István képkiállítása az, amit a református teológia dísztermében rendeznek. Csak a szelíd színekkel dolgozó, falusi életképeket festő, kedves Gruzda Jánosé. A nap besüt az ablakon, és még aranylóbbá festi azt a szénaboglyát, amit régen látott szülőfalumba hívó nosztalgiával bámulok. A többi képre jóformán rá sem pillantottam. Álltam a boglyás kép előtt koromfekete egyenkötényemben. 245-ös számú, református diákleány.

– Úgy látom, tetszik magának? – szólított meg egy fiatalember. Fél fejjel magasabb nálam (én sem vagyok kicsi). Nem fiú, mert már emberes, fekete a haja, és le s fel hullámszik a hangja. Olyanformán, mint ahogy odahaza beszélnek, csak sokkal kurtábbra fogja a szót, mint mi, hosszasan, elnyújtott-éneklősen beszélő háromszékiek. A homloka magas; a feje csúcsos, mint a megkontyolt tetejű székelly házaké. A nap süt-e rá vagy más okból – mosolygós még a szép, tiszta sötét ruhája is. Olyan kedvesen huncutforma a lebernyeges szemhéja nyílásán kinevető tekintete, hogy szinte: szép.

– Nekem igen – mondtam –, ez a szalmakazal.

Ő állt mellettem, s egyet hallgatott. Majd:

– Szép idő van.

– Süt a nap – feleltem.

– Sétálni szokott-e?

Hát erre mit feleljek? Csak álltam. Láthatja, hogy nem sétáláshoz szokott ember áll mellette, mellén a 245-ös iskolai rendszám-mal.

– Fiúkkal nem szabad.

– Engem legénynek gondol-e?

– Tőlem lehet házas is.

– Akkor sétáljunk együtt.

S már mentünk is lefelé a lépcsőn. A bal oldalamon ment, mint egy – fiú. Hosszú hallgatás után azt mondta: hazakísér.

– Hol lakik?

- Én a Heltai utcában. Strada Cipariu trei.
- Jól ejti a román szavakat.
- Muszáj.
- Gyors járása van – mondta.
- Kell siessek tanulni – mondtam.
- Azt úgy mondják hetesen: sietnem kell. De ne kelljen. Nem szeret sétálni – fűkkal?
- Engem még sohasem szólítottak le, csak úgy.
- Örvendek, hogy az első lehetek.

Kifogytunk a témából. S már a román operán is túl, a Kisparknál jártunk. Ő kissé szorosán jött mellettem; én egyre a házfalak felé húzódtam. Mi lesz, ha meglát valaki tanárféle egy ilyen bácsinak fiatal, fiúnak öreg, kedves férfiúval?

- Magát hogy hívják? – kérdezte egyszerre csak. Mondtam.
 - Engem Áronnak. Tamási a vezetéknevem.
 - Úgy, mint Tamási Áron?
- Nevetett.

Olvastam én már akkor a *Lélekindulást*. Tamási novelláskötetét, még a *Tizenegy* című antológiába is belenéztem. Abban is volt Tamási-írás. A *Tizenegy*t sokadik ideálom, távoli rokonom, Jancsó Béla is szerkesztette, azt a könyvet nem a Tamási-novella miatt forgattam. De tudtam már róla, hallottam is: nemrégén érkezett haza Amerikából, a feleségét Erzsikének hívják, ritka szép nő. Hogy ez a fiús férfi maga Tamási Áron?

- Maga házas létire csak úgy megszólongatja az idegen leányokat? – kérdeztem végre.
- Én igen, a kedveseket. S maga nem idegen.

Akartam volna valami hasonlóan mélyértelmű-nagyszerűt felelni? Hogy ő sem, ő sem idegen nekem, és az milyen furcsa, hogy ő engem kedvesnek mond. De több szóra nem telt. A lakásom elé érkeztünk. Az ablak mögött házigazdám fiának, az ugyancsak hetedikes Bandinak alakja komorlott. Láttára el sem búcsúztam első

leszólítómtól. Pedig, mintha olyasmit mondott volna, hogy szívesen sétálna velem máskor is. Csak besuvadtam a nagy zöld kapun.

Bandi a közös ebéd alatt nem árulta el nevelőanyámnak, Hannénak, hogy rajtacsípett: férfival érkezem haza! De ebéd után annál gúnyosabban, némi féltékenységgel vágta a szemem közé:

– Írókkal kezdesz ki! Ez Tamási volt. Rossz ízlésed van, mondhatom. – A heves veszekedésbe, ami erre kitört, belevesztek a nagy találkozó utolsó perceinek pontos emlékei.

Évek múltán jutott eszembe, hogy akkor, azon a képkiállításon valószínűen én voltam az egyetlen ifjú néző. Áron azért szólított le. Úgy ismertem meg később, mint aki mindig is a fiatal, zsenge hölgyek társaságát keresi. Jó barátsággá évtized múlva vált ismeretségünk, s tartott Áron haláláig. A kolozsvári megismerkedés után másodjára csak már szegedi színésznő koromban találkoztam vele. Az Ipartestület székházában rendezett közös előadásunkon, mindjárt a pódiumon.

Elfogyhatatlanok kolozsvári emlékeim? Kisebb-nagyobb találkozások emléke akkor ott élt írókkal, művészekkel?

Nyolcadikos koromban már nem érhettem rá semmiképp közéjük járni, előadásait hallgatni, hozzájuk figyelődni.

De addig... addigra megismertem a Szépmíves Céh majd valamennyi tagját. És közöttük nem egy lépett fel kicsiny életem színpadán mint – pályaválasztó tanácsadóm.

A Helikon árnyékában

A még egyre szeretetházi bentlakó Kovács Bözsi barátnémnak bátyja volt Kovács László. Az ő révén kerültem Kovácsékkal ismeretségbe. S csakhamar gyakoribb hívatlan vendégük lettem, mint Bözsi lehetett. Könnyű volt már nekem: nem voltam leányinternátusi rab. Bözsi csak egy-egy kimenős vasárnapján járhatott bátyjáiékhöz

a Helikonba: én a közelben laktam, s így akár mindennap is beüthettem hozzájuk az orromat „csak úgy”.

Kovács László bölcész, irodalomtanárként viselte el az első világháborúbéli kényszerű katonáskodást, majd miután leszerelt, az édesapja parókiáján kezdte el írni az ébredező új erdélyi irodalomról bölcs, udvarias hangnemben tartott bírálatait. Gerendkeresztúrról küldözgetett cikkeket a *Pásztortűznek*, *Erdélyi Szemlének*. Tanulmányai jelentek meg Goethéről, magyarországi új Shakespeare-fordításról. Mindezekről nekem húga, Bözsi számolt be. Lehetőleg latin-órák alatt, mert noha neki későbben éppen a latin lett egyetemi tanszéket is szerző szakja, mégiscsak jobban érdekelte „az új irodalom”, mint az éppen soron levő latin pensem: *Caesar De bello Gallico*ja.

A Kolozsvárra küldözött cikkeivel feltűnt Kovács Lászlót 1926-ban hívták meg az Erdélyi Szépmíves Céh lektorául. Szerkesztőség, kiadóhivatal és igazgatói lakás két szobájukba zsúfolódott. Kovács felesége Kádár Imre írónak, az Erdélyi Szépmíves Céh egyik alapítójának, majd kolozsvári színigazgatónak a húga lett. Kádár Ilus nevét megfordítva: Sulinak nevezetesen vált ismertté az erdélyi íróművész társadalomban. Mindkét kiadóhivatal vezetőjeként működött; titkárkodott, adminisztrált; könyvnapokat szervezett. A cég és a Helikon lelkes, szorgos Sulija: fogalom.

Eszem ágába sem ötlött, hogy íróinaskodást tanulandó-lesendő járjak Helikonékhoz. Kovácsék szerettek beszélgetni, s úgy tettek mindig, legsürgősebb szerkeszteni való dolgaik közepette is, mintha szerfelett érdekelnék őket olyan, csak számukra szóló „előadásaim”. Hogy egy napon végtére miként is kerültem Kovácsékhoz, a Szépmíves Céh belső szobájába próbaszaválásra? Én kértem-e meghallgatásomat, vagy ők ugrattak be, hogy lássák, tudok-e csakugyan valamit? Nem tudom. De a jelenetre magára Suli ma is emlékszik. Kós Károly elnöklete alatt gyűlt össze a zsűri. Kós Károlyról olyanokat lehetett olvasnom már abban az időben, hogy (egy vitacikkében írta):

„...a hanyatló öregség irigy küzdelme a természetes jussát követelő ifjúság ellen... mindig, törvénytörően elbukik; a győzelem a forradalmi megújulást vívóké.” Imádtam az „öregeket”; soha semmiféle irigységüket sem szenvedtem, dehogyse irigykedtek rám. Inkább nagyon is pártoltak, nekem *akkor* mégoly öregek is, mint a Kovács házaspár vagy éppen Kós Károly, aki nem lehetett akkoriban idős. De neki már a külseje is olyan lett, hogy ha tán színésznek megy, már húszéves korában apaszerepeket kell játszania. Nem azt játszott. Irodalmi vezérsége legharcosabb napjait élte akkor, amikor én ifjontin követelém „természetes jussomat” – a mire is? Úgy vélem, arra, hogy: felfedezzenek.

Kós hangját előbb ismertem, mint testi személyét. Kovácsék belső szobájából kihangzó rekedt baritonját elég gyakran hallottam. Vitázott. Úgy tetszett, élőbeszédben is szabatos fogalmazással. Olykor azonban gyakori asztalcsapkodás, néha éppen hétszentségelés szakította meg egyre magasabb regiszterekbe csapó szófüzéseit. Ha heves magyarázatába beleköhintett, mintha azt a köhintést is pontosan helyezte volna el egy-egy jelző előtt. Egy időben meg voltam győződve róla, hogy a hangosan ejtett „kettőspontot” is ő alkalmazta vitáiban először.

Kós Károlynak addigra, mire színe elé kerülhettem, már megjelent *Atila királról ének* című balladája. Olvastuk, Bözsi egyetlen példánya kézzől kézre járt. Nem tetszett különösképpen. Az igazi népballadák alapos ismeretéig sem jutottam még el. (Mindössze a Remekírókban közreadott népballada-sorozatot ismertem.) A modern verseket szerettem; mindenekfelett Adyt. Brassó óta egyre őt szavaltam *volna*.

Az Atila királról éneket azért csodáltuk, mert azt Kós – az építész, a költő, író, publicista, kiadóhivatali vezető, sztánai kisbirtokos, politikus, s kellett lennie még kilencszázkilencvenhárom mesterségének, hogy székely-szász ezermesteri mivolta teljes lett legyen –, Kós ezt az éneket nemcsak maga írta, hanem: maga metszette antiqua betűkkel, saját maga szerkesztette nyomdájában maga nyo-

matta, illusztrálta (milyen kitűnő grafikus!), maga kötötte be az egyes példányokat. Kós lett – a húszas években – a „transylvan szellemi-anyagi autárkia” élő szimbóluma.

Évtizeddel később, több magyarországi városba vittem és mondtam el az *Atila királt*, de akkor Kolozsvárott Ady *Az ős Kaján*-jából vizsgáztam Kós Károlyék előtt.

Produkciónál Kós egyszer sem köhintett közbe. Erre ma is hálásan gondolok. Csak szívta egyik cigarettát a másik után. Egy maga sodorta cigarettával három szippantásra végzett, akkorákat slukkolt. Amúgy is horpacos-szíjas arca ilyenkor még jobban behorpadt erős járomcsontja alatt. Sasorr, lógó bajusz, homlokát mintha kőből kalapálták volna. Tán éppen csizma volt rajta, de felül lötyögős zakó. Időtlen arca volt. Negyvenhárom-negyvennégy éves lehetett.

Kovács László, akit Lacinak merhettem szólítani, tükörsima, kopasz fejével, pufóka-sápadt intellektuel arcán örökös Buddha-félmosollyal még bácsibbnak tetszett Kosnál, noha ő akkor járt harmincas éveit elején.

Hiszen ha úgy mondtam volna a serdülő lány szájába, hangjára nehezen illő verset, mint Brassóban a *Föl-földobott köt.* egyszerűen. Vagy szavallottam volna akár, mint Ábrányi Emil költeményével tündöklő fogarasi koromban. Nem azt tettem. Szerepre éhezett a volt gyerekszínész, aki Kolozsvárott „nem kapott színpadot”. Eljátszottam az Ős Kajánt. Kovács Laci a második szakasztól kezdve egyre fennebb vonta a szemöldökét. Suli kuncogott, már az első sorok hallatán. Kós hallgatott, mint a kő. Hogy ténylegesen elnyúltam-e „hült testtel, dermedt vidorán” a szerkesztőség szeszés és vízenyős kéziratokkal elegyesen zsúfolt asztala alatt, azt mégsem hinném, talán csak „beteg, rozzant” tizenhetedik éves ifjú derekamat csavargattam a térdem fölé csúszkáló fekete klott egyenkötényemben a szereplés hevében. Fura látvány lehettem, mert *már* Suli sem nevetett.

Még fogtam az asztal szélét, aminek, úgy látszik, nekitántorod-

tam. Aztán évszázadokat sűrítő néma másodpercek után megszólalt Kós:

– *Pedig* – mondta, tartott egy nem is kis szünetet *mégis* színésznő lesz ez a lány.

Utána a jelenlevő zsűrizők közül valaki meg megmagyarázta, mily kiváló dolog, hogy ezt a hatalmas verset szeretem, dehát a vers megválasztása ugye, a verset nem eljátszani kell, hanem, – ki lehetett? Kós hátat fordított, Kovács Lacival beszélt. Hogy jutottam haza, nem tudom. „Pályaválasztóm” ítélete, ez a *pedig* sokáig kísértett.

És színiakadémiát végzett okleveles színésszé lettem. Be nem ért, bukdácsoló, itt-ott sikert is arató, nem jelentékeny színésszé. (Talán azért is, mert abba is hagytam ezt a pályát beérésem előtt?) *Pedig*: tíz esztendőn át éppen a népversek pódiumra vitelével, rádióban történt gyakori előadásával végeztem e téren némi úttörő munkát, és értem el művészi eredményeket is. Kós *Atila királának* elmondására a Kriza-gyűjtötte románcok, tréfás mondókák, székely, valamint bolgárból, szerbből, románból fordított balladák előadása *után* került sor.

(Önmaguknak nehezebb-e pályát választani vagy másnak? Jósló tanácsadáshoz is értett-e Kós Károly, vagy csak úgy mellékesen ajándékozott meg egy – *pedig*?)

Hiába is tagadnám: „természetes jussomat követelő ifjúságomban” szakember pozitív döntéseként hatott rám az a – „*pedig*”. Tudtam Kosról, Suli mondta; baráti társaságban – ha nem éppen ő ad elő valami fontosat – szűkszavú. Hallottam róla azt is, hogy nem tartozik a tapintatos modorú emberek közé. Makkai Sándoréknál például – mesélték – egy írói összejövetelel megbeszélés alatt nem szolgáltak borral. Csak feketekávé mellett vitatták dolgaikat. Makkai, a fiatal erdélyi püspök, antialkoholista volt. Kós egész megbeszélés alatt szót sem szőtt, noha a házigazdával meghitt barátságot tartott – majd egyszercsak felállt, s mondta:

– Gyerünk egy másik kocsmába. Ahol inni is lehet – és távo-

zott a püspöki palotából. Barátai, úgy látszik, tudomásul vették, nem bánták éles-csípős modorát. S ha ilyen Kós Károly, nem volt-e baráti, apai, biztató szó az a nekem dobott „pedig”?

Kamaszlány koromban Kós társadalmi vezérége, politikai szereplése nem érdekelt. A húszas évek derekán túl közszájon forgott, hogy ő a „transylvánizmus” apostola. Ellenfelei különnek, extravagánsnak, mindig külön utakon járó, másnál mindent jobban tudóknak, másként akaróknak tartották.

Ezermesteri-művészi mivoltában olyannak tetszett, mint aki mindig épkezláb munkát végez. Írásai közül elsőnek *A Varju nemzetiséget* szereztem meg. (Vásároltam szűkös zsebpénzemből, fűzötten. Apáméknak megvolt a remekbe kötött bibliofil kiadású példány; de én a „saját” könyvet szerettem.)

A Varjú nemzetiség nem regény. Krónika. Cselekményét nem benső, lelki indítékok viszik előre, hanem mozgalmas drámai események. Szereplői beszélnek. Beszédüket minden nagyobb dramatizálás nélkül nyomban el lehet játszani, még inkább elmondani. Mint egy prózában írt balladát.

*...dacos Hunnia veri a jövőt...
balladát akar, balladát...*

olvastam akkoriban Ady verséből tizedszer is.

Kós balladás-krónikás jelentkezése nem jövőt verő-romboló, de nem is jövőbe mutató, irányt jelző alkotásként hatott. A *Varjú nemzetiség* sokkal inkább a múltat mentő rekonstruktornek sírkövekből, kopjafákból új panteont építő tevékenysége. Ebben a panteonban nem vezérek, hanem véres cselekmények során elhullott népfiai fekszenek.

Kós Károly a múltat írta egyre. Nagy költői erővel, belső fejlődést, lelki életrajzot adóan: Szent Istvánról szóló regényében, az *Országépítőben*. Máig hatóan – a *Budai Nagy Antalában*. Ám tematikailag egyre csak a múltat.

Ifjúkorában legtöbb olvasni szerető inkább értesülne arról – s nem vezércikkekből és nem öregjeinek napi sóhajtásaiból mi van ma? Hol élek? Miért úgy, ahogy?

– Ah, c'est la littérature contemporaine en quoi vous êtes intéressée, mademoiselle Ignác! – szólt rám, óráink alatt velünk csakis franciául beszélgető tanárnőnk: Teleki Árvédné Kovács Zsuzska, mert meglátta, dolgozatfüzetem egy akkoriban nyomdafestéket látott könyvet takar: Ligeti Ernő: *Föl a bakra!* című művét. Büntetésem lett volna franciául elmondanom, miért éppen azt forgatom? Inkább a helyes mondatszerkesztésre, mint mondandóm velejére koncentrálni nyögtem valami olyast, hogy ez a könyv legalább a máról, napjainkról beszél. Nekünk szól, ha nem is éppen rólunk, nem az én nemzedékemről.

Ligeti *Föl a bakra!* című regényében a megváltozott társadalmi körülmények között egy volt tisztviselő, egy úriember áll be fiákeresnek, fizikai dolgozó lesz. De legalább fönt, a bakon ül. -

Szegény, szegény Ligeti Ernő! Milyen – Dosztojevszkij tollára is sok volna – borzalommal pusztult el Pesten, a nyilasterrore idején!

Kortársként, titokban, órákon, pad alatt egy Mendl Évi becsempészte kolozsvári folyóiratot olvastunk. *Korunk* volt a címe. 1926-27-ben olyan magyarországi nevek ragadtak meg a *Korunkból* bennem, mint: Bortnyik Sándor, Remenyik Zsigmond, Peéry Piri. Hogy *Gál* Gábor szerkesztette, azt akkor bizony nem vettem észre: a szép-irodalmi részeket, a művészeti híradásokat, kritikákat böngésztem. Legnagyobb érdeklődéssel a *Korunkban* a fiatal szovjet irodalomnak fordításban megjelent egyes termékeit faltuk. Ligijja Szejfullina egy novelláját olvastam az elhagyott, kóborló gyermekekről. Iszaak Babelről, Madame Kollontajról adott hírt a *Korunk*. E híradások egykorú eseményekről és emberekről tudósítottak. Tőlünk távol levő idegen világról. Érdekesek voltak. Nem keltettek olyan lenyűgöző hatást, mint a nagy oroszok: Gogol, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Goncsarov művei.

Az igazság az, hogy a *Korunkat* Mendl Évi ösztönzésére is, leginkább kamaszlány-kíváncsiságból olvastuk. Akkoriban jelent meg ebben a folyóiratban Oszip Dimov *Naplója*. A naplóban egy fiatal ember arról elmélkedett, hogy a fiatal lányoknak mégsem tesz jót a gyakori küret. Csak sejtettük, borzongva elképzeltük, a világi dolgokban legjáratosabb Mendl Évi sem tudta, hogy a küret mi is lehet? (Doktor Fugulján Kata orvosnő – tanárnőnk – egészségtanórán ezt elmulasztotta tanítani.)

Költők, tanárok, írótanáraink

A húszas évek második felében, kolozsvári diákkoromban ki *nem* volt tanáraink közül író is? Tudományos művek szerzője, szépíró, esszéista, tankönyvszerkesztő, költő?

Már-már szabályt erősítő kivételként egyetlen olyan jelentős irodalmi férfiú tűnt föl iskoláink területeire korlátozott látóhatárunkon, aki még csak filosz sem volt soha. Őt viszont gimnáziumunk térein imbolyogva járkálni többet láthattuk, mint többi tanárainkat összevéve. Míg meg nem épült a református leányok saját iskolája, s délután jártunk a fiúgimnáziumba, szinte naponta feltűnt magas, vékony alakja. Az iskola udvarán át a gimnázium pincéjében levő nyomdába ment, onnan jött ki, kezében hol nyomdafestékes papírlapokkal, hol kész újságpéldányokkal. Sohasem jött közénk, ha gimnáziumi udvari sétája éppen szünetben lett volna, akkor sem. Azt sem vettük észre, hogy nézegetne bennünket, s hát látványunk nem megihlette, mégis, az udvarunkon imbolygó költőt? Akit úgy hívtak: Reményik Sándor.

*A késő, bágyadt őszi nap sugára,
Megilletődve, elfogódva száll
Egy kis diáklány aranyos hajára*

mialatt ő a nagy udvaron átmegey, írta egyik kezünkbe került versében, és azt is beleköltötte, hogy:

Irigyelik a napfényt a diákok.

Dehogy irigyelték! Csapzott, mosatlan, csikófrizurás fejünket aligha láthatták az óráközi szünetekben. Fiúk dehogysis tehették volna be a lábukat a nagyudvarra, mikor ott lányok tartanak szünetet. A bentlakókat a konviktus zord épülete zárta el aranyos hajunk bámulhatóságától. Mégis, verse olvastára másnapra az osztály fele – ki szódával, ki mosószappannal: hol volt akkor még hajápoló sampon számkra? – haját mosott. Van a költészetnek ilyen „elemi” erejű hatása is. Egykori kolozsvári sajtóosság-e, nem tudom, tény, hogy mi, felsősök, újságolvasó társaság voltunk, talán azért is, mert a délután megjelenő lapot ott helyben megvehettük a délutáni ötórás szünetben az újságkihordásra várakozó rikkancsoktól. Nem politikai napi híreket olvastunk persze, az akkori napilapok tele voltak erdélyi költőink legfrissebben termett verseivel. Érthető ezek után, hogy a költő „titokzatos magánéletéről” sokat megtudtunk, s még többet fecségtünk. Értesülésünket egyenesen a költő verseiből, a megköltött „titkából” merítettük. Tudtuk: Reményik édesanyja, mikor fiatalon megszülte fiát, elvesztette a hallását. És az a rendkívüli dolog történt, hogy midőn következő gyermekével volt várandós, míg hordta magzatát: hallott. Ezért hallhatta gagyogni első gyermekét. De a második megszülése után ismét teljes, süket csend borult rá. Sohasem hallhatta költő fiának egyetlen versét sem. Annál többet olvasta. Gyermekai írásban beszélgettek vele. Reményik nem házasodott meg. Élete deléig ép, erős, egészséges férfi; nőt; nem érintett soha. „Egyetlen szempárba” nem tudott beleveszni, csak a „mindenségbe”. Nyílt titka volt ez is. A Hója erdő tövében lakott kertés viláiban. Ott állt a kis Dónát-szobor is az ő kertjük szegletén. Mert egyetlen emberhez sem kapcsolódott teljesen; „mindenkihez”, szoros, benső kapcsolatra vágyott.

REMÉNYIK SÁNDORRÓL

míg Kolozsváron éltem (1928-ig), nem tudtam, hogy ír egy másik néven is. Hogy a Végvári néven verselő költő is ő, azt Pesten hallottam először. Amennyire ezeket a Végvári-verseket megismertem, ezek gyarlóbb írások, mint az igazi Reményikiek.

Azt, amelyben arra int, hogy: „úgy beszéljen ma ki-ki magyarul, – mintha aranyat, myrrhát, tömjént hozna”, „a nyelv ma néktek végső menedéktek” – valami korszerű zsoltárfélének tartottuk. És eléggé nehezen megfogható intelemnek. Mert miközben iskolánkban öt nyelvet tanultunk egyidőben és egyre intenzívebben a románt, magyar beszédünk romlott. Mondatszerkezetünk összekuszálódott, szórendet idegen mintára használtunk magyarul. Nem egy gyerek közülünk még életre szóló menedéket, azaz megélhetést is a román nyelv teljes elsajátítása révén remélt. Nem iskolai tananyagunk, Reményik ünnepeken hallott költőnk lett ebben az időben.

FAZEKAS TANÁR ÚR JÓVOLTÁBÓL

egy alkalommal szavaltam Reményik költeményét. A reformáció emlékünnepe, a wormszi országgyűlés előtt vádlotként álló Luther-ról szólót. Kivételesen esett rám Fazekas tanár úr választása. Derék, jó, halk szavú magyarirodalom-tanáruunk volt ő. Semmi előadói képességet sem vélt felfedezni bennem. A vers elmondhatására „írói hajlamom” jutalmazásaképpen választott ki. Balassáról írott iskolai dolgozatomat felolvastatta az osztály előtt (hogy örvendtek Mendl Éviék, hogy felolvasás van, s nem feleltetés). És közölte, hogy ezt a dolgozatot ő maga fogja felolvasni a párhuzamos fiúosztályban, mivel I. R.-ban „irodalmi hajlam sziklevelét látja sarjadni”. (Mi miért, miért-se Balassának mondottuk lángelméjű, szerelmes-izgalmas, varázslatos, nagy költőnket, Bálintunkat, nem Balassinak. Tankönyveink is Balassának írták.)

A Reményik-vers elmondására Fazekas tanár úr személyesen instruált. Csak halk, értelmező elmondást javallott. Hangsúlyaimat minduntalan ki-kijavította. A versben a jelzőket kívánta kiemelten hangsúlyoznom, holott jelző a jelzett szóval néha egy-fogalomként értelmesebb. Reményik verseiben különösen.

Az óriás

A wormszi birodalmi gyűlés 400 éves fordulójára.

Ki hát az óriás?

Az, kinek homlokán

Ijesztőn tündököl a büszke bélyeg:

Ha kell: egy világ ellen egyedül.

Egyedül. Hallottátok ezt a szót?

Úgy hangzik ez a szó, mint egy sirám.

De, úgy is, mint egy diadalkiáltás!

Nézzétek őt.

Ott áll a szörnyű körben,

Egy vas és arany gyűrű közepén.

Sisakok, dárdák, kardok, koronák,

Zászlók veszik körül.

Egy embererdő, egy világvadon-

És azzal szemben ő.

Egy lélek.

Milyen kicsi. – És milyen végtelen.

Ott állottam az árkados, bolthajtásos ó-kollégiumnak címerekkel, régi egyháznagyoknak képeivel ékes dísztermében, szemközt a zsúfolásig tömött padsorokkal, sötétkék matrózruhában, egy csöppet sem ellenséges fiú meg lány diáksereg előtt, egyedül.

*Látjátok nőni ezt az árva árnyat,
A barát árnyát egy világ fölé?
Hallotok döngő léptei nyomán
Recsegni korhadt birodalmakat?
Mert ami korhadt, az a korhadásé!
És ami lélektől lett: megmarad.*

A sorokat több mint negyven év múltán könyvbe nézés nélkül idézem. Megmaradtak. Taps nem kísérte előadásomat. A díszterem templom is egyben; ott nem szokás tapsolni a produkciót. Reményik nem bújt ki remetelakából, hogy eljött volna meghallgatni. Iszonyodott a tömegtől. Félt az ünnepléstől? Mondták, Kolozsvárt csak egyszer hallgatta meg saját versét egy nyilvános előadáson, mikor Tesitori Nóra, erdélyi előadóművész mondta a *Kegyelem* címűt.

Kovács Bözsi fundálta ki, hogy egy vasárnap délután, mikor neki az intézetből kimenője volt, törjünk rá a Donát úti remetére. Két fekete egyenkötényes lány tiszteletünk és hódolatunk jeleként: látogassuk meg Reményiket.

Nekem sohasem volt olyan vágyam, hogy személyesen ismerjek egy író-töltőt. Hogy én mutassam be magamat neki? Miért? Igen ám, de Bözsi tudta, hogy bezzeg a színházi kiskapun bevittem a lányokat, hogy autogramot kérjünk Szentgyörgyi Pista bácsitól. Ő *egyedül* csak nem állíthat be egy agglegény házába? De – imádja Reményiket. És máris remegett az elképzelt találkozás élményének izgalmától. Barátnői kötelesség – véltem –, hogy együtt menjünk, s Bözsim izalmából egy csöpp máris rámragadt.

Egy „bágyadt őszi délután” csöngettünk be drótkerítéses, gondosan bezárt kapuján. A kertben, fonnyadó rózsák, dércsípte kardvirágok között egy férfi sétált. A csöngetésre (a csöngő a kapu fölött csörömpölt) összerezzent. Megállt. Meg is ingott kissé. Aztán mint ha félne, oly lassú, óvatos léptekkel odajött a kapuhoz az ideges, szikár, magas alak. Túl domború homloka alól mélyen ülő tág kék szemmel nézett reánk. – Mi tetszik? – kérdezte alig hallhatóan. Senki

sem felelt. Mert vajon hogyan is szólítson meg egy tizenéves egy *ilyen* költőt? Aki nem olyan fiús-legényes, mint például Tamási Áron? Hogyan köszönjük neki? Csak álltunk a kerítés mögött. Végre Bözsi, vörösebben Reményik kertjének leglángolóbb dáliajánál, torkot köszörült, mint aki szólni készül, és ezt mondta:

– Izé.

Nincs mit tenni, nekem kell beszélnem. A köszöntést már elmulasztottuk, nyomban meg kell szólítani. De hogy? Mi mindenkit uraztunk akkoriban. Tanárnőinket is úgy szólítottuk, hogy: Biela úrnő kérem, s'il vous plait Madame Teleki; dacă voiți domnișoara Rebreanu. Utóvégre egy csak-költő sem kevesebb, mint egy gimnáziumi tanár.

– Költő úr! – mondtam bátoran.

Rámnézett nagy kék szemmel. Mélységesen elpirult. Még sohasem láttam meglett férfit pirulni. Bözsi végre értelmesen szólt:

– Reményik Sándor urat keressük, ha nem vagyunk alkalmatlanok.

Elég sokára válaszolt. S mintha szabadkoznék.

– Én vagyok.

Aztán némán betessékelt bennünket. Végigvezetett a kertjén. A virágai nevét mondta, A dolgozószobájába is bevitt. Mutatta, hol dolgozik. Majd egy-egy piros almát nyomott kezünkbe. Aztán végtelen udvariasan visszafele vezetett a kapuhoz. Egy dáliatő előtt egy pillanatra megállt. Azt hittem, hogy most mindkettőnknek szakít egy-egy szál virágot is. De nem. Azt kérdezte:

– A kislányok hány évesek?

Villámgyorsan számoltam.

– Ketten együtt izé, harminckettő, költő úr.

Egy rebbenésnyi mosolyra elhúzta a száját.

– Rózsa, bocsánat, de nem tud összeadni – kapott a szón Bözsi.

– Tulajdonképpen összesen, szóval ez nem érdekelheti önt, Ő már szavalta egészen jól Reményik Sándornak egyik legszebb versét.

– Köszönöm – mondta a költő. Nem kérdezte, melyiket. Bözsi

hadart még valami: köszönjük, hogy fogadni tetszett-et, – köszönöm – mondtam én is már a kapu előtt.

– Én köszönöm – mondta ő. – Látogatásuk életem egyik legszebb élménye volt. – És megint piros lett az arca! Vagy mindig is piros volt, s csak a fák közül hol kibukkanó, hol eltűnő napfény játszott rajta? Talán megrestellte, hogy ilyen közhelyes költőietlen szavakkal tett minket túl a kapun? Bőzsi a találkozás élményének extázisában lekapta fejről és földhöz vágta a diáksapkáját. Ez már a kapun kívül történt.

Ez volt velem első találkozásom. Kolozsvárt született. Látogatásunkkor 35–36 éves lehetett. Ifjú napjainkban ő volt „a város poétája”. A bennszülött szerelmével írta a várost és környezetét. Soha természetfestő-leíró módon. A gyulai hegyek kéken néznek be Kolozsvárra, a Monostori út végén. A Szamos, ez a megfordított Léthe visszafelé folyik. Sehol sincsen olyan alkonyat, mint a Szamos-parton, s mindez a vers utolsó mondatáért: „S ez nem elég, hogy idehaza tartson?” Itthon maradni. Nem repatriálni Magyarországra, sugallta számos verse. A megváltozott viszonyok között szülőföldünkön tovább élni akarókat táplálták hasonló témájú költeményei. Mekkora fájdalom feszíti *Elmégy* című versét, mit költő társához, legbensőbb barátjához, Áprily Lajoshoz ír – aki 1929-ben mégis elhagyta Erdélyt, Magyarországra költözött:

Elmégy

Kis őrdomboktól roppant ormokig

Erdélyben körben fut a döbbenet:

Nem ember megy, – hegy bajtárs távozik...

Nemcsak lokálpatriotizmus fütötte verseit szerettük (bár serdülőkorunkban elsősorban azokat). Kezdett felsejleni bennünk Reményik világfelfogása is. Akkor cseperedő nemzedékem java valaminő „eszményies” világfelfogásra vágyott. Idealista, fedeztem fel magam is. Verseiben nem vív az eszmény megvalósulásáért. Optimista? Nem.

Pesszimista? Nem. Mintha azt jeleznék versei, hogy az eszmény még nem jelent boldogságot. Eszmény, eszmények: vannak. Reményik mint tényeket verseli meg ezeket. Kissé talán túl magyarázatszerűen. Egyik versében azt írja magáról, hogy ő „mint rádiótorony emeli fejét az égbe, hogy felfogja a végtelenből érkező rezzenéseket”. Ezek a rezzenések az örök emberi üzenetei; ezeket vajúdjá, éli, költi meg.

Legjobb verseiben rám a megformált, élményemmé átadott gondolat hatott. Bár gondolatközlése olykor kinyilatkoztatásszerű, s ez nem mindig volna meggyőző, ha nem lengené körül mégoly hitvalóságos kinyilatkoztatását is valamely szemérmes, szerény kételkedés.

Verseiből rádióban, dobogókon többet mondtam el. Sok helyen a *Benéz a havas kéken Kolozsvárra* kezdetű; legtöbb előadói iparkodással a *Halotti beszéd a hulló levelekhez* elnevezéssel írottat; ennek négy első sorát:

*Látjátok feleim, hogy mik vagyunk?
Bizony, bíbor és bronz és arany
És örökké való szent szépség vagyunk,
Ahogy halódunk, hullunk nesztelen...*

néha még ma is mondogatom magamban.

Jó visszaemlékezni arra a pesti Zeneakadémia nagytermében tartott ünnepélyre, melyen a XL. Zsoltár egy szakaszára írott versét, az *És a szívem is elhagyott engemet* mondhattam.

*Ez a legnagyobb bűn.
Ez a legszörnyűbb büntetés.
S a legnagyobb nyomorúság is ez:
Elhagyott engem az én szívem is...*

Ott volt azon az előadáson a Pestre ellátogatott Reményik is.

Íróink közül sokat idézte Szabó Pál; írása címéül is választotta a reményiki „ahogy lehet”-et.

Harminc éve halt meg Reményik Sándor Kolozsváron, a Bethesda-kórházban, többször megénekelt, kedves diakonissza ápolónői körében. Tüdőtágulással ápolták. S ma már nem orvosi titok, hogy ezt a végzetessé lett betegségét a morfium okozta. Nem titok, mert hogy morfinista volt, azt legutolsó, máig ugyan nem publikált verseiben meggyónta, megírta. *Korszerűtlen versek* gyűjtőcímen ciklusnyi verset is tartogatott maga mellett betegségében, és azokat akkor a Bethesdában gyakorlatozó, kezdő fiatal orvosnőnek ajándékozta. Úgy is, mint aki mást adni a kis orvosnő annyi figyelméért nem tudhat. De azzal is, hogy azok – megmaradjanak. Gondosan őrizte ezeket dr. K. É. harminc éven át. Őrzi ma is.

A korszerűtlen versek ciklusa arról a Reményik Sándorról vall, aki élete vége felé testileg-lelkileg összeomlott, csalódott, kiábrándult, önmagával meghasonlott. Aláírásával jegyzett, már foszló szélű papírokon fakultak sokáig ezek a „Korszerűtlenek”.

Reményik Sándor egyik értékelését még diákkoromban olvastam. Nagy költőtársa és barátja, Áprily Lajos írta a *Kenyér helyett* című Reményik-kötet előszavában:

„...akik az erdélyi költő egész lírai termésén át tudnak tekinteni, Reményik rendületlen eticizmusában és szinte aszketikus eszményiségében találják meg költészetének legátfogóbb vonásait. Ez az eszményiség korán megtalálja érintkezését Vajda János végtelenségi távlatával;... de a magyar irodalmi területen túl is megleli a maga rokonait... Reményiknél a közvetlenség erejével ható nyelv, s az egyéni nyomaték súlya érezteti a Rilkével való lélekrokonságot...”

ÁPRILY LAJOSNAK

– ki ne tudná ma már – Jékely volt a családi neve. Ő Erdélyben még a családi nevén tanároskodott. Kolozsvári diákleányok Jékely tanár úrnak Áprily Lajos néven formai tökélyvel írott, egyik ugyancsak az *Ellenzék*ben megjelent új csengésű, rímekkel muzsikáló ver-

sét is magunkra vettük, nemcsak a Reményik „aranyos hajunkra hulló napsugarát”. Összesen és külön-külön mi voltunk a „lányok”, kiknek ablakán „virradatkor óriás csokorral” vadrózsát hajít be a költő. De hol vannak híves Kolozsváron tavasszal is zordon virradatkor leányszobáknak tárt ablakai? Ha még vasrácsos, leányintézeti ablakba tűzte volna csokrát a tanár úr! De ő csak úgy behajította, minden leányok virágot esdő tárulkozásába.

Mennyi friss rímélményt kaptunk tőle! Arany János írta, hogy főnév főnévvel, ige igével lehetőleg ne rímeljen; maga, gyakran szándékos-tréfásan nem használta ezt a költőknek szóló utasítást, de Áprily a „rímek titkos bűvópatakában” sok, szinte túl sok új aranyjánosian tökéletes rímpárt lelt s alkalmazott. Verseit nem lehetett némán olvasni, ha csak a betűket nézted, akkor is csengtek, kimuzsikáltak belőlük a mondani-muszáj zenei hangzatok. Hangulatot: kedvet, borongást, érzelmet muzsikáltak versei; soha tanító értelmezést.

Áprily engem nem tanított, csak a fiúkat, s főként Enyeden. Szerkesztett. Kolozsváron minden újságban megjelent, számomra hozzáférhető versét faltam; ott személyesen, nem mint tanárt s mint költőt, hanem mint alkalmi sportpartnert ismertem meg. Akkor jött divatba az asztalitenisz, amit szigorúan csakis pingpongnek mondtunk. Makkai Sándoréknál lábatlankodtam. Több író volt jelen, de éppen nem szerkesztettek. Az ebédlőben felállított asztalon pingpongoztak. Jékely tanár úr velem játszott egyet, 21:16-ra büszkén megvertem, s a visszavágó elől – amit természetesen revansnak mondtunk (nem voltak még magyar sportmúzavak; mi treníroztunk, és nem edzettünk; startoltunk, s nem állottunk rajthoz), nos, a revans elől az ütőt az asztalra csapva – hazarohantam, hogyisne, hogy a tanár úr belejőjön, és ő győzzön. Rosszallóan nézett utánam. Áprily akkori erdélyi írók szokásától eltérően sportférfitú volt, híres turista, nagy horgász; minden mozdulatán az érzett, hogy a természet az emberi társadalomnál jobban szereti. Külseje is más volt, mint az „íróké szokott lenni”. Mintha oly nagy művészettel folytatótt mestersége külső jeleiből mit sem viselt volna magán. Eladdig

csupa olyan szellemi férfiút ismertem, akiknek előredomborodó, hatalmas homloka volt. Áprily homlokán, az orrcsont felett, az állítólag értékítéletet-jelző dudoron túl hátrafelé nyomódott a koponyacsont. Nem volt „konty” a fején, mint Tamásinak, a nagy dudort (egy özönvíz előtti frenológiai feltevés szerint: a zenei képességek dudorát) a tarkója fölött viselte. Orra nem olyan finnugorosan turcsi, mint Makkaié vagy Móriczé, olyan törökös-ősmagyaros sem, mint Kós Károlyé, kissé előrenyúló, hegyes orra volt. Ritkán láttam mosolyogni. Hangosan nevetni sem. De szomorú ború sem ült soha a homlokán. Udvarias közvetlensége valójában tartózkodásnak, distanciatartásnak hatott. Szépen zengő meleg hangja hűvöset lehelt maga köré. Pontosság, fegyelmezettség, mértéktartás, önuralom jellemezték.

Idővel, visegrádi házában többször is felkerestem. Megtisztelt vele, hogy egyik utolsó művét, a Báthory Endre tragédiájáról íratott (*A bíboros* címűt) felolvassa nekem. Elmondta, miért választotta drámája hőseül Báthory Endrét, a görög sorstragédiák hőseihez oly hasonlatos alakot. Egyszer az életmódomhoz adott kéretlenül apai jó tanácsokat. Irodalmi kérdésekről úgy általában nem beszéltem vele. Rólam szólva egy ízben szememre vetette, hogy:

„Magára túlságosan hatott Szabó Dezső.” Na hiszen! Kire nem hatott nemzedékemből? Nem bogoztuk, hogy pozitív vagy negatív hatását látja-e bennem Szabó Dezsőnek. De elfogadtam, hogy a magyarságsíratás, a tragikus életszemlélet – bennem is – tápot nyerhetett Szabó Dezső műveiből is. Szabó Dezső-i stiláris hatást semmiképpen sem találhatott volna szerény munkáimban Áprily-Jékely tannár úr.

– Hogy az élet nagy banalitásait nem kell megvetni, s finnyás széplélekként megírásra méltónak nem találni – mondtam akkor végre –, azt hiszem, azt tanultam Szabó Dezsőtől. A legrosszabb Szabó Dezső-mű hatott rám ifjúkoromban a legmeggrázóbban: a *Cso-dálatos élet* olvasása közben sírva fakadtam. Mert abban a tévelygő

fiú végre hazamegy falujába, és már halott anyjának csak a fogason lógó üres ruháival találkozik.

Tél volt, amikor utoljára Visegrádon Áprilynál jártam. Kaptam tőle egy már magjakipörgött fenyőtobozt. Áprily ekkor szikár, magas természetével, napszitta, szíjas arcával bölcs öreg indián törzsfőnökhöz hasonlított. A rádióban az *Elégiákat* mondtam Áprilytól. És a *Márciust*. Ki *nem* mondotta immár három ifjú nemzedéken át a *Márciust*? Ükunokáink is azt fogják pöngetni kisdiákkorukban.

Kolozsváron éppen a *Március* daktilusait pattogatva rohantunk felfelé a Hója erdő kaptatóin: „a nap tüze látod, a fürge diákot a fényre kicsalta” – ki ér föl hamarább?

CSÁSZÁR TANÁR ÚR

Hetedikben már nem Fazekas, hanem Császár Károly tanította a magyart. Jobban figyeltük volna szavait, ha nem lett volna oly kislányszíveket rebdestetőn férfias? Sápadt arcú, vékony-magas férfi, keskeny koromrajz-bajuszt viselt, haja, mint az antracén a természetrajzi szertárban. Mire észbe kaptunk, hogy kit is tisztelhetnénk benne tanárunkul, mind a nyolcan beleszerettünk. (Csak nyolcan maradtunk az osztályban hetedikre.) Mire érte lángoló érzeményeink kiderültek volna, Császár tanár úr megházasodott, és éppen igen csinos és rettentően szigorú matematika-tanárnőnket vette el. Előadásaiból is észrevehettük volna: nem akárminő tanár, hanem író tanít. Császár Károly az *Erdélyi Szemle*, *Pásztortűz* munkatársa; könyvnyi tanulmányt írt a reformkor erdélyi költőiről. Mentovichcsal foglalkozott; Medgyes Pál egykori dési papköltőt ásta ki a méltatlan elfeledésből. Éppen azt a Medgyes Pált, aki, bizonyára sovány papi jövedelme mellékkeresetül, magvas, emelkedett hangú sírverseket szerzett dési polgárok sírköveire. (Többek között az én Ignác őseim hatalmas sírkőoszlopára is.) Sajnos nem Császár Károly író dolgozatait olvastam Császár tanár úr órái alatt. De azért figyeltem,

tanár úr kérem! Nem akarta elhinni, hogy egy tanulnivalóval agyon-tömött gyereknek muszáj szimultán képességekkel rendelkeznie, és tud kétfelé figyelni. Ő Kazinczyt adta elő, én „nem lehet lemaradni a korról, a modern világirodalomról sem” – önmagamnak adott utasításra G. B. Shaw *Tanner John házasságát* tanulmányoztam a pad felhajtója alatt; azért *Széphalomra* is figyeltem...

– Maga mit olvas most? – kérdezte egyszerre csak. Illendően felálltam s mondtam:

– Sav szerint (így ejtettem az ír író nevét) mindig a nő választja élettársát, a férfit.

– Só! – javította ki Császár tanár úr Shaw rosszul ejtett nevét.

– De azért, bocsánat, tudom, hogy tanár úr most Kazinczy kufsteini rabságáról beszélt.

– Szimultán zseni!!? – mosolygott fanyarul. – Akkor talán cseréljünk, majd én beülök a helyére, maga üljön ide a katedrára, és folytassa netán az előadást. Lássuk, a kétfelé figyelő diák meg az egy időben előadó tanár szimultaneitásával is megbirkózik-e! Esetleg azt adja elő, amit Shaw-nak erről a munkájáról tart. De lehetőleg a Kazinczyról szóló mai penzumomat is fejezze be.

A lányok harsányan nevettek. Nem ültem fel persze a pódiumra; szerencsémre ki is csöngettek. Nyolcadikban már nem Császár Károly tanította az egyre kevesebb óraszámiban előadott magyar irodalmat. Kolozsvári utolsó magyartanárnőnk – kivételképpen – nem volt író. Pedig köröttünk majdnem minden tanárunk írt is és publikált. Nyelvészeti tanulmányok írója volt franciatanárnőnk, Telekiné Kovács Zsuzska; édesapja meg, akkor a fiúgimnázium igazgatója, Kovács Dezső neves szépíró. (A Farkas utcát éppen erről az egykori tanár íróról nevezték Kovács Dezső utcának.) Husz Ödön természet-tudományos alapon álló filozófiai értekezéseket publikált, író volt Kántor Lajos latintanárunk is.

A hozzám rokoni kapcsolat miatt legközelebb álló író is szerkesztett tankönyvet. A filozófia alapfogalmait feltáró *Lélektan* című könyvet tanultuk hetedik-nyolcadikban. Makkai Sándor írta.

MAKKAI SÁNDOR

nagybátyám. Anyám legfiatalabb öccse.

Teológiai professzor korában jelent meg novelláskötete: *Az Élet fejedelme*. Ebben realiztikus módszerrel Jézust és környezetét írta meg, korszerű szavakkal, tanítási célzatosság nélkül. Ábrázolt. A legenda hitetleneknek is – művészi áhítatot keltő.

Több nagynéném, számos unokatestvérem élt Kolozsváron, egyetlen ott élő nagybátyám Sándor. Sohasem volt köztünk nagybácsi-unokahúgos kapcsolat. Fogarason gyakran járt. De szinte mindig hivatalosan. Ünnepi alkalmakkor, mikor püspöki vizitációt tartott, apám jubileumán. Egy ízben szavaltam egy olyan ünnepélyen, amin ő tartott előadást. Nem tudtam levenni róla a szemem. Azért is néztem olyan merően, hogy jobban halljam fakó hangját az utóhangosan zúgó teremben. Lenyűgöző logikával építette fel előadásait. Nem hinném, hogy a derék fogarasiak sokat értettek belőle. Másként prédikált, mint apám, aki még a régi, a „felvilágosodott” teológiai kriticizmuson nevelkedett. Apám olyan „racionális” prédikátor volt, akinek *nem* mondanivalója, hanem zengő hangja, szónoki elokvenciája ragadta magával, győzte meg a hallgatókat. Erdélyben Makkai Sándor lett a megújult hitélet vallomástevője. Vallásbölcseleti felfogása, szófűzései meglepőek, túl modernnek voltak a húszas évek derekán már időt töltött hallgatóknak.

Vonzóan csúnya férfi volt. Magas, szikár, túl csúcsos, túl domború homlakú, kicsiny orra turesi, erősen rövidlátó, nagy kék szemén sokdioptriás szemüveg. S ehhez a XVIII. századi angollordszerű arcberendezéséhez olyan vaskos-fodros ajkai, aminők csak egyes apró természetű mongolfajtájúak között láthatók. Nem törökös arcélú szép Domokos nagyapánkra, édesanyjára, Róza nagymamára hasonlított. De hogy lehet, hogy özvegy Makkai Domokosné, mezőpatini Nagy Róza ugyanezekkel az arcvonásokkal még hetven évén túl is feltűnően szép, bájos öreg dáma volt, fiatalkori képein pedig elbűvölően gyönyörű? Emlegette anyám olykor, hogy diákkorában több vaká-

ciót töltött nálunk Sándor, Kovásznán. Oly régen, hogy arra – ha éltem is már akkor – nem emlékezhetem. Sepsiszentgyörgyön diákoskodott, onnan járt el hozzánk vakációkra. Már diákkorában verselgetett. Anyámnak, aki többet érdeklődött irodalom, mint megújult, modern hitélet iránt, inkább beszélt verseiről és íróterveiről, mint leendő papi pályájáról. Anyám úgy értette, mintha Sándor szegény árva fiú létére csak jobb lehetőség híján akarna teológiára iratkozni. Ehhez képest vigasztalta is:

– Hiszen a papi pálya betöltése *mellett*, különösen ha ráérős falusi pap lennél, írhatasz, publikálhatsz is. Baksay Sándor pap is volt, püspök is, s kedves szépprózát írt. – A tizennyolc éves Sándor megbántódott a biztató szavakra.

– Miért nem mindjárt Tolnai Lajos pap író keserves sorsát lebegteted meg előttem, Nellike? (Anyám nem olvasta Tolnai Lajosnak, a „kiátkozottnak” műveit, kit hányszor is próbáltak irodalomkritikusok újra kiadatni, sokáig sikertelenül.)

– Félreismersz – mondta még, és nem vitatkozott tovább. Kissé úgy, mint aki nála tizenöt évvel idősebb néniét nem tartja egészen egyenrangú vitapartnerének. Nem szerette anyámat? Ha később együtt láttam őket, úgy éreztem: nem. Vagy alig. Apám jovialitását, segítőkészségét, olykor elsöprő jókedvét annál jobban értékelte. Míg a teológián laktak, alig jártam Makkaiéknál. Ott olykor egy másik lakásban leányával élő Róza nagyanyámat látogattam. (Hogy miért is nem örököltem Róza bájosan fenséges magatartásából bár egy csi-petnyit?) Szerettem volna, hogy nagyanyám jobban szeressen. Bizonyára szeretett, de nem nagyon mutatta. Sok unokája közt, akik időnként felkeresték, én csak az egyik voltam. Úgy a nyolcadik a sorban.

Makkai Sándort, ha joviális-kedélyes nagybácsinak nem is tartottam, kiváló tudósnak tudtam a *Lélektan* címet viselő könyve óta. Feledhetetlen tanulmányom maradt mindmáig, amit abban a képzeletörő pozitív és negatív voltáról írt. Újszerűen hatott a *Megszólalnak a kövek* című novelláskötete is. 1926-ban, kevéssel püspökké je-

lölése előtt, jelent meg Makkai *Ördögszekér* című regénye. Egyházi körökben nagy meglepetést, a püspökségre pályázó Makkai-ellenfelekből Erdély-szerte visszhangzó felháborodást keltett.

Maga a püspökválasztás szűkebb családom életét dúlta. Megtörtént, hogy a választási kampányba kölyöklány létemre magam is belekeveredtem. Sándor-párti voltam, kétségtelenül. Ám nem mintha olyasmi érdekelt volna, hogy az én nagybátyám legyen Erdély református püspöke. Inkább az lelkesített, hogy milyen lehetne egy *másfajta* püspök, mint aminőt láttam, ismertem eladdig bőviben.

PÜSPÖKÖK

Gyermekéletem során több papi fejedelem is megtisztelte házunkat látogatásával. Vegyes, nem éppen mindig kellemes emlékeim maradtak erről. Baltházár Dezsőnek (egykori debreceni püspöknek) olyan öblös hangja volt, hogy visszhangzott tőle a kovásznai nagytemplom, mikor ott rezegtette a hangszálait. Harsogott prédikációja közben, mintha korholná az Úristent s nem esdené. Jézus nevét keveset mondta, csak a vége felé, a hazáról annál többet mondott, és egyre egy szót ismételt, úgy értettem, hogy *libériálist*. „Libériális” inasuk mindössze a zabolai gróféknak volt. Cifrán felöltözve ült nagy fenn a Mikesék kétfogatúján. A bajusza is, akár a Baltházár püspöké. Gondolom: *liberálist* mennydöröghetett Baltházár Vilmos-császári bajusza alól. Egy kicsit talán bajusza miatt; hasonlított is a császárhoz. Úgy találtam, míg elnézegettem a kovásznai budink falára kiragasztott császári képet, egy kalendáriumon. Székely ember nem szokta felfelé pederni a bajuszát kandúrosan, csak lógatja lefelé, mint a fecske a farkát, aztán apám mégis összeölelkezett a pödrött bajuszú püspökkel nagy nevetve, s valami olyan nyelven hadrikáltak pár mondatot, amit senki sem értett. Héberül, mint anyám mondta később, mivel az kedvenc tantárgyuk volt valaha mindkettejüknek.

Kenessey Béla roppant előkelő ember volt, az kétségtelen. Ő is Kovásznán járt nálunk, anyám jobbán ült az ebédlőasztalnál, semmiből sem evett, pedig vörös borban pácolt vaddisznó volt ebédre fekete erdei áfonyával, de ő „nem szívelhette” a tolakodós háromszéki traktamentumot, eszem-iszomot, mint mondta, csak a cseresznyét ette. Aztán míg cseresznyézett, a kurta szőke bajuszát eszegetés közben is egyre kefélgette egy kis ezüsthátú kefével.

Nagy Károly, Makkai Sándor közvetlen elődje volt az első, akit igazi püspöknek éreztem. Apám egykori osztálytársaként, mint jó barát jött hozzánk; megölelgetett, megcsókolt, még ölbe is vett, meglengetett – hadd látom, elbírok-e még egy ekkora leánykát? Mikor már nagy leányzó voltam, nem ölelgetett persze. A Farkas utcai templomban szívhez szólóan prédikált. Könyvét jó volt tanulni; süttött belőle, hogy okos ember. Nála csak azt viseltem nehezen, hogy ha hozzánk jön, apám miért fogadja akkora reverendával, mintha nem egykori tanulóapjása (akivel a létrára mászott, s ott tanulta éjjel a diákúrfitól elcsent könyvet), hanem öreg édesatyja volna? Nagy Károly volt az első ember életemben, aki előtt láttomra apám ajtót nyitott, s maga hátra állva, őt kissé meghajolva tessékelte befele. Eladdig úgy láttam, hogy „mindenki” apámnak nyit ajtót, és őt engedi maga elé, még a román prefektus Radovici meg Borzea vikárius is. Úgy véltem, hogy nem illik apámhoz az egyházi hierarchia felső fokán állóknak ez az alázatos megtisztelése. Láthattam gyermekkoromban elég püspököt, olyan közvetlent, olyan kedvesen egyszerűt, mint a gyulafehérvári Majláth Károly, egyet sem, pedig ő katolikus is volt, meg gróf is; az utóbbi rangját bizonyára csakis belül viselte; kívülről egyszerű fekete reverendát hordott. Bérmálni járt volt Fogarason. A ferenceseknél szállott meg, aztán csak úgy, minden cím nélkül átjött hozzánk egy kétfogatún, még kísérője sem volt. Legényesen leszállt a kocsiról, én éppen ugrókötéllal mulatoztam a kertben.

– Az esperes úr kislánya?

– Az – mondtam. – Az irodában van. S hogy ne kelljen annyit magyarázkodni, merre van az iroda, kézen fogtam:

– Tessék csak jöni, pap bácsi, ott.

Aztán ki is kaptam apámtól, hogy csak úgy lepapbácsiztam egy ilyen nagy híres katolikus püspököt, ahelyett, hogy meghajoltam volna előtte, még a kezit is megcsókolhattam volna, nem éppen a gyűrűjét, mert „nem vagy pápista, fiam”, de egy ilyen tiszteletre méltó öregúrnak akár kezét is csókolhat egy kölyökleány.

Alább következő „Makkai-apológiámban” egy ferdítés, hogy ne mondjam, egy hazugságom található. Nem „felvilágosodott szellemű” szüleim adták kezembe, nem ők engedélyezték számomra az *Ördögszekér* elolvasását. Azt a „hatás” kedvéért költöttem belé cikembe. Makkait püspöknek jelölték. És ő, mint azt ellenfelei állították, az *Ördögszekér*ben egy leendő „püspökhöz nem méltó” témát írt meg. „Erkölcstelen testvérszerelemről” van szó az *Ördögszekér*ben. A püspök-ellenjelöltek az *Ördögszekér* írójának elmarasztalásával kívántak a püspöki székbe ülni. Apám, afféle vezető esperes, egyházkerületi nem tudom milyen rangú, de fontos tényező, apám volt Sándor legfőbb kortese.

Húsvéti vakáción voltunk odahaza. Szüleink annyit sem értek rá velünk foglalkozni, mint azelőtt. Apám a dél-erdélyi espereseket látogatta. Ha otthon volt, a közeledő püspökválasztásról beszélt anyámnak, aki halkán, el-elpirulva intette: „ne olyan túlbuzgón, kérlek! Visszatetsző, ha valaki a közeli rokonáért ennyire kiáll.”

– A te testvéred Sanyi – vetette ellen apám –, nekem csak sógorom. Ő való ma erre a posztra egyedül. Ne legyenek aggályaid. Nagy püspökké lesz. Egy máris bizonyos róla, amennyire én ismerem: a szűk körű nepotizmus erényét nem fogja gyakorolni soha.

– Erényét? – kérdezte anyám élesen.

– Azt mondtam. Véletlenül ránk férne egy kis szűkebb körű családi összetartás is, de nem erről van szó. Nem a szűkebb családra gondolok. Az egész erdélyi magyar protestantizmusra; azt összetar-

tani, nevelni, hitből fakadt alkotó kedvvel megtölteni, arra igenis itt és ma, Sándor hívatott.

Tovább vitáztak. Meleg tavasz volt. Már a hársfa is kihajtott üvegablakos nyári házunk mellett. Ott napoztunk Erzsivel. Vacsoránál is a püspökválasztást beszélték. Hogy Sándor milyen fiatal. Még nincsen harminchat éves. Anyám szerint: nem lenne tekintélye. Vagy: fiatalságát kompenzálандó túlzottan fölényes magatartást öltene. Lári-fári! – vélte apám. – A fiatalságban van erő. – Ebben egyetértettem apámmal. De az nem esett valami jól, hogy tőlünk senki sem kérdezte meg: hogy vagyunk, mit gondolunk? Én jól tanulok-e vagy rosszul (apám meg se nézte az értesítőt, úgy írta alá), Erzsi vajon hozzámege mostani szíve választottjához vagy se? Ilyen apróságokkal nem foglalkoztak. Lehetséges, véltem, hogy „püspöknek lenni jó dolog”, hiszen Pál apostol is úgy írja egyik levelében. De hogy maga a püspökválasztás annak, aki elsőrendűleg nem érdekelt a dologban, nyomasztó is lehet, az bizonyos. Mert apámék is egyre, hát én is azon gondolkoztam: milyen püspök lesz Sándor bátyám, a beretvált arcú, szemüveges tudós, majd ha megválasztják? Más lesz, mint a többi püspök. Fiatal. És merész. Mert olyan regényt írni egy püspökjelöltnek, mint ő, az, úgy látszik, merészség.

Anyámék vitáiba ugyanis mint bomba vágott be egy kis esemény: pamflet jelent meg Makkai Sándor ellen. írója körlevél formájában terjesztette, apám kezébe is eljutott. „M. S. nem lehet püspök, mert *Ördögszekér* címen erkölcstelen regényt írt” – vélte a pamflet szerzője.

– Olvastad te az *Ördögszekeret*, Nelli?

Anyám elpirosodott:

– Nem. Nekünk Sanyi nem küldött belőle.

– De megvan a Szépműves Céh illetménykötetei között. Nem?

– Utánanézek.

– Mit írhatott benne az az ember, hogy ilyen aljas mocskolódásra adott vele alkalmat? Valami pimasz alak ebben a förmedvényben Sándort perverzítások erkölcstelen írójaként aposztrofálja. Az

Ördögsekér publikálása miatt erkölcsileg lehetetlennek hirdeti, hogy aki fertelmes testvérszerelmeiről ír, az püspökké lehessen.

– Ne izgasd magadat, az csak valami... -

– Csak valami! Te mindenre tudsz mentséget. Most, éppen most, mikor Sándor mindenre elszánt ellenzékét kell leszerelnem. Te...

Erősen vitatkoztak. Elvonultunk testvéremmel a nyári házikóba.

– Én olvastam – mondtam Erzsinek. – Még Kolozsváron azon frissiben, hogy a nyomdából kijött. Még be sem volt kötve. Suli (dr. Kovács Lászlóné) adott egy példányt kölcsön belőle.

– És tényleg, milyen? – kérdezte Erzsi.

– Semmi erkölcstelen. Az a pamfletíró egy közönséges felnőtt.

– Hogyhogy? – kérdezte Erzsi.

– A legtöbb felnőtt romlott fantáziájú. És ostoba.

– Gondolod? – kérdezte Erzsi. – El fogom olvasni én is, csak ezen a román nyelvvizsgán túl legyenek. De mégis, ha tényleg olvas-tad, szerinted milyen?

A pamfletet elemeltük apám íróasztaláról.

– Azt írja: Makkai Sándor kétlelkű ember.

– Á – szóltam közbe ezt a buta szamarat, az *Ördögsekér*ben nincsen olyan kétlelkűség, mint *A gólyakalifában*.

– És van olyan jó? – kérdezte Erzsi.

– Nem úgy hátborzongató. Inkább történelem, de hogy ma ért-sed és tanítás és példázat, de jó és szép. – Olvastuk tovább a pamf-letet. És miért nem felelnénk mi ennek az úrnak egy válaszlevél-ben? Erzsi rávett, hogy írjunk, diktáljak neki egy levelet. Mondjunk meg jól a magunkét neki. (Az írás manuális részét mindig is gyűlöl-tem; ma is kinnal végzem. Sohasem tanultam meg jól olvashatóan kézzel írni, géppel sem rendesen. Írásbeli dolgozatomra kaptam olyan „osztályzatot” is, hogy „feleletei alapján elképzelhető, hogy kitűnő, külalakja miatt: elégtelen”.)

Erzsi apámnak kétmanuális írógépét (kisbetű külön, nagybetű kü-lön) kicsempészte a nyári házikóba. Egy-egy mondatomat kikerekít-tette, mintegy civilizálta. Én vaskosabbakat diktáltam. Olyanokat,

hogyan az a hüvely Leonardo Da Vincit idézi Sándor bácsi ellenében? Leonardo da Vinci egyforma szenvedéllyel épített templomokat és bordélyházakat. – Erzsi leintett: ezt nem tartotta igaznak, és a bordély szót nem óhajtotta leírni. Remekül szórakoztunk, míg „alkotunk”, még borítékba is tettük, s aztán mi legyen vele? Erzsi úgy vélte, hogy nem a címzettnek kell elküldeni, hanem a nagy nyilvánosságnak. Egy újságnak. Küldöztek ők már degerandista korokban is Kaszner Rizával az „olvasó hozzászól” című leveleket kolozsvári lapoknak. Mi ezt melyiknek küldjük? Hát amelyik a legközelebb esik. A *Brassói Lapok*nak. Vajon a *Brassói Lapok* Makkai-párti-e? Járt nekünk a *Brassói* is, a *Keleti Újság* is Kolozsvárról, de ritkán olvastuk. Ha megjöttek, a lapokat elébb apám nézte át, aztán nyomban vinnem kellett a példányokat a szemközt lakó Molnár Albert szíjártó mesternek és presbiternek. Ki legyen a feladója?

– Írjunk egy álnevet.

Azt írtam a levél végére, már kezeírásommal: Gál Aranka, egy magyar diákleány. (Kortünet: mi, akkori erdélyiek, mióta kisebbségieké lettünk, unos-untalan leírtuk a magyar szót. Mintha többen s többek lennénk, ha jelezzük hovatartozásunkat.) Odaírtam a házszámunkat is: Bethlen utca 8., illetve: Strada Regală 8., a Făgăraș szó alá. Még a bélyegről sem feledkeztünk meg. Aztán elfelejtettük az egészet. Megmondtuk a magunkét, tehetek én róla, hogy Sándor bácsi nem küld apámnak egy dedikált példányt az *Ördögszekérből*, kellő magyarázkodó levél kíséretében?

Szép idő volt. Rendes tavasz. A fiúk is hazajöttek húsvéti vakációra. És még annyi fontosabb dolgunk akadt. Harmadnapra, hogy levelünk útra kelt, apám nem volt otthon postaértekezéskor. Molnár bácsi meg átjött az újságokért; szíjak, hámos készítése közben délidőben szokott ő egy kis olvasgatós sziesztát tartani. Hát elvitte az újságokat maga. Majd én visszaviszem, mire apám hazajön.

– A lapokat, Róka! – mondta apám, mikor hazaért. Iszkoltam szíjártóékhoz. Hozom az újságokat, kinyitom a *Brassóit*, lapozom, a

negyedik oldalon egész oldal terjedelmű cikk: az én levelem. De hogy! Miféle elébe kanyarintott magyarázkodással!

Brassói Lapok, 1926. április 15. 4. oldal.

„A magyar ifjúság válaszol egy kútmérgezőnek

Diáklány levele Diósadi Kultsár pamfletírónak

A posta mostanában Kolozsvárról, francia címezéssel, feladó megjelölése nélkül óriási tömegekben hord szét egy röpiratot, melyet Diósadi Kultsár dr. jelez, amely mögött azonban valami érdekközösség működését látjuk, s amely az erdélyi reformátusok püspökségére kiske-

melt Makkai Sándort próbálja befeketíteni a református hívek előtt.

A röpirat hangja nem olyan, hogy vitába kellene vele szállnunk. Nyilvánvaló, hogy nem meggyőzés sugallja azt, hanem az egész csak olcsó kortesfogás, amely kiragadott mondatokat akar felhasználni Makkai Sándor ellen, kiben az erdélyi reformátusság bizalma összpontosul. Naiv dolog azonban, hogy a röpirat szerzője éppen ott támadja meg a leendő püspököt, ahol az halhatatlant alkotott, és az *Ördögszekér* című regényében a maga emelkedett szempontjának magaslatáról az élő bűnt ítéli meg. Mi nem akarunk foglalkozni azokkal az alacsonyrendű megjegyzésekkel, melyeket a röpirat aláírója magáénak vall ezekről a dolgokról. De nem térhetünk ki az elől, hogy ne közöljünk egy levelet, amelyet egy fiatal diákleány írt hozzánk, s amelyben az egész nemes gondolkodású magyar református ifjúságnak a válasza van meg.

Itt van a levél – jaj, ott volt!, ott következett szó szerint ahogyan megírtam s olvastam –, „amelynek az elolvasása talán őszinte megbánásra és szégyenkezésre indítja majd a röpiratíró kútmérgezőt” : „Diósadi Kultsár dr. úrnak, Szamosújvár

Az 1926. március 30-án kiadott, *Püspökjelölt indexen* című röpiratára óhajtok felelni, mint egy abból a magyar ifjúságból, melynek helyzetét Ön Makkai Sándor püspöksége esetén, *Ördögszekér* című regénye miatt »erkölcsileg veszélyeztetettnek és lehetetlennek« látja.

Makkai és Ön is azt mondják, hogy az *Ördögszekér* nem ifjúsági regény. Makkai szerint sem az, mert hiszen igazán nem arra való,

hogy iskolai közös olvasmányul szolgáljon, vagy éppen a kötelező olvasmányok közt szerepeljen. Ön szerint pedig egyenesen lehetetlen elolvasnia egy magyar ifjúnak anélkül, hogy lehetetlen erkölcsi helyzetbe ne kerüljön. Makkainak igaza van, mert nem mindenkinek való, de Önnek nincs, mert a serdültebb ifjúság közt szép számmal vannak, kik e művet bátran elolvashatják. Leírom Önnek a regény hatása alatt keletkezett gondolataimat, állapítsa meg belőlük, építő vagy rontó volt-e az rámnézve.

Ezt a könyvet én, aki hetedik gimnazista vagyok, ezelőtt két hónappal olvastam. Én elsősorban nem dugva olvastam a könyvet, hanem felvilágosodott szellemű és mély vallásosságú szüleim engedelmével, és biztosíthatom Önt arról, hogy éppen úgy felemelt engem, mint egy templomi prédikáció.

Báthory Anna rettenetes tragédiájából, amit a körülmények és a Báthoryak évszázados lelki terheltsége vált ki, egy magyar lélek megrázó sorsát olvastam. Azok a részletek, melyeket Ön erkölcstelenség és »a prostitúció polgárjogra emelése« címén könyvel el, nálam az Isten kárhozatra rendelésének részről részre való szomorú beteljesülését mutatták. Igaz, kálvinista felfogás szerint Isten mindenkit üdvre rendel el ingyen kegyelméből. (Hittanórán tanultam így.) Báthory Anna, kiben betelt az isteni törvény: »megbüntetem az atyák vétkét az fiakban harmad- és negyedíziglen« (s ezt nevezem én Isten kárhozatra rendelésének), megtalálta volna a jó, az üdvösségre vezető utat egy nagy lélek vezetése mellett. Ilyen alak lett volna Bethlen Gábor. Hiszen olvasta, és nem értem, hogy mondhat az íróról annyi rosszat, midőn éppen az Ön által sokat emlegetett Leonardo da Vinci mondja: minden művész önmagát alkotja meg. Milyen lehet Makkai még akkor is, ha Ön szerint két lelke van? Egyik az Ön által is elismert papi lélek, a másik a művész, aki egy Bethlen Gábort tudott alkotni.

De sok felnőtt ember és így Ön is, akiket valószínűleg a háború és következményei valami szomorú, sötét világnézetbe kergettek, semmiben sem tudják meglátni azt, ami tovább él, hanem csak azt,

ami végzetes, s így megsemmisül. De én az én tiszta magyar ifjúsággal és hittemmel szomorúan és megrendülve olvasom a bár nagylelkű és merész álmú, de a kedvezőtlen körülmények miatt jóra tehetetlen, és így a rosszban nagy Báthory Anna bukását, de élni akaró lelkem követendő példának a Bethlen alakját látja. Igaza van Makkainak, aki nem tartja könyvét mindenkinek valónak, mert tudja, hogy elég erős erkölcsi alappal nem bíró emberek nem látják a fától az erdőt, vagyis az erkölcsileg kényesebb részeket boncolgatják, s nem veszik észre magát az erkölcsi igazságot. Mert észrevette-e Ön a tiszta jellemű Bethlen ellenállását Báthory Anna kísértésével szemben? És látta-e a szélkergette ördögszekeret, a vezeklés útját járó Báthory Annát, amint a Heidelbergbe vezető utat tudakolja, ahol Pál lakik, ki számára lelki enyhülést és tisztulást jelent?

Kérem, ne ütközzék meg azon, hogy gyermek létemre Önnek ilyeneket merek írni. És kérem, ne higgye, hogy bárki is sugalmazta volna ezt nekem. Nekem a püspökválasztáshoz semmi közöm. Csupán kötelességemnek tartottam Önt megnyugtatni afelől, hogy az erdélyi magyar ifjúságban vannak, akik ezt a könyvet elolvashatják, és akik Makkai püspöksége esetén nem szégyellnék püspöküket, hanem büszkék lennének a művészre, aki olyan példaképet állít eléjük, mint az *Ördögszekér* Bethlen Gábora.

Egy magyar diákleány”

Szemközt laktunk Molnárékkal, pár lépés hazáig. Útközben nem is tudtam egészen elolvasni, csak később. De a végét máris megnéztem. Semmi Gál Aranka. Csak egy magyar diáklány. Az én is lehetek, apám meg ne tudja, hogy én... Kútmérgező! A cím nem tőlem való. Milyen címetek találnak ki az újságírók! Miért kútmérgezés az, amit ez az ember csinál? Hogy én milyen pofont kapok apámtól, mibe keveredtem! Nem kell megtudnia, hogy én... Már türelmetlenül várt az irodában. Összehajtogatva elébe tettem. Nyomban fellapozta, s *máris!* a *negyedik* oldalt nézte. Olvassa. Hol tart? Mit gondol? Álltam az ajtóba gyökerezve. Rám pillantott a szemüvege

fölött: Mit áll itt ez a gyerek? Egyik lábamról a másikra dőltem. Elkérdhetem, ha elolvasta? Tovább is az van benne, amit én írtam? De nehogy megtudja, hogy én, nem leplezhetem le magamat, nem, és megnyikkantam:

- Milyen?
- Micsoda milyen ?
- Az. De ugye nem mondja meg senkinek? Hogy én csináltam.
- Úgy – mondta apám, intett, elmehetek.

Az „író” kérésére, hogy *milyen*, sose válaszolt. A cikket kivágta, összehajtogatta, levéltárcájába, a fekete zsakettje felső zsebébe tette. Abban szállt fel Brassóban a gyorsra, hogy püspökválasztó kerületi közgyűlésre Kolozsvárra menjen. Útvonala nagyobb állomásain egyre több fekete ruhás, főbb papi ember csatlakozott hozzá; nem szállt annyi fekete varjú disznóöléskor udvarunk csupasz eperfájára, ahány püspököt választani indult fekete ruhás pap, esperes a Brassó-Kolozsvár közt robogó gyorsra. S apám, rá sem hederítve buzgó könyörgésemre, hogy senkinek se mondja, tán mindenkinek megmutogatta, hogy *milyen* kortescikket írt az ő legkisebb gyermeke. Kellett nekem cikkezni? Újságírói indulásomnak Kolozsvár-szerte (no persze csak az érdekelt, református Kolozsvár-szerte) híre futamodott. Mire a húsvéti vakáció végeztével Kolozsvárra visszaérkeztem, „mindenki” velem csúfolkodott, hogy lám, „püspököt választok”.

– „Gyermeknek” mondod magadat a cikkben? – nevetett ki Kovács Bözsi is. – Meg hogy: hittanórán tanultad. Te hittanórán megfigyelésem szerint regényt olvasol a pad alatt, vagy a következő órára készülsz. – Bözsi sem hitt szimultán figyelő képességemben. – Cikkecskéd – mondta – afféle rabulisztika.

A cikket Makkai Sándor, akkor már Erdély megválasztott püspöke sem emlegette. De attól kezdve írópalántaként kezelte. És azután megjelent munkái mindegyikéből a legelső kézhez kapott példányokból dedikált s adott egyet. Az első ilyen, nem rokonnak, hanem esetleges leendő írónak szóló ajánlása a *Magyar fa sorsa* című, Ady költszetét elemző írása volt.

Mi keresnivalóm volt a fiúgimnázium nagy udvarán, nem tudom már. Akkorra a már megépült, Király utcai új leánygimnáziumban tanultunk. A nyomda még ott volt a fiúgimnázium pincéjében, onnan jött ki Reményik Sándor, kezében kefelevonattal. Már nemcsak a nála tett látogatásból ismert, közelebbről, Makkaiéktól is. Megszólított – szokása szerint elpirult.

– Kisrózsa – mondta –, köszönöm.

Mit köszönhet?

– Arra kérem – mondta –, ha valaha megtámadnak, csakis maga védelmezzen meg. Mint Sándor bátyjával tette.

Csak néztem szótlanul. Semmi irónia sem volt a hangjában. Nem ugratott. Ilyen naivan komoly csak egy költő lehet?

– Újságíró lesz, ugye? – mondta még. Valahogy elkészöntem.

Újságíró!? Dehogy akartam én újságot írni.

AHOGY FIATALKOROMBAN LÁTTAM ŐKET

Akkori erdélyi írók, kiket közelebből ismerhettem, szememben szinte mind komoly, néha éppen komor, súlyos egyéniségeknek tündek. Még az életben legényesen könnyed modorú Tamási Áron csúcsos homlokán is a felelősségteljes szerepvállalás, a hivatástudat súlyos fellege ült, mikor például egy-egy előadáson – akárha utánozhatatlan humorától aranylító novelláiból is – felolvasott.

Kolozsvárott nem ismertem meg Hunyady Sándort, aki bizonyára oszlatta volna a komoly-komor, fenségesen szerepet vállaló tanáros vagy éppen papos, magasztos magatartású írókról, kolozsvári íróktól szerzett összbenyomásaimat a maga nagyon is másféle magatartásával.

(S nem jósolhattam meg magamnak, hogy Hunyady Sándor, aki diákkoromban erdélyi író-újságíróként egyre Kolozsvárt tanyázott – többnyire Óváryék házatáján, vagy esténként fent a Majális utca tetején levő Társadalom nevet viselő klubban –, egyszer majd

[1939–41 között] házamnak gyakori látogatója lesz, újságíró-munkatársam, szinte barátom. Nem, nem ismertem Kolozsvárott újságíró-írókat, sem követendő, sem elrettentő példaképeket.)

Makkai Sándor jovialis-kedves, engem oktató nagybácsi nekem-hozzám sohasem volt. Mindössze azzal különböztetett meg többi, számos unokahúgtól, hogy nekem könyveiből a legelsőik között adott dedikált kötetet. Amióta Erdély püspöke lett, gyakrabban jártam hozzájuk, mert el is fértem abban a sokszobás püspöki házban a többi unokahúg meg unokaöccs között, többnyire ugyancsak nagyanyámat látogatva, de ha olykor az írók közé is bependeredtem – például mikor Áprilyék és társaik Makkaiéknál pingpongoztak –, engem senki sem utált ki a nagyok közül. Arra, hogy pályaválasztó tanácsadóm legyen, ha gondolt volna sem érhetett rá Sándor bácsi írói-tudósi-püspöki gondjai között.

De került még egy pályaválasztóm.

Cornelia Rebreanu, a neves román írónak: Liviu Rebreanunak közeli rokona, a román irodalmat tanította a ref. leányoknál. (Korlátozott nyilvánossági jogú magyar nyelvű felekezeti iskoláinkban a román nemzeti tantárgyakat csak született román tanerő adhatta elő.) Cornelia okos-lelkes, anyanyelve szépségeiért, a román irodalomért rajongó ember volt. Érzékeny, könnyen sértődő is. Ha valaki (például Kovács Bözsi) magyaros akcentussal ejtette ki valamely általa nagyra tartott román költőnek, írónak a nevét, annak nyomban behúzott egy szekundát. Romániában tíz számjeggyel osztályoztak, francia mintára (azzal osztályoznak ma is). Legjobb jegy a tízes. Ötöstől lefelé viszont mind szekunda. Legrosszabb az 1-es. A különböző értékű feleletekért kapott különböző jegyeket összeadják, és elosztják az összeadottak számával. Az a végső jegy, a media. Hatosnál (elégségesnél) rosszabb osztályzatot sohasem kaptam tőle, adott kétszer kilencest és egyszer tízest. S ezt nemcsak elég jó nyelvérzésemnek köszönhettem, meg hogy sokévi mulasztásom pótlandó egyre lázasabban tanultam a román nyelvű leckéket. Inkább annak, hogy Cornelia kitűnően tudott tanítani. Úgy szerette a román költészetet,

hogy egyben megszerettette velünk. Tapintatos ember volt, nemcsak a maga érzékenységét féltő, másokéra, tanítványaiéra is tekintettel volt. Olyan művet, mely tananyagunkban ugyan szerepelt, de némi magyarelles kitételeket, sóhajokat, panaszokat, jogos vagy jogtalan sérelmeket tartalmazott – nemzetiségi érzékenységünket kímélendő, az illető művön átsiklóan, mintegy mellékesen tárgyalt; volt olyan tananyag is, amit emiatt tankönyvünkéből kihagyásra valónak minősített.

Cornelia nemcsak a tananyagot darálta. Román írók életéről érdekes intimításokat mesélt. Román írók munkáit (néha ugyan kissé túlzott felértékeléssel, de igazán megnyerő módon) állította párhuzamba ismert magyar vagy éppen világirodalmi írók munkáival. A verseket kitűnő előadóként maga olvasta fel. S micsoda, már-már egyetemű színvonalú előadásokat tartott arról, hogy a középkori, az ún. konyhalatinból hogyan alakult, „deriválódott”, mint mondotta, a román nyelv! Hogyan bontották ki az először cirill betűkkel leírt első román irodalmi, egyházi művekből a tiszta román nyelvet annak első nagy művelői (tanulnunk kellett a cirill írást is, hogyne!). A konyhalatinból keletkezett olasz, ófrancia, spanyol és román szavakat sorakoztatva egymás mellé, mintegy arra is tágitotta a fejünket, hogy a latin nyelv ismeretében, a román nyelv birtokában a rokon – olasz, francia, spanyol – nyelveknek is készültebb befogadói lehessünk.

Hogy éppen szerettem volna Rebreanu kisasszonyt, nem mondhatom. Tiszteltem. A román nyelvet miatta, az ő tanítása eredményeképpen szerettem meg. Volt úgy is, hogy óraközi szünetben maga mellé szólított, s az iskolánk folyosóján le s fel járkálva kisebbségi problémáinkról szóló vitákat provokált.

Ő nem újságírásra, másféle munkára agitált. Egyik irodalomóránkon rám szólt:

– Tu ești din familia de poeți (hogy én költők családjából való volnék?!) – fordítsam hát le, de tízesre és versben Eminescu *Lacul* című költeményét.

– És egyáltalán – mondta légy műfordító! – A *Lacult* megpróbáltam lefordítani. Nem adott rá tízest, kilencrest sem, csak bólogtatt, hogy derék. És jutalmul egy külön előadást tartott: Eminescu magánéletéről. Ez az előadása évtizedek múltán hasznosult, mikor Szabó Lőrinc kérésére – mert éppen Eminescut fordította, nyersből, és éppen a román költő magánéletéről akart tőlem mindent megtudni ehhez a munkájához – elmondhattam neki, amit e kiváló román költőről Rebreanu kisasszonytól tanultam.

– Romantikus irodalomtörténetet adott elő Rebreanud – mondta erre Szabó Lőrinc. – Valóban annyit éhezett, fázott, nyomorgott volna a tizenkilencedik század Romániájában egy Eminescu is? Vagy csak ez inkább amolyan, a tizenkilencedik századra, századvégre általánosítóan ráfogott költőnyomor-szemlélet?

Ha most gondolok vissza rá, Rebreanu tanításában valóban volt nagy adag romantika. A közelmúltak román íróinak szenvedéseivel, nélkülözéseivel igyekezett megindítani a leányszíveket. Elhessenthetetlenül az tolakszik most eszembe erről, a közelmúltak írói nyomoráról szóló tanításról, hogy kolozsvári koromban nyomorgó erdélyi magyar író-t még véletlenül sem láttam. Szűkösen élőt, tanári fizetéséből takarékosgatót, szívbeteget, tüdővészest, titkos morfinistát igen. Soha olyan szegény kopottat, mint idekint Magyarországon az akkor már itt élő, nyomorgó Erdélyi Józsefet. Mikor évek múltán, úgy 1929-ben újra találkoztam vele, Erdélyi foltos felöltőben, didegve állt a Nemzeti Színház sarkánál, s egy itt-ott már lyukas ruháskosárban maga kiadta verseinek fűzött példányát árulta – eléggé eredménytelenül.

Olyan éheset sem láttam Kolozsvárott soha, mint József Attilát, vélem harmincban (évszámokra igen rossz az emlékezetem), mindenestre a búzabozsák idején, azaz akkor volt ez, midőn a Central kávéházban az autogramra, azaz hitelben felírásra Károly főpincér jóvoltából juttatott szimpla *mellé* ingyen volt a zsemle meg a kenyér, és a mellettem ülő férfi figyelmeztetett rá, nézzem: a harmadik kosárka kenyeret kéri és eszi szegény József Attila. Olyan ápolatlan

külsejű, elhagyatott, pecsétos kabátú, már-már penészesen sápadt arcú nagy költőt sem láttam s ismertem Kolozsvárt, mint Juhász Gyula. Őt ismertem közelebről is. De ma is így látom, ahogyan ül egyedül, a szegedi Kossuth kávéház piros abroszos, borfoltos asztala mellett magába roskadva, ételmaradéktól pecsétos, mellényére csuklott szakállas állával.

Míntha a királyi Románia Cluj-Kolozsvárján valamennyire rendeztebb anyagi körülmények között éltek volna az akkori magyar írók, költők, mint ugyanakkor idehaza. Vagy csak az egykori kolozsvári irodalmi élet egyes jelenségeibe nem egészen véletlenül belepillantott diáklány látta így?

Elhagyni az elhagyhatatlant

Apám már tizenkilencben akarta, hogy az egész család jól megtanuljon románul. Míg nem voltam osztályelső, lenéztem a „stréber” eminenseket. Halála után dolgoztam azzá magam. A román nyelvet Rebreanu szerettette meg, nagy nekibuzdulással azért bifláztam éjjel-nappal, hogy „apámnak legyen igaza”. Ellenezte, hogy az erdélyi magyarság elhagyja szülőföldjét? Romániában kell hát maradnom. Mennyire kívánta, válasszak pályát, amire még életében rásegíthet! Tanuljak nyelveket? Iratkozzam a Kolozsvári Literére – a bölcsészet romános neve ha ugyan felvennének? Annyi kényszer közül miért a választás a leggúzsbakötőbb?

Csak azt tudtam: tanítani sohasem akarnék. És máris privát tanítóskodtam. Apám többé nem küldhetett zsebpénzt. A Hannéknak koszt-lakásért járó pótolnom kellett. Anyámat apám nagybetegségére felvett, vissza nem fizethetett kölcsönök miatt árverezték. Kántor tanár úr szerzett egy privát tanítványt. Naponta két óra hosszat tanítottam, délután kettőtől négyig. Jóságos lakasadónóm, Hanné, megengedi, hogy a tanítványt szállásomon fogadjam. Amália elefan-

tiázisban szenved, két fejjel magasabb nálam, és 110 kiló. A privát órára fiakeren érkezik. Apja módos tímár. Sokat fizet, csakhogy foglalkozzam leányával; Amália egy kissé gyöngelméjű. Kolozsvárott nincsen olyan „Frimm-intézet”, ahová beadhatnék. Írni, olvasni, beszélni tanítsam, jó gyerek, csak nagy türelem kell hozzá. Szép vagyont fog örökölni. Amilyen módos leány, valamilyen párja bizonyára akad. De hogy egy kissé viselkedni is tudjon, eléggé helyesen írni-olvasni, valami fogalma legyen fontosabb dolgokról. Főként beszélni tanítsam meg: selypít. Amália apja túl groteszknek találja, hogy egy 190 cm magas, 110 kilós, tizennégy éves lány még selypítsen is. Ha rávenném, hogy sok könyv nélküli vers felmondásával javítsa beszédhibáját.

Érettségire előkészítő különóráink is voltak este hat és nyolc között. A privátórákkal együtt heti 50 óra padban ülés. Azon kívül is tanulni már csak ágyban fekve lehet. Ha szakadatlanul el vagyok foglalva, akkor nem gondolok halott apámra. Ha erőnek erejével nem gondolok rá, egyre róla álmodom. Harminc pap volt a temetésén. Nem szabad erre gondolnom.

Alig esik ki a könyv a kezemből, le se csukódik a szemem, őt látom. Betegnek látom, hálóingben, fekszik. Ilyen álmoképre virradóan valami rossz történik velem. Másszor, ritkábban, bársony galléros, selyem palástját maga után úsztatva áll elélem; kék a szeme: nem lesz rossz napom, néha éppen jó; az is lehet, tízest fogok Suciunál? Reménykedem, hogy érettségi előtti éjjel is jót jelentő alakját álmodom. Hogy lehetne álomlátás nélkül tölteni az éjszakát?

Ilona szokott hajnalban felébreszteni. Robusztus, hosszú copfos, pirosposzsgás, huszonnégy éves leányzó. Hannék mindenese, Csikmadéfalváról való. Megvan már neki az igazija, a szódavizes Miklós, székely legény személyében. Ilona pártol engem. Szóval s tetel is.

– Halál ellen csak a szerelem orvosság, kisasszony – mondja –, a harisnyát is ráhúzza dermedt lábamra, hogy talpra álljak végre.

– De melyik orvosság nem méreg is, igaz-e? Kicsidenként, rend-

re s mire mán reavaló, s hezzaszokott, akkor éljen vele. Már mint a szerelemmel. A feredővizit kieresztettem, szökjön már, az úr s Bandika s a többi meg ne előzze.

Ilona nem helyesli, hogy zaklatott álmaim miatt gyakran talál le-rúgott paplannal vagy éppen a földön, arcra borulva.

J.

Olyan szép fiú volt, mintha Ramon Novarro filmszínészből, Michelangelo Dávid-szobrának reprodukciójából meg a harmincas évek elején Pesten látható Törley-pezsgő reklámján levű ficsúr vonásai-ból keverték volna össze. Erdélyi származék, nem idegen. Sőt, kö-zeli rokon. Apjával már tizenkilencben elhagyták Erdélyt, azóta Pesten éltek. Ismertem hatéves korom óta, éltem is pár hónapig ná-luk, Erzsébetvároson, 1917-ben, mikor a menekülés után szüleim nem vittek vissza magukkal Kovásznára, ahol akkor még „közel volt a hadszíntér”. Már akkor udvaroltam neki, ő akkor múlt tizenegy. Szerelmünk azzal kezdődött, hogy ő engem mélységesen lenézett, mert együtt olvastuk Jókai *A janicsárok végnapjai* című regényét, egy könyvből, hason fekve a fűben; én a bal oldalon a 10. soránál tartottam, mire ő a könyv jobb oldalának utolsó sorával végzett, és fordított. Nekem mindig csak a lap bal felső sorai jutottak; máig sem tudom, mi is történhetett hát Eminahhal, a regény hősnőjével, és kinek és hová gurult el „arannyá váló feje”. „Szamár” volt bece-nevem J. ajkán kezdettől fogva. Annyi év után Kolozsvárott láttam viszont, hová Sándor bátyánk látogatására ment. Pestről érkezett, ott újságíró-volontőrködött, ott kerülte a jogi fakultás épületét, aho-vá éppen beiratkozott.

Hallgathattam volna a bölc s Ilona szolgálóra? Halál-élmény ellen a szerelem-orvosságot nem „kicsidenként” nyeltem. Akkora adaggal, hogy igazán nem szerelemellenes Laci fivérem jónak látta a püspöki palotának még a környékéről is kihajítani. Laci teológiát végzett Ko-

lozsváron és a holland Utrechtben, több nyelvet beszélt; első státusaként lett Makkai Sándor titkára. Tehettem-e róla, hogy az annyi év után hódító férfiúként hazalátogató J.-t éppen Laci bátyám legénylakásán szállásolták el, s az a püdpöki ház egy melléképületében találtatott? Laci rajtakapott, hogy lakásán J.-vel randevúzom. Pedig! Szerelmem természete nem állta az erdélyi, purgatív hatású vizeket. A randevúkon, gyomrán melegítő párnával hevert édes egy bátyám lakásának díványán. Máig sem tudok róla, hogy napok óta heves hasmenésben szenvedő férfiú alkalmas lenne egy szerelmes hajlandóságú szüzi hajadon tényleges elcsábítására. Meg-megcsókoltam csodálatos metszésű orra tövét. Nem is adta vissza, Laci bátyám mégis sértő szavakkal s nem is burkolt utalással arra, hogy mi folyik ott, kiutasított. Hogy azután a két unokafivér vitázott-e tovább, nem tudom, J. valószínű válasz nélkül hagyta L.-t. Azt szokta mondani: „Zseni nem vitatkozik. Legfennebb kijelent.” Hová mehettem volna panaszommal? Gigi unokanővéremnek csak nem mondhattam el, hogy az egyik unokatestvére mit mívelt a másikával a harmadik fülehallatára, mert melyiknek is fogta volna pártját? Nekem nehezen, hiszen nem is olyan régen jelentettem ki (mikor Óváry udvarolt neki), hogy „vannak a szerelemnél fontosabb dolgok is”.

Grandpierre Babyék akkor már régen Pesten éltek. Baby félszavakból is átérezte volna mélységes szerelmi problémám lényegét; Kovács Bözsivel csak az osztályban lehetett találkoznom; még egyre bentlakó volt szegény. Csakis a püdpöki házhoz közeli Helikonba mehettem, Kovács Lászlóékhoz. Lehet, hogy ott éppen valami írói összejövétel volt, mert többen is gyűltek már a külső szobába; nem tudhatott érdekelni, tűznek-e ki erdélyi fogantatású színmű írására pályázatot az urak, vagy se. Beráncigáltam Lacit is, Sulit is a belső szobába; készségesen bejöttek, látva könnyáztatta, feldúlt képemet. Ott mondtam nekik sírva, heves gesztikulálással. Úgy rémlik vissza: elvontan beszéltem, noha indulattal, s nem magáról a tényről, hogy kidobtak, szerelmem heverőjének csücskéről feltéptek. Olvasmá-

nyaim töredékét is mondtam, valamit az *Imigyen szólott Zarathuszt-rából* is, az erény pulpitusairól; a káini testvérségről, a Ptolemaioszok természetes testvérszerelméről, az önző és féltékeny kispolgári lelkületű rokonok vaskalaposságáról, miért lesz erkölcsös, aki papias fekete ruhában jár, és a halál sem old meg semmit. Nehezen adják, nem olyan egyszerű meghalni, *pedig* mi az ördögnek muszáj letennem ezt az átok nehéz érettségét, mikor már érett vagyok, érett, túlértem, ilyent mondott nekem ma egy illető, világért sem mondtam ki bátyám nevét, és ilyent nem is mondott, anyámat árverezik, ez sem érdekes, de rossz, mert hátha mégis átmegyek az érettségim, olyan magas általánossal semmi esetre sem, hogy tandíjmentességért folyamodhassam – fáj, olyan szép. Miért csak a férfiaknak esztétikai igénye, hogy a nő szép legyen? Vannak lányok, kiknek szexuális vágyát nem a partnere szépsége kelti fel? Feudális maradvány, hogy „elég, ha a férfi egy fokkal szebb az ördögénél”. Mert ki akarja, hogy eltartsa a férfi? S egyben birtokolja. Nő miért nem mondhatja a férfinak: légy az enyém, tudom, tudom, az irodalomalatti regényekben előforduló kifejezés, férfiak szokták nőknek mondani, ezt egy lány azért sem mondhatja, mert nem azt akarja. Engem csak ne birtokoljon senki, de nem, nem a szerelemben vagyok szerelmes, most nehogy azt olvassátok rám, ha odakínálná neki a lány magát, ahhoz az kellene, hogy jóban legyek magammal, iszonyú fölényes, akkor mi ez? Úgy sem lehet elmondanom, ti miért nem tudjátok helyettem elmondani?

Sirtam-bögttem, ömlött belőlem a fentiféle összevissza szóözön. Suli vizes zsebkendőt nyomott az arcomra, és Laci komoly arccal, szinte szomorkásan azt mondta:

– Ez tipikusan a Sturm und Drang periódusa. Olvastad-e Goethétől Werther keserveit, ahol... – Olvassak szerelem ellen *is*?

Még hüppögtem egy messzehangzót, aztán búcsú nélkül, át az írók szobáján, hazarohantam Hannékhoz. Délután négy óra volt, a priváta vége, Amália délután kettőtől várakozott rám.

Ott tornyosult szegény gyerek a szobámban azon a két, egymás

mellé tett s pokróccal egy nagy ülőhellyé alakított ülőalkalmatosságon, amit Ilona mindig elkészített, hogy legyen, ami elbírja nagy testű tanítványomat. Amália várt, várt, hogy megtartsuk az órát, és utána mehessen haza. A kétfogatú is megérkezett már, ami leckéje végére rendszeresen érte jött. A kocsis aludt a bakon. Amália várt.

Gyorsan pótoljuk, amit lehet, ma már helyesírás gyakorlására sehogyan sincsen időm, azt is kellene, voltak már eredményeim Amáliánál; egy ízben sikerült egy tollbamondásom, azt, hogy „Mátyást királlyá választották”, hallás után két ly-nal írta le, de erre most nincsen idő, a helyes beszédgyakorlatot lássuk, versmondást, mit is adtam föl neki, igen Petőfi: *A Tisza* – s elkezdtem mondani, hogy belejöjjön, s folytassa:

„Nyári napnak alkonyulatánál.” Nos? – Amália hallgatott. Két arasszal ha beérhető rózsaszínű pogácsa arcában apró kék szeme gyakranodva villant.

- Mondjuk együtt, Amália – kezdtem újra, s mondtam:
„Megállék a kanyargó Tiszánál.”

Nem kapcsolódott. Előremondással nógattam tovább, hátha belekapcsolódik mégis?

„Ott, hol a kis Túr siet feléje”, az a kis folyó, Amália, amelyik beleömlik a Tiszába, „Ott, hol a kis Túr siet feléje”...

Amália megszólalt:

– A kisz Túr, ne szíesszen, kiszasszony. Én sze nem szietek, de már el isz múlt az idő. Én moszt lasszan felállok, nekem szabad már hazamenni?

Másnap, mielőtt Amália megérkezett volna az órára, Ilona éppen a két széket helyezte egymás mellé. Szánakozva nézett rám, hogy míg félig Amália órájára készülök, tanulom is megérkezéséig a geológiát. Most románul kell azt is. Úgy látszik, sírtam is közben.

- Rózsa kiszasszony – szólított meg Ilona – no. Ne sírjon. Kibírja.
- Tessék? Mit? Köszönöm, hogy a székeket, legyen szíves az ajtó két szárnyát is nyissa ki, tudja, hogy Amália beférjen, én nem bírom felhúzni a belső szárny riglijét, beragadt.

- Megkenem egy kicsi szalonnabürkével.
- „Formarea Carpaților” – olvastam hangosan a tankönyvet, hogy könnyebben a fejembe menjen. – „Șisturi cristaline și”, -
- Mán megint itassa az egereket? – Megtöröltem arcom a kezem-fejével.
- Ne csüggedjen no – mondta Ilona –, hát mán tán elfelejtette a verset? Hászén maga is kellett tanolja az iskolában, hogy aszongya – s miközben minden szalonnabőrke nélkül felpöccentette a závárt, ráolvasta a három elemít végzett kolozsvári szolgálóleány:

*előtted a küzdés, előtted a pálya,
az erőtlen csügged, az erős megállja.*

Kolozsvárt még a félszász kosztadóném szolgálója is költészettel vigasztalt. Erősnek lenni. Amália megérkezett. Nincs már időm azon merengeni, milyen „pálya” állhatna is előttem, ha nem csüggedve helyem megállanám.

1928 nyarán

Anyámmal útra készülödtünk. Csak mi ketten. Erzsi nővérem férjhez ment. Cugiri (Kudsir) kohász-harangöntő sógorommal Erdélyben (Hunyadban) él. A püspöki titkárságtól megvált Laci bátyám Szilágyságba került falusi, gazdálkodó papnak; ő a Partiumban marad. Mindketten Romániában. Mi Magyarországra-költözünk.

Anyám derékig érő gyászfátyolt viselt. A tizenegy szobás fogarasi papi ház szolgálati lakás. Az özvegy lakhatnék benne még egy kegyeleti esztendeig. A fogarasi magyar gimnázium megszűnt, mert elnéptelenedett. Onnan nem kaphatna tanári nyugdíjat; különben is csak kilenc évig tanított ott. A lelkészözvegyi nyugdíj körülbelül csak havi ezer lej, mert az intézmény a magyarországitól függetlenül

újjaalakult, s apám harmincöt évi szolgálatából csak az utolsó kilenc évet számították be. Magyarországi pénzre átszámítva havi 35-40 pengő. Az adósság úgy szakadt ránk, hogy apám nagy betegségében az akkor még méregdrága rádiumos gyógykezelés költségeire a román parlamentből járó napidíjaira nagyobb előleget vett fel, azt visszafizetni nem tudtuk, és éppen akkor akarunk Pestre költözni, mikor a román állam joggal pöröl bennünket, foglaltat, árvereztet. Az anyai nagyszüleimtől maradt egy szobabútort meg az ezüstműt nem árverezik, a könyveket sem. Azt mondtam az adóhivatalban, az az enyém, minden örökségem. Rövidesen nagykorúsítanak.

– Szépen beszél románul – mondta az adóhivatali főnök. – Să nu mai fi tristă duduie, ne búsulj, kisasszony, majd csinálunk valamit. A hozomány? – Ráhagytam a kedves férfiúra, hogy az.

– És van már jövendőbelije?

– Da – hazudtam pirulás nélkül.

– Ilyen szép kiasszonynak ne volna – udvariaskodott a főnök, és az árverésre feljegyzett értékek közül kihúzta az én „hozományomat”. Anyám még ekkor sem tudott románul. A magyar tanárok részére kötelezően elrendelt román nyelvvizsgán megbukott (nem is kaphatott volna így egy másik erdélyi város magyar iskolájában sem tanári állást a fogarasi helyett); nekem kellett intéznom minden ügyes-bajos dolgunkat. Megfőzni a vámost, hogy télkertnyi zöldnövényeinknek bár egyötödét átvihezzük a határon, s kiálljuk a kötelező növényvizsgálatot, hogy az ezüst evőeszközökért ne fizessünk magas vámtarifát. Közben örökös lelkiismeret-furdalás, miért megyünk el. Apám nem akarta. Apám 16-ban sem menekült velünk (míg el nem hurcolták). Anyám azzal védekezett a lelkiismeret vádja ellen, hogy mi most nem menekülünk, nem repatriálunk, az már meg is szűnt, hogy emberek tömegesen hagyják oda Erdélyt. Mi törvényesen kivándorolunk. „A hivatását tudó ember helyén marad. A kétholdas helyén maradó székely földműves emberebb ember, mint azok a tisztviselő urak, akik az impériumváltóskor elfutottak a nehezebb élet elől” – egyre apám szavait hallom. Míg élt, alig hallgat-

tam rá, halála óta egyre hallom: helyünkön megmaradni. Hivatás. Mekkora szó! Papi szó. Mit tehessek vele?

Az érettségim 125 magyar diák közül 17-en mentünk át. Én hetes általános osztályzattal harmadikként, két száz fiú ért el ennél jobb általánost, ők nyolccsal mentek át. Hetesem kevés lenne rá, hogy tandíjmentességért folyamodhassam. Megszereztem a diploma de bacalaureatnak nevezett érettségi bizonyítványt. Mit értem vele? Szörén-szálán elveszett. Alighanem harangöntő sógorom sofőrje emelte el, mikor érettségi után hozzájuk, Kudsirra mentünk, útközben veszett el, még megvolt a csővé tekert nagy papiros, mikor a kosiba beszálltunk. A sofőr nemsokára felmondta állását sógoromnál, eltávozott, és egy év múltán más pályára tért, tisztviselőként tűnt föl Craiovában. Csak föltevés, hogy ő lopta el. Nem tudom, hová lett. Egy évig kellett hirdetni a *Monitorul Oficial*-ban az elvesztés tényét, a diploma számát (fénykép is kellett), aztán egy év múltán kaphatok egy hitelesített másolatot. Nem ingyen. A hirdetés és a másolat is tetemes összegbe kerül. Mit érek majd a másolattal? Mit érnék, ha megvolna is az eredeti? Magyarországon 1928-ban nem ismerik el a romániai érettségit. Nem vesznek föl vele egyetemre. Különbözetit kellene tennem magyar irodalomból, történelemből, földrajzból, az ég tudná mi mindenből, első gimnáziumtól végig a nyolcadikig minden osztályból letehetném egy év alatt az összes különbözetit; már megint egy évet vesztsek, mint a brassói kirándulás miatt; vannak, igenis vannak – elveszített évek. Lendő osztálytársaimnál már két évvel öregebb legyek? Mikor így is a mindenről lemaradtam érzése gyötör?

– Légy színésznő – mondta J., – mikor utoljára Kolozsvárt találkoztam vele. Anyám elképzelhetetlennek tartotta, hogy felcsapjak erdélyi vándorszínésznek, csak úgy beálljak közibük, mint gyerekkoromban Fogarason a Gulyás Menyhért társulatánál. Akkor élt még színészkedésem elnézve pártoló apám, nem felnőtt leányként faluztam „ripacsok” között. Apám legtöbb előadás után maga jött értem, nem tűrte, hogy előadás után elmenjek a felnőtt színészekkel – pél-

dául – sörözni egyet, mikor arra ők erősen invitáltak. Megpróbáltam egyszer, akkora pofont kaptam emiatt – ma is ég a helye az arcomon. Anyám nem állhatott be az éhenkórász, szedett-vedett szegény erdélyi vándorszintársulat valamelyikéhez, mondjuk jegyszedőnek? S az én faluról falura kísérető színházi mamámnak? Nem. Jó, állandó magyar szintársulat csak Kolozsváron volt akkoriban. Janovich igazgatóhoz kéredzkedjem be, s kezdjem nála kóristalányként –

öreg fejemmel? A nálam alig idősebb Dayka Margit már sztár volt Kolozsváron akkoriban. Nem volt kétséges előttem: mindenhez időtöltött, tizenkilenc éves, öreg vagyok. A pesti színiakadémián csak három évig kell tanulni. Oda, ha tehetségesnek ítélnék, felvesznek érettségi nélkül is. – Elég baj az – mondta anyám –, miféle színvonalú oktatás folyhat ott, ahol négy középiskolát végzett a tanulók nagy része. Miféle felsőbb iskola lehet az, ahová felvesznek érettségi nélkül is? De én érettségiztem, a keservit neki, elsőként végeztem az összes magyar diák között. Mit értem vele?

...Szentesi úr, a színiakadémia titkára megvetéssel mért végig, mikor végre megszerezett, hitelesített érettségi diplomám másolatát – utólagosan – bemutattam neki.

– A román érettségi bizonyítvány, titkár úr.

– Román? – mondta. – Talán oláh? Hogy maga fiam, romániai? Erdély megszállott terület, vegye tudomásul. Csonka-Magyarországon nem érvényesülhetnek eloláhosított janicsárok.

Szentesi szenvedélyesen magyarosított. A nem magyar hangzású neveket önkényesen megváltoztatta: a színiakadémiai osztálytársaim közül Ludesernek egy pillanat alatt Ladányi, Höllének Hollós, Haffnemek Hámori lett a neve. Csodálkozott is Rózsahegy Kálmán, mikor neki a Nemzeti Színház kispadja előtt sort állva tisztelettel bemutatkoztunk – a megmagyarosítottak új nevükön, én a magamén. Azon csodálkozott, illetve háborgott, hogy az én nevem Ignác maradt. – Mi? Ignác? Az nem név, fiam. Hogy hangzik a te neved? Nem jó, nem jó. Miért nem leszel szép magyarosan például Igaz-

házy a színpadon? – Mormogtam valami olyast, hogy: elég régen így hangzik. Tőlem maradhat.

Sejthettem-e, hogy milyen lesz sorom új hazámban? Vonzott oda, riasztott is onnan az, hogy ott J. közelében lehetek.

J. kegyeskedett elolvasni elmeszüleményemet, a Makkai Sándort „pártoló” írásocskát.

– Nem is rossz, ahhoz képest, hogy te írtad. Szerencsédre nincs kifejezetten kékharisnya jelleged. Máris megvetlek, ha elképzelem, író nő akarnál lenni. Erdélyben nincs túl sok belőlük, annál több Pesten. Tömve az irodalomalatti világ velök. Író nő-körök is vannak: Otthon kör, Pátria klub. Tagjaik: nagy csípejű, nagy fenekű, nagy tőgyű honleányok. (Azokban az években a keskeny csípejű, kis keblű, Greta Garbó-s női alkat volt a divat – s a férfiak ideálja.) A második tábor női írói sem szebb keblűek – folytatta. – A balraahajtok seregében sok a sovány-keszeg, itt-ott szakállszőrzettel. Kaffka Margit, aki nőnek is igazi volt, régen meghalt. Női írózseni manapság inkább csak nyugaton található. Te talán azt képzelted, hogy Magyarország – nyugat? Csak szeretett volna az lenni. Virginia Woolf, ha hallottad a hírét, ő zseni. Attól tartok, ő is bajuszos jelleű. Ne, ne írd, az írás, az örökös egy helyben görnyedés elrútítja a nőt. – Az örökös egy helyben ülés! J. nem tudta, titkoltam is előle, amennyire csak lehetett, hogy – magasugrás elvétéséből következett gerincsérülésem miatt – nehezen ülök. Balesetem után az első évben, miután három hónapot otthon sodronyágyon feküdtem, úgy folytattam az iskolát, hogy tanárain különböző ülő helyzeteket engedélyeztek nekem. Például lecsúszhattam a padban a nyakszirtemig, és lábamat feltehettem a tanári katedra pódiumának a szélére. Ezért is kellett első padban ülnöm. De hogyan is beszélne ilyenről egy szerelmes lány a fiúnak? És már nem nagyon látszott rajtam a baj. Azért szíven ütött, hogy az íráshoz jó ülőizmok kellenének, de miért ne lehetne diktálni másnak az írivalót, az sem volna baj, ha az akár a maga nevében írná meg majd – no ha lenne írivalóm nem, erről

nem mukkantam J.-nek – őt hallgattam. Kissé fejhangba hajló tenorján azt nyilatkoztatta ki éppen, hogy:

– Férfihoz sem méltó foglalkozás az örökös fenekelés; fogalmazni csak peripatetikus módon kellene. Tudomásom szerint Jézus sem írt soha.

– De, egyszer. A porba. Döntő dolgot – vágtam közbe –, mikor a házasságtörő asszonyt meg akarták kövezni a képmutató farizeusok.

– De járatos vagy a Bibliában!

J. nem érti, hogy a föld törvénye az, amit Jézus a porba rajzolt; a szexualitás kényszerének törvénye – de ezt nem tudom neki elmagyarázni, mert nem is figyel rám, azt mondja:

– Nem, nem, ne írj. Menj inkább színésznőnek, egyesek szerint van rá tehetséged, ezt magam is elképzelem, mikor rád irányuló szerelemféle fog el.

– Hogy mondtad?

– Kis marha. Néha imádlak, mint Balzacban Eugénie Grandet-et az unokafivére, olykor tragikai erőket képelek beléd, nézd, ha kijárod azt az akadémiának felcímzett színtanodát, elméleti tárgyakkól nem valami jelentős dolgokat sajátíthatsz el ugyan, de a drámai gyakorlat tanárai jók, és végtére is, megtanulsz ott dáma módon viselkedni, öltözködni, késsel-villával illően bánni.

– Megbolondultál? Tán nem tudok? Hogy utállak.

– Én is – mondta –, te kis provinciális a palástszagú egyenkötényedben. A kismemesi-kispolgáriasult parókia áporodott illata leng körötted. Szavaidban, de ebben a dolgozatodban is nagyrebecsült atyád erkölcsi prédikációinak szavai kísértének, tyű, hogy félttem, irtóztam egész életemben atyádtól, szegény Laci bácsitól, bocsáss meg.

– Apám sem állhatott tégedet.

– No persze, ezt a múlt századi szépségflastromhoz hasonlatos helyre anyajegyecskét majd kozmetikáztassad le a pofidról, csúnyácska vagy, édes szerelmem.

Lenéz! Nagyképű, felvágós újságírás ficsúr, utálok. Miért utá-

lom, mikor úgy imádom – így packázzék velem, és az is, hogy mint-ha valami nagy osztálykülönbség volna közöttünk... Hát valameny-nyi akadt.

J. anyja elszegényedett Hunyad megyei dzsentrilány volt. Felme-női közt bárók, kamarások, egy erdélyi fejedelem is. Láttam egyszer valami irományukat. Az illyei és galaczi Budákat s még valami mar-zsinái előnevűeket is. Azok valamiként Szilágyi Erzsébetnek is ro-konai. „Mindenki mindenkinek rokona.” Ugye Apám? Lehet az ősök közt cigány is, király is.

Osztálykülönbség köztem és J. között? Hiszen közeli rokonok va-gyunk. De miért olyan idegen mégis a modora? Honnan van ez? Nem a Hunyad megyei dzsenti maradékok, nem anyai rokonai ne-velték. Erdélyben soha hozzá hasonló modorú fiút nem ismertem, a természete, a viselkedése valami más ragadmány lehet rajta, nem er-délyi. Lehetséges, hogy más – hogy éppen magyarországbeli? Ami őt rokonságunk ellenére számomra vonzóan idegenné, ingerlően más-sá, *nem* rokonná teszi – az valami, valami nagyvárosi?

- Édesanyám lelkem mégse menjünk Pestre!
- Ne menjünk?
- Még ne.

– De hiszen már minden készen van az utazáshoz, fiam. Nekem a legnehezebb itthagynom apátok sírját. Az átköltözéshez szükséges iratokat kézhez vettem, megjött a te, már nagykorúsítottnak járó kü-lön útleveled is. Én két jó gyermeket hagyok itt, hogy ott kint, az idegenben te ne legyél egyedül. És lásd, ott él a legkedvesebb bá-tyám a fiával. Te kedveled J.-t, én is szegény fiút. Hatéves korában maradt árván. Bátyám sohasem házasodott meg újra. A fiút nagyné-nik meg mama nevelte, elkényeztette; a pótanyák nem mindig hasz-nálnak egy árva fiúnak. Milyen tehetséges fiú!

Anyám J.-t nem veti meg, mint apám, bátyám tette.

– Nem olyan rossz hely Budapest, fiam, kevésbé ismerem, inkább csak a nagy középületeit látogathattam, múzeumokat, tárlatokat. Oda vittek el, mikor Pesten az Erzsébet nőképzőben jártam. Hiszen

ha végig ott járhattam volna; majd meglátod, milyen szép a kúria épülete.

Annyi idős voltam, mint te most, még annyi sem, mikor meghalt tata.

– Sándor öcsémtől nem várhatom, hogy most mint püspök kivételezzék velem. Hogy ez a nyomorult nyelvvizsgám sem sikerült, s mégis bedugjon valami könnyű, sine cura egyházi állásba, hogy itt élhessünk meg. Nem is tenné meg, amilyen rigorózan erkölcsös. Végképpen nem a nepotizmus híve.

– Tizenöt év korkülönbség van közöttünk, parányi gyerek volt, mikor meghalt tata.

Azt szerettem volna, hogy J.-ről beszéljen, anélkül, hogy magam leleplezve kérdeztem volna rá. Anyám a múltját, Sándort mondta:

– Sohasem láttam más gyereket, aki olyan féktelen gyönyörrel tudott volna a játékba belemerülni, mint Sándor. Tombolt, ha abba hagyattam volna valami játékot. Elkéült mérgében. Meg is harapott egyszer. Mama nem bírta vele. Ott voltak a kishúgaink is. Én elfeledtem azt a harapást. Ő, azt hiszem, tudatosan bizonyára megbocsátotta, de a lelke mélyén, tudattalanjában sohasem bocsátotta meg nekem, hogy egyszer minden fizikai erőmet összeszedve elfenekeltem. Hétéves lehetett, én már huszonnégy éves végzős tanárjelölt, muszáj volt, persze sohasem emlegette.

Anyám nem érte meg, hogy olvashassa: Makkai Sándor a *Mi Ernyeiek* című családtörténetében törekeny, gyöngé testalkatú anyámat Ottilia néven milyen harcias, elszánt, kemény nőnek írta meg – tán gyerekkori emlékek miatt?

– Titeket soha testileg nem fenyegettem, téged sem.

– Egyszer, mamám édes, egyszer.

– Egyszer, mondd?

– Csakhogy imponáljon apámnak, hogy azt is tud. Amilyen gyöngé törekeny volt mindig, tudom, hogy csak azért tette.

– Miket beszélsz. Ha nyakon legyintettem, az bizonyára járt neked. Hagyjuk most ezeket. A pincébe is le kellene mennem.

– Mit vinnénk a pincéből Pestre? Az almatárolókat? Az ászkokat? A túrószáritó tömlőt? A szilvaaszalót? Vagy az egykor itt élt apácának a csontjait?

– Már megint bolondozol.

– Anyámtól tudom, hogy itt, ahol most a parókia, egykor kolostor állott. S lent az elfalazott hatszobányi pincerészben a fogarasi legenda szerint egy befalazott apáca lelke sír, mikor elhangzott a harangozás.

– Utóhang – mondta anyám –, az apáca befalazása buta rege. Babona.

– De csakugyan kolostorra építették egykor az újhitűek ezt a mi házunkat.

– Nem a mi házunk. Az egyházé. Háza, földje ükapámnak volt utoljára. Azóta csak szolgálati lakások. Ez éppen palota nagy. Ilyen lakásom nem lesz már soha. Az alagsori részből mit vihetnénk ki? Nem hiszem, hogy a mosókonyha-felszerelést, de mégis a túloldalon a pincébe is le kellene nézнем.

– Tudja, hogy én egyszer kiskoromban megpróbáltam egy fejszével áttörni ott a befalazott ajtót, hogy kiszabadítsam a befalazott apáca csontjait? Tényleg mindig olyan furcsa síró hang hallatszott a szalonban meg a nagy ebédlőben. Azok vannak a befalazott pincerész fölött. Mikor elhallgatott a harangozás. Rettentően féltem, elsős voltam, úgy féltem, még énekeltem is, hogy bátorítsam magam, aztán anyám éppen virágokat öntözött nem messze a pincegádortól, a szalviáit öntözte, egyszerre hallom, nem az apáca sír. Anyám sikoltott a virágágyás előtt.

– Mikor?

– Azt hiszem, akkor bontotta fel azt a levelet, tudja, Popovici mindig kézbe adja a leveleket. Pesten levélszekrény van az ajtókon, mint Kolozsvárt? Nem az a levél volt az, amiben híre jött, hogy Ernő bácsit az örültek házában dühöngési rohama közben úgy fékezte meg egy ápoló, hogy agyonverte?

– Miért beszélsz most erről fiam, annyi más fájdalom is szoron-

gat? Még jobban fájjon itthagyni ezt a házat? Mintha minden szegeletéhez valami súlyos emlék akarna örökre odatapasztani.

– Hát éppen azért, hogy ne fájjon úgy itthagynia, azt mondta: Pest érdekes.

– Moshatom talán még pár évig Pest mocskát, piszkát.

– De miért?

– Bródy Sándor mondatja egy vidékről Pestre került személlyel egyik színdarabjában, hogy: meddig mossuk még ennek a városnak a szennyesét?

– Olyan kódisos leszünk? Mosni csak-csak. Mosogatni is fogok?

– Istenem, hogy Ernőt emlegeted. Milyen kedves, szelíd fiú volt. Érthetetlen, felfoghatatlan, mitől örült meg. Mikor kitört rajta...

– Mamám, hozom a zseblámpát, mégis nézzük meg, van-e a pincében valami repatriálendő?

– Jó a villany a pincében, hagyd, nem kell zseblámpa. Ezt a szót nem használnám helyedben: repatriálás. Mi átköltözünk. Azt hiszem, a húszliteres zsírosbödön, a kisebbik, odalent van. De fogok én még húsz liter zsírt olvasztani? Mégis nézzük meg. Hogy ott álltam akkor a pincegádor előtt? Mikor a hír jött? Mikor kitört szegény Ernő öcsém, Gizin, a feleségén egy virágos mintájú kötény volt. Ernő térképnek nézte. Milyen remek dombormívű térképeket készített, míg egészséges volt!

– Azt tudom, azt tanította anyám, harmadikban, a dombormívű térképeket.

– Ernő azt mondta: Feleségén az a virágos kötény a wagrami csatater! Nem aktuális egy külön wagrami térkép. Egész Európa egyetlen hullabűzös Wagram. Darabokra kell tépni, szétszaggatni, mást, mást integrálni belőle, azt mondják, ezt üvöltötte szegény, ezt a szót: integrálni, mielőtt jönne egy új Napóleon, s letépte a kötényt.

Nem lehetett vele J.-ről beszélnem.

Régi emlékei, új fájdalom fogták el előlem. Mégis azt reméltem, új, jó viszony most alakul majd közöttünk. Ezután mindig együtt le-

szünk. Csak az én anyám lesz. Nem osztja magát annyifelé. Testvéreim itt maradnak.

Mióta apám meghalt, az, ami hozzáfűz, csak az enyém. Álomban is mássá alakul, mint életében volt. Nappal meg éppen olyannak gondolom el, amilyennek szerettem volna, hogy legyen. Anyám él, él. Itt van, velem jön. Az kellene, hogy mostantól kezdve igazán csak velem törődjék. Érezze, amit én, gondolja, amit én. Hogy megértsem, megismerjem. Honnan tudhattam volna, hogy azt, akit a magunk képére formálva, magunknak kisajátítunk, megismernünk végképpen nem lehet?

– Ne menjünk Pestre mégse.

Hozzámegeyek inkább jakabfalvi Sz. J.-hez. Még itt van Fogarason. Tegnap mondta félfülű káplánunk. Sz. J. félbemaradt jogász, mezőségi úri fiú, Fogarason járja a jegyzőképző gyorstalpaló kurzust. Hozzámegeyek. Jegyzőné asszony leszek egy kis román faluban a Mezőségeen valahol. Szülők tőle tizenkét gyereket, csupa fiút. Olyan leszek, mintha – jó napján – Szabó Dezső írt volna.

Sz. J. tavalyi húsvéti vakációm, hogy itthon voltam, éjjeli zenét adatott. (A félfülű káplánunk mondta, hogy a cigányoknak járó pénzt tőle kérte kölcsön.) Sz. J. jókötésű, jóképű férfi. De öreg. Már huszonnyolc éves. Ritkul a haja a halántéka körül. Akkor bonyolódtam bele, mikor – sablonos kamaszlány-viselkedés – vele akartam J.-t elfelejteni.

Forróbb akkor volt együttlétünk, mikor egy este nagyon rosszul lett apám. Már-már haldokolt. Szobája ablaka tárva. Kihangzott súlyos zihálása. Menekültem a rém elől az egészséges, a fiatal férfi mellé? A kék lécpadon ültünk a hársfa mellett. Kerítő-boldogító szaga van a hársnak, mikor virágzik. A nehéz levegőjű betegszobában apám két roham közt magához tért. Anyám nem mozdult mellőle. Anna nénit küldte hát ki a kertbe: Menj, légy szíves, légy Róka mellett. Idáig érzem, hogy tilosban jár. Talán dohányzik. Vagy éppen azzal a fiatalemberrel enyeleg. – Anna kijött, mellénk ült. Palástsö-

tét volt. Semmi holdvilág. A szalon fölött nem a befalazott apáca lelke sírt. Bagoly hívta párját.

– Kuvik! – mondta Anna –, jelenti a halált. Már meghal apád. Én már meg nem várom azt itt, fiam. Elmegyek. Nem a magam halála elől futok. Csakis az övé elől. A magamé majd utolér, ha itt az ideje. Otthon érjen. Désen. Apád azt tartja, hogy a jó papnak a szolgálati helye az otthona, még a temetőben is, a hívei között. Én nem. Én már csak a Malatón kívánok nyugunni, az Ignác ősök között.

Háttal ült felénk, az utca felé fordult. Sz. J. szorosan fogta a kezemet. Hajának jó, száradó széna szaga volt.

– Nem a Rózsahegyen, a katolikusok között. Haller meg a lengyel, a gróf Ignacy, azok egy kriptában ketten. Az álneves Ignác volt; tagadom, hogy tőle származott volna bárcsak egy is a mieink közül, amiért nem folytattuk, meg leroskadtunk csiriz szagú csizmadia népség közi, mégis fennebbvaló nemből eredtünk mint a – mondta az ősök meséjét. Fejem Sz. J. vállán. Mikor hagyott ott minket mamuszában nesztelenül tovalépkedve? Nem vettük észre. Eleget tett gardedame-i kötelességének?

– Maga nem való falusi jegyzőnének – mondta Sz. J.

– De, de – mondtam, majd hirtelen:

– Ha elvesz, én magához megyek. De ha J.-vel összetalálkoznék, ha akkor kellenék neki, előre megmondom, hogy én őt...

– Csitt mondta Sz. J. – Romantikus kislány, könyvszagút akart volna mondani. Gyerek maga még. Nem tudja, mit beszél. – Elköszönt, elment.

Mikor utoljára láttam, éppen az apám ravatala mellől jöttem ki a tanácssteremből. Ott állt az előcsarnok bejáratánál toronymagas ezüstoffenyőnk előtt, a félfülű káplán oldalán. Milyen törpék voltak mindketten a fenyőfa alatt. Kondoleálni akart? Élt. Visszataszítóan élt. Piros volt az arca. Köszönését sem tudtam fogadni. Lehajtott fejjel mentem el előtte. Keze kinyúlt utánam, megrebbent. Úgy maradt a levegőben.

Apám halott kezét nem fonták össze. Szoborszép ujjai összecuklódva merevedtek meg. Mint a leölt csirke dermedt lába.

A tárt kapun át részvétlátogatók küldöttsége érkezett, élükön a román vikáriussal, Borzeával. Felszaladtam a házba a magánlakrész feljára felől.

Most csak ketten vagyunk anyámmal a nagyobbára kiüresedett papilak-hodályban. A szalonban ott maradnak az aranyozott szélű tükrös konzolok, a velencei üvegcsillár. Nem a mieink: az egyházéi. Itt voltak már, mikor ideköltöztünk Kovásznáról. A nagy ebédlő csillag alakban lerakott parkettáját sem vihetjük magunkkal Budapestre, hogy ha ott kiutalnának majd nekünk valamilyen vagonlakást, lerakjuk annak a fenekére. A minden szobában más-más színű remek csempekályhák is itt maradnak. A kis ebédlő kobaltkék színű. Ha ott ettünk, csak magunk, a család, vendég nélkül, ha ráért véletlenül ebéd előtt, ott pihent pár percet apám, hátát a bikkfatűz hevítette kék csempéhez vetve. Anna már elment, két hónappal halála előtt. Kis szobámban a tágas belső folyosó végénél most a fél-fülű káplán lakik.

Nem tudom, ki vette meg az Iduska mostohanővérem anyjától maradt bíbor huzatú szalongszorongarnitúrát. Én azt az íróasztalt szerettem volna magamnak, ami apámé volt diákkorában; nem örökölte; Ignác nagyapától vette volt meg pénzen. Egyajtós könyvszekrénye állott a tetején, faragásai miatt nehéz volt port törölni róla. Azért adták a legmagasabb összeget az árverésen. Laci bátyám előbb használta a szobát is, a szekrényes íróasztalt is, mint én. Újságból kivágott képecskéket ragasztott a szekrényke metszett üveg ajtajára. Az üvegen Bib-Dodának, az első világháború török hadvezérének képét én is sokáig őriztem, nem vakartam le onnét. Egyetlen hön szeretett cirmoscicám neve Bib Doda volt; bajusza a törökök hadvezéréhez hasonlított. Ez még Kovásznán volt. Nem itt. Kovásznára kellene visszamennünk, ott maradnunk. Örökre. Az sem baj, ha apám soha sincsen otthon, jön-megy, utazik, Pestre, Bukarestbe, hadszíntér mögé, leszerelni a dél-erdélyi papi ellenzékét, utazzék, ne legyen

otthon, csakhogy tudjam: él. Hazajöhet. A nagy gyerekek úgyis odavannak Szentgyörgyön; vakáción sincs kedvük velem játszani; anyám is inkább festeget vasárnap délután, semhogy velem játsszék kapdelfogdmeget, búj ócskát vagy valami értelmes igazit. A régi fák. Apám ültette őket. Mind megvannak még Kovásznán. Ott kellene élnünk mindig, az sem baj, ha tifuszban fekve örökkön örökké, de hogy soha el nem múlóan ötévesen.

Sz. J. nem mutatkozott, hogy megkérhettem volna: mégis, ve-
gyen el.

– Pesten – mondta anyám – Isten segítségével, s mert Jenő bátyám támogat, csak teremtek valami kis egzisztenciát, hogy megélhessünk, míg felnevellek.

Nem mondhattam azúttal, hogy már törvényesen nagykorúsított felnőtt vagyok.

Anyám a temetőbe készült, hogy elbúcsúzzék apám sírjától, gúla alakú gránit sírkövétől: Ignác László, a nagyszebeni egyházmegye esperese, kamarai képviselő – élt 57 évet. – A kék lécpadot anyám kivitte a temetőbe. A sír mellé állította, egy fenyő tövébe. Erdőnyi, hatalmas lucfenyők sötétlenek abban a temetőben. A Negoj havas orma odalátszik, ha nem a padról, hanem messzebről nézem. Azok ott a Fogarasi havasok, költő úr, nem az ördög tolt fel őket bábeli tornyokul, most érettségiztem belőle, hanem olyan geológiai képződmények, amelyek hósipkás hű inasokként vigyázzák apám örökös sírját, nehogy az egyház temetőjének dízsírhelyéről valaha is kidobálják csontjait. Egyetlen rokonunk sem él a városban. Anyám sem fog már a lécpadon üldögelni.

Mesélt erről a padról. Kovásznán sokat üldögélt rajta. Ott még frissen állott a léceken a világoskék kencemáz. A pad a kovásznai bolthajtásos, oszlopos tornácon állott, szemközt a violaladás tornácpárkánnyal. Azt mondta anyám, egy júniusi napon ott rebentem meg méhében először. S hogy boldog volt azon a napon.

Kinek hagyja itt anyám most ezt a padot? Lehet, hogy Lidi, malacarcú mosónőnk fog üldögelni rajta?

Éppen egyedül voltam a halottal a tanácsteremben. Tárva az ablakok. Október legszebb virágaiból font koszorúk, a töröktubarózsa fojtogató illata, a tanácsterem falain Kálvin, Bod Péter, Lorántffy Zsuzsanna, Bethlen Gábor képén, az egyház címerén egy-egy keskeny, fekete gyászszalag. A katafalk előtt a földön vérvörös szálviákból koszorú-óriás. Még nem vitték át a koporsót a templomba, még le sem zárták. Ideje közeledett, hogy érkezzenek a díszfeketébe öltözött presbiterek, s a vállukra emelve vigyék át a Bethlen utcán, Cínteremen, be a bolthajtásos öreg templomba, az Űrasztala elé.

Lidi jött föl a lépcsőn. Mosónőnk. Ahogy eladdig sohasem láttam; talpig fekete selyemruhában. Határozott léptekkel ment a ravatalig. Fellépett a lépcsején. A nyitott koporsó előtt mereven megállt. Fellemelte ráncos, lúgmarta kezét. És apám már szoborrá merevült homlokára tette. Még meg is mozgatta a halotti forgácsolón nyugvó fejet. Megrengette? Ahogy a kürtőskalács fonadékát hengergeti s siríti meg a sütőasszony.

Elképedve néztem. Hogy meri, miért? Mi ez, hogy csak úgy apám fejére teszi a kezét? Életében sem mertem volna soha még az arcát sem megsimogatni.

– Kérem – szólalt meg Lidi – nagytiszteletes uram, vigye el magával az én sok bűneimet. – S mint aki kézzel a bűneit általadta, lehátrált a ravatal mellől. Már a padlón állt, mikor még mormolt valami búcsúztatófélét. Elnedvesült orrát két ujja közé csippentve, szortyantott egyet. Akkor vett észre? – Kezít csókolom – mondta és kiment.

Sohasem hittem volna, hogy Lidi néninek van egy selyemruhája is. Feltűrt ujjú barna rékliben láttam, hányszor! Ahogy állt mosókonyhánkban szétvetett lábbal a teknő előtt. Dagasztotta a szennyest.

– Nem áll az a maga kezihez, nem úgy kell facsarni, visszafelé, no – szólt rám, hogy segíteni próbáltam –, tessék menni innen. – Pálinkát, kenyeret, szalonnát küldtek le tőlem Lidinek.

Anna nénémnek is volt egy selyemruhája; fekete az is. Ő azt a

saját temetésére tartogatta. Désről az egész népes rokonsággal együtt eljött, visszajött – a temetésre. Egy egész autóbustt töltött meg a dési had. Anna nem viselte testvére temetésén az egyetlen selyemruháját.

A többi halottbúcsúztatóra homályosan emlékszem. Sok dolgom akadt. Többen nálunk szálltak meg vidékiek. Emlékszem, Chivával tizenhat paplanra, dunyhára húztunk friss huzatot; valaha ennyi ágynemű volt egy vidéki házban? Kik voltak még ott, nem, nem tudom, anyám többször elájult. Apám halála előtt napokig nem hunyta le a szemét. Orvoshoz, patikába rohantam.

– Róka! – mondta apám temetése éjjelén álmomban –, sohasem figyeltél, Róka, a prédikációimra. Játszottál a templomban is. Zsebkendőből nyulacskát csináltál, s azt Kiss Károly nyugalmazott tanító úr tisztes öreg fejére nem átallottad ráugrasztani. Láttam! Fenyegettelek is a szószékből, amennyire prédikáció közben lehetett.

Figyeltem – feleltem álmomban tudom. Jónásról prédikált, az engedetlen prófétáról...

– Róka – mondta ne komédiázz, fiam. Anyád gyöngé. Nem él sokáig. Vele törődj.

– Igenis. Azt akarnám, de...

– Nincs de. És nem gyászolunk. A halottak temessék el az ő halottaikat, te pedig...

– De én kit kövessenek? Lidi néni miért adta át a bűneit apámnak. Lehet az? Átadni a bűnöket? Elvinni? Hová? Mi a bűn, édesapám?

Azt álmodtam, hogy felül a ravatalon, leveti palástját, hálókabátba búvik, délceg alakja összeroskad, elgörbül, púpja nő; – sikoltozásomra ébredtem. A betegség a bűn? Bűn a betegség? A púp büntető következménye-e annak, amit nem én, nem most, talán nem is ebben az életben követtem el?

– Én még sohasem álmodtam apádról – mondta anyám, mikor nem ezt s nem így, csak azt, hogy álmodtam róla, elmondtam neki. –

Mennyire szeretnék álmodni róla!

A félfülű káplán meghozta a vasúti jegyeinket: gyorsvonat, második osztály Budapestig, Aradon át.

A bukarest-budapesti gyorson, mellettünk egy úr az *Erdélyi Helikon* nevű folyóiratnak egy nyári példányát olvasta. Mi augusztus végén indultunk Pestre. Mikor az ismeretlen kiment a folyosóra, belapoztam az ülésen hagyott folyóiratba. Csak pár lapot hajtogathattam át, egy címen akadt meg a szemem: *jegyzetek a marosvécsi helikoni napokról*.

– Tedd le, intett anyám. Nem a tied. Nem nyúlunk más ember holmija után. – Letettem. A tájat néztem az ablakon át. Az erdélyi örökzöldből aszott sárgává sápadó magyar vidéket, a lapos-tágas idegent.

Magamban hoztam el az elhagyhatatlant?

A színiakadémiai vizsgán Gál Gyula, a drámagyakorlat tanára azért szavazott felvételemre, mert ott olyan verset mondtam el a bizottság előtt, amit előadni az iskola sok évtizedes múltjában még egyetlen jelentkezőnek sem jutott eszébe. Csokonaitól *Az ember, a a poézis első tárgya* címűt:

„Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek
Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?
*Míg ezt ki nem vizsgálod, addig
Por vagy, az is leszel.*” *E szavára,
Mint lenge párák éjjeli csillaga,
A tágas éther menyezeten alól
Sebes bukással földre hullván
Csak csupa por, hamu lett belőlem.*

Három, a színiakadémián töltött év

Félsikerek, próbálkozások árán és után hangomra akkor leltem, mikor a végzősök szavalóversenyén elmondottam egy székely népdalát, *A Júlia szép leányt*. Az én hangom volt-e, vagy a székely Csutak Ágnesé? A kovásznai Tokaji Zsuzsié, Nagy Ilona csikmádéfalvi leányé, a halottsirató, vallásrajongó Lidi mosónőnké, az elhagyott, elhagyhatatlan otthoniaké? Miért székely népvess mondására adatta nekem Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház akkori igazgatója a maga alapította szavalóverseny első és egyetlen díját?

Mikor szegedi színészkoromban Tamási Áronék mellett álltam a dobogón, s mosolyt fakasztó székely népverseket mondtam, akkor érkeztem magamhoz – haza?

„Többségi” magyarrá akkor lettem, mikor anyámmal együtt a kötelező állampolgári esküt a derekára nemzetiszínű átalkötőt tett pesti alpolgármester úr előtt letettük. Érzésvilágomban, mert erdélyi gyökereimtől eltéphetetlenül, attól tartok, már holtomig kisebbségi magyar maradtam. A „menekült”, az „emigráns” bélyeget nem tűrhettem magamon soha. Átköltözésünkkor – szerencsénkre – már nem volt „konjunktúra” erdélyi menekültnek lenni. Pártolás helyett 1929–30-tól kezdve már gyakran hangzott el kifakadás is – az elcsatolt területekről Magyarországra özönlött „menekültek” ellen. Különösen az áttelepült nyugdíjasokat volt szokás szidalmazni, akiknek fizetése „súlyosan megterhelte” az államháztartás költségvetését. Anyám elment tanítónőnek. Az angyalföldi elemi iskolában, a Gömb utcában, a Szent László úton tanított. Kevéske nyugdíjat apám után Erdélyből kapogatott. (Szigorú, havonként történő igazolása mellett annak, hogy; él.) Hogy mi menekültek volnánk, azt sem pártoló, sem szidalmazó módon nem akarta hallani. Ha hallotta, felháborodva utasította vissza. Egy ízben még a hazuról hozott könyveinkből is kikereste Kemény Zsigmond egy tanulmányát, s egy-egy a „Magyarországra erdélyi menekültek” ellen szólónak abból olvasta rá a fejére;

„Erdély gyakran volt a magyarországi politikai menekültek menhelye, hol vagy letelepülének, s az állam szolgálatába léptek, vagy alkalmat találtak Lengyelországba, s keletre vonulni...” (Kemény Zsigmond: *Erdély története 1791–1848.*)

- Mikor volt az, édesanyám, hogy emberek Magyarországról menekültek Erdélybe?! Most nincs már olyan.

- Dehogynincs. Ezerkilencszáztizenkilenc után is sokan mentek vissza Erdélybe – felelte, s neveket sorolt. Benedek Elektől Gaál Gáborig. – De – tette hozzá – én azt *sem* nevezném menekülésnek. A jobbágyok szabad költözködési törvénye óta jogos emberi igény, hogy bárki ott élhessen, ahol egyénien boldogulni, és az őt befogadó társadalomnak használni egyaránt tud.

Most hallom vissza – a visszahozhatatlan múltból – szavait. Akkor rohantam, egyelőre csak egyéni boldogulásomat keresni – a színpadra.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

MÁSODIK RÉSZ

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Akadémia a Rákóczi úton

Sajnáljam-é, hogy felvettek a Színművészeti Akadémiára? Hiábavaló volna töprengem rajta, mi lett volna: ha nem. Kitérő volt-e végtére is majdani írópályámat tekintve az a három év, amit ebben az akkor jóformán semmi magasabb szintű általános műveltséget sem terjesztő tanodában töltöttem? Az ott folyt jellegzetes *szakmai* oktatásról, s különösen kiváló színésztanároimról – idővel – egész könnyen írtam, személyemet illendően háttérbe állítva. Az *Prospero szigetén* címmel jelent meg 1960-ban. Próbáltam megírni abban nagy színészkortársak színjátszó *módszerét* is, tekintet nélkül, hogy hatottak-e ők rám, serkentették-e színésszé fejlődésemet.

Negatív, a korombéli színészkedésről engem leszoktató élményeim, személyemet erősen transzponálva, az *Urak, úrfiak* címen 1947-ben nyomdafestéket látott regényemben költöttem-koholtam össze. Kevés író merheti joggal vallani, s kevés művével bizonyítani – hogy mégoly áttételes figuráiban sem önmagát rajzolja meg. Mintha örök érvényű volna Flaubert híres mondása arról, hogy: „Madame Bovary c'est moi même”; ezt mondta tudniillik, mikor azzal gyötörték, hogy ugyan kiről is szól, kiről mintázta a szerelmi öngyilkosságot elkövető vidéki szépasszony figuráját. Nekem, azt hiszem, *régi* kiadású könyvem egy van, a *Született Moldvában* című, melynek egyetlen alakjában sem magamat költöttem bele. Csak óhatatlanul némely internátusi élményemet.

Nem szeretném ebben az emlékiratok szokványos nagyképűségé-

vel szólva „szellemi fejlődésemet” jelző és írói élményanyagomra rá-rámutató írásomban már megírt, megjelent dolgaimat hosszan sorolni. Inkább úgy érzem, azokat az *alakokat* alkalmas – akár magamtól – újra idézнем, akik már színinövendék koromban, ha még magam előtt is titokban, de máris megírandó figurákként lettek ismerőseim. És nemcsak úgy, ahogyan a tisztelettel rájuk visszaemlékező íróvá lett volt színinövendék látta (a *Prospero szigeté* ben). Úgy is, hogy: 1928-ban a Színművészeti Akadémiának Sebestyén Károly volt a helyettes igazgatója. Tényleges igazgatója ekkor nem volt. Sebestyén, az esztéta-író, szomorú kedélyű férfi volt. Művelődéstörténetet adott elő. Nemcsak szavaiban, borús homlokán is ott látszott ülni, mint valami felirat, hogy ő: mélységesen sértett humanista lélek. Azzal a sehol, egyetlen magyarok lakta vidéken falusitól sohasem hallott közép „e”-vel beszélt, amit tájszólásokra érzékeny fülem viszolyogva hallgatott. Először tőle mint pesti úrtól, majd meg Korniss Gyula egyetemi tanártól. Sebestyén egyetlen művelődéstörténelmi dolgozatomra, amit nagyjából Keyserling művéből puskáztam össze, miért, miért se, kitűnőt adott, különben csak jelesek mutat indexemben a művelődéstörténet rubrika. Első akadémiai évemben, amit akkor előkészítőnek hívtak, ki nem állhatott; mikor buktam az év végi rostavizsgán, csak nehezen engedett Gál Gyula határozott óhajának, hogy hagyjon tovább tanulni, mert Gál igenis tehetségesnek tart. De második évben egy parányi vizsgaszerepemkor nagy nyíltszíni tapsot kaptam. Terembe léptekor a tiszteletére felállott osztályt nem engedte leülni addig, míg előttük éig nem dicsért, szólván, hogy: „tavaly nem néztem ki Ignác kisasszonyból a tehetséget, de most el kell mondanom” – s elmondta: legalább három percig elemezte másfél perces jelenetemet. Abban az volt tőlem a „kiváló”, hogy zsenge ifjú leányzó létemre nem átallottam magamat csipás-szeplős-csámpássá maszkírozni.

Sebestyén Károly állandó színikritikusa volt a Pester Lloydnak. Idővel, már könyveim megjelenésekor nagy örömmel silabizáltam

abban Sebestyénnek németül írott, mindig dicsérő bírálatait. Nem színészkedésemről. Könyveimről.

Kedvenc tantárgyamat, a táncot a nyílt titokként kommunista érzelmű, pantominrajongó Szentpály Olga tanította. Ez a kitűnő aszszony inkább volt mozgásművész, mint tánctanár; az órának legalább fele mozgásművészeti elméleteinek fejtegetéséből állott; szavakkal bővebben okított, mint amennyit művészmozgatott. Többet mozogni, mint elméletet hallgatni akkor lehetett, mikor drága, jó barátnőmmé lett szegény Hoffmann Magda tartotta az órát. Ő volt a tánc- és mozgásművészeti tanársegéd. (Fiatalon, a Császár fürdő uszodájában halt meg, napszúrás miatt.) Különböző korok táncait inkább tanul-tuk statisztálást előkészítő próbákon a Nemzeti Színház házi színpa-dán Ráb Tóni, ügyelőként is működött színészünktől, mint Szent-pálytól. A Petőfi Sándor utcai, Fodor-féle iskolába jártunk vívóórákra, számomra remek hely volt ez, vívásból joggal lett volna kitűnöm, ha ugyan indexembe került volna a vívással elért eredményért kapott jegy. A Rákóczi úti akadémián két idegen nyelvet is tanítottak: fran-ciát a sikkes és helyes, csevegő kiejtés világfias tanára Garzó Miklós. Mi Erdélyben nyolc éven át gyúrtuk ezt a nyelvet; franciáktól átvett román módszerrel és valóban olyan kitűnően tanították azt erdélyi magyar középiskolákban is, hogy bikkfanyelvű félsüketnek kellett lennie annak a diáknak, aki ott, annyi idő alatt meg nem tanult jól beszélni is franciául; én meg éppen kitűntem otthon ennek a nyelv-nek elsajátításából. S történt, hogy legelső órám a színiakadémián reggel 9-kor éppen Garzó-óra lett. Pesten járatlan vidéki: rossz irányba ültem fel villamosra, húsz perc késéssel érkeztem végre is, s otthoni szokás és illendőség szerint lihegve, ám hibátlan franciasággal – excusez monsieur – kezdtem, s mondtam mentegetőző mondó-kámat, körül sem nézve alaposabban, hol is vagyok? Mire Garzó tanár úr azt mondta magyarul: – Rendben van, máskor ne késsen (holott szerintem ha már magyarul szól, *késséket* kellett volna mon-dania, de tudtak is ezek a pestiek ikes igéket használni)! No, beül-

tem valamelyik padba, figyelő szemem a táblára vettem, s elképedve láttam, hogy az van ráírva:

„Bon jour Monsieur, bon jour Madame.”

Ismételni persze sohasem árt egy nyelvet, mégis éppen eléggé unalmas volt együgyű társalgási gyakorlatokkal tölteni drága időmet, akkor már inkább olcsó, sárga füzetkiadású Colette-et s hasonlókat olvastam franciaórák alatt. Tulajdonképpen sohasem feleltem abból a kezdetleges franciából Garzónál, a kitűnőt anélkül is megadta. De nem velem szavaltatott Garzó-féle jó kiejtéssel bemagoltatott francia verset az év végi vizsgán (az is volt, nyilvános vizsga, idegen nyelvű versmondásból), hanem Márkus Margit osztálytársam szépséges fejébe tömkölte bele Baudelaire *La beautéj*át, akár értette Margit, mit ad elő, akár se. Késésem miatti francia nyelvű szabadkozásom meglehetősen izgalmat keltett egy szép kis fekete lányban. Óra után mellém lépett, s mondta, hogy ő Eszenyi Olga, érettségizett úrilány, Balassagyarmatról. Az volnék én is? Tartsunk össze, ha igen. Az igazat megvallva, ő a Gál Gyulánál tett versmondó bemutatkozásunkkor parasztlánynak nézett, a táj szólásom miatt is. Kissé csodálkozott ugyan, hogy „úri kezem” van, semmi kapálás nyoma rajta, de hogy így beszélek franciául, az „úriságomat” sejteti. Szeretné tudni, milyenek az összeköttetésem? Neki a Tisztelt Ház elnöke (Sztranyavszky) a keresztapja, de sajnos *színházi* összeköttetése az semmiféle sincsen. Mondtam neki, hogy olyan nekem sem.

Angol nyelvet a lelkes, komoly, szenvedélyesen magyarázó Laczkó Antal tanított. Bevallom, ezt a nyelvet végképp nem értem rá tanulni *akkor*, de azért (vagy éppen azért) engem választott ki, hogy a vizsgán angolul szavaljak. Beszélni egy kukkot sem tanultam meg tőle, de elmondottam egy általa kiválasztott s betanított részt Byron *Child Haroldj*ából, valahogyan úgy, hogy:

„együ együ máj nétiv sór,

fédz óver zö váterz blú”; a vizsgán *egy* hozzám tartozó sem volt, de a többi jelenlevő szülő tapsolt azért. Ott volt akkor azonban a kiváló, az imádott, s már tényleges igazgatónk, Ódry Árpád is, ki-

nek megismerkedésünktől kezdve s végig kedveltje lettem-voltam. Oda is jött hozzám a vizsga végén, s gratulált a maga módján mondván:

– Á á, Ignáác kisasszony, maga úgy ejti az angol szavakat, mint Mukáács Gyööörrgy. -

Nem tudtam, hogy a marxista filozófus, régi barátját emlegeti így, csak éreztem, hogy szavai nem éppen dicséretesek. Van vagy tíz éve, hogy Lukács György professzorral Mátraházán összeismerkedtem, s elmondtam neki ezt az Ódry-féle gratulációt. Nem átalotta a kedves, akkor már öregúr bevallani, hogy soha egy angol szót megközelítően jól sem tudott kimondani. A Nemzeti Zenede énektanárát, Mihó tanár urat régi embereknek kijáró tisztelettel, de némi fenntartással emlegetem, mint jó énektanáromat; nem volt színpadra való énekhangom. De mikor Eszenyivel külön órákat vetünk tőle, akkor megadta a jót, amint abbahagytam az eredménytelen külön énektanulást, csupa elégségeset írt az indexembe. Elméletet oktató tanerő egy boldogított még, Kéky Lajos tanár úr, úgy látom az indexemben, hogy drámairodalmat és színészettörténetet adott elő. Tömzsi bajszú, bariton hangú, kurta kisember, amolyan kedélyes agglégény tartású férfiú volt; Hámori Margit, szorgalmas osztálytársam jegyzetéből kollokválás előtt valamicskét átböngésztem Kékyből, de csak néhány élőszavára voltam képes odafigyelni. Hogy miért is válogathattak az akkori, a szép beszédet tanító színiakadémiára annyi magyarul furán beszélő tanárt össze, ki tudná? Kéky tanár úr *th-val* ejtette a *t* hangot, s annyi maradt meg bennem meglehet magvas előadásaiából, hogy mondta:

– Khéth féle thothemizmus van, úgy minth thermészeti thotemizmus és – sohasem tudtam meg *tőle*, hogy mi szerinte a másik. Ekkor már nagy dumapartikat folytattunk az előttem ülő Eszenyivel a Kéky-órák alatt. A totemizmus rejtelseinek Kéky-féle magyarázata közben Eszenyi azt mondta, hogy:

– Kisfiam (a vállamig ért, de így szólított), kisfiam, kinyomoz-

tam, hogy püspök a nagybátyád, és te ezt egyáltalán nem terjeszted. Ez káros tőled. Nem vagy céltudatos.

– Nézd – mondtam Eszenyinek ugyancsak Kéky-órán –, nem a nagybátyámtól örököltem színészi tehetségemet.

– Hanem, szerinted kitől?

– Talán apámtól.

És ő micsoda?

– Ő – mondtam némi gondolkodás után – suszter volt.

Kéky megrótta Eszenyit, amiért hátrafordulva beszélget velem, így aztán Olga csak sokára sértődhetett meg, hogy apámat nem „úri-emberi” foglalkozású embernek füllentettem. Eszenyi Olga továbbra is ragaszkodott hozzá, hogy mi, „vidéki úrilányok” összetartsunk, mivel szerinte csak ketten voltunk ilyenek az osztályban. De sznob fejcskéként pöccentető magatartásomat a lelke mélyén sohasem bocsátotta meg. A többi lányosztálytárs valóban pesti volt, mennyire pesti, milyen járatos nagyvárosi dolgokban; ők azt is tudták, sőt azt első sorban, hogy melyik sztárunknak ki a szeretője, ki-kitől vált vagy válik, bizonyára olvasták még akadémista koruk előtt a színházi pletykaújságokat is, járt olyan vajon Kolozsvárra is? A pestiek nemcsak a színházi összeköttetések szálait-bogait tudták s bogozták, arról is értesültek, hogy minő a Nemzeti Színház igazgatójának magánélete, én, vidéki, meg egyelőre csak azt tudtam Hevesi Sándorról, hogy ő fordította azt a sok remek Shaw-szindarabot, miket oly lelkesen olvastam Császár tanár úr óráin a kolozsvári iskola padfelhajtója alatt.

Vidéki idétlenségem ellenére is csak felfogtam végre, hogy a színiakadémia szakiskola, s hogy ott a színésztanárok munkája jelentős, nem az elméletet oktatóké. Az én időmben a mi osztályunkat színjátszásra Gál Gyula és Fáy Szeréna, a Nemzeti Színház két örökös tagja tanította; a felettem járók tanára (kikkel ugyancsak vizsgáztam néhányszor) Horváth Jenő, a Nemzeti főrendezője és Hettyei Aranka, a Nemzeti tragikája volt.

Gál Gyuláról, akinek legsikeresebb színészi produkciója a tanár-

kodás, ugyancsak egész tanulmányom jelent meg a *Prospero szigetén* című könyvecskémben. Azokon túl, amiket abban rajzoltam-vallottam róla, ha színinövendék koromat kívánnám jellemezni, s éppen vele kapcsolatban, azt mondhatnám jószerént, hogy alighanem mulhatatlan apakomplexusom tett – zsörtölve, kritizálva s mégiscsak érte rajongóvá. Még az a szertartásos járása is olyan volt, mint apámé, ahogyan panyókára vetett kabátjával lesétált emeleti lakásáról, s bevonult órát tartani az Egressy terembe. Még a hangszíne is hasonlított apáméhoz (nem annyira, mint Kürthy József neves színészünké, aki néha éppen olyan hanghordozással beszélt, mint apám). A szólásmondások nem latinul szóltak Gál tanár úr ajkáról, mint apámnak, de ha lehet, még találóbban, s persze csupa színházi szólásmondás volt, például: „Ne nyeld a holdvilágot, Ofélia” – ezt szerencsémre nem nekem mondta, hanem egy, a szende szerepkörre készülő leánynak; én csak úgy röpdöstem s morgolódtam az akadémia lépcsőjén – szerinte – mint egy „gellérthegyi boszorkány”. Gál Gyula az előtte gyakorlatozó növendékek számára ontotta a hagyományos színházi szállóigéket; az „Adjátok neki az oroszánt is” a szerepéhes növendéknek; a szerepét nem tudónak, a régi ripacs mondást, hogy ha most nem is megy a szerep, hát „Majd estére, Szuper úr”.

Azt hiszem, nagyon szerettem Gál tanár urat. Belénk szuggerálta, hogy a színész: hanggal fest, testtartásával szobrot áll, átéléssel lelkét lehel a szoborba, és azért van testkultúrája, hogy az így életre kelt alakot helyesen és hatásosan hordozza. Mikor aztán mi erre a sok mindenre mind egyszerre gondolva, izgatott járatlanságunkban nem leltük kezünket-lábunkat, hangunkat, és néha meg sem tudtunk moccani, akkor Gál tanár úr megszúrt, megsértett, felébresztett valami személyünkre szóló egyéni megjegyzéssel. S ha sikerült életre galvanizálnia, és jók voltunk, többnyire kacshintott. Mikor hozzakerültem, azt képzeltem: a színiiskola is normális hely, olyan, ahol, ha az ember indiszponált, ha nem készült, exkuzálnia lehet. Kissé rekedt voltam, világerő sem mondtam volna azt neki, hogy „tanár úr

kérem, be vagyok rekedve”, mert tudtam, nyomban megkérdezi: „Hova vagy berekedve, lányom, mondd?” – azt mondtam:

- Bocsánatot kérek, tanár úr, ma fátyolos a hangom.
- Fátyolos? – mondta ő. – Fátyolos ám az eszed!

A színésznek nincs mentsége. Nincsenek kifogások. Kisebb betegséget, a magánélet minden baját, örömét le kell gyűrnie, megfigyelni, s legfennebb alkalomadtán a színpadon használnia megfigyelése eredményeit.

Gál Gyula vezette be a színiiskolában a szöveg nélküli jelenetpróbálást. Ez a szöveg nélküli „filmezés” nem terjedt nála odáig, mint a mai színészképző gyakorlatban, mikor a növendékeknek közönséges, napi utcai példákat adnak föl a tanárok: játssza azt némán, hogy bevásárolni megy az utcán, és hirtelen meglát egy gázolást. Vagy játssza azt némán és kellékek nélkül, hogy vasal, cseng a telefon, felveszi a hallgatót, visszanéz, meglátja, hogy az ottfelejtett vasaló alatt füstöl a ruha. Nem. Ő nem efféle feladatokat adott. Gál tanár úr nemzeti színházi, hagyományos műsor játszhatására készítette elsősorban a növendékeit, s ezért a szöveg nélküli játszásban is klasszikus példákhoz folyamodott. A mindenki által kötelezően és jól ismert *Az ember tragédiája* egyes jeleneteit kellett némán érzékeltetnünk. Például: Danton a guillotine alá lép. Milyen az arca, tartása ekkor, az volt a feladat. Lovell megőrül, mielőtt sírba ugrik. Miltiádészt hogyan várja és üdvözli hitvese. (Én a hitvest alakítottam.)

Ezekben nemcsak jelenetet, hanem kort, korabeli mozgást, tartást is kellett érzékeltetnünk, és gyermekes civil ruhánkban bizony száalmasan mozogtunk. A rajtunk nem levő palástot, tunikát, abroncsos szoknyát, kardot nehezebb volt magunkra képzelnünk és érzékeltetnünk szöveg nélkül, mint magunkévá tenni a szöveget.

Azaz: színésze válogatja. A cselekményes, a mozgásban elsőbb, a gyerekesebb, az ősbibb színész, az ösztönösebb, az hamarább tud gesztusával bánni, mint szavaival. Az „irodalmi színész”, a szó színésze, a hangfestő, a lélekelemző, az intellektuális: a szöveget hamarabb magáévá teszi. (Mintha eme utóbbiféle lettem volna én is?)

Gál ezeken a próbákon derítette ki, ki milyen fajta. Aztán gyakorlatul kinek-kinek alaptulajdonosságával ellenkező szerepet adott. De mikor vizsgára került a sor, akkor minden gyerekének testére szabott szerepet választott.

Következő gyakorlata az volt, hogy nem egy novellát tanult meg mindenki, hanem ki-ki egy sajátos, neki kiválasztott Andersen-mesét. Ebből a tananyagból kettő kivételével valamennyien beszekundáztunk. Engem egy szürke, filozofikus Andersen-mesével, a *Vízcsöppel* a végletekig gyötört. Mindenáron be akarta nekem bizonyítani, hogy úgynevezett társalgási jellemszerepekre való vagyok, társalogni az tud, aki a legszürkébb szöveget is élvezetesen mondja el. Egy régimódi, szenvelgő verssel meg azért kínzott, mert egyébként „túl” moderneket szavaltam, azt a fajta költészetet – meg is mondtam neki – utáltam. Úgy utáltam Ágota kisasszonyt, kinek táblabíró volt az édesapja (Kiss József verse szerint), összes álproblémáival és májbajos leikével, hogy a rettegett rostavizsgán három sor elmondása után megálltam, lementem a pódiumról, és kimentem a teremből. E miatt a szemtelenség miatt Hettyey csak ismétlésre utasítva megbuktatni akart. Sebestyén ki is csapott volna. Gál tanár úr levelet írt anyámnak, hogy küldjön be „javítani”. Mikor bementem, megölelt, odavitt Sebestyénhez, s megmutatta neki előttem, de úgy, hogy én ne lássam, miket írt be rólam év közben a noteszébe.

– No – mondta –, huszonöt éve öt esetben sem tévedtem. Ennek a gyermeknek itt kell maradnia. – S nem is kellett pótvizsgát tennem. (Ha akkor nem mutatta is, tudtam mi volt noteszébe írva, egyszer, mikor kiment az osztályból, rácsaptunk ottfelejtett noteszére, s meglestük Ladányi Ferivel az I és L betűsöket, rólam azt írta, hogy „érdekes egyéniség.”)

Első év végére úgyszólván az összes színházi fogalmakat megtanultuk tőle. De még azt is, hogy miként vélekedik a színésztársadalomról. Megvető gúnnyal beszélt az úgynevezett nappali színészekről, akik előírt szöveg és színház nélkül komédiáznak; a kávéházi színészekről, akik kritikusok, rendezők, szerzők barátságát lesik a füstben.

Hahotázva szólott az úgynevezett színházi mamákról, akik árulják színésznő leányaikat, vagy helyettük éppen magukat. Év végére kirostálta az osztály egyharmadát. Tizenegyen maradtunk. A második évben mint irgalmatlan szereposztóval találkoztunk vele. Tanulja csak meg a színész minél előbb, már növendékkorában, hogy az életben a színiigazgatók uralma alatt mi vár reá!

Azt a darabírók, szereposztó rendezők, igazgatók meg színésztanárok találták ki, hogy nincs rossz szerep, csak tehetségtelen színész van. Szobrászt, festőt művének anyaga úgy nem köti, meg nem szabja, mint színészt a szerep. Hány közepes rendű, ügyeskedő színész mesterembert hisz néha hosszú időig jónak a közönség, ha nincs összehasonlítási alapja, igazán kiválótól nem láthatja ugyanazt a szerepet! Azt, aki által egy nagy szerepet először megismert, összetéveszti magával a szereppel. Egy fokig kétségtelenül szerep teszi a színészt. Gál tanár úr azonban azt tanította, hogy úgyszólván semmiből, alig valamiből is teremteni tud a színész. (Mennyi idő telt el az ő oktatásának idejétől addig, míg Ódry egyszer meg nem mondta: bizonyos „anyagokból” szobrot gyúrni nem lehet!) Nos, nem mondta Gál sem éppen azt, hogy ennek meg annak a négysoros vagy húszoldali, de üres és híg szerepnek a szóanyagából éppen szoborremek faragható, de ahhoz, ami abból mégiscsak kihozható, végtelen passzióval kedvet csinált. Ezzel azt tanította, hogy akárcsak az életben, a színészetben is más-más hely, rang jut mindenkinek. S hogy azt a helyet, ami jut, be kell tölteni, meg kell becsülni, sőt a lehetőség végső határáig ki kell mélyíteni, szélesíteni. Ezt szövegelemzéssel rágta a növendék fülébe.

Növendékeinek kis együttesét már a második évben kialakította. Két tragikája, két szendéje, két naivája és karakterszínésznője volt az együttesnek. (A tragikák ugyanazok, akik a karakterszínésznők.) A fiúk kevesebben voltak, s ehhez képest mindent játszottak. Ladányi inkább hősi jellemszerepeket, s csak másodsorban szerelmeseket. Három év alatt legalább harminc darabrészt, öt-hat darabot taníthatott meg a tanár úr, utolsó évben két nyilvános vizsgát tartott.

Sokat bíráltuk őt, azt suttoztuk a háta megett, hogy a tehetség felismerésében nem is csalhatatlan. Utóvégre Gaál Franciskát, aki igazán híres-neves színész nő lett, ő hajította ki az Akadémiáról, igaz, nem tehetségtelenség miatt, hanem mert Franci egy vizsgaelőadáson tökmagot köpött a nézők fejére. Igaz, hogy Bajort is ő tanította, Abonyi Gézárt is, de örökösen gúnyos közhelyekkel dobálózik, és a növendékeket megjegyzéseivel kritizálja. Előre lehet tudni, mire mit fog mondani. Valaki hadar az órán, s ő rögtön meg fog szólalni hagyományos példabeszéddel. Azt fogja mondani:

– Nem ponton áll meg a jámbor sehol.

Igaz, hogy élnek és találnak klasszikus idézetei, de mi, mai emberek, mai szavakat szeretnénk tőle hallani. Gál tanár úr túlságosan szerette Jókai nagy tirádájú, sohasem is igazán sikerült színdarabjait. *Az aranyemberrel* meg *A szigetvári vértanúkkal* gyötört, s a modern társalgási színművet a múlt század francia művei: Dumas *A kaméliás hölgye*, meg Pailleron *Ahol unatkoznak*ja jelentette neki. S egy ízben még az avult problémájú Francillont is kiosztotta nekünk, mert legkedvesebb partnerének, Márkus Emmának ebben olyan fergeteges sikere volt, mikor egyetlen fejrázással végigomlatta magán csodaszőke aranyhaját, s hogy *azért* osztotta ki *ezt* a darabot, mert egyik osztálytársunk dús haj koszorús kedvencét kívánta a Márkus Emma sikerében részesíteni. Ekkor történt, hogy megátkoztam Gál tanár urat. Rám ugyanis Francillon barátnőjét, egy végtelen hosszú, sok beszédű, aprólékos színészmunkát kívánó, második főszerepet osztott. Nem a másodszerettel, a szerep színtelenségével voltam megakadva. Utóvégre az ember egy évben kétszer vizsgázik, nem mindegy, hogy miben. Éppen rohantam fel a lépcsőn, s nagy méreggel, hangos magánbeszédben, de igen csúnyát mormoltam. Hogy mi legyen Gál tanár úrral. A felvonó előtt, panyókára vetett kabátban jött le. Pontosan a karjába szaladtam. Minden szót hallott.

– Hogy mondtad, te gellérthegyi boszorkány? – kérdezte tréfás keményen. Akkora indulat dúlt bennem, hogy az átkot szemtől szembe, igaz, hogy csak félig, megismételtem.

– Hm – mondta ő na jó. Hát majd ki fogjuk próbálni, van-e a színpadon is akkora temperamentum benned, mint amivel itt most átkozódom.

Akkor már hebegve kértem a bocsánatot, de rám se hederített. S valóban rám osztott egy erős drámai szerepet, sőt abban is mutatott be Ódrynak. De vizsgákra, persze, mégiscsak a karakterszerepek maradtak számomra. Mert törvény volt nála: akinek nincsen olyan félreismerhetetlenül tipikus szerepkörre predesztináló külseje, az játsszék karakterszerepet, játsszék mindent. Az ilyen, ha nagy egyéniség, majd lel magának olyan főszerepet, amiben saját szerepkört teremthet. S ha nem, akkor kerüljön egyensúlyba önmagával, s játssza jól azt, amire való lesz.

Vagyis még mindig „nem voltam meg”. Gál tanár úr kibontakozásomat célzó irányítgatása végtére éppen úgy gyötört, mint annak idején apám kérdése: a „mi leszek”. Az előkészítő év alatt nem lelkesedtem túlságosan a mór stílusban épült Akadémián folydogáló életért. Jártam tanítási órák alatt, s helyett – az iskola mellé is. A József körüti Spolarich-kávéházban randevúztunk akkor még Jancsinak szólított Jánosommal. (Teljes nevén Makkai János, 1928-29-ben a régi-régi *Magyarság* című, legitimista alapítású, s nagynémet-ellenes, később azonban – Milotay és Pethő szétválása után – *Új Magyarság* néven nácibaráttá lett napilap hírlapírója volt.) J. a Rákóczi úti Kovácsolics-féle étteremben ebédelt egy és két óra között, többnyire hitelben, de az édesapja társaságában. Én még nem voltam tagja az Ódry alapította „etessük ingyen, jószívből az akadémiai növendékeket” akciónak: csak később. Így hát ettem, ahol értem, s azt, amire éppen tellett. A Spolarich-randevúk délután kettőkor kezdődtek. Háromra vissza kellett volna mennem a színiiskolába. Ám gyakran leltünk egy, éppen abban a kávéházban valamelyik közeli szanatóriumból leszaladt, s ott félórás orvost, aki..., azt randevúnk harmadik tagja ajánlotta, hogy a kávéházban ücsörgő orvostól kell, s lehet iskolai hiányzásomat indokló orvosi igazolványt kérni s kapni. Tóni volt e harmadik, nekem akkor még „maga Tóni”,

egyébként dr. Németh Antal, úgy is mint nemrégiben színházesztétikából doktorált, akkor éppen állástalan zseni, illetve nem egészen állástalan, valami fizetés nélküli állása volt már: ugyancsak a *Magyarságnál* volontörködött. S még a szerkesztőségben is egyazon asztalnál ültek Jánosommal. Miért ne a Spolarich márványasztala mellett, ha, s mikor volt Tóninak pénze a szimpla kifizetésére. Ő hitelbe nem kávézott soha. De ha pénze lévén tehetette azt, akkor nekem, egyedül nekem (Jancsi nem hallgatott oda) oly hévvel magyarázott a kávéházban, mintha egész teremnyi hallgatósága volna. S nemcsak olyan köznapi, gyakorlati dolgokról, hogy: „legolcsóbb a Tejledében enni egy adag rizst, de úgy, hogy minden kanál után nyeljen az ember egy korty vizet, mert akkor egy adag rizzsel egész napra jóllakik” – ilyet csak úgy bevezetőnek mondott szimplája heves kavargatása közben. Az igazi nagy előadás olyan színművészeti csodálatosságokról szólt, aminőnek hírét sem hallottam Kéky tanár úrtól, de még Sebestyéntől sem, hogy hogyan rendez példának okáért a nagy Sztanyiszlavszkij, ki és mit mivel Meyerhold, mi a piscatori színjátzás lényege. Miért nagy színésznő Elisabeth Bergner, meddig segítette, s mikor tette tönkre a morfium használata Maria Orskát művészete kifejtésében? Udvarolt is nekem Tóni, szó se róla, azt csakis akkor, ha Jancsi történetesen nem volt jelen. Korunkbéli illendőség szerint tehetette azt: éppen elvált volt ekkor feleségétől, Peéry Piri színművésznőtől, akit később (mikor nekem már több mint nem udvarolt) ismét feleségül vett, s éppen Jancsi tanúzása mellett. Nem szerettem eléggé az első évben a színiakadémiát. Jancsit viszont mértéken felül, és találkozunk csak kellett valahol, ha már kettesben oly ritkán lehetett, s oly bonyolultan, legalább hármásban. Tóni társaságában. Jancsi kinyilatkoztatta, hogy nincsen bennem semmi ambíció, és így mi sem lehet belőlem, *pedig* valami tehetség mocorog bennem. Tóni kijelentette, hogy ő, ő fog belőlem nagy, igazi művésznőt nevelni. (Utóvégre ő volt az első igazi majdani színházi ember, akit nekem éppen Jancsi mutatott be.)

– Igaz – mondá –, úgy látja, kissé nehezen nevelhető, kemény

egyéniség vagyok. Az igazi színészalkat – fejtegette – úgy gyúrható, jelleme-jellege úgy kiforgatható, akár egy gumikesztyűé, no természetesen egy zseniális rendező kezében.

– Amilyen te akarnál lenni, öregem – ásított Jancsi. Ilyenkor ki nem állhattam, mit froclizza szegény jó Tónit; Jancsi már fel is állott, s arisztokratikusan ikszelő lábain elbóklászott. Az asztalok között Lőrinc bácsit, a „szivarosgyereket” kereste, hitelben kapható egy darab szivarért. Néha nekem is hozott szalmacsutakos Sphinxet vagy egy Dzubek cigarettát, mire Tóni felszisszent, mert:

– Ha egy színész cigarettázással pusztítja a hangját, az olyan, mintha egy balett-táncos tüzes tüvel szurkodná a bicepsztét, azaz...

– Folytasd – mondta Jancsi, és lehunyta a szemét, mintha unalomban menten elaludnék. Tóni ekkor azért sem mondta tovább, inkább rajzolt. Maga elképzelte színpadi díszleteket a Spolarich márványasztalára, majd meg egy timpanonos épületet: valami színház-félét? S úgy mutatott művére, mintha azt egyben nekem ajándékozná. Jancsi felnyitotta a szemét:

– Egy ilyen színházban? Ő? – kérdezte. Előkotort egy ceruzacsonkot, fél perc alatt firkantott egy elemista stílusú kidőlt-bedőlt házikót. Szemközt a timpanonossal:

– Parancsolj – mondta nekem. Én meg azt játszottam, hogy „választok” a „színház” meg a talán boldogságot ígérő „családi házikónak” képzelhető firka között. A házikóra raktam a tenyeremet. Tóni nagyot nézett, majd fölénye ormáról leszólt:

– Jobb, ha egy színésznek nagyobb keze van, mint magának, igaz, mint magánemberi kéz, a magáé szép.

Szép kezem sietve zsebre dugtam, s otthagytam azúttal a fiúkat. Gál-órát mégsem szerettem elbliccelni. S az volt soron. Tóni korábban Németh Antal még elég sokáig kísérgetett, de csak olyankor, ha nem mentem órára, hanem velük maradtam szerkesztőség kezdetéig. Akkor hármasban elballagtunk a Nagykörúton az Aradi utca sarkáig, ott volt a szerkesztőség. A fiúk elbúcsúztak, én magányosan siettem hazafelé, ha aznap este éppen nem kellett a Nemzetiben sta-

tisztálnom. Az akkor gondozatlan és piszkos Lehel utcai piac sarkán álló bérházban laktunk anyámmal. Alig siettem négy-öt háznyit, Tóni máris utánam loholt, visszasonfordált a szerkesztőség kapujából, miután Jancsi a lépcsőn felment. Csatlakozott, és lakásunkig mondta, mondta, jósolta soha be nem vált közösen-dicső színészed jövődönket. (Csak a „közös” nem vált be természetesen. Németh Antal hét esztendei újságíró-volontörködés, külföldi tanulmányutak, színházról szóló publikálások, színészed lexikon szerkesztése, vidéki rendezői pálya és alkalmi, pesti színházi rendezések után 1935-ben a Nemzeti Színház igazgatója lett. Tagja voltam akkor már két esztendeje ugyanennek az intézménynek, s további három esztendőn át éppen Németh igazgatása közben; bizonyára nem az egykori Tónin múltott, hogy mire igazgatóm lett, nem nevelt belőlem nagy művésznőt, mint ígérte egykor.) Hogy el ne felejtsem: annak idején a Keyserling könyvét tőle kaptam, hogy abból írjak művelődéstörténet dolgozatot, s ne abból, amit nekem abban az ódon szellemű Akadémián tanítanak.

Tanultam én ott jó dolgokat is, s legtöbbet Gál Gyulától. De lett egy elég tartós sérelmem is, amit éppen Gál tanár úr okozott azzal, hogy egyre rosszallotta a hanghordozásomat. Állította, hogy az irodalmi, sőt a színpadi magyar beszédben *minden* szótagot egyenlő hosszán kell kimondanunk, s mikor én az első szótagot erdélyies-székesen megnyomva, elnyújtva mondtam, koppintott a ceruzájával.

– Vidékiek vagy lányom – mondta –, pedig a külsőd, mozgásod szalonszerepekre, dámák alakítására jelöl.

Egy ízben ki is fakadtam a tanár úr ilyenén szavai ellen.

– Kolozsvárott beszélnek legszebben magyarul, tanár úr kérem, még a dámák is. De legalábbis a Tiszántúlon.

– Hogy mondod, te nagy lokálpátrióta?

– S nemcsak hanghordozásukat tekintve – s még valamit arról is szerettem volna magyarázni, hogy az irodalmi magyar nyelv is odaát teremtődött, Pázmány nyelvét mondtam volna, de erre már nem hagyott időt a tanár úr, inkább rám osztott egy szerepet, a Széchy

Máriáét egy történelmi drámából, hogy hadd próbáljam hát azt a „dámás, s mégis igazán erdélyiesen magyaros” hanglejtésemet. Ez már rostavizsgái bukásom *után* történt. Akkor, az első év végén nagyon nehezen szántam rá magamat, hogy folytassam a pályára készülődést.

Anyám aggályosan figyelte bukdácsolásomat. Egy szóval sem korholt. Nehezen viselte a pesti életet: négy különböző helyen levő elemi iskolában tanított mint óraadó hitoktató, csak ilyen állást tudott kapni tanárnői diplomájával is; utazott a Gömb utcába, Alsóerdősorra, Szent László útra, Szemere utcába, ha hazaért: takarított, főzött és varrt rám. S alig várta a nagy vakációt, hogy hazamehessünk. Már nem a mi erdélyi otthonunkba, hanem néném vagy bátyám hajlékába. Színészkedésemből csak azt rosszalotta, s azt is csak egy halk sóhajtással, hogy abból a kis pénzből, amit statisztálással keresek, nem könyvet veszek, hanem színházi festékeket. Restellte, hogy neki semmi de semmi jártassága sincsen a „színházi világban” (mint más pesti osztálytársaim mamáinak), s pályám egyengetéséért mit sem tehet.

Első nagy vakációm

Hol, hogyan szereztem a firenzei nyári egyetemre invitáló prospektust, nem tudom már. Megszereztem. 1929-ben, szerelmi kapcsolatunk elején János nagy lendülettel kezdett franciául tanulni, hogy elmeheessen Grenoble-ba egy tanfolyamra. Én ekkoriban úgy povedáltam franciául, hogy mikor nyolcadikban, éppen a parnasszistákból, s főként Leconte de Lisle-ből feleltem, azt mondotta volt tanárnőnk, Telekiné Kovács Zsuzska: feleletem a Sorbonne-on is jeleset szerezne nekem. Ő csak tudta, akkor végezte éppen a Sorbonne-t. S Jánosodó Jancsim mégis úgy vélte, hogy járatlan, műveletlen s mindennekfelett viselkedni nem tudó, vidéki vadóc vagyok. Ő ajánlotta, akar-

ta, hogy színésznek menjek, aztán egyre felrótta, hogy nem végeztem egyetemem *is*. Mintha a módszeres gondolkodást csakis egyetemem végzett ember sajátíthatná el. Műveltségem nagy hiányait pótlandón eredtem neki? Nem éppen a nagyvilágnak. Csak a firenzei nyári egyetemnek, huszonkilenc nyarán: művészettörténetet tanulni. Francia, román nyelvek ismeretében hetek alatt hibásan, de folyékonyan gagyogtam-danoltam azt a zengzetes olaszt.

Anyám nagy nehezen beleegyezett, hogy azon a nyáron ne vele utazzam haza Erdélybe, Hunyad megyébe települt Erzsike néném és családja körébe, meg a Szilágyságban paposkodó Laci bátyám társaságában élni családi életet. Mint aki belátja, hogy nekem egy kis világlátásra „jövendő pályám miatt is” szükségem lehet. Nem mondta, annál tapintatosabb volt, hogy szóval korholjon, de szomorú, komor tekintetéből az sütött, hogy fáj neki „hütlenségem”, hogy nem a szülőföldemre kívánkozom azúttal, hanem abba a távoli, nagy kultúrájú világba, amit ő sohasem láthatott, amiről csak olvasott – és amit tanított is egykor a fogarasi diákoknak.

Firenzében gondosan titkoltam, hogy pesti színinövendék vagyok; csak érettségizett diák voltomat hangoztattam.

Csak félpanziót tudtam fizetni signora Casaninak, a firenzei via Andre del Castagno 9. alatt, hol ötszobás családi házában külföldi diáklányokat fogadott. A svéd Christina, a norvég Martha, a cseh Áná teljeset fizettek. Rengeteg elegáns bőrönddel érkeztek; a két első éppen csekkfüzettel, világkörüli útjok végeztével valahonnét az Egyesült Államokból.

Mindnyájan a firenzei egyetem nyári tanfolyamára jártunk, ahol maestro Gargano vetített képes művészettörténeti előadásait hallgattuk. Dante *Infernó*ját olvasta fel, azt magyarázta, majd illusztrálta a quattrocento nagy festőinek vetített képes alkotásaival. Temperamentumos emberke volt a professzor, nemcsak olvasta, meg is játszotta a dantei sorokat. Született színész minden olasz ember? Noha nem is járt soha színiakadémiára? Gargano egy ízben annak ábrázolására, hogy hát hogyan is tesznek az alvilági lelkek, hirtelen a ka-

tedra alá bújt, s onnan huhogta ezeknek dantei versbe kötött nyögéseit. A tandíjban az összes múzeumokra szóló látogatójegy is benne volt; nappal hát jártam ezt a múzeumvárost s a környékét, ami ugyancsak sok efféle látnivalót kínált. Ebédet zsebből, papírból ettem, többnyire az akkor igen olcsó belpaese sajtot, lopva, hogy az őr ne vegye észre, mert ebédeim színtere valamelyik délben is nyitvatartó, de ilyen idő tájt nem nagyon látogatott múzeum volt rendszerint. Például az Accademia. Így, zsebből ebédelni leginkább ott szerettem, szemközt Michelangelo *Mózes-torzójával*, egy hűvös márványlócán lógatva az egyetlenegy pár cipőmbé bújtatott lábamat. Valóban csak ez a cipőm volt, az akkori divat szerint gavallér-fasarukú. Egy nap ez a sarok leszakadt a balik cipőmről, éppen egy Gargano-előadás után. A firenzei egyetem lépcsője nagy vajúlatokkal kopott el annyi deje alatt; egy ilyen lépcsőgöbbsébe beleakadt s beleért a sarok. Míg Christina jótékonyan vissza nem szegeltette a maga költségére, két napon át mezítláb jártam, elég zajos sikerrel. Többen a nyomomba szegődtek, s bámultak, egyetlen tag lévén, aki mezítláb jár egyetemre. De fönt, a fiesolei Domonkosoknál cseppet sem csodálkozott a klastromot mutogató szerzetes a világoskék grenadiruhás „mezítlábas zarándokon”. Egy ragazzo korú fiaccheraio azonban nyomon kísért a mezítlábas lányt a maga pirosernyős egyfogatójával, amint az leszállt a fiesolei villamosról, s poros lábbal, sajtó talppal sietett hazafelé a forró aszfalton a via Andrea del Castagnóra. Többször fel is ajánlotta: szálljon fel, ingyen hazaviszi. „Non deve pagare.” Kocsikáztatni is „soltante del amore” (szeretetből) óhajt. Tizenkilenc éves voltam. Dehogya szálltam fel az ismeretlen kiskocsis mellé a bakra! Jancsiba voltam szerelmes még mindig, s már életre-halálra, családom heves ellenzése, illem, ésszerűség, sőt törvény ellenére (elsőfokú unokatestvérség). Jancsi az apja némely téli ruháját csapta be a pesti zaciba, s küldött nekem pár lírát (akkor ezt csak egyszerűen váltotta az ember a Nemzeti Bankból), hogy legalább a papírból-ebédre fussa.

Signora Casani végtelenül lenézett szegénységemért. A többi lány

költött: külön rendelésekkel duzzasztotta a signora pénztárcáját. A svéd meg a norvég lánnyal kirándulni is eljárt: Ravennába, Riminibe, Sienába. Nekem még arra is alig futotta, hogy egy levelezőlapot küldjek a közeli Perugiába egy másik nyári egyetemen részt vevő, akkori egyetlen barátnőmnek, Grandpierre Babynak. De gyalogosan be lehetett járnom az egész várost; az Arno mindkét partját, a közeli hegyeket; gyalogolnom végtére lehetett a Ponte Vecchiön is s a Pitti négyzet alakban épült rengeteg szobáin át is. Firenzében már az első napon otthon éreztem magamat, úgy suvadtam át – szinte behunyt szemmel – a Borgo Pinti közén, egy-egy kétkapus sosem látott átjáróházzal nyomban tudva, hogy az az épület pedig igenis hogy átjáróház kell hogy legyen, olyan célba találó biztonnággal mozogtam Firenze-szerte, mintha legalábbis többször éltem volna már a város falai között. A firenzei – nem tudom „egyetlen” temetőben-e: számomra „a” – temetőben, nyílegyenesen siettem Elisabeth Barrett Browning sírjához, anélkül, hogy temetői térképet néztem, vagy kérdezősködtem volna bárkitől is.

És kora délután, mikor mások olasz szokás szerint második, s nagyobbik ebédjüket ették, többnyire a Tornabuoni valamelyik ódon patríciusházába óvakodtam be. Néztem a belső udvart, a körbefutó olasz folyosót, a fákat, a faragott kő ablakkeretek mögött mozdulatlan álló nagy bársony függönyöket; hallgattam egy-egy tompán kiszűrődő zongoragyakorlatot – a II-es számú házban minden késő délután Mozartot játszott valaki; néha felmerészkedtem a horpadttá kopott márványlépcsőn, elszántan becsöngettem, s amíg egy inas vagy szobalány csodálkozó és máris elutasító arccal ajtót nyitott, megkérdeztem tőle: *itt lakom-e én?* A saját nevemet mondtam nekik, abban a biztos reményben, hogy ilyen nevű ember nem lakik ott, de mielőtt megvetően becsuknák az ajtót az orrom előtt, amíg válaszolnak, beleshetek a nyitott ajtón át egy olyan idegen világba, aminek minden parányi kis jele is öröktől ismerősnek rémlik, s ahová bizonyára soha életemben sem juthatok be úgy, hogy hívnának, és szélesen ajtót tárnának előttem.

Nagyon egyedül voltam annyi diák, annyi, a városban nyüzsgő idegen között, s Casaniné lenézése nőttön-nőtt irántam. Egyszer kereken megkérdezte: nincs pénzem részt venni valami közös szórakozásukban? Lám, ő mennyi gonddal gardírozza a többi nála lakó diáklányt, mikor velük utazik el kirándulni.

– Majd megyek én is – hazudtam kínomban –, rövidesen kapok pénzt hazulról. – Természetesen nem kaphattam. Különbösen is még Pesten, otthon, hogy egyáltalán elengedjen erre az útra, azt mondtam Anyámnak, hogy kétszáz pengő ösztöndíjat kaptam év végén (a színiakadémiától), holott csak 100-at adott a Székesfőváros szegény diákokat segélyező bizottsága. Az út oda-vissza, a tandíj, a félpanzió csak valamivel volt – a nem létező – kétszáz alatt. (A többit az alapkevésre úgy szedtük össze Jancsival még Pesten huszanként és tízenként, kölcsönökből.) Kirándulásra is elég pénzem nem érkezhett tehát, és Casaniné röviden közölte velem, hogy akinek nincs lírája, az egyrészt ne akarjon „potyára kulturálódni tőlünk, olaszoktól”, másrészt úgy rémlik neki, művelt, olvasott asszony létére már történelmi tanulmányaiból is, hogy a magyarok általában éhenkórász, szélhámosságra hajlamos világcsavargók, úgy a Sankt Gallen-i hunoktól kezdve a híres Kossuthunkon át le egészen akár hozzámig, a mezítlábas diákleányig. Erre aztán egy reggel – aznap éppen nem volt az egyetemen előadás – úgy tettem, mintha pénzhez jutottam volna, és közöltem vele, hogy most pedig egy napra elutazom. Elfelejtette a reggelimet kiadni? Vagy azt hitte, hogy már hajnalban elmentem? Ő maga nem szokott megjelenni a közös reggelineél, nekem viszont ez alkalommal nem volt terítve a verandán. Reggel nyolc óra volt. Lisaveta, a szakácsnő, kiről behunyt szemmel is tudnom kellett, hogy reménytelenül szerelmes Signore Casaniba, már két ízben is vettetett velem kártyát (mióta az eszemet tudom, kártyáztam: ellestem erdélyi nagy öregasszonyoktól a kártyából jóslás „tudományát”, örökké pasziانشozó nagyapám is rám örökítette ezt a szokását, noha őt sohasem láttam. Mondják, már négyéves koromban azt játszottam, hogy tudok kártyából jó-

solni, s mikor egy ízben váratlan vendégek lepték meg a kovásznai parókiát, „tessék helyet foglalni, míg Mama előkerül” mondással, s hogy addig én majd szórakoztatom a vendégeket, már raktam is a Piatnik-féle 32 lapot összevissza, s mondtam nagy szájjal – ahogy kártyavető öregektől hallani véltem „szőke pletyka, barna zavar”). Nem sokkal bölcsebben, de abból a százhusz olasz szóból, amit addigra felszedtem, jószoltam Lisavetának minden szépet és jót, szerelmi ábrándjait táplálendő. Lisaveta észrevette, hogy reggeli nélkül távozom, intett. Egy nagy konyhakéssel két óriási szőlőfürtöt metszett le hirtelen a nyári konyha előtt levő szőlőlugasról, a fürtöket a kezembe nyomta, hunyorított, hogy iszkoljak mielőbb. Mindkét kezemben egy-egy hatalmas szőlőfürttel, nekivágtam a nagy kirándulásnak. Már kilenc órakor úgy perzselt a nap, hogy a szőlő fonnyadni kezdett forró markomban, egy-egy szem megrepedt, s a lé csurgott a kezemen. Beláttam, hogy az egész napi kosztot már reggel el kell költenem. De hol? Tizenöt percnyi trappogás után a Boboli-kertbe vettem be magamat. A rekonstruált amfiteátrum egyik márványpadja alá rejtettem az egyik fürt szőlőt, egy orvul leszakított banánlevéllel földve be a nagy meleg elől, s hogy így az nekem későbbre is megmaradjon. A másikat megreggeliztem-ebédeltem. Délig a kert minden zugát kétszer is bejártam, aztán egy oldalkapun át kisuvadtam, vissza a városba, fel a hegyen a Piazzale Michelangelo-hoz, ahol a Piazza Signorina márvány Dávidjának bronzmása egy szökőkút közelében áll. Volt egy ceruzacsonk a zsebemben, s egy negyedórán át tusakodtam az ördöggel, hogy azt most igenis vegyem elő, és írjam rá a szökőkút fehérmárvány kávjára: „Éhesen Firenze sem szép!” Olaszul kellene – súgta a Sántán –, olaszul, hogy ők is olvashassák – s fogalmaztam magamban a mondatot olaszul. Majd a zsebkendőmet mártottam a kút vizébe, s azt verítékező arcomra terítettem. A zsebkendő megszáradt percek alatt. Eddig a szőlőm is megaszalódhatott az amfiteátrum padja alatt. És mégse írok rá erre a kútra. Mert ez így is szép. Éhesen és szomjasan is. És majdhogynem hajléktalanul. De a szőlőt

azóta valami állat megehetette. Milyen állatok eszik a szőlőt? – kérdeztem Dávidtól, de nem felelt. Csak állt gyönyörű bronztestével, időtlenül. Mikor még csak képreprodukcióból ismertem Dávidot (Kolozsvárott) Jancsimat véltem hozzáfogható férfigyönyörűségnek nagy elvakultan. Akkor, a szobor láttán, úgy éreztem, tökéletesen kiszereztem belőle. Jancsi! Pesti. Mint a Törley-pezsgő reklámján az a ficsúr. De ez a szobor, ez... Milyen lehet egy szoborba beleszeretni testi vággyal? Talán már sokan voltak szerelmesek Dávidba. Olyan lényt akarok szeretni, akit, amit senki más se szeret, csak én, egyedül én. Magamat? Magamat utálok most; legszívesebben belenyomnám a fejemet a szökőkút medencéjének a vizébe, és ott tartanám a víz alatt, míg csak már nem sóvárgok, nem kívánok semmit, nem érzek örömet, sem csodálkozást, sem hascsikarást. A szőlő visszacsalt a kertbe. Megvolt. Csak egy csapat hangya mászott rajta szorgosan, de egyenként leszedtem róla őket, és a szőlőt megettem. Mikor az utolsó szemet is lenyeltem, olyan éhség fogott el, bár egy karéjnyi kenyér után, hogy majd elsírtam magamat. Az amfiteátrum mellett egy kis csurgóból vizet fogtam a markomba, és öblögtem a számat. Eszembe jutott, hogy ez a művelet fogpasztával még sokkal jobb; ha éhség ellen krémmel fogat mos az ember, hosszú percekre felüdül. De kinek volt fogpasztája? A Christináénak a nagy részét már ellopkodtam Casaniéknál a közös fürdőszobában. Itt így is lecsillapultam, hogy csak öblögtem a számat, puszta vízzel. A kert banánfáin nem volt gyümölcs, hogy csórhattam volna, csak levél. Virág rengeteg volt. De virágban még csak akácot ettem eladdig. Azt a nagy, húsos szirmú, vörös gladiolusfélélt mögöttem a pad mögött már a színe miatt sem mertem megkóstolni. Közben hirtelen erősen bealkonyodott. Arra gondoltam, hogy nagy utazásomból dicstelen volna máris hazatérnem Casaniékhoz, viszont ha nem sietek innét, rázárhatják a kaput. Futva mentem a főkapuig, de az be volt zárva máris. Csukva volt az oldalkapu is. Seholy egy ember. Se őr, se kertész, se bent rekedt nézelődő. A kertet magas kőfal kerítette. Nekifutásból talántán, ha jól ugranék, el-

éerném a peremét, de mi van odaát, a kerítés másik oldalán? A kovácsolt vaskapun könnyen átmászhattam volna. De akkor meg haza kellett volna mennem. Nehéz ma kibogoznom már azt az érzést, amivel akkor oly gyorsan és készségesen adtam meg magam az önkénytelen fogságba esésnek, visszaköltöztem a félkörív alakú márványpadra. Besötétedett. Már elültek, már nem is pittyegtek a kert madarai. A sündisznó éjjeli vacokra hurcolta már gyerekeit a bokor alatt. A márványpad langyos maradt. Takaró nélkül vonaton is úgy bölcs aludni, hogy az ember a hátát vesse a kocsi falának, s az arcát a karjával takarja be. A márványpad hajlata jól illeszkedően ölelte körben belefészkelődő testemet. Jobbomon, a műtavacskában ficáncolni kezdtek a díszhalak. Balfelől, egy pinea alól felvartyogtak, és a sötétbe ugrottak a békák. Egy, kettő, egy harmadik is. Csak valami egészen kis takaróm lenne. Levetve és takarónak szolgálva a ruhám még kevésbé fedne, mintha benne vagyok. A karom lúdbőrözik. Nem tudok elaludni. Pedig álmodni szeretnék magamnak egy könnyű, meleg takarót. Itt széna sincs, mint otthon Erdélyben, a réten. Kivackolódtam a pad görbületéből, áttornásztam magamat a folytatólágos egyenes padra, s azon hanyatt elfeküdtem. Az égen egymás után villantak fel a csillagok. A sötétséghez lassan alkalmazkodó szemem nagyobbnak látja a csillagokat, mint más épszeműek. Úgy érzem magam a rám hajló égboltdarab alatt, mintha háló borulna rám; végtelen égi háló; bogait csillagok kötozik, széleit – látóhatáromat – háztető, oromfal, gyárkémény, hegygerinc, egy-egy faszor szegi be.

A csillagok szaporodtak, egyre szaporodtak, nőttek, lennebb ereszkedtek, vékony, színtelen pókhálófonalat nyújtott ki egyik is, másik is. Akkor, ott a kőkerítés és a pineasor szegte be a látóhatár alját. Augusztus volt, huszadika körül, ezerkilencszázhuszonkilenc. Egy meteorit tűzijátékot játszva gurult végig a csillaghálós égen.

Még nem aludtam, de már *egy másik* augusztusban éltem, mintha nem a firenzei Boboli-kertben feküdnék, hanem az erdélyi, a gidófalvi szérűskertben, ahol először borult rám így a csillagháló:

hatéves koromban. Előtte volt-e ez vagy utána már a Rika-erdei menekülésnek? Nem tudom. Csillaghullós augusztusi éjszaka sze kéren – vagy hát parasztkocsin, ahogyan azt „alfölditekenő-beli” „külső” magyarok mondanák volt aki gyalog, aki egykerekű talicskába rakott gyerekeit maga tolva, ezrek új népvándorlása vonult hegynek fel, erdőn át, elhagyott otthona, bitanggá vert jószága után sajgó szívvel, motyóval, batyuval, neki a hontalanságnak. A menekülők áradata feltartóztatott egy, a hadteste után csörtető, zörgő, zúgó, zakatoló „trénosztagot”. Üvöltő hangok terelték őket félre, félre. Mi be is jutottunk egy tágas szérúskertbe, ahol nagy asztagokban állt még az illatos, csépeletlen rozsz. A szekerekből kifogott lovak hersegtetve tépdesték a kazlak oldalát; az úttesten maradtak egy csoportján éghasogató káromkodással, asszonyi sikoltásokat, gyereki sirást csattantva tiport át a trén. Hogy nekünk miért kellett világgá futnunk? S miért, hogy játékunkká vált későbben, kiskamasz korunkban, hogy „jönnek a trének”, s olyankor a játékszabály szerint fel kellett borítanunk asztalt-széket, virágállványt, tiprottunk, rohantunk, csörtettünk át egymáson is... Ott, a szérúskertben, nagyon messze tőlem: vagy ötvenméternyire az országúttól a „gyilkos” trénnek csak a dübörgését, az iszonyú zaját kellett hallanom. Mi védve voltunk. Messziről, nagy időközökben egy-egy ágyú lött. A föld, a rozsszalma a rádobott lópokróc alatt, amin feküdtem, kellemesen, ringatva remegett. Ha a fülem szorítottam rá, morgott is, hosszan, zsémbelődve. Annyi ember, gyerekfej zsúfolódott egymás mellé a csillagfényes sötétben a szérúskert csillagsátora alatt, mintha egyetlen tágranőtt cigányputri lett volna köröttem a világ. Anyám kis rakásnyi rőzsetűzön, a szekér oldalára terített másik lópokróc fedezékében, hogy a tűz világa messze ne hordjon, a füles tejeskannát maga ütötte, alkalmi ágasfára tűzve, gonddal-kínnal főzte a teát. Kisnéném réműlettől kidagadt békaszemmel nézte a semmit, s fel-fel-köhögött. Laci, a tizenhárom éves kiskakas, a ló nyakát tapogatta, s jártatta sötétben is villogó szemét valamelyik Deme-lány derekán. Ő volt a család egyetlen férfitagja akkor éppen.

Apám nem menekült velünk. Azt tartotta, hogy neki a földjén maradó nép között a helye. Apám nagyon hiányzott. S mégis, talán soha sehol olyan biztosan és otthon nem éreztem még magamat, mint hátamon fekve, akkor, azon a földdarabon. Gázolhattak a térnek ott messze túl, ötvenméternyire, az országúton. És tőlem futhat, aki akar. De tudtam, hogy nekünk itt kellene maradnunk. Így. Mozdulatlanul. Hogy ne virradjon meg; az ég hajoljon még közelebb, anyám táplálja a tüzet, forrjon a tejeskannában a patakból merített teavíz, röhhenjen egyet-egyét Rigó a Laci tapogató keze alatt, Deme Ágnes csöndes zokogása folyjon, folydogáljon együtt a háta megett bluggyogó, a nagy köveken lecsorduló patakkal, s rázkódhatott a föld is, akárha ágyúzás miatt is, hiszen ringat és altat, de nem kell behunynom a szememet, anélkül is alszom, ébren alszom, boldogan és védetten, a csillagháló mind közelebb és közelebb jön hozzám, s nagy hálólukjain át szinte az ölembe hullajt egy-egy nagy ívben lefutó hulló csillagot. Akkor, 1916. augusztus 28-a volt. És 1929 augusztusában, a firenzei kert márványpadján az otthoni „ugyanaz” érzése ölelt át. Úgy aludtam el a Boboli kertben, mint mikor anyám, testvéreim közelében először borult rám a gidófalvi szérűskertben minden földi lényt egy hálóba fogó csillagtakaró.

FIRENZÉBŐL

múlhatatlan élményekkel gazdagon, de mint a nagyvilágiasság csudálatos tudományának buzgó tanonca, csúfos kudarcra távozék. Mert szép, szép, hogy valaki – ez esetben én – korát megelőzően mintegy hippimódra mezítláb jár, de ha igen, akkor mintegy majdan megszületendő hippinek extra mosakodásokat sem kellett volna végeznem signora Casani fürdőszobájának szépségesre kopott, de csupamárvány kádjában. De én mosakodtam, zuhanyoztam (extrán), a fürdési időn túl is mosdottam, különöst porlepte lábamat is, az-

tán mikor eljött a távozás ideje, gondosan összeszámoltam a Pestig elég gyorsvonati útra való líráimat, s már nem franciául, mint megérkezésemkor tettem, hanem ilyen-olyan, de jól megérthető olaszul illendő búcsút vettem *volna* háziasszonyomtól. Ő úgy találta, hogy szépséges fürdőkádjának a szokottnál gyakoribb használata miatt még huszonöt lírával tartozom neki, s amíg azt át nem nyújtom, nincs távozás. És máris kiragadta volna kezemből ruháimmal, s jó sok ingyen kapott prospektussal, egyetemi jegyzeteimmel teletömött vulkánfieber koffereimet. Ám én ezúttal franciául, s oly nagyvilági gesztussal, ahogy azt csak egy másodéves színinövendék elképzeli: – Tenez Madame! – mondtam, átnyújtottam a huszonöt lírát, még Lisavetától sem köszöntem el, csak elindultam mindkét kezemben egy-egy kofferrel előre. De merre? Hazautazásra elégtelen pénz híján? Csak úgy mentem a Via Andrea del Castagnón. Jancsinak feladtam volt már a táviratot, hogy mikor érkezem, a távirat árának híjával éppen csak a vonatjegyre elég pénzem maradt volna, ha abból a signora a huszonöt-öt le nem csípi. Gyalogosan, meg-megállva csak el tudok bandukolni az állomásig, de hol, hogyan szerezzek a jegy árához huszonöt-öt? Zálogház. Zálogház. Ketyegte a fejem. Az ideutazás egy része is otthon zaciba csapott holmik árából tellett ki. Azt vajon hogy mondják olaszul, hol és merre van? A kofferek nehezek lettek az augusztus végi szép nagy melegben. Gyönyörű szép utca a via del Castagno, kár hogy árnyékos adó fa csak nevében van, itt a forró aszfalt mellett egy sem nőtt, hogy hűsölnék egyet alatta. Letettem a két koffert a járda szélére, ha pihenni rájuk telepedek, még összerogynak, amilyen hitványak. A földön biztosabb. Meglepően jó érzés volt a meleg aszfaltra ülnöm. Az a biztató bizonyosság volt benne, hogy ennél lennebb ülni nem is lehet. Elég messze jártam már a Casani-háztól, a signora, ha kinézett volna az ablakán, akkor sem láthatta volna, hogy miféle vendéget eresztett volt ki azon a húzócsengős, kovácsoltvasas szépséges kapuján. Casani urat napok óta nem láttam, nem nagyon sajtózt bennem a bánat, hogy el sem köszönhettem tőle. Óurasága

csak olykor vett részt neje asztali főnöklete alatt a panziós diáklányos közös étkezésén, s egy-egy kétes értékű „bókot” vetett oda valamelyikünknek, azt hiszem, azt roppant szellemesnek találta, hogy tőlem egynéhányszor így kérdezze meg azt, hogy hogyan vagyok: – E come va la vittaccia signorina? – mintha a pejoráló-diminuáló *cio-cia* képzővel a *vita*, az élet szó, így, ahogyan ő szellemeskedte, „ronda életecskét” jelentene? A lányoktól már előző este búcsút vettem, s ők ma reggel már elviharzottak valamerre. Ki tudná, mikor kerülnek haza a panzióba; ők még ittmaradnak Firenzében, csak nekem kell hazautaznom. És különben is, hogyan kérhetnék kölcsön bármelyiktől is? Milyen nagy lábon éltek ők itt, különösen a norvég Christina meg a svéd Martha, Martha mint egy kis fiók Greta Garbo, karcsú, szép és milyen merész lány! Egyik napon fogta magát, fürdőruhába bújt, és megfürdött a város kellős közepén, az Arno piszkos habjaiban; alig gyűlt meg a rendőrséggel a baja, és Casani úrnő arra sem tett soha semmi megjegyzést, hogy a szépséges Martha olykor reggelig mulat valamelyik lokálban az egyetemen itt-ott felszedett új ismerőseivel; Martha ajándékot is szokott hozni a signorának, ő nem olyan kódis, hogy 25 líra hiánya miatt ne tudna hazautazni gyorsvonat harmadikon Stockholmba. Töredék olasz, francia, német keverékbeszéddel, s néha kézzel-lábbal is beszélgettem vagy kétszer Marthával, kérdeztem tőle, hogy hogy nem fél vadidegen fiúkkal elmenni mulatni, vagy éppen jóban lenni.

– Miért félnek? – nevetett rám az enciánkék szeme a lángveres hajasátora alól.

– Hát hogy, szóval, kaphat betegséget, vagy másállapot...

– Megnézem azért, hogy kivel – mondta ő. – Egy kulturált férfi nem okoz egy lánynak gyereket, csak akkor, ha abba a lány is előre beleegyezik.

Álmélkodtam. – Csakugyan?

– Maguknál másképpen van? – kérdezte. Ingattam a fejemet.

– Attól tartok, másformán.

– Én úgy élek, mint egy fiú – mondta ő –, persze csak amíg

férjhez nem megyek. A házasság, az más. Majd férjhez megyek, minél később. Ha bejártam már a világot, és ismerem a férfiakat is, akkor pontos házassági szerződést kötök férjemmel, megtervezem a gyerekeimet, és természetesen mint feleség soha a férjemet meg nem csalom.

– Csak maga, Martha? – kérdeztem –, vagy mások is így tesznek ott, maguknál?

– Persze – mondta Martha. – Nagyjából ilyenek a svéd lányok, mint én is. Nem vagyunk mi franciák, hogy zárdából vezessen vőlegényünk fejünkön mirtuszkoszorúval és kétségtelen virginitásunkkal az oltár elé. Mert azok nagyjában olyanok. Aztán hat hét múlva már szerelmi háromszögben élnek, érti? Nem? Talán maguknál is ilyenek a középszintbeli szerelmi szokások?

– Nálunk ez még összevissza van – próbáltam mondani Marthának, aki nagyot nevetett rajtam.

Mikor is volt ez? Jó pár napja már. Hát nem beszélgetek már többet vele sem. Miféle „értékem” van nekem ebben a két nyomorult nehéz kofferben, amiért adnának 25 lírát? Ha tudnám, hogy merre van például egy zsidvásár. Az is jó lehetne. Nagyon elmelekedtem biztonságos földemen, feltápaszkodtam, megint mentem néhány métert. De ismét csak leültem az Andrea del Castagno végén, ezúttal óvatosan a bőröndök szélére. Itt a sarkon túl kell az egyetem felé befordulni. Valami majd csak lesz velem, a földön jobb volt ülni, mint ennek a koffernek a szűrős zárján, éppen arra ültem.

– Hát maga itt mit csinál? – kiáltottak rám. Martha volt. Ingrid Martha Pettersen. Több gesztikulálással, mint keverék nyelvi halandzsával öt perc alatt játszhattuk le azt a nagy jelenetet, amire bizony isten kitűnőt adhatna Gál Gyula tanár úr, ha látná. Némafilmjátszás gyakorlatának is beillett volna, ahogyan mutogattam, hogy pénzem az nincsen, menni kell.

Martha nem sokat kérdezősködött, füttyentett egy éppen arra kocogó piros napernyős fiakernek, már fel is hajította a kocsira mindkét táskámat: Ungheria, Budapest, rapido 3. osztály, ezt nem

volt nehéz megértenie, de biztonságból kivette kezemből a retikülömet, a pénzem megszámlálta, a hiányt az állomáson kipótolta, s nemcsak felpakolt a vonatra, még az is megjárta a fejét, hogy a harminchat órás úton ennem kellene valamit: egy tábla csokoládéval és öt darab Macedónia cigarettával búcsúztatott. Csak az utolsó percben, s nagy nevetve írta fel egy ceruzával a csokoládétábla papírára a stockholmi címét, ahová majd megküldöm neki Pestről a tartozásomat. (Évtizedek múlva tudtam meg, hogy Martha nem létező stockholmi utca nevét írta a csokoládé papírborítójára; kétszer próbáltam neki a pénzt elküldeni, először nyomban pár napra rá, hogy hazaértem, egyetlen „értékemet”, egy kis ezüstfonatú retikülömet adtam el, pénzt akkoriban könnyűszerrel lehetett külföldre küldeni, s az elég rövid idő alatt pontosan vissza is jött, „ismeretlen” megjelöléssel.)

Azt hiszem, a bennem – titokban – készülődő írótl érlelte inkább az olaszországi nagy kirándulás, mint a leendő színészt, de az is igaz, hogy Firenze után magabiztosabban folytattam a színiakadémiai tanulmányokat, mint az előző évben. Mintha apadt volna „kisebrendűségi érzésem”, a valóban pesti, járatos kollégákkal szemben; az első akadémiai év botorkálásai után mindenestre „megtehetségesedtem”; a második évi vizsgákon több kis sikert arathattam.

Jellemző – gondolom most –, Firenzére emlékezve –, meg sem járta az eszemet, hogy színházat, nyári szabadtéri előadás próbáját nézni Firenzében? (Ha ugyan volt ott akkor ilyesmi.) A színészkedés eszembe sem jutott egész ottani tartózkodásom alatt, s mégis, mint leendő színész is, emberábrázolásra jó nyereséggel is tértem volna haza. Avagy csak egy „csepp nagyvilági” jártasságra volt szükségem, hogy tovább merjek, s tudogassak botorkálni a pályán.

Kitüntetésül: egy mandarin

Horváth Jenőt, a kiváló karakterszínészt és inspiratív voltában zseniális főrendező, akit mindenki csak Tutyu bácsinak hívott – noha még fiatal volt (fiatalon is halt meg) izgatottabban szerettük, mint Gál tanár urat. Horváth két esztendő alatt tíz utasítást sem adott. Ő csak begurult az órára, kövéren, szélesen, fénylő fejbübjára tolt nagy karimájú kalapjában, ráfolyt a székre, nyomban bugyogtatni kezdte az elébe tett vizesüveget, itta-itta a vizet nagy kortyokkal, belekönyökölt az asztalba, nagy fekete szeme izzott: nézte, mit művelünk, szemközt vele, a bedíszítetlen tanulószínpadon.

Ahogy nézett, mozdult egyet, ahogy ritkán azt mondta: „jó”, vagy azt: „még egyszer”; vagy ezt: „rossz”; ahogy elfordította a fejét, úgy abból éreztük meg, hogy mit is akar. Horváth tanár úr egy személyben tudta az egész inspiratív közönséget helyettesíteni. Nála mindenki azt érezte, hogy szabadon fejlődik, és azt csinálja, amit akar, de hogy melyik növendék milyen tanulószerephez juthat, annak Horváthnál döntő súlya volt. Akit foglalkoztatott, akire azt mondta: „jó”, az szárnyakat kapott. Az én időmben Apáthyék, Majorék osztályának volt főnöke. Tanítványai falkában jártak utána, lesték minden szavát. A csipkelődő, anekdotázó, nagy humorú ember ismert személyekre szabott, remek vicceket mondott, sokat maga talált ki. Hányszor néztük, amint a kispadon a lóversenytippeket olvasta! A Nemzetiben többnyire üvöltve, lelkendezve rendezett. Az eszköztelenül jó karakterszínészekhez tartozott. Ha éppen nem volt lóversenyen, mindig meg lehetett találni a színházban vagy környékén. A művészi munkáért való feltétel nélküli odaadást tőle vette át az a tanítványa, akinek erre volt készsége amúgy is. Vizsgáztam nála Apáthyékkal. Eladdig két szót sem szólt munkámról.

Előadás után egy mandarint nyomott a kezembe, szóval is ki-

fejezett elismerése mellé. Az elismerése négy szóból állott, de azt még ma is tudom. A mandarint, jellemzően Horváth tekintélyére és Horváth-rajongásomra, áhítatomban sohasem ettem meg. Hazavittem. Kőkeményre száradva ma is őrzöm. De a forró szereteten túl, amit iránta érezhettem, nem tudnám megmondani, mit is tanulhattam hát Horváth tanár úrtól.

Akitől csak ajakmozgatást tanultam

Annál jobban emlékszem arra a kevés, precíz, csak részletanyagra, amit minden színpadi idők legidegesebb tragikája, s még idegesnél is zaklatottabb színész tanára, Hettyey Aranka vert a fejembe. Oktató szavai egymásnak tolulva ömlöttek belőle. Amit a szerepfelfogásról kezdett mondani, azt beszéde közepén idegesen félbeszakította, majd magát a gyakorló növendéket is félretolta, és maga mutatta meg félig-meddig, hogy mit is kellene a színpadon tennie, aztán hirtelen elunta a mutogatást, és ráncsattant elektra hangja: „Folytassa.” Még el sem kezdtük folytatni, máris megállított, hogy nem jó. Mikor már remegtünk a követhetetlen utasítások pergőtüze alatt, akkor hirtelen királynői fenséges nyugalom öntötte el, és döbbenetes türelemmel, hússzor megismételtetett egyetlen mondatot. Néha három szót. Olykor csak egyet. Velem például Gárdonyi *Annuska* című színművében azt a szót, hogy: „Annuska”, harmincszor. Hogy egy életre tanuljam meg, s hangot pedig csakis úgy lehet a karzatig is tisztán hallatszónak mondani, ha a színész alaposan mozgatja a felsőajkát. Hát ezt meg is tanultam tőle. Azokra, amikért hevesen, önmagát is heccelve dorgált, sajnos nem emlékszem. Mert ilyenféle oktatása annyira szubjektív volt, ilyen oktatás közben úgy élt, játszott, lihegett, míg beszélt, hogy nem azt hallottam, mit, hanem azt,

hogy hogyan mondja. Hettyey Aranka különben szenvedélyesen jó ember volt.

Tanítványaival rapszodikusan és szeszélyesen, de forró szívvel törődött. Nem volt akkor még külön jelmeztanszék, de a jelmezek, a kosztümök, a divat történetét azzal a szenvedéllyel tanította, mint-ha az a színész mesterség legelső tudnivalója volna.

A színházban, játéka közben, s különösen színre lépése előtt retgettően ideges volt. Fenséges alakja, markáns, görögös arcéle, hangjának színe s pheidiaszian szép lábszára, lábfeje (amit mindig igen plasztikusan tudott elhelyezni és egész szoborszépségében mutatni, mikor például megölték a színpadon, mint Gertrudist, s ő összeesett) képessé tették volna rá, hogy nagy tragika legyen, ha nem lett volna olyan kapkodóan, aprólékosan ideges. Színészi rangját elismertük, nem csodáltuk, nem irigyeltük, nem kívántuk pályáját követni. Szerettük is, féltünk is tőle, belülről igazán mégsem tiszteltük. A színésznői eszménykép ebben az időben állandóan és kitaróan: Bajor Gizi volt. Még aki tragikának készült, az is valami más eszményről ábrándozott, mint azok a tragikák, akiket akkoriban a Nemzetiben láthatott.

Te, kisfiam, mit szeretnél játszani?

Tökéletes ellentéte volt Hettyeynek a másik tragikatanárnőnk, Fáy Szeréna. A mi nemzedékünk nem ismerte Jászai Marit. Így elő sem fordulhatott, hogy Fáy előtt Jászait emlegethessük. Mert ha azt elkövettük volna, Fáy Szeréna, a vajszívú, a mélabús harangszavú, mindenki édesanyja, a jóságos, bölcs teozófa egyszerre fúriává változott volna.

Életének egyetlen, lángoló sérelme volt az, hogy Jászaival egy időben élt. S Jászai Elektrája mellett csak Klüytaimnésztra, a dajka, az anya lehetett a tragédiákban, holott, ha nincs, s ahol – például

egy időben Kolozsvárott – nem volt ott Jászai! Jászai, akinél ő jóval fiatalabb volt, és mégis az anyját kellett játszania, Jászai, aki mellett ki sem derülhetett igazán soha, hogy mit tud ő. Csathó nagy színésznőnek tartotta Fáy. Én mindössze egy igazán nagy alakítását láttam *A bundában*. De mérhetetlen magánemberi szomorúsága számomra, s valószínűen a növendéksereg számára, azon is átsütött. Évezredes fájdalmat látszott hordozni a szemében.

Mikor a mi osztályunk került a keze alá, lehiggadt, komoly, csendes, méltóságos dáma volt, aki a fájdalmas múltat már nem emlegette. Középtermetű, puha asszony, Vízvári Mariskán kívül az egyetlen idősebb színésznő, aki nemcsak megengedte, hanem elvárta, hogy néaninek szólítsuk. Tanári módszere sajátosan asszonyi módszer volt. Felmentünk a színpadra, próbáltuk a darabot, aminek a kiválasztásába belebeszéltünk, s amihez szerepeket magunk kunyeráltunk magunknak tőle. Játszottunk, ahogy akartunk, ő soha bele nem szólt. Ehelyett odaintett egy-egy növendéket, aki éppen nem ágált oda-fent, azt maga mellé ültette, átkarolta, s annak fülébe, messzehangzó bűgő hangján, egyvégtében mondta a véleményét arról, aki éppen odafent erőlködött.

– Na nézd, milyen görbén tartja magát; klasszikus király sohasem görbe, hacsak nincsen rá külön instrukció. Csak a munka görnyeszt. Vagy talán rövidlátó? Óra után küldd hozzám, az én szemorvosommal vizsgáltatom meg a szemét. Mondd, szegény fiú? Milyenek a körülményei?

Minderre felelni persze óra alatt a mellette ülő nem mert neki.

– Hadar! Figyeled, hogy hadar? – Ez a szürkeségét akarja a hadarással feledtetni. Most meg szökdécsel. Miért? Semmi értelme. Akiben nincs szív, az dolgozik ennyit kézzel-lábbal, hadarással. Rojtos az inggallérja. Előadás után hazakísérsz. A Gyula bácsi (a férje, Simay Gyula, a kúriai bíró volt) ingeit át lehetne neki alakítani. Te majd odaadod neki.

– Ez tehetség – mondta egy következőre. – De nem szeretem.

A közönség sem fogja szeretni. Alacsony a homloka, és sunyi a tekintete.

– Na látod. Ezt én is így csináltam. Szép. Nézd a kezét! Bensőséges. Nem kell neki megmondani. *Te, kisfiam, mit szeretnél játszani?* – és kissé hátat fordítva a próbaszínpadon zajló „jó produkció”-nak, a mellette ülő növendéket faggatta.

Bőséggel osztotta a szerepeket, vagy hagyta, hogy keressünk magunknak. Nála mindenki kedve szerint vizsgálhatott neki való szerepben. Néha megfélekedett róla, hogy drámai gyakorlat folyik előtte a tanulószínpadon. Ilyenkor a maga mellé ültetett tanítványt kérdezte ki különböző iskolai ügyekről, néha még arról is, hogy az osztályban melyik fiú melyik lánynak udvarol. Magáról sohasem beszélt az iskolában. Múltjáról, színésztapasztalatairól sem. Úgy soha, hogy folyamatos előadásban mindenkihez szóljon. Ilyent csak az hallott tőle, akit otthonában is fogadott. Tőle tanultam azt, hogy színésznek úgy kell munkába állania, hogy magánélete aktuális érzelmei ne befolyásolják. Volt egy szerepem, melyben egyik napon szerinte jól, másik órán rosszul működtem. Szokása szerint nem javította ki munkámat, ehelyett azonban megállított, megkérdezte, hogy ért-e valami bántalom ma. Aztán azt mondta, hogy ha valami sérelem érne, azt ne nyeljem el. Ellenkezően, adjam ki a mérgeget, de lehetőleg odahaza.

– Dúlj-fúlj, tombolj, aztán ide órára lecsillapult kedéllyel, kiürült lélekkel jöjj. Mert egy másik személy lelkiállapotát csak az tudja magára venni, akin saját privát kedélyállapota nem uralkodik el.

Fáy Szeréna olyan elnéző volt, hogy a felvételi vizsgákon például a jelentkezők legtöbbszörre igen szavazatot adott. Sajnálta mindenkit. Hettyey viszont majd mindig mindenkire nemmel szavazott. Horváth és Gál tárgyilagosságára volt szükség, hogy a színi pályára jelentkezők közül az arra valókat valóban ki lehessen választani.

Mikor 1930-ban Ódry Árpád lett az igazgatónk, a mór stílusú

ház falait új szél járta át. Megpezsduült az élet. Ódry lénye izgalomba hozta, villanyáramként járta át a növendékeket. A színiakadémia egy csapásra modern lett, Ódryt lányok-fiúk bálványozták. Őt legyűrhetetlen kényszerből, vakon, szenvedélyesen utánozta boldogboldogtalan!

A „pályán” tovább

Második színiakadémiai tanévemben – első „világjáró” utazásom után – valódi színpadi deszkát tapodhattam végre, nemcsak az Egressy-terem kulisszák nélküli pódiumát. Attól lettem-e egyszerre csak magabiztos, vagy mert Sebestyén és Horváth tanár urak nyilvánosan megdicsértek? Mintha előbújt volna egy éven át lappangó színésztehetségem. Attól-e, hogy Ódry Árpád lett az igazgatónk, s ő első próbaszínpadi bemutatkozásom perceitől kezdve megkedvelt, egész igazgatása alatt pártolt, buzdított, és még ha korholt is, magamra ébresztően ösztökélt? Vagy maguk a „szent deszkák” inspiráltak? A Rákóczi úti Nemzeti színpada, melyen már sűrűn statisztálhattam, s még pár szavas szerepeket is kaptam, a Paulay Ede utcai Kamaraszínháza a Nemzetinek, hová hányszor is rohantam lihegve, kezemben lóbálva a színházi festékes kofferkét – villamospénz híján többnyire – s ezért futva-gyalog, el ne késsem, az egyik nemzetibeli darabnak az első felvonásában fordultam elő, a Kamarában az utolsóban; fontos volt a dupla statisztapénz. Azt Szathmáry bácsi fizette a növendékeknek. A Nemzeti Színház harmadik és negyedik emelete közti fordulón székelt a nyugdíjas színész, kedves öregúr. Hozzám legalábbis felette kedves. Szokás szerint csak henteente egyszer lett volna statisztapénz-osztás. Ám ő egy napon megszólított, nevemet kérdezte, megismételtette, majd feltette a kérdést, hogy nem rokonom-e véletlenül Ignác László, aki református pap volt anno – s mikor kiderült, hogy igen, attól kezdve nekem,

külön néha még előleget is adott a jövő heti statisztálással keresendő „jövedelemre” – az előre kinyomatott műsortervről kiszámítva, hogy miben is fogok majd statisztálni, mert hát:

– Egyszer régen (te még, fiam, a világon sem voltál), egy erdélyi faluban turnéztunk, pesti színészek, aztán semmi, de semmi bevétel, enni is alig jutott valami, s egyszer csak érkezik egy helyre kis székely szolgáló, hoz egy veder, így ahogy mondom, egy veder tejeskávét vagy egy liter tejszínhabbal a tetején, hogy azt uzsonnára a helybéli református pap küldte a színészeknek. No, el is mentünk aztán látogatóba apádhoz, ha ő volt. Ő volt, csakugyan, ne mondd senkinek, most tudok adni öt pengő előleget.

Nagy pénz volt, isten áldja Szathmáry bácsi és apám emlékezetét. Ha csak néma statisztaként működtünk, akkor egy estére egy pengő hatvan fillér járt. Külön átöltözésért még huszonnégy fillér, de milyen ritkán adták *Az ember tragédiáját*, ahol jó beosztásunk esetén nyolcszor is kellett „átöltözéssel” nyolcszor plusz huszonnégy fillért keresnünk! Micsoda pompás esemény volt, hogy az ún. Greban-féle passióban még csuklyás csuhába bújít néma férfi szerzeteseket is alakíthattunk, mivel ezek a szerzetesek abban a passióban éppen egy magas toronyban állottak! A nézőtérről nem lehetett látni: fiú vagy lány van-e csuhában? És az a fontoskodóan kedves statisztavezető – úgy emlékszem, Metszősynek hívták – ilyen néma szerepre is beosztotta az elég magas, messziről akár férfiméretűnek vélhető leányokat. Ha már szöveget mondott a növendék, akkor két egész pengő járt működéséért. Például ha *Az ember tragédiájában* a kéjhölgyet alakíthatta. Tettem azt én is. S még danoltam is, kéj hölgy-hangnak úgy lehet eléggé megfelelt énekhangomon. Nem volt ott Mihó Ernő énektanár úr, hogy tiltakozzék. Színpadi gavallérom az akkor még éppen csak némán statisztáló fess fiatalember volt: Básti Lajos.

Szathmáry bácsi előlegosztó jósága sem gazdagított meg annyira, hogy „jövedelemből” például ruházkozhattam volna. Abból még mindennapi rendszeres vendéglői étkezésre sem telt, bár boldog

ifjúságomban találtatott az Andrássy úton egy Trattner nevét viselő étterem, ahol csak ötven fillér volt egy igen jó, kétfogásos ebéd. De a Trattner gyalog s délidőben „messze” volt a Rákóczi úttól, hová a délelőtti akadémiai órák után vissza kellett mennünk drámagyakorlatra. Trattnernél borralalót is illett fizetni, ha már olyan olcsó volt az ebéd, akkor legalább egy teljes másik 50 fillért a felszolgálónak. Akkor már inkább állva ettünk egy bablevest 30 fillérért valamelyik Rákóczi útiban, mert ott nem volt borralaló. Vagy csak feketekávéztam a Spolarichban a Jancsi hitelkontójára, hiszen amúgyis fogyókúra volt a divat. A női, eszményi ideál: a széles vállú, keskeny csípőjű, kis keblű, fiúsan is nagyon nőies alkat; ki ne szeretett volna Greta Garbóhoz hasonlítani a húszas évek végén?

Azokban az években, s még a harmincas évek elején is, egy egész évtizeden át a diákszínészek anyagi helyzetét, társadalmi gondozottságát nem lehetett (nem tudták?) intézményesen megoldani. Nem voltak színészdiakotthonok, mint ma; tandíjmentesség, ösztöndíj, az állam vagy főváros részéről szórványosan hullott. Az a szokás dívott, hogy a szegény sorsú színinövendékeket egy-egy jobb nevű vendéglő, kávéház tulajdonosa meghívta egy tanévre ingyen reggelire vagy ebédre. Ez a meghívás egy-egy színész vagy színész tanár kezdeményezésére történt. Horváth Jenő főrendező a „Keszezy”-be járt ebédelni. Beszerezte tehát ugyanoda ingyenkosztosnak két tanítványát is. Sugár Károly, annak az évtizednek egyik legnagyobb jellemszínésze, a Posch-féle vendéglőben volt mindennapos, s noha Sugár többet iratott fel, mint amennyit fizetett, rávette a drága Posch-nővéreket, hogy két színinövendéknek is adjanak ingyen ebédet, Móri Lucynak is, Fónay Mártának is.

Ódry, mint színiakadémiai igazgató, ezt a szokást azzal „intézményesítette”, hogy személyesen meglátogatta Gundel Károlyt, a „Gellért” tulajdonosát, levelet és névjegyet küldött özvegy Rainer Mórnénak, a Vígszínház kávéház tulajdonosának, amelyben felkérte őt erre a támogatásra, azután a színiakadémia pecsétjével s az ő aláírásával hivatalosan ellátott levéllel kellett az ingyenkosztosok-

nak a kijelölt helyiségben jelentkezniük. Nem tudom, az ő közvetlen érdeme volt-e, de hajlamos vagyok annak tulajdonítani, hogy ilyen levelek birtokában mi nem úgy ettük például az Ódry szerzte mindennapi ebédet a Gellértben, mint a Posch vagy a Keszey „személyes pártfogoltjai”. Mi mintegy személytelenül jelenhettünk ott meg. Kívülünk ismerős színész, aki tudta volna, hogy „áhá, ezek azok az ingyencosztosok”, nem volt abban a földszinti helyiségben, ahol éppen úgy, mint hogyha fizető vendégek volnánk, mindennap friss damasztabrosszal és ezüsttel terítettek nekünk, és a pincér márkás porcelántányéron szolgálta fel – a személyzetnek járó kosztból – az ingyen diákorciót. Kivétel nélkül mindennap húslevest, főtt húst és valamilyen főzeléket kaptunk; a Rákóczi útról gyalog loholtunk még át a hídon is, hogy a megspórolt kisszakasz árát, ha már ilyen előkelő helyen tanulunk ingyen étkezve, polgári illem szerint élni, odaadhassuk a felszolgálónak. S ha nem volt borraivalónk – gyakran nem volt –, inkább nem ebédeltünk aznap, hiszen a város túlsó felén, a Vígszínház kávéházban Rainer Mórné úrnő személyesen tiltotta meg a felszolgálónak, hogy az Ódry diákjaitól borraivalót fogadjanak el. Majd nála ebédelünk – egy tejeskávét. Ódry a tanítványai anyagi helyzetével azonban ezen felül is törődött. Az Akadémián szavalóverseny-díjat alapított, a Rádióban, ha mint főrendező behívatott, a tehetséges növendékei fellépti díját felfelé, néha a segédszínészi díjak fölé kerekítette.

Ódry Árpád,

mint igazgató szerfelett érdeklődött, hogy mozognak, sportolnak, táncolnak növendékei. Maga kitűnően vívott. S nemcsak színpadon. És egyik első látogatása éppen a Fodor-féle vívóiskola órájára esett. Csoport-törvívást gyakoroltunk. Szerencsétlenségemre alaposan elkéstem az óráról. Ő már ott is ült, s én nem az öltözőbe rohantam,

hanem úgy, ahogy voltam, beugrottam a törömmel a sorba, s a kellő vívóállásba ereszkedtem.

– Ignác kisasszony, ilyen ruhában – csattant fel. – Álljon ki, *kérrem* a sorból, ha még olyan helyesen is fogja azt a tört. A térdtartása elég jó – mondta még, de teljesen felháborodva: – Szövetruhában! – Hetekig rám se hederített. De végzős évünk szavalóverseny-díját, elsőként egy Kriza-vers mondásáért, nekem adatta, s attól kezdve sűrűn behívott a Rádióba. A rádiópróbákon engem is, mást is beszélni, szünetet tartani és igazi lendületbe jönni tanított. Nagyon érdekelte a hangszínek keverése. Ha valaki énekelni nem tudott, annak prózai szerepe mellé nagy gonddal válogatta a hasonló hangszínű énekeseket. Kiderítette, hogy egy középmagas orgánumú prózai színésznő hangja mellé igen gyakran mély alt énekesnő hangja illik mikrofonon keresztül. S ilyenkor hosszan beszélt arról, hogy mi a különbség, és mi az egyezés a prózai beszéd hangszíne, magassága és az énekhangszín fekvés között.

Ódry Árpádról, a művésről és emberről hosszabb s hiszem: nem jelentéktelen tanulmányt írtam és publikáltam ugyancsak a *Prospero szigetén* című könyvemben. S ha már ezekben a sorokban magamról, ifjú-múltamról, magammá formálódásomról emlékezem, hadd idézhessem itt abból a tanulmányból őt csak mint – tanáromat.

1959-ben kezdettem írni *Prosperómat*, és aggályoskodó szokásomhoz képest elmentem emlékeimet ellenőrizni az egykori Színművészeti Akadémiára (akkor már Színművészeti Főiskolára) is. Az akkor ott még működő Setét Gábor altiszttel is elbeszélgettem régi színészekről, régi tanárimról.

– Tetszik emlékezni – kérdezte váratlanul, s egy, már évtizednél is nagyobb ideje, fiatalon elhalt nemzeti színházi művésznőt említett –, X művésznő mit el nem követett, hogy Ódry igazgató urat meghódítsa? Ki tudná, sikerült-e neki? – Hát ezt bizony magam sem tudom. Igazgatói pozíciójával természetesen sohasem élt vissza. Ilyesméről nála szó sem lehetett. A leánynövendékek nem előnyös helyzetet remélve rajongtak érte. Mindenki tudta, hogy eset-

leges, kapcsolat ítéletét, emberi, rendezői, igazgatói magatartását úgysem befolyásolja. Egyszerűen önmagáért imádták. Én is, két-séggkívül.

Kollégája is lehettem mint a Nemzeti Színház ifjú tagja. Ő en-gem többre, jobb színészsorra valónak tartott. És nevelt, nevelt ak-kor is.

Történt – vélem 1934-ben –, hogy szánnivalót buktam egy olyan hősnő-főszerepben, amit lázas ambícióm csillapítására (mert hiszen az első tanulói év ambíciótlansága után nem is kis ambíció tört rám) és főként azért kaptam, mert a nagy színésznők úgysem vállalták volna. A darabot inkább adták, mint ment. De adni is csak négyyszer lehetett. Cikornyás, „hazafias” fércmű volt, Somogyváry Gyula Hűség című darabja. A leányfigura lélektanilag előkészítet-len. Én azonban mint túlbuzgó ifjú, mindent beleadtam, mindent komolyan vettem és olyan rossz voltam, mintha sohasem lettem volna sikeres erdélyi gyerekszínésznő, nem tartott volna Gál Gyula tehetségesnek, nem nyertem volna meg az Ódry-Hevesi-díjakat. Timár József meg Abonyi Géza mindent elkövettek, hogy emberivé szuggeráljanak, de nem sikerült. A bukást rettentő tudomásul ven-ni. Különösen ha az a főpróbán derül ki, s „meg kell ismételni” a premieren, s a következő előadásokon. Hazafelé az autóbuszon mel-lém ült le Ódry, akiről nem is gondoltam volna, hogy ezt a szánal-mas darabot végignézi. Egy útvonalon jártunk, ő két megállóval odább szokott leszállni. Talán megérezte, hogy égek a szégyentől és tehetetlenségtől, és megsajnálta, mert kedvesen hozzám hajolt, s a szerepre – melyben, ha csak túrhető vagyok, elszántnak, kemény-nek, harciasnak kellett volna lennem – ezt mondta: – Kedvesen iparkodott. – Úgy néztem rá, mint aki erre a „dicséretre” kész az autóbusból kiugrani. Jó ideig hagyta, hogy csak szenvedjek a le-sújtó „kedves iparkodás” miatt, de aztán karomra tette a kezét, mielőtt leszálltam volna, s így szólt: – Vannak matériák, egyszóval – s kissé elvörösödött, mert nem szalonképes szavakat nehezen mon-dott egyszóval, exkrementumból nem lehet szobrot gyúrni. –

Mennyire igaza volt! De mikor jut el odáig egy színész, hogy meg tudja ítélni, mérni azt az anyagot, amiből szerepet kell formálni, és aszerint állnia hozzá?

Ez is nemzeti színházbeli koromban esett meg. Nem történet. Csak kis, szöveges jelenet. Ültünk Ódryval a színház előtti kispadon, ama zöldön. Éppen abban az életszakaszomban, mikor sehogy sem leltem a helyem. Sértődött voltam, hogy „nem foglalkoztattak” akkor éppen eléggé? Stréberkedhetnékem volt, ez bizonyos. De nem tudtam jól stréberkedni. Így hát csak háborogtam. Hogy pontosan miért, arra nem emlékszem, de arra igen, hogy fennen önértetekedtem. Valami „majd megmutatom én” hangulat volt rajtam, s azt mind kiborítottam Ódry elé. Hogy én milyen szavakkal, arról semmi fogalmam sincs. Annál inkább vannak, s maradjanak is meg örökké azok, amiket Ódry akkor nekem válaszolt.

- Az ember – mondta – nem jósol önmagának. Azt majd az idő fogja megmutatni. *Méltatlan önmagunk igazáért és elismertetéséért szóval vívnunk.* Az ember méltósággal viselje el az aránytalanságok miatt érzett kínjait. Ne haragudjék, kérem. Gyöngyöt csak valódi sérelem termel ki, a kiélt harag soha. A harag elfüstöl. És magát kormozza be.

Mikor jut el az ember oda, hogy ilyen intelmet teljesen magáévá éljen? Indulatosságom, s különösen kezdő színészkoromban, bizony sokszor bekormozott.

Mikor a színészi diploma a kezünkbe került végre, a megélhetésünket jelentő érvényesülésünk után rohantunk lázasan. Nemhogy nemes magatartásra való intelmeket követtünk volna, a legelemibb jó modorról is megfeledkeztünk. Gál Gyula vezető tanárunktól például évszáró után el sem búcsúztunk. Gyula bácsi nem barátkozott színigazgatókkal, nem ismert magánszínházi rendezőket, akiknek ajánlhatott volna. Mi pedig rohantunk életünk: a szerződés után. Ladányi Ferivel, a magunk ad hoc társulatocskájával vágtunk neki vidéki próbajátszó, magunkat bemutató körútra. Például Szegedre.

Egy s más a harmincas évek színházi viszonyairól – ahogyan én tapasztaltam

Az Akadémiát 1931-ben végeztem el. Kezdeti bukdácsolások után „élre törve” az osztály elsői közt, az Ódry-, a Hevesi- s még a székesfővárosi ösztöndíjakkal is kitüntetetten. Kézenfekvőnek látszott, hogy nyomban a Nemzetibe kerüljek ösztöndíjasnak. Egy ösztöndíjas havi fizetése 50 pengő volt. (Egy operaházié havi hatvan.) A baj csak az volt, hogy működő és alig foglalkoztatott tagokkal úgy meg volt rakva a Nemzeti „szénás szekere”, hogy arra még egy villányi széna: egy kis ösztöndíjas már alig-alig fért rá. „Új tag felvételére nem telt a kötségtetésből.” Hevesi Sándor azt mondta, hogy:

– Önnek becsületszavamra a Nemzetiben van a helye.

De. Sajnos. Az igazgató keze-lába meg volt kötve. Nem szerződ-tethet. Mondta-e ezt, ugyanezt másik, a Nemzetibe áhítózó osztály-társamnak is? Nem tudom, de felteszem. Az akkor végzetek közül Olty Magda, Ladányi Ferenc, Márkus Margit is joggal reményke-dett, hogy szép eredményei jutalmául a Nemzetiben havi ötvenért ösztöndíjas lehet. Egyikünk sem jutott az évben oda. Szerződés nél-kül maradtunk. A Nemzeti akkori új tagja nem közülünk került ki; egy legfőbb méltóságú helyről protezsált színésznő nyerte el az egyetlen helyet. Tanáraink nem foglalkoztak elhelyezésünkkel. Volt nemzeti színházbeli öreg tag, aki azt mondta:

– Csakis vidékre! Szerződj vidékre! A vidék az igazi. Ha ott sikered lesz, rajongóid kiisszák a benzint az autóból, s maguk vontatnak fel Pestre. – Na hiszen. Bihari József – mai Kossuth-díjas kiváló művésziünk – 1931-ben már – betegeskedése miatt – vidékről is kikopott színész volt: ott sem tudott elhelyezkedni. 1932-ben Pesterzsébeten alkalmi napszámosként tengődött, vasúti töltést tisztított, sarabolt.

Frissiben végzett diplomások: próbáltunk mi sokat, hogy elhelyezkedhessünk akár vidéken is. Akinek volt kétszáz pengője, az még a nagykörúti színházügynökséghez is elment, leadta a pénzt, és sorára várt, hogy az ügynök urak bemutassák valamelyik vidékről hozzájuk fellátogató színigazgatónak. Cselédelhelyező irodában – amit valamikor „cupringerek” vezettek – sohasem jártam; az sem különbözhetett sokat a színészvásártól. A vidékre eladandó színésznők között akadt olyan is, akinek nagyobb pénzü barátja-pártfogója volt. Az olyanért a pártfogó szép összeget adott a kétszáz pengőn felül az ügynökségnek. Az ügynökség meg kamatmentesen kölcsönadta az így kapott összeget valamelyik vidéki színházdirinek. Az aztán szerződtette a kölcsönt is szerző színésznőt.

Ügynök nem utaztatott vidéki próbafellépésre; megpróbáltunk segíteni magunkon. Ladányi Ferivel kétszemélyes színdarabot (Zilahy: *Szénapadlását*) tanultuk be, és előadtuk, ahol csak lehetett. Felléptünk Cegléden (ahol színigazgató nem találtatott), felléptünk Pesterzsébeten (hogy valami pénzre tegyünk szert; oda több volt osztálytársunk is velünk ment); Erzsébeten meg is kerestük a vigalmi adó megfizetésére elegendő pengőket, még az oda-vissza szóló villamosjegyek árát is. Még maradt is a tiszta jövedelemből fejéenként tizennyolc fillérünk. Éppen annyi volt egy fél liter ribizlinek az ára azon a nyáron, azt ebédeltem az erzsébeti fellépti díjból, meleg volt és savanyú. Működtünk mi Ferivel a rákoshegyi Mitrovác-féle kertvendéglőben is (s ott legalább Márkus Dezső is megnézett bennünket, de ő csak *volt* egykor a Népszínház igazgatója, akkor már éppen nyugalomba vonult). Nem átallottam anyám tudtán kívül még a Retek utcai Erdélyi borozóban sem Kriza János gyűjtötte „pajzán” népversek mondásával némi pengőket összeszedni. Végére szereztünk annyit, hogy leutazhattunk Szegedre ott magunkat ajánlóan próbát játszani. Elég sok hercehurca után ebből a szegedi kirándulásból lett az ottani színházhoz egy évre szóló szerződés. (Ladányit jó időre más vidéki színház nyelte el.) Papíron havi százötven pengő volt egy kezdő színésznő fizetése Sze-

geden, 1931 őszén, Görög Sándor úr igazgatásakor. A szerződött tag tartozott ezért az összegért mindenféle szerepet eljátszani, énekelni, táncolni, sőt kóristaként is közreműködni. A színházi ruhákat magának kellett előállítania. Lakni is kellett, enni is. Kellett volna fűteni is. A havi százötvenből gázsínapokra minden hó 16-án kaptam is valamennyi előleget, előfordult, hogy még 80 pengőt is. Hogy ez alatt a félév alatt, míg Szegeden boldogtalankodtam, minden hónapban mind a százötvenet ki is fizették volna, olyanra nem emlékszem.

Az enyhe tébés folyamatot még 1931-ben is tüdőcsúcshurutnak nevezték. Anyám kétségbeesésére kis hőemelkedésekkel szerződtem s mentem le Szegedre, és hadd dicsekedjem már! A nyáron poros, télen csikordítóan hideg akkori Szegeden a hőemelkedések elmaradtak, a folyamat minden gyógyszerelés nélkül megállt, és fél év alatt nemcsak sokat játszottam, hanem rengeteget helyettesítettem is, mert a társulat makkegészséges hölgytagjai egyik influenzából a másikba estek. Valami huszonhat szerepet játszottam ott, vegyesen egy Shakespeare-t (*A velencei kalmár* Biancáját), egy szubrettet egy *Jim és Jill* vagy miben; másodszeroposztásban *A torockói menyasszony* lányfiguráját; egy próbára a *Peer Gynt*-ben... Két próbára a *Tanner John házasságában*... sohasem álmodtam arról, mint annyian, hogy érettségizniök kell, és nem tudják a tételeket; az én szorongásos álmom az lett s maradt sokáig, hogy beöltözve, kifestve állok a színpadon; Pestről lelátogatott férfi főszereplő partnere vagyok, az ügyelő majd csak belök a megfelelő járáson, nem az a baj, hanem hogy a szövegből egy vakkanásnyit sem tudok, huszonnégy óra alatt képtelen voltam megtanulni, nem tudok sűgő után beszélni, nem vagyok hát színésznek való. De *ilyen* színésznek aztán semmiképp, nem téphetem le magamról a jelmezemet, a Schiller *Haramiákjának* Amáliáját kell játszanom, ezt a szöveget tudom, ezt próbáltuk is, de a rajtam levő ruha az Egyed Lenke komikáé, már szól a csengő, mennem kell, és miért ne lehetne egy komika bő fekete csipkeruhájában játszanom az ifjú romantikus

hősnőt? Vagy mégsem az *most* a szerepem, nem, nem, hiszen *A Noszty fiú esete Tóth Marival* Vilmájának szerepében is ez a ruha szokott rajtam lenni, ezt nem lehet kibírni, most melyik szöveget?, második csöngetés, kiszáradt a torkom, hangom sincs. – Hányszor ébredtem ilyen gyötrő álomból!

Végtére volt jó is az 1931–32-es Szegeden. Ott élt akkoriban gyerekkori barátom, Török Sándor, mint a *Szegedi Napló* munkatársa; albérletben kapott feleségestől, ha nagyon éhes voltam, olykor náluk vacsoráztam. Egy-egy csésze kakaó volt mindenesti vacsorájuk. A maga csészejéből Hédi is, Sándor is töltött egy-egy részt nekem egy harmadik csészébe, adott a házinéni harmadik csészét is, s már terveztük majdani közös munkáinkat Sándorral. (Török Sándornak két, a Nemzeti Színházban bemutatott darabja főszerepét is játszottam, mikor végre oda szerződtem, s Pesten élt Sándor is. Az *Idegen város* Évájában a kritikák szerint jó, a *Komédiás Veronjában* – ezt sem hittem volna rút kiskacsa koromban – „szép” lehettem.)

Sok jó ismeretséget kötöttem Szegeden: Balla Jenő akkori kiváló újságíró, Magyar László író-újságíró, Osváth Tibor Ottó színházi titkár, Koncsek László, a *Szegedi Napló* munkatársa lettek jó barátaim. Szegeden ismertem meg Móra Ferencet, nem is szokványos körülmények közt. Hogy egyetlen saját tulajdonomban levő székely ruhámból hogyan alakítsak a *Peer Gynt*ben. használható norvéges népies ruhát, azt szerettem volna egy, a szegedi múzeum könyvtárból kikért néprajzkönyvből kiókumlálni. Móra éppen a könyvtárban volt, megkérdezte, mit akarok, s mikor mondtam, maga mászott fel a létrán, s keresett könyvet számomra, miután azt mondta:

– Évek óta vagyok itt, de még nem fordult elő, hogy egy színésznő ide s éppen ilyen céllal betegye a lábát. – De talán nem illő ismételnem magamat? Szegedi boldogtalankodásom idejéről sok mindent megírtam a *Homoki vörös* című kisregényben. (Megjelent a *Tegnapelőtt* című kötetben.)

Szó van abban arról is, amit a vidéki színházi viszonyok ismer-

tetésénél *talán* mégsem árt ismételnem: hogy az 1931-es Szegeden a színészetet pártoló urak „hitbizományukként” tartottak igényt egy-egy színésznőre mint állandó barátnőjükre. A kötélgyáros a mindenkori hősnőre, a bornagykereskedő a szegedi társulat mindenkori drámai szendéjére, a tábornok úr a mindenkori szubrettre – és így tovább. Mégis volt jó, igazán jó is Szegeden. Anyám majdnem egész tanítónői fizetését leküldötte, hogy teljék belőle ruhára (dehogy telt), s ne tartozzam fűnek-fának, textilkereskedőnek, lakbérrel a házinéninek. Öt kiló, albérleti szobámba s. k. hazaszállított tűzifával máig tartozom egy nem tudom már hol volt pincehelyiség tűzifásának. Édesanyám a még meglevő befőtteit is leküldte Szegedre. Egyed Lenkével gyakran ebédeltünk éhomra egy-egy fél üveg, évekkel azelőtt mártásnak eltett egrest, leveses kanállal ettük, égett utána a gyomrunk, hogy majd kilyukadt. Több, későbbi regényembe kerülő figurát ismertem meg Szegeden. Mai szóval még *tájéltam* is a környéken: Hódmezővásárhelyen is szerepelhettem! De legjobb az volt, hogy önálló esttel is pódiumhoz jutottam. Én vihettem Szegeden először közönség elé népverseket: az Ipartestület Székházában tartott esten balladákat, Kriza gyűjtötte románcokat. Jövedelmem nem lett valami sok, pedig drága jó kollégám, az akkor ott már bonviván-sztár Ajtay Andor minden fellépti díj nélkül, ingyen barátságából vállalkozott rá, hogy kérésemre Kodály gyűjtötte népdal előadásával segítse műsoromat. Farkas Jóska, a négy egyetemi félévet lehallgatott, cigányprímásnak visszament barátom megpróbálta ugyancsak ingyen barátságából nem cigányosan, kottából jól kísérsni Ajtayt. Kiss Manyi akkori szegedi szubrett sztár nem hajlott Kodályos énekmodorra, de az általa gyerekkora óta jól ismert „Szénabuglya ne guruly de ne guruly” kezdetű székely nótát igen kedvesen s estünk stílusát nem megtörve előadta.

A szegedi színházba fiatal értelmiségi alig járt abban az időben. Legfennebb a helybeli újságok kritikusai. Ha operettet adtak, különösen ha pesti vendégszereplővel, néha csak megtelt a nézőter úgy háromnegyed részben. Szegedi barátaim úgy mondták, hogy a kör-

nyékbeli „paprikás gazdák, gazdánék” az operettek törzsközönsége. Katonatiszt meg hölgye, az volt a nézőtéren jó egynehány. Néha ott voltak a színpártoló urak, helybéli notabilitások is, gyárosok, ügyvédek. Ritkán volt iskolai előadás. (Például egy, mikor a *Haramiákat* adtuk.) Elvértve nézett meg szegedi színházi előadást egy-egy ottani egyetemi tanár. Egyetlen zsúfolt nézőterre sem emlékszem. Olyanra sem, hogy a „minden jegy elkelt” táblát kítették volna.

Szellős volt a gyarlón felszerelt öltöző, fütetlen a folyosó, reumát szerzően huzatos a színpad. Örök hálával gondolok Táray Ferencre, akivel a *Haramiákban* játszottam. Mikor szerepe szerint törével „leszúrt”, „szépen, kettétört liliumként omlottam földre”, mint azt Tuboly Gyula helybéli kritikus írta, ám egyenesen a csak vékony deszkával fedett süllyesztőre. S az alól úgy süvöltött a szél, hogy „holtan” is táncolt az ajakam, Táray észrevette. Nyomban belejátszotta a szerepébe, hogy ő, mint Móor Károly, most betakarja köpenyével halott kedvesét, lekanyarította válláról a köpenyt és egy búcsúzó mozdulattal rám dobta. Még vagy nyolc percig voltam hulla a színpadon, addig beszélt Táray, ám hála köpenyének, meztelen vállam legalább nem hült át. Igaz, a derekam úgy megdermedt, hogy mozdulni sem bírtam, mikor a függöny összement; a műszakiak szedtek fel a földről, és támogattak az öltözőig. (És milyen jó volt, hogy akkori szokás szerint a színpadi halottnak nem kellett tapsot köszönve a függöny elé mennie.)

A szegedi színházat *nem* látogató, akkori értelmiségi ifjúság önálló estemen ismert meg. Annak szervezése közben találkoztam össze az ún. „Szegedi Fialatok” egynémelyikével, köztük Buday György híres grafikus fametsző művésszel; Buday (ugyancsak ingyen barátságból) dekorációt készített az Ipartestület Székháza színpadára – keretemül.

Az erdélyi írók Szegedre látogató csoportját, élükön Tamási Áronnal, ugyancsak a Szegedi Fialatok fogadták lelkesen. Az ő ajánlá-

sukra szerepeltem az erdélyi írók estjén néhány Kriza-verssel magam is.

Hogy csíki székely szöttes rokolyában, piros-fekete „magyargyászosban” látott viszont Tamási Áron, s hogy hazait hallhatott tőlem, testvérien megölelt:

– Örvendek, hogy ilyen jól csinálja. Ezt a munkát folytatni kell.

Pestre, a Pestet járók közé

Tamási Áron – úgy látom most, ahogy visszagondolok rá – románai állampolgár korában is tartotta, gyakorolta a „mindkét hazához” való hűséget; otthon is dolgozott, itthon is. Odahaza volt mind a két országban. Egyre gyakrabban Pesten.

A fővárostól, ha már egyszer pesti lett az ember, vidéki száműzetésében sem akart elszakadni. (S a harmincas évek elején bizony száműzetés volt a vidéki színészkedés.) Hogy Szeged s Pest közt ide-oda járhassak, abban páratlan szerencsém volt. Szereztem is vele számos irigykedő-gyűlölködő ellenséget. Ódry Árpád, ha színészek, volt tanítványai szerződtetésével nem is foglalkozott, akit arravalónak tartott, azt gyakran szerepeltette a rádióban. Kevés vidéki színész akadt akkoriban, akit Pestre hívtak volna rádiószereplésre. Ódry, hogy Szegedről Pestre s vissza útiköltségre is teljék, s még maradjon is, nyolcvan pengőt adatott egyszeri rádiófellépésemért (nyolcvan pengőből abban az évben egy szép, divatos télikabátot lehetett csináltatni a belváros valamelyik kisebb szalonjában). Havonta két felkérőlevél is érkezett Szegedre (Ódry, néha Csanády György rendező küldte), hogy abban és abban a rendezésében működjem, még a darabot is leküldte előre, hogy az első próbáig készülhessek. Nem szakadtam hát el a fővárostól. A rádióban találkozhattam pesti színészekkel, hallhattam pesti színházi híreket, terveket. Ott derült ki, hogy Alapy Nándor a következő évadra Pes-

ten remél működési engedélyt kapni, és hogy országjáró színtársulatát újjászervezi.

A Görög Sándor vezette szegedi színház fizetésektelenség miatt csődbe került. A tagok arról gyűléseztek, hogy miként alakítsák át a színházat általuk vezetett s a bevételekből majd teljesítményük részarányában kapható fizetésért – konzorciummá. Ekkor már csak nagy önfegyelemmel tudtam sántítás nélkül járni a rámtört „reumától”, és sikerült ötvenegy kilóra lefogynom. Még mindig az éppen távollevő (a franciaországi Grenoble-ban ösztöndíjaskodó) J.-ba voltam szerelmes, és ez *is* lázadásra fűtött az ellen a szegedi „színésznői hitbizományszerű” gyakorlat ellen, hogy márpedig a „drámai szende”, ha élni, jól ruházkodni, enni is akar, akkor a bornagykereskedő patronált kedvesének kell lennie. Magyar Lászlóéktól kaptam tizenegy pengőnyi útiköltséggel 1932 tavaszán elhagytam Szegedet. (Gondolom most: nem is vettek volna be a tagok a „konzorciumba”, pláne nem a bornagykereskedő nyomatékos jelenléte nélkül, és nem is nagyon kéredzkedtem középük.)

Pesten újrakezdtém a színi pályát és egyre intenzívebben a népszerűség pódiumra vitelét. A Zeneakadémia kis- és nagytermében; erdélyi egyesületekben, a peremvárosokban, a Terézvárosi Demokrata Körben; a Vándor Iván néven író nőíró vezette Írónők Körében ; mindenütt, ahová csak elhívtak.

Mikor Alapy Nándor pesti színigazgató lett, nemcsak én törekedtem rá, hogy szerződtessem, tódult hozzá „mindenki”, boldogboldogtalan; talán elsősorban azok, akik úgy érezték, hogy „jogtalanul” maradtak ki (egyelőre) a Nemzetiből. Kollégánok közül Alapynál játszott az évben: Olty Magda, Peéry Piri, Kéri Panni, Vágóné, Orsolya Böske, Zala Karola; Szegedről Alapyhoz szerződött Pogány Irén – s még férfiak is persze annyian, amennyi színészt, színésznőt dehogy is tarthatott el egykönnyen Alapynak egy évig tartó – úgy tudom, államilag kis részben támogatott – vállalkozása. Nála lettem tag én is.

Alapy nem lépett föl pesti színigazgatósága idején, csak vezette,

adminisztrálta színházát. Műsorából úgy tetszik, hogy az akkori magán-színházakkal szeretett volna versenyre kelni. Sikert leginkább külföldi darabok színre vitelével ért el, a legtartósabbat Pagnol francia szerző *Marius* meg *Fanny* című darabjaival. Utóbbiban Oltynak, Peéry Pirinek, Kéri Panninak volt jelentős sikere (nekem is elég szép, egy nyolcvanéves öreglány komika szerepében). Játszatta G. B. Shaw *Candidáját*; Géraldy *Te meg énjét* (Úristen, abban én azt a női főszerepet, amihez havi százötven pengőnyi fizetésből négy ruhát, négy pár cipőt kellett szereznem, utóbbiakat sikerült hitelben s majdani részlettörlesztésre megkapnom az Andrassy úti cipőkereskedő Marbach úr jóvoltából, mert ő „bizott jövőmben, és látta már, az Andrassy úti kivilágított hirdetőoszlopon nevemmel jelzett fényképet” – mint mondta.) Alapy adott először lehetőséget Németh Antalnak arra, hogy rendezzen színpadán, és nem kis port vert fel és emlékeztetést bukott ott a futurista olasz Bontempellinek *Ezerarcú asszony* című darabja. Talán azért is, mert a pesti közönség már akkor sem volt fogékony a groteszk élvezetére? És még sokáig nem bizonyult annak. (De mintha napjainkban volna már közönsége a „grotesznek” is?)

Alapy új magyar színdarabok színre vitelével is próbálkozott, több-kevesebb eredménnyel kísérletezett Csurka Péternek (Csurka István kiváló írónk édesapjának), Vándor Kálmánnak munkáival; de arra nem lehetett rávenni, hogy olyan új magyar szerző művét is bemutassa, akit mi, tagok tartottunk volna színpadra valónak. Sala Domokos, az Alapy-társulat tagja, segéddramaturgiai munkát is végzett a színházban; ő fedezte fel az iroda asztalfiókjában Kodolányi János *Végrendelet* című parasztdrámáját. Azt a fiókból kicsempészte, elolvastuk, és úgy is mint népi, parasztfigurák játszására alkalmas színészek, átestünk a fejünkön igyekezetünkben, hogy ez a Kodolányi-darab színre kerülhessen, s persze hogy mi, „parasztábrázolók” játszassunk benne. (Beszéltünk a *Végrendelet* soráról Kodolányival is „stikában”, mert Alapy nem tudhatott róla, hogy a kilopott darabot ismerjük, és osztanánk is már szerepeit.)

Ezen a „színpadra törő összeesküvésen” találkoztam először Kodolányival a Paulay Ede utcai színházhoz közel levő ún. Opera kávéházban. Ez a hely azzal is emlékezetessé tette kezdő színészkorunkat, hogy ott Fodor úr, a főpincér „jövőképes művészpálántáknak” – no már akit ő annak tartott – majdani kifizetésre, pusztá autogramra adta a szimplát.

Kodolányit semmiképpen sem akarta Alapy színpadra bocsátani. A népi hangvételő, falusi témájú színdaraboktól pesti színigazgató korában ódzkodott? Mi néhányan nemcsak magunknak reméltünk testhez álló jó szerepeket a népi témák színre vitelével, hanem általuk vágytunk a színpadi játéktílusban is megújítást. (Mire Kodolányi János darabja, a *Földindulás* előadásra került, búcsút mondtam már a színjátszásnak.)

Kodolányival az Opera kávéházi megismerkedéstől kezdve mintegy két és fél évtizedig tartott heves vitatkozásokkal, egy időben szenvedélyes vitákkal, tanácsosztogató szeretettel tarka, majd barátságunknak drámai megszakadásával végződő – mégiscsak igen szép, hosszú ismeretségünk. Ha rágondolok, ma is úgy látom, ahogyan először láttam: kis termete a kávéházi márvány asztallap alá süppedt, fejét magasra tartja, a harciasan szép férfiarcból vakítóan világít nagy, zöldes szeme. Láttam-e valaha a francia forradalom Maratjának arcképét? Vagy csak képzelem, képzeltem már akkor, hogy Kodolányi arca Marat-éhoz hasonlatos? Visszaidézett fiatal arca látán újra átélem feléje hajló akkori érzésemet: valami mély sérelem kötött oldhatatlan bogot ennek az embernek a lelkére. Hogyan lehetne, tapintattal-szeretettel a bog mégis-oldhatásához, észrevétlenül hozzásegíteni? Kodolányi nem kérte, s nem várta ezt a „segítést”, tőlem aztán igazán nem. Engem hajtott feléje ilyes, kéretlen buzgalom. A *Végrendelet* akkori színre hozatala segítő kísérlet is lehetett volna, véltem. De hiába. Azzal nem boldogultunk.

Romániában élő magyar írók egyre gyakrabban jártak Pesten ebben az időben; tudtommal egyik sem ajánlotta színdarabját Alapynak. Pénztelenebb napjainkon az ugyancsak az Andrassy úton ta-

lálható Trattner-féle vendéglőben szoktunk velük találkozni; ott 1932-33-ban még mindig 50 fillérért adtak már egy háromfogásos igen jó ebédet. Ha telt rá – néha telt –, a Rákóczi úti Metropolban flekkeneztünk Romániából fellátogatott íróbarátokkal. Sűrűn Szántó Györggyel, feleségével és Tamási Áronékkal. Nem tudom biztosan, mikortól kezdve, velünk járt Tamási második felesége, Magda is, kinek nevéből Magdó lett Tamási nem egy művében, és úgy hívtuk őt magánbeszélgetéseinkben is.

Metropolbeli flekkenezés közben kezdtük Áront Köpeczi Boócz Lajossal rábeszélni, hogy darabot írjon nekünk. Mondtuk, hogy *Cifra szóttes* címen tervezett műsorunkkal a pódiumprodukciókat akarjuk „újjáteremteni”. Az *Isten veled kapuzábéban* az lesz az újdonság, hogy egy akárhol levő, de példaképpen székely faluban olyan népversekből, szólás-mondásokból, igazi népdalokból kerekedik egy eseményes, mozgalmas falusi életkép, melyhez egyetlen szót sem költünk hozzá. A színpadi kép: falusi utca, rajta egy nagy kapu, kapu mellett pad. Estefelé munkából megtérők ballagnak át a színen; beszédük a falu életéről szól, s a népköltészetből való. Fonó lesz este abban a házban, melynek kapuja látható. Oda tart – Kriza-vers mondásával – az először guzsalyosba menő leány; a falu részeges asszonya, aki az utcán is énekel (remek székely részegasszony-nóták vannak!). A kapu melletti padon megpihenő öregek népversekkel (amit máris dramatizáltunk) gúnyolják ki, parentálják el a falunak éppen elhunyt népnyzó bíróját.

*...úgy megütték a bírót egy nagy tökkel hogy meghótt
...a sok bírság pálinka bérekedt a gyomrába...*

A fonóba igyekeznék a szerelemre gyáva legény is, a nyámnyila; őt csalogatja, majd utasítja el – egy eredetileg is párbeszédés Kriza-vers dramatizálásával – a szerelemre éhes fiatal leány. A ház öregasszonya a kapu melletti kispadon „hopocáltatja” a háznak kisgyerekeit, mivel azok még nem akarnának ágyba menni, tréfás gyerek-

játék ez. Mialatt bent a házban összegyűl s kezd zsongani a fonó vidám népe, átballag az utcán a falu magányos öreglegénye. – Énekes szerep ez is. Ő, semmije sem lévén, bánatát viszi öröletetni, mert „túl az Olton van egy malom, bánatot örölnék azon” – mondja a székely keserves. A senkinek sem kellő vénleány is megpróbál, ha későn is, de bejutni a fonóba az „Adjon Isten olyan törvényt, leány kérje meg a legényt” szövegével; ezt én alakítom. A fonóban megszólal a klánéta is s a közös segítő munkát odabent végzett „kalákások”: „kicsi nekem ez a csűr, kirepülök, mint a fürj” s más hasonló táncszók rikoltásával kitódulnak a kapu elé, ott járják (ott utcabáloznak) egy ideig, páronként is szerepükre, jellemükre illő tréfás táncszókat kiáltva. És mondtuk, egyre mondtuk a találó példákat Áronnak. Az életkép vége az, hogy mikor a fonóbeliek már hazatáncoltak – ballagtak, vagy hazatakarodtak, visszalopakodik az udvarlásra gyáva legény, akit hiába csalogatott a fonóba a szerelemre éhes kislány a Kriza-verssel, hogy: gyere hozzám vacsorára apró vágott káposztára, bėjöhetsz szüvem bátron!”, az csak nem mert bemeni, mert félt hogy: „ajakunknak cuppanásán észrevesznek galambom” (ugyancsak a dramatizált népvész szerint). A gyáva legény visszalopózik, s mielőtt szerelmi bánatában világgá menne, búcsút vesz a kapufélfától, azaz a *kapuzábétól*. Mert azt úgy mondják székelyül, hogy Isten veled kapuzábé, tudja azt maga Áron jobban is, mint mi. Igaz-e? Kodály gyűjtötte, lejegyezte dalokkal és maga szerezte összekötő zenével Laurisin Miklós kíséri ezt a darabot. Olyan nagy tehetségű szereplőink lesznek, mint Peéry Piri a részeg asszony szerepében, a *Túl az Oltont* operaházi tag fogja énekelni s bizony mindezt csak egyetlen matinéra tervezzük. Egy délelőttre ideadja nekünk Alapy a színházat (az extra vigalmi adó megfizetése ellenében). Nem hisszük, hogy sok jövedelmünk lenne, de az adót csak ki fogjuk tudni fizetni. (Eszünkbe sem jutott, hogy volna, hogy járna majd szerzői jogdíj is.) Az első számunk nem a *Kapuzábé* lesz; a *Kapuzábé* zenés, sok humorral is tele műsor-számnak ígérkezik, és tulajdonképpen stilizálás. Kissé jelképesítés

is. Ez csak az indulás, Áron kérem. Úgy szeretnénk tudni magyarul s népiül játszani s olyan darabokban, hogy azt a darabot a karakterekből, a mozdulatokból még a magyarul egy kukkot sem tudó ember is megértse.

Az első számunk a „Szivárvány havasán” lesz; abban négyen fogunk három népballadát úgy elmondani esti beszélgetés formájában, egy havasi esztenán, mintha amit mondunk, azt részint ott a helyszínen találnánk ki, mintha az ismétlés, a refrén valamelyik szereplőnek ez elmesélt balladához való hozzátóditása is lehetne; a „Szivárvány havasán” is stilizálás, de sajnos, abban mindenkifelett való a szöveg. És még sajnosabb: Köpeczi azt akarja, hogy „Szentimrei Siratóban”-ját is előadjuk. Az a nagyon is naturalista módon írt játék meg fogja törni az egész produkciónk stílusát, de jó szerepek vannak benne, s kell gondolni az újat még nem adaptáló közönségre is. Újat is szeretnénk! Igazán újat. A *Kapuzábé* csak tapogatózás az újféle stilizálás felé. Hát ez a tervünk nagyjából.

– Kiindulásnak jó – mondta Áron. – De az egész népi színjátszás szintjét meg kell emelni. A népmesei-népköltészeti anyagot a mához s azon túl a mindig időszerűhöz vinni.

Éppen ezt vártuk tőle. Megígérte: Ír nekünk egy egyfelvonásost. A tervezett darab ötletéről az Opera kávéházban kezdett beszélni, először csak annyit, hogy alapul egy népmeseegyütteményünkben egyedülálló mesét talált: *A huszár és a szolgálót*.

A mese ez:

A HUSZÁR ÉS SZOLGÁLÓ

Egy papné régön, még az antivilágban a tángyért, tálat, tejes fazakakot belérakta egy kosárba és elkütte a szógálótól, hogy mossa meg a patakon. A szógáló mosogatás közbe meglássa, hogy egy rák ahajt mász ki a vízből, s ő, ki még soha rákot nem látott vót, reá bávészködik, egy kicsiddék fél is tőlle. Azonba ott mönyön egy hu-

szárkatona lóháton s kérdi tőle a szógáló: Ugyan bizon vitéz uram, mi az istencsudája az ahajt? A bizon húgom: rák, azt feleli a katona. – A szógáló megbátrodik, közelebb lépik a rákhoz, nézni kezdi, azt mongya: A bizon mász. A bizon rák, mongya esmét a katona. A bizon mász, mongya nagy-nyessön a szógáló. A bizon rák, mongya harmaccor is a katona. Ugyan bizon vitéz uram, miféle lélökkal mondhassa azt, mikor én jól látom, hogy mász, mongya a szógáló? De hát húgom asszon is miféle lélökkal mondhassa azt, mikor én jól látom, hogy rák? kérdi a katona. No, én nem vagyok sem vak, sem bolond, én jól látom, hogy mász, azt mongya a szógáló. De biz én sem vagyok sem vak, sem bolond, én jól látom, hogy rák, mongya a katona.

A szógáló megharagszik s amennyi edény nálla vót, mind a földhöz veri, hogy mind dirib-darabra törik s azt mongya nagy méröggel: Az isten ingom éppen így posztíttson el, ha nem mász. A katona leugrik a lováról, kirántsa a kargyát, elvágja a lova nyakát s azt mongya rea: Az isten öngeggye meg, hogy a hóhér éppen így vágja el a nyakamat, ha nem rák. A katona elmönyön gyalog, a szógáló is haza mönyön az edény nélkül s kérdi tőle a papné: Hát ho vadnak az edényök? A szógáló elbeszéli, hogy mi történt közte s a katona közt a másszal és a rákkal. Hát te csak azért töttél ojan kárt neköm? azt mongya a papné. Oh asszonyom! hisz én nem is hadhatam annyiba, mikor én jól láttam, hogy: mász, még is az a gaz katona mind csak azt nyeste, hogy: rák. A papné éppen kemöncét hevített, sütni akart, még inkább megharagszik, kapja a százforintos új bundáját, bélöki a kemöncébe s azt mongya: A tűz langja éppen így égjön meg ingömöt, ha mind a ketten bolondok nem vótatok.

Hát itt miféle pözszbúz van? azt kérdi kívülről bėjöve a pap, s megtuggya, mi történt a rák és mász miatt, kapja a palástyát, ésszevagdajja azt egy féjszével a küszöbön s azt mongya: A hóhér éppen így vágjon éssze ingömöt, ha mind a hárman bolondok nem vótatok.

Oda érkezik a mestör: a bornya bébogározott vót a pap udvarára, utánna jött vót, hogy haza hajtsa, az is megtuggya hogy miféle dolog történt s miért, kap egy botot, s úgy vágja főbe a maga bornyát az ajtó előtt, hogy mingyá főfordul s megdöglik, s azt mongya rea: Az isten öngeggye meg, hogy a tüzes ménkö éppen így üssön agyon ingömöt, ha mind a négyen bolondok nem vótatok.

Érkezik az eklézsia kurátora is, kérdözi, hogy mi történt ott, s a mikor elbeszéli neki, megharagszik, fő'kapja az eklézsia ládáját s úgy vágja a fődhöz a ház közepibe, hogy a láda darabokra szakad, a drága abroszok, kendők széjjel omolnak a ház főggyin, s azt mongya: az isten éppen így posztíttson el ingom ebben az órában, ha mind az ötön bolondok nem vótatok.

Bétoppan az egyházfi is, meglássa az abroszokat s kendőket a fődön, összecsapja a kezit s kérdi: Ugyan bizon hát e mi dolog? meg-mongyák neki is, hogy mijen dolog történt s mér is történt, s ő fő'kapja a fődről az abroszokat, kendőket, dirib-darabokra hasogassa mindegyig s azt mongya: Az ördög éppen így szaggasson el ingömöt, ha mind a hatan bolondok nem vótatok.

A hír e'terjett a történt dologról továbbig, a'ra ésszegyül az eklézsia, fő'gyújtsák a papi házat, s azt mongyák; A tú lánga így égjön meg münköt mind amennyin vagyunk, ha mind a heten bolondok nem vótatok.

Tamási Áron első bemutatott színdarabja

ebből a kurta, se füle se farka meséből született. Tamási ezt a nevet adta neki: *Görgeteg*. A mesécskét úgy transzponálta, hogy a szolgáló szolgáló maradt, a huszárból a színen átbicikliző falusi kifutófiú-féle lett, aki kurizálni állt volna meg az éppen nagy dalolva ablakot mosó leányzó előtt. A szolgáló gazdái „a” falu közigazgatásának urai: a jegző, jegyzőné. Az őrzöngésig fokozott vitatkozás-

ban elpusztított, felgyújtott kellékek: a jegyzőségnek, a község-házának, vagyis a *közösségnek írásos dokumentumai*.

A mesebeli szolgáló és a huszár azon ütköznek össze, hogy ugyanazt a jelenséget egyik alakiségében, másik cselekvésében érti meg és fogja föl ugyanabban a pillanatban. Az egyik a vízből kibukó fekete istencsudájáról azt látja, hogy az micsoda, a másik azt, hogy mit csinál. Rák-e, mász-e? – vitatja az eredeti népmese. Mi a látott jelenség, vagy mire szolgál?

A *Görgetegben* Tamási a szolgálót és a huszárt helyettesítő biciklis kifutófiút egy, az utcán hordszékben áttolt embercsonk látványán tüzetted össze. Ember volt-e az, akinek se karja, se lába, csak kéregetni tud. Vagy talán nem is ember, hanem cégér a kéregetéshez. Lehet-e ember az ilyen? Juthat-e ember idáig? A *Görgetegben* a nő megesküszik rá, hogy nem volt ember, hiszen az embernek két karja, két lába van, vagyis ő magát a jelenség lényegét vitatja – míg a férfi a jelenséget egynek veszi azzal, amire ezúttal szolgál. Vitájukra a környezet, majd az egész falu két táborra szakad. Tör, zúz, rombol mindenki a maga részizagságáért, a valóságpártiak elnyomják az igazságpártiakat. A valóság az, hogy az embercsonk ember volt. Az igazság az, hogy az ilyen csonk már nem lehet ember. Görgetegként nő a veszekedés, míg csak a harcos küzdelemből meg nem születik a rém: a mindnyájuk életét elsepréssel fenyegető háború.

Máris elterveztük, hogy az egyfelvonásost úgy rendezzi Köpeczi Boócz Lajos, hogy a gyújtogatásig fajuló háborúskodás hangjait az összecsapódó függöny mögött a már hirtelen szervezeten kivonuló háborús menetelés ütemes zajával váltatja fel, s a szolgálóval, a nővel, aki harcát az igazságért, az ember teljességéért vívta, a függöny előtt mondatja el a székely népverset, mintegy záradékként és a végső intelem kicsengéséül: „Viszik, viszik szegényeket, szegény székely legényeket, úgy elviszik arra helyre, hol az út is vérrel festve, kit a golyó, kit a lándzsa, kit éles kard összevága.”

Ez volt életem első szerepe, mit egyenesen nekem írt, s éppen az

az író, aki hozzám, egykori, ismeretlen kolozsvári zsenge leányzóhoz magától s azzal a hozzárokonító mondással közeledett, hogy: „maga nekem nem idegen.”

A cifra szőttes bemutatója

Mi, a *Cifra szőttes* főszereplői és szervezői, magunk összekéregette segítségéből, „saját vállalkozásunkban” mutattuk be a *Görgeteg*et 1933. május 7-én, vasárnap délelőtti matinén a Paulay Ede utcai Kamaraszínházban.

Vállalkozásunkat az Erdélyi Férfiak Egyesülete patronálta. Ők sokszorosítottak meghívókat, adtak el jegyeket is. A matinéra a színház nézőtere – jó fele részében ingyen osztogatott tiszteletjegyesekkel – de zsúfolásig megtelt.

A következőket hirdette az előzetes meghívó:

MEGHÍVÓ

Kriza János vers- és mesegyűjteményéből három önálló darabbá feldolgozott, s a KAMARASZÍNHÁZBAN 1933. május 7-én dél-előtt 11 órakor rendezendő

CIFRA SZŐTTES

bemutató előadására. Zenéjét összeállította és szerezte: Laurisin Miklós. Rendező: Köpeczi Boócz Lajos. Díslettervező: Beutum János.

MŰSOR

1. „Szivárvány a havason” misztikus balladajáték
2. „Görgeteg” mesejáték Tamási Áron feldolgozásában
3. „Isten veled kapuzabé” dalosjáték

Bevezető előadást tart: gróf Bánffy Miklós

Fellépnek:

Ignác Rózsa		Kabos László
Peéry Piri		Bot Béla
Kéri Panni	Sala Domokos	Herczeg László
Vágóné Margit	Bihari József	Kédly Gyula

Elővételi díj nincs. Részletes műsor a helyszínen. Jegyek 1–2–3 pengős árban átvehetők az Erdélyi Férfiak Egyesülete titkárságánál és május 1-től a Kamaraszínház pénztáránál.

Tekintettel az előadás magas művészi értékére és tiszta erdélyi székely jellegére, melegen ajánljuk tagjaink figyelmébe.

Budapest, 1933. április 18-án

az ELNÖKSÉG

„Volt-e részletes műsor is, nem tudom már. Csak ez az „előzetes” maradt meg, véletlenül. Az szándékosan nem áll sem ezen a meghívón (sem a másikon, ha volt olyan), hogy az *Isten veled kapuzábé! című* játékot ki állította össze. (Színészkoromban sokáig ódzkodtam tőle, hogy „íróskodásom” kiderüljön, de készségesen meséltem író-riporter barátoknak olyasmit, amit aztán ők meg is írtak, néha csak egy színes cikkben, olykor egy kis rádiódarabban, s most sorolhatnám kisebb-nagyobb barátok nevét, kiknek mintegy tollba mondtam. Míg egy napon, 1935-ben fel nem lázadtam. „Nem mesélek tovább. Ha maga is meg akarja írni azt, amit most tőlem hall, megírom magam.” Ezt Papp Jenőnek mondtam, az *Új Magyarság* cikkírójának, a Rádió egykori krónikásának, és a „lázaság” valóban cikket született, első Pesten publikált írásomat.)

A *Cifra szöttes* előadásán Bánffy Miklós nem tartott bevezető előadást. Bánffyt alighanem azért írták az Erdélyi Férfiak (egykor Erdélyben élt, Magyarországra kitelepült „öregdiákok”) a meghívóra, hogy az hangzatosabb legyen. Ha mégis volt valaminő bevezető előadás, arról azért nem tudhatok, mert „zubolykodtam”; mind a

négy műsorszámban lótotam-futottam; közönséget is kellett toborozni valakinek. Négy műsorszámunk lett ugyanis. Előadtuk Szentimrei Jenő *Siratóban* című egyfelvonásos komédiáját is. Öreg halottsiratónéként óbégattam ebben a darabban, egymagam virrasztván a nyitott koporsóban fekvő halottal: Sala Domokossal. S mivel a halott úgysem lát: a halottsirató énekelgetés közben ellopkodott mindent a szobából, amihez csak hozzáférhetett (a kellékek gondos elhelyezése folytán), míg csak a „halott” felkötött állal fel nem ült a koporsóban, s rászólt a lopkodó siratónéra:

– Jó szerző fehérnép vagy te, Mári!

Ennek a naturalista stílusú játéknak nagy közönségsikere volt, s még haszna is benne való szereplésemnek, mert a tetszhalottat Sala Domokos jellemszínész, Palló Imre unokaöccse játszotta, és Palló elhozta erre a matinéra Márkus Lászlót, a Nemzeti az évi igazgatóját. Ő meg a produkciónk után úgy döntött, hogy ezek után ne csak Sala játsszék – esetleges szerződötést célzó – próbát a Nemzeti színpadán, hanem „az a vénasszonyt játszó leány is” – aki én voltam történetesen.

A meghívó azt sem árulja el, hogy Beutum János építészmérnök ingyen barátságából készített és festett díszletet a saját zsebéből vásárolt anyagra mind a négy produkcióhoz. Bihari Józsefet Köpeczi Boócz hozta be Pesterzsébetről, s léptette fel – ekkor játszott Bihari először pesti színpadon – mindjárt két szerepben is; a lába nélküli, néma embercsonkot is ő alakította a *Görgetegben*, és ő lett a *Kapuzábé* bölcs öreg falusi gazdája, maga a falusi „közvélemény”. Ma is hallom fővárosi színpadon először megszólaló, irodalmian – erdélyies lejtésű hangját, amint mondja a Kriza-gyűjtésből jellem szereppé kiemelt sorokat:

*...úgy megütték a bírót,
Egy nagy tökkel, hogy meghótt...*

Egykori színésznevén, Herczeg Lászlóként szerepel a műsoron Hlatky, aki akkor még nem vette vissza művésznévnek is eredeti családnevét. Az ő kedvéért jött el az előadásra a nagybátyja: Hlatky Endre, a Rádió akkori talán műsorigazgatója (mindenesetre fontos rádiós ember), és ő lett a zsűfolt nézőtér *egyetlen* személye, aki nemcsak megértette, hanem hangos szóval értékelte az ismertetett műsортól eltérően utolsóként bemutatott Tamási-darabot: a *Görgeteg*et.

Eltökélt merészséggel, valóságos kihívásnak reméltük azt, hogy a vidám-táncos, bolondos *Kapuzábé* után utolsó számként mutassuk be a Tamási-drámát, a háború ellen lázítót. S hittük, hogy még stílus-egységbe is zárjuk ezzel az egész produkciót: ami „szöttes”, az rendszerint sokszínű, ami meg éppen „cifra” is, az tarka-ellentétesen váltakozó színű. És Tamási Áron nemcsak egy népmesét emelt meg, dramatizált a *Görgeteg*ben, hanem annak zárószóival, az eredeti, háborúellenes székely népvesssel a mi kiindulásunkhoz kanyarodott vissza – persze magasabb szinten, mint mi. De mégiscsak stílussegységesítő záradékként hangozhatott, hogy „változatlan” szövegű népvess a vége a *Görgeteg*nek is.

Mi így képzeltük Köpeczi Boócczal, s ezért is lett a matinén a *Görgeteg* az utolsó műsorszám.

Hosszúra nyúlt volna a délelőtti előadás? Rohant a közönség vásárnapi ebédjére? A többi műsorszámot, különösen a *Kapuzábé*t (mert hát ugye abban énekeltek is, meg táncoltak is) viharos taps követte. A *Görgeteg* után alig-alig tapsoltak. Mikor a rombolás során égett már a falu, illetve a falut jelző díszletek „színpadi lángokban” állottak, morajlás zúgott végig a nézőtéren. Még ott álltam a mögöttem összecsapódott függöny előtt, mikor a már majdnem kiürült nézőtéren a zsöllye első sorában ülő férfi hangosan felkiáltott:

– Most kezdődik az új magyar drámaírás! – (Hlatky Endre volt a felkiáltó – „Elkiáltotta”-e az új drámaírás szerencsésjét?) – Tamási már nem volt a nézőtéren. Mint nemsokára, nagy restelkedésemre, maga mondta nekem: elfeledtünk neki bár egy darab tiszte-

letjegyet adni saját darabja bemutatójára. Nem tehettem erről, anynyi gondom-bajom volt az egész matinéval, nem járta meg a fejemet, hogy ezt elintézni is az én kötelességem lett volna. Áron nem sértődött meg emiatt; rám éppen nem. A *Görgeteg*et Szántó György és felesége társaságában pénzen vásárolt jeggyel nézte végig.

A *Cifra szöttes* előadásáról a korabeli sajtó minden egyes lapja írt. Agyba-főbe dicsérték a vállalkozást, legtöbbre a *Kapuzábét* és a Szentimrei-darabot taksálták; Tamási Áron *Görgeteg*jéről többen azt írták, hogy: groteszk játék. Maga a produkció félkolumnás magasztalást is kapott, oly hangzatos címmel, hogy: „Megszületett a székelyek kékmadara”. A Széchényi Könyvtár folyóiratosztályán jelen emlékezésemkor felkutatott korabeli lapok közt *egy*et találtam, amelyik a *Cifra szöttes* méltatásakor a *Görgeteg*ről részletesebben ír:

„...Pompás egyfelvonásos a kiváló tehetségéről és nagy kultúrájáról közismert Tamási Áron székely költő *Görgeteg* című groteszk dramolettje. A háború *hatását* szimbolizálja (Aláhúzások tőlem. Nem a hatását szimbolizálja, hanem a háború keletkezésének egyik örök okát, a modern homousion-homoiusiont, ha úgy tetszik a modern ideológiai harcot)... Egy csonka katona *kiléte* felett vesznek össze a szereplők, és a vita hevében a kezük ügyébe kerülő tárgyakat porrá zúzzák. A nagyszámú közönség lelkesedéssel fogadta a szellemes darabot.” Így az 1933-as kritika a *Görgeteg*ről. (*Pesti Napló*, 1933. május 9.)

A „szellemes” darabot! A hipertóniás Köpeczi Boóczot majd hogyan szélütés érte ennek a „kritikának” olvastán. Tamási drámaírói pályakezdetén azt reméltük, hogy valóban *görgeteg*, lavinaszerű hegyomlás van készülöben, most lesznek majd olyan új magyar színdarabok, amik avitt színjátszási formákat, naturalista-realista színdarabocskákat temetnek maguk alá. Tamási Áron lesz a népmeséből egyetemesen jelképivé absztrahált dráma Bartókja.

Tamási Áron drámaírói pályáját ez a „kudarc” nem akasztotta meg. Az még csak a *Görgeteg* után indult meg igazában. De azok a

Tamási-szindarabok, amiket a *Görgeteg* után írt, egyelőre legalábbis nagyon másfelé fordultak.

Kudarokra emlékezem? Hiszen „óriási” sikerünk volt. Népverseket dramatizáló kísérletünknek egy-két éven belül sok utánzója, követője, ötletelorzója is akadt.

A *Cifra szőttes* produkció kétszer került előadásra, s nem a magunk, hanem egy színházi komplot okozta, hogy csak kétszer, s hogy a *Görgeteg* csakis a matinén. Kudarcnak a *Görgeteget* ért sorsot érzem.

A siker büntetése

Nagy sikerünk volt? Meg is lakoltunk érette alaposan. Alapy Nándor vállalkozása bukás szélén állott? A *Cifra szőttes* műsorra tüzésétől várt volna fellendülést? A sok jó kritika, a matiné nagyszámú közönsége, jelentős színházi, közéleti személyiségek részvétele bővölte volna el? Nem tudom biztos okát, de tény, felajánlotta, hogy a mi vállalkozásunkban elég tetemes deficittel bemutatott műsor egy részét átveszi, mint saját produkcióját, s már adatja is a következő estéken. Színháza kitűnő reklámjának gondolhatta a sok magasztaló bírálatot. De a *Görgeteget* nem óhajtotta tovább játszani. A *Kapuzábétól* remélt közönségsikert, és mellé – Kiss Ferenc és Molnár Aranka szereplésével – az *Aranyásó* című darabot kívánta odailleszteni. Hogy Köpeczi Boócz Lajos tárgyalt-e –

például jogdíjról – Alapyval, azt nem tudom. Nagyon fájlaltam a *Görgeteg* elmaradását. De hiába érveltem, hogy az a műsor legfontosabb darabja; nem figyelt rám senki. A magam munkájában, a *Kapuzábéban* névtelen szerzőként is, szereplőként is nyakig benne voltam, és azzal a reménnyel készültem a másnapi csonka *Cifra szőttes* előadásra, hogy ha a *Kapuzábéval* lesz majd tartós közönségsikerünk, csak „áttörjük a frontot”, és színpadra vihetjük a *Görge-*

teget, meg újabb görgetegeket is. A csonka *Cifra szőttest* egy este, gyér nézősereg előtt adtuk is és akkor kitört – színészetünk életében, úgy hiszem, az első és egyetlen – színészsztrájk.

A SZTRÁJK

A sztrájkot Alapy ellen a Színész Egyesület rendelte el, mert Alapy szerződött tagjainak összesen 720 (egy-újságok szerint 780) pengő ki nem fizetett gázsival tartozott. A *Cifra szőttes*ben szerepeltek nem szerződött tagok is, mint például Bihari József. Én azonban az Alapy-társulat szerződött tagja voltam, és voltak még ilyenek jó néhányan a *Cifra szőttes* személyzetéből. A sztrájk *igazi* mibenlétéről csak az újságokból értesültem – utólag. A szóbeli izenettel elrendelt sztrájknak csak ámuló tudomásul vevője lettem, s mivel az első és egyetlen Alapy adaptálta csonka *Cifra szőttes* előadáson játszottam: a sztrájk törés bűnébe estem. A színészegyesület elrendelte, hogy szerződött tag, akinek Alapy gázsival tartozik, nem játszhat. A sztrájk törés miatt rövidesen a színészegyesület törvényszéke elé kellett állanom.

Legalább tíz cikk foglalkozik az 1933-as színészsztrájkjal: „A Kamaraszínház hétfő esti előadásának megtartását betiltotta a Színészsövetség” – írja a *Pesti Napló* (1933. V. 9.). „Különös eset egy pesti színháznál” címmel erről cikkezik a *Pesti Hírlap*. A *Nemzeti Újság* szerint: „A Színészsövetség diktátori túltengése hétfő este csak félműsört engedélyezett a Kamaraszínháznak.” Egy *Pesti Hírlap*-beli riport szerint, mely Alapyt védi: „Alapy kis budapesti családi házat adta el, és egész vagyonát beölte abba, hogy itt a fővárosban is eredményesen tudjon színházat vezetni.” Május 10-én *Az Újság* azt írja, hogy: „A színingazgatók szerződésszegésért *be-pörölik a sztrájkolókat.*” A *Kamaraszínház ügye* című cikkben, Köpeczi Boócz Lajos és aláírással nyilatkoztunk mi is, írván, hogy: „A *Cifra szőttes* a mi ügyünk, azt négyheti szakadatlan munkával

hoztuk létre, a szereplők egy része – sajnos – a Kamaraszínház színészeiből rekrutálódott” s végtére, hogy: „nem a *Cifra szöttes* együttese, hanem a Kamaraszínház *volt* társulata lépett sztrájkba.” (*Pesti Hírlap*) Meg voltam akadva két malomkő közt: a színészegyesület mint sztrájkterőt von felelősségre; a színigazgatók akkor pörölnék be szerződészegésért, ha sztrájkolok.

*Cifra szöttes*beli szerepeim helyett a Színészegyesület büntetőbíró-sága előtt „léptem fel”. Mint vádlott. Molnár Dezső volt az egyesület elnöke. Nem tudom, Rátkai Mártonnak, a nagynevű jellem-színésznek és komikusnak mi volt a funkciója az egyesületben. Az én „fellépésem” a közvádoló szerepét alakította. Nem látta a *Cifra szöttes* előadását, nem kérte be a szöveggönyveket. Fogalma sem volt róla, hogy miféle előadást is produkáltunk. Úgy lehet, egyes magánszínházak körül szerzett bő tapasztalataiból indult ki. Azt képzelte, hogy a mi vállalkozásunk olyanféle volt, amilyen nem egy adódott akkoriban: hogy X úr barátnőjének kibérel egy egész színházat. Lepénzeli az igazgatót, hogy színpadán a „művésznő” valamely előadásban tündökölhessen.

Mikor ott álltam a „bíró-ság” előtt, ilyes színpadi működéssel vádolt. Közvetlenül meg is kérdezte: honnan szereztem pénzt a *Cifra szöttes*re? Majd – nem expressis verbis, azt mégsem merhette, de amolyan rátkais magán-morfondírozású humorral – mintegy azt tudakolta, hogy ugyan ki lehet egy efféle sztrájkterő színésznőcskének a pénzelő szeretője, kitartója. Ahogy be voltam gyulladva a Rátkai „végszóra”, be is vallottam volna, hogy kicsoda, de mit tehettem, ha egyszer nem volt kit bevallanom? Szerencsémre azt, hogy az előadás minden kellékét, díszletét barátok ellenszolgáltatás nélkül adták össze, s nem egy nőszemélyt pártoló pénzeszsák, hanem egyesületek pártoltak, azt már ijedtemben elsírtam volt Molnár Dezsőnek.

Sztrájkterő lettem, mert egy tiltott alkalommal mégis felléptem. Vétke-met beláttam. Vártam a büntetést: a színjátszástól való eltiltást. Védelmemre maga Molnár Dezső kelt fel, és olyan jól meg-

védett, hogy Rátkai végtére – ha a gyanúsításért bocsánatot kérni nem is szíveskedett, de legalább –, egy kegyes „na, akkor jól van”-t mormogott.

Szezon vége felé jártunk. Nem is tudom már, játszott-e még egyáltalán, végigjátszotta-e az Alapy-féle társulat az egész színházi évadot. Csak azt tudom bizonyossággal, hogy *ekkor* még – személyemre nézvést – szerettem a színészkedést.

Az 1933-as év tavaszán Márkus László kezdeményezésére próbát játszottam a Nemzeti Színház színpadán. Aztán végül is nem ő szerződtetett oda (mert megvált a Nemzetitől), hanem rengeteg huzavona után utódja, Voinovich Géza kormánybiztos – az évben Olty Magdát meg engemet. Valljam-e meg, hogy mikor végre a Nemzeti Színház tagja lehettem, már nem szerettem úgy a színészetet – az akkori színészetet –, mint még csak kamaraszínházbeli koromban is, ahol arra törekedtem, hogy újfajta színjátszás kialakításának *valamennyire* részese lehessek?

Színpadtól – íróasztalig

nincs nagy távolság. „Egy helyben ugrás, és íróvá is lehet, kibenszín- és írásművészet kettős képessége...” – kitől is hallottam először ezt az iker-elméletet?

Hogy Petőfi volt színész *is*; fiúcska korában Arany János is nekilódult a vándorszínészkedésnek. Hány nagy színész lett kiváló íróvá, s „nemcsak olyan múlt századi hatalmas jelenségek, mint Jászai Mari”, mondtam volna, hogy: Jászai *nem* a múlt században írta emlékiratait, hanem nem is olyan régen. De ő elsodrón tovább sorolta az iker-zseniket, tudom már! Németh Antal okított így. A feleségét emlegette, Peéry Piri kiváló karakterszínésznőt, akit én véletlenül, s valóban előbb ismertem írónak, mint színésznek, a *Korunkban* olvastam novelláját még Kolozsváron. Miután ismét össze-

házasodtak, Németh Tóni Szegeden lett dramaturg, sőt, „fő-fő dramaturg”, mint onnan küldözött leveleiben írta. Szeretném megmagyarázni magamnak, vajon miért őriztem meg oly gondosan Tóni leveleit, még rejtegettem is. Ő udvarló-okítással szóban és levélben addig kísérgetett, míg el nem végeztem az akadémiát. Úgy kell lennie, hogy megszületni akaró „kettős képességemet” vajúdtam, s ő oly messziről is „hallotta” megszületendő ikreim „szívhangjait”? Leveleit Szegedről Cugirra (Hunyad megyében élő nővéremékhez) küldözte, kért, hogy én *poste restante* írjak onnan neki, miket írtam én, ki tudná, ő néha nyolcoldalásokat is, Szegedről, abból a: „porvárosból”, „szörnyű emberek és szörnyű lehetőségek közül”. Ott csak megfulladni lehet... Egy naplószerűen kis szakaszokban írott levelében 1931. július 23-án ezt: „Tegnap nem tudtam tovább írni... Már – csütörtök van! – sok az újság: még tegnap hallottam, hogy leszerződöttél Szegedre 150 P-ért! Hát ez rémes! Tizenkét hónapra beosztva egy óra 124 P esik, 4 P-vel több, mint a kórista létminimum. Remélem nem írtad alá az időközben leküldött szerződést.”

– Levélben néha tegeződünk Tónival. És aláírtam persze, mi mást tehettem volna. Ő akkor készült elhagyni Szegedet, mikor én oda szerződtem. 1931 júliusában kelt hosszú levele búcsúmondás a hazai vidéki színházak nyomorúságaihoz. Tóni megvallja – mint szóban is annyiszor – lázas ambícióját:

„Ma már itt vagyok Szegeden, pár óra múlva társulati ülés, és kezdődik a robot-epilógus. Miért megyek ki? Ti külföldre? Mert egy lépéssel tovább akarok jutni! Akarok!!! Magyarországon egyetlen vagyok, aki színháztudománnyal foglalkozom. Remény van egy ilyen tanszék felállítására. Előbb nagyobb tudományos munkát kell írnom, hogy ezt elnyerhessem. Magyarországon forrásmunkák hiányában lehetetlen. Tehát: München és Köln. Ahhoz, hogy kiemeljem sarkaiból a magyar színészetet, tekintélynek kell lennem ebben a Presztízs-országban. Énnekem nincsen elég puha gerincem, alulról, óvatosan ny...ni föl magamat, Méltóságos Impotenseken keresztül. Tőlem máris félnek, pedig a kisujjamat is alig mozdítottam meg.

Nekem *felülről* kell a bombázást kezdenem, *repülőgépről*. És én évekre előre csinállok programot; – egyre válságosabb lesz az anyagi helyzet, és egyre több óvatosságra intenek az események. És egy kicsit utálok is ezt a rohadt ripacs bandát. Ha nekilátnék megírni a mai magyar színészt, megpróbálnám lerajzolni lelki portréját, olyan kollektív becsületsértés kerekednék belőle, hogy életfogytiglani fegyházra ítélne a bíróság. Könyörtelen diktatúrával lehet csak fölöttük uralkodni, és ehhez *hatalom* kell, amelyre törő akarat indít újabb útra; más városok és más lehetőségek felé” – Szegény Tóni! Én akkor leveleinek ezeket a részeit nem is olvastam el rendesen, csak úgy átfutottam, míg egy Gropius tanárról szóló elmélkedése után azokhoz a sorokhoz nem értem, ahol rólam írt...” Azért mégis szép lenne virágot szedni, hazavinni Rózsának, aki valami haszontalanságot csinált megint, hogy felszökött újra a láza, jól összeszidni...”

– Nénéméknél gyógyítottam az ún. tüdőcsúcshurutomat, táskámban az aláírt, a Szegedre szóló szerződéssel. S Tóni egyre küldözte leveleit, s írta: „A régi Firenze-nosztalgia helyett sikerült-e új vágyat ültetnem lelkedbe? Kérésednek, hogy magamról írjak egy kicsit, talán eleget tettem... Színházról? Pfu! Ne is gondoldj rá. A *regényt* írd, ami megmarad! *Aere perennius*.”

Ő beszélt volna belém valamely regénytémát? Vagy én írtam-fecsegetem neki arról, hogy írnék, s mit, ha igen? Nem tudhatom, csak azt, hogy írjak *is*, nemcsak Tóni szuggerálta, mások is

Az első négy pesti esztendőmben, akadémista és kezdő színésznő koromban sereg, vegyesen ifjú és öreg író-újságíró gyámkodott fölöttem. Kezdő írók, nem nagynevű öregek. Egy szerkesztőségnek legalább a fél gárdája. Két ellentétes nézetű férfiú Milotay és Pethő volt a *Magyarságnak* főszerkesztője, igazából azonban Hegedűs Gyula szerkesztette. Ott volt önkénteskedő, majd ott lett szegődött újságíró unokafivérem, János. Akadémista koromban többnyire őt kísérttem a Nemzetitől vagy a Nemzetihez közeli kávéházból délután öt óra tájban az Aradi utcáig; engem onnan hazáig ritkán unokabátyám, többnyire valamelyik kollégája. (Egy fél éven át nagy szor-

galommal Németh Antal, akkor újságíró-volontőr.) De mások is. Dallos Sándor, ugyanennek a lapnak munkatársa, inkább éjjel kődorgott társaságomban. Olyankor ment hazafele a Tátra utcából, ahol már életre-halálra udvarolt későbbi feleségének, Rózsának. De még „megbeszélhetnékje” volt, megállt hát az ablakunk alatt és felfütyült. Az angyalföldi lakása felé tartott, s elég gyakran leszöktem, hogy együtt járjuk az éjszakát. Elmehetett volna füttyművésznek. Fésűre tett selyempapíron meg ajkára illesztett akáclevéllel is tudott „zenélni”. Nem egymásba, mindketten vidéki múltunkba voltunk szerelmesek; ő az ő dunántúli, én erdélyi gyermekkoromba. Szép időben néha hajnalig kujtorogtunk a Duna kietlen rakodópartján; Sándor a Huba utcában lakott, olykor lakásáig elcsámborogtunk s onnan vissza megint. Útközben mondtuk egymásnak gyermekéveink emlékeit.

– Az istenit magának, Ignác – udvarolt Dallos csavargás közben –, becsületszavamra olyan hangon mondja ezt – a szemét könnypára futotta be. – Megírom – mondta később –, meg, de elébb a magamét. Címe van már: Gomblyukban piros virág. Egy magamszőrű csavargóról szól. – Nézze – szólott másszor, s belefogózott egy kerítésdarabba:

– Itt okádtam ki azt a vacsorát, amivel kétheti állás nélküli pesti csatangolás után először teleehettem magamat.

Volt Sándor alkalmi rakodómunkás is, mielőtt bejutott volna az Aradi utcai szerkesztőségbe. Kevés férfit szerettem úgy, mint őt. Dunántúliasan és szelídebb kiadásban – azzal a sok aranyzöld ponttal a fényes szemében – Laci bátyámra hasonlított. Éjjeli csatangolásaink közben még tán kezét sem fogtunk soha. Ez olyan szerelem volt. Különleges novellákat szeretett volna írni, s a témákat mondotta nekem egyre – a „lányról, akinek nem volt öle”, s mégis szeretni kellett. Amit én meséltem neki, arra egyre azt mondta: –

Cikk, riport, meg kell írni.

Unokafivérem ismertetett meg a szerkesztőségnek majd valamennyi tagjával. (Kivéve Milotay István főszerkesztőt, aki nem

volt kíváncsi rám, s nem is beszéltem vele soha.) Unokafivérem ebben az időben gyakran tudósított külföldről: Lengyelországot, Berlin, Bécsset járta. Távollétére idősebb kollégái figyelmébe ajánlott, kérte: pártoljanak. Mikor telefonon jelentkezett külföldről, beszéde végén egy-egy percre – a szerkesztőség számlájára – én is beleszólhattam a kagylóba egy szervuszt, hogy vagy-ot.

Ebben a szerkesztőségben láttam viszont gyerekkori, majd szege-di, s már örök barátomat, Török Sándort, akivel úgy hozta a sors, hogy pályája minden új és újabb állomásán találkoznom kelljen. Itt ismertem meg Dóczy Jenőt. Civilben a Mezőgazdasági Múzeum valaminő főtisztviselője volt, debreceni származású, komor agglegény, nagy Ady-rajongó. Színházkritikákat írt, könyvet ritkán publikált. Egy gyöngyszem könyvecskéjét: a *Dédácsi idillt* máig őrzöm. Ő agítált, hogy József Attila *Külvárosi éjére* előfizetőket gyűjtsen, sikerült is két előfizetőt szereznem, mindkettő magam voltam, egy példánya ennek a régi, kevés példányszámú kiadásnak birtokomban van.

Ebben az Aradi utcai, örökké villanyfényes éjjeli szerkesztőségben szundikált alkonyattól éjfélig Komáromi János; elfáradt, mire ott-honi írói munkája végeztével a szerkesztőségbe érkezett? Pompás kurruckori történetek írója ő. Ha szundikálásából felriadt, nyomban arról monológizált, hogy „tízezerben fogyok” – mármint hogy annyi könyve kelt el; „színdarabot nem írok belőlük, ne is gondoljon rá, hogy maga átírná, de azért megpróbálhatja” – mondta, talán azért beszélt ilyen ellentmondásosan, mert akkor már kikezdte az a betegség, minek nevét akkor, s így hallottam először: agykéreg-elváltozás. Köszöntem a nekem dedikált Komáromi-könyvet, aztán, hogy milyen léha is a magamféle ifjú ember, alig hogy elolvastam, máris becsaptam dedikációstól, ötven-nyolcvan fillérért a Medvei-féle antikváriumba. Hiszen akkor volt már ruhám, amiben járjak, ettem is, laktam is. Gond az volt, hogy megvehessek egy-egy strandjegyet, hogy magam fizessem a kávéházi szimplát. Külön fodrászra sohasem futotta. Jó, ha a színházi Józsinak jutott borralalóra, aki miután loknijaimat, copfom, parókám előadás után eltávolította, ott maradt

még előadás után pár percig az öltözőben, hogy egy kissé magánhasználatra is rendbehozza saját hajzatom. Nehezen futotta a színházi öltöztetőnő honorálására is. Ők különben is előkelőbbnek tartották, ha természetbeni juttatással háláljuk meg segítő buzgólkodásukat. Kérni nem kértek soha, ezt nem illet, talán tiltott is volt teniök? Mariskám faarccal fogadta el általa elcsodált, egyszer hordott blúzomat, unottan elvette és azt mondta:

– Olty művésznőtől egy vadonatúj kombinét is kaptam.

Nem volt vadonatúj kombiném, átnyújtható. Örökös pénzsűkékben éltem úgy 1935-ig. Hogyne csináltam volna pénzt dedikált példányokból is? Bodor Aladár, kinek tanári működését manapság is seregnyi egykori tanítványa áldja, Aladár, a hosszú-hosszú, erdélyi származású költő is a *Magyarságnál* újságíróskodott. De nem adott könyvet se dedikálva, se anélkül, hogy becsaphattam volna azt is Medveinél. Móricz Pali bácsi bezzeg adott. Móricz Pál régi történeteket írt meg anekdotikus formában. A lapnak is munkatársa volt, de Medvei fősegédje, Feri úr nem adott Móricz Pál-könyvért egy vasat sem.

A *Magyarságnál* ismertem meg Barabás Endrét, Gratzner Antalt, Hegedűs Gyulát, Oláh Györgyöt, Vaska bácsi drága éjjeli szerkesztőt, aki egyre biztatott, hogy szóljak csak bele a külföldi telefonhívásba, mikor ott J. beszélt. Találkoztam ott Radnai Endrével, rettegtem Papp Jenőtől, akinek a Körút túlsó oldaláig hangzó dikcióitól remegni látszottak a szerkesztőség falai. Papp Jenő (aki idővel több „szép” kritikát is írt rólam) olyan harcias, bátor férfiú volt, hogy még Bajor Gizit is le merte vágni színibírálataiban, azt írta róla, hogy „nem tud folyamatosan beszélni, szótagolja a szavakat, tördeli a mondatokat”.

Publikált ennél a lapnál Krúdy Gyula is, inkább csak rövid cikkeket. Őt sajnos nem ismertem, de láttam egyszer hatalmas alakját, feltűnően gyorsan sietett ki az Aradi utcai szerkesztőség kapuja alól. S hallottam később – szerkesztőségi tagtól – a kuncogva elmondott Krúdy-anekdotát, nem tudhatom, igaz-e vagy ráfogás, hogy Milotay

István, mint Krúdy nyírségi földije is, igen nagyra tartotta, szerette Krúdy írásait. Kért volna tőle egy folytatásokban közölhető regényt is a lapja számára. Krúdy el is vitt neki egy kb. 200 oldalas kéziratot azzal, hogy nyomban az egész árát fizettesse ki Milotay. A fizetés megtörtént, állítólag 300 pengőt kapott egyben s örökáron Krúdy, Milotay pedig maga vitte haza a kéziratot, hogy ő olvassa elsőnek. Olyan csemegét, mint egy Krúdy-regény – a fecsegő pletykája szerint –, ágyban szeretett Milotay olvasni, nekikészülve, megborotválkozva, illatosan, selyempizsamában, szemén monoklival. Elkezdte. Öt oldalon át valóban Krúdy-sorokat olvashatott. Kíváncsi lett, vajon be is fejezett regény van-e kezében? A végére fordított, és visszafelé lapozva *valóban* háromoldalnyi kézzel írt Krúdyt talált. Ezután megnyugodva újrakezdte az olvasást. És a hatodik laptól kezdve nem szavak és mondatok tűntek monoklija elé, hanem tintával húzott hosszú, vízszintes sorok, végig, vagy százyolcvan oldalon át. Üres vonalakkal telehuzigált „könyvet” adott el neki Krúdy, aki akkor már zsebében a háromszázzal, a miskolci gyorson nézte, írta magába az útitársakat. Lehetséges, hogy ezt a sztorit csak egy Pethő-párti, Milotay-ellenes tag találta ki? Mert két tábora volt a szerkesztőségnek, s rémlett, mintha az „urbánusabbak” lettek volna inkább a másik főszerkesztő, Pethő Sándor hívei. Az ezüstfejű, elegáns Pethő Sándort szerkesztőségen kívül is ismertem, vele családotól összejártunk; ő lett később első házasságom egyik tanúja is.

Miklós Jenő

Hogy nem holmi szerkesztőségben kódorgó, kritikaleső, megtúrt és a fiúk részéről meg-meglapogatott színi-nőcskeként járhattam az Aradi utcába, hanem olyanformán, mintha testvérük vagy gyermekük volnék, azt Miklós Jenőnek köszönöm.

Studinka volt az eredeti neve. Nyitrából származott, de urbánu-

sabb volt minden addigi újságíró-ismerőseimnél, s mint író, a régmúlt Budának tudója, ismerője, szerelmese. Kosztolányi *Kortársak* című kötetében azt írja róla: „Gyengéd és meleg szemlélet hatja át regényét (a *Piros mókust*); kiegyenlített és mosolyos, bábszínházi filozófiája érvényesül az emberekkel szemben is. Nemes és édes érzelmesség, egy csipetnyi pesszimizmus, mely fanyarságával felüdít, sok szeretet és lemondó jóindulat. Ha Miklós Jenő helyét keresem a magyar földabroszon, akkor ama két délkör közt lelem meg, mely Mikszáth Kálmántól Krúdy Gyuláig ível.”

Miklós Jenő költő volt; megélhetéséért szerkesztő. Éjszaka, vizespohárnyi rumos feketéből kicsiket kortyintgatva, fél arcát az asztalra fektetve korrigálta „fiókáinak” elmeszüleményeit. Mindig fekete volt a kefelenyomatok olajától-ólmától a bal tenyere s gyakran a kefére fektetett bal orcája is. Mint a *Magyarság* kötelékében dolgozó újságíró, leginkább ennek a lapnak vasárnapi mellékletében jelentette meg leheletkönnyű, ideges-játékos verseit. A *Piros mokus* című regényéből színdarab is lett; a Nemzeti Színházban adták, Bajorral a főszerepben. Élete vége felé játszották ugyanott második és utolsó színdarabját, a *Bolyaiakat*. (Ebbe, mint előre is megmondta, „tőlem” kölcsönzött egy-két mondatot, például a géniuszról szólót, aki: „nem vitatkozik: bizonyít”, – ezt a fiatal Bolyai Jánossal mondatta el s a tőlem szót azért teszem idézőjelbe, mert ezt a „bölcsséget” én is mástól szedtem.)

Volt egy fél regénye, *Madárka* című; „madárkának” becézte az édesanyját. Egy anyjáról írott versét mondtam a rádióban, arról szólt, hogy öregségére az anya lett fiának ápolat, dédelgetett kisdédvé. Úgy végződött: „Mint pólyakendőt, oly puhán tettem rá a szemfedelet.”

– Nem jó! Nem jó! – leszidott, de erősen, mikor a rádióközvetítés után benéztem hozzá szerkesztőségi szobájába elismerését vagy kritikáját inkasszálandó.

– Bárátom – mondta, mert eléggé palócosan beszélt –, Te túlszeretted ezt a verset. Akkor plasztikus egy vers előadása, há el tudod

mágádtól tártáni. Distanciátártás fiókám! Te úgy mágádhoz szorítottad ezt a verset, minthá a gyereked volná. Mint áz ányásás a fiókáját, az meg is fojtja á gyerekét, á nágy szeretettől. A másik verset, ázt kitűnően mondtád. Idd meg a feketémet, Laborfalvim, hozatok á Vendellel másikat.

Leszidott, megdicsért, megkávéztatott, és Laborfalvinak nevezett el. Tréfás hangú, de komoly tervekkel teli levelet is írt nekem egyszer „Kedves Laborfalvim” megszólítással. „Kedves Laborfalvim, ne légy nagyon csalódott, és ne is haragudj, hogy nincs a Képes Mellékletben ballada-kosztümpofa és csáb-sorozatod... Légy kedves türelemmel, és bízd magad rám egy fél évig, azután úgy is a magad feje után fogsz röpködni. Adja Isten, olyan magosan, mint eddig összes fiókáim tették.”

(Az ugyanabban a szobában dolgozó ifjú újságíróknak, „fókáinak” megmondotta rólam, hogy: „Ni csak! Szávái á Rózsá, mint a Láborfalvi!”)

Mintha mindenkit madárszerűnek látott volna, egy nagy orrú, törető ifjú titánnak azt mondogta:

– Makktörő pinty! Minden kemény dióba beleüti a csőrét.

Akiben a tehetségnek a legkisebb csírája sejlett, azt kéretlenül mind a szárnya alá vette. Fiókái, ahogy ő nevezte szellemi gyerekeit, a szerkesztőségből, színpadokról, művésziskolából kerültek ki. Medgyessy Pál, a szobrász, mint haza, úgy járt Jenő bácsihoz; kellett is neki aztán istápolnia egy Miklós Jenő által bemutatott, képzőművészeti akadémistát. Pártfogoltjait cipelte magával, megismertette, biztatta, védte és lendíteni próbálta, hogy „repüljenek”. Ha valamitől csüggedten mentem be én vagy más fiókája a szerkesztőségbe, áttetsző

keskeny fél arcát csúfondárosan az asztalra fektette, alulról felfelé nézett, míg zúgó panaszt hallott, gyorsan rajzolt, firkált inkább absztrakt összevisszákat egy kéziratpapírra, aztán:

– Bárátom, figurá vágy. Nézd, milyen komikus figura (a firkálás ez nem látszott, de ő megmagyarázta):

– Hat méterre húzod magad után a letört szárnyadat! – s képes volt csöngetni Vendel altisztnak :

– Vendel, csátolja le kérem á művésznő (á művész úr) szárnyait. Ne huzzá á földön.

– Igenis – mondta Vendel, s hozott még egy rumos feketét. Annak az ifjú újságírójelöltnek, aki már önállóan megírt és meg is jelentetett egy hírfejet, halálos komolyan mondta:

– Korszakalkotó. Európai viszonylatban is. – S feszülten leste, hogy az ifjú ember ugrik-e.

– Tud a gyerek – bizonygatta ugyanerről az ifjúról a főszerkesztőnek, és ha sikerült mellállásával a fióka részére egy kis fizetésemelést kicsikarnia, a hálálkodó zsenipalántát így hűtötte le:

– Figurá vágy barátom, írj egy jobb hírfejet, ez gyenge volt, csak a Hegedűs hitte el, hogy jó.

– Jenő bácsi véleményére – vágta rá a fiatalember.

– Az én véleményem az csak lökdösés. De mozgasd már magadtól is azt a lusta szárnyadat.

Nemcsak szóval tanított „repdesni”, eljárt „fiókái” érdekében, feleseknek levelet is írt. Jenő bácsinak hívtuk mind, szerettük. Sokunk csak a maga egyetlen apamadarának sajátította volna ki. Miklós Jenő soványságtól átszellemült arcú, súlyos tébés volt. Ha járt, kissé mintha lebegett volna, s úgy tetszett, az egész ember két ágvékony lábón járó óriás szem.

Apám halála után évekig nem emlegettem őt senkinek. Hogy is, miért is beszéltem volna a messzi Erdélyben rég halotról az idegen, nagy városban új ismerőseimnek, akik hírét sem hallhatták soha.

De egyszer csak, valamelyik előadás után, mikor már megint Jenő bácsiért mentem, az ő szobájában nem az aznapi színházi eseményekről regéltem, hanem családi múltunk, apám emlegetésére került sor.

Lehetséges, hogy ezek a beszélgetések voltak legbensőbbben átélt „fellépéseim”?

Dallos Sanyi eltolta maga elől a kéziratpapírt; rám figyelt. Bejött,

s megállt a szobában engem hallgatni Barabás Bandi. Jenő bácsi kortyolta a feketét. Barabás mögött Medgyessy Pál alakja tűnt fel; ő is beállt hallgatónak, volt úgy, hogy benyitott Bodor Aladár, Móricz Pál. Valami rövid, talán nem is kedvemre való szereplésem után mondtam nekik a *magam* szövegét. Ahogy színész, még ha jól kiját-szotta is magát, szeret s kíván előadás után még-még beszélni, elő-adni, mondani, míg csak felkurblizott idegei le nem csillapodnak.

Dallos már felállt, úgy hallgatott rám, aztán:

– Az Isten áldja meg magát, úgy mondja ezt, hogy megképzik az emberben. Ne csodálja aztán, ha belekerül a cikkembe, amit itt most beszél.

– Mondd csak – biztatott Jenő bácsi, aztán, hogy egy fél percre mégis abbahagytam, hogy apámék hogy tették ezt, hogy tették azt:

– Nicsak! – mondta Miklós Jenő –, nézzétek, már rajta van! Már úszik is az atyja palástja a Rózsa után.

Mind felneveltünk. Ő nem. Azt mondta:

– Attól tartok fiókám, hogy neked írnod is kell, nemcsak játszani. Aki szavakkal soseslátott személyeket, holt tárgyakat tud életre kelteni.

– Az Krúdy – mondta Dallos Sándor –, nem az Ignác. Más az, amit ő csinál.

– Az írjon *is* – folytatta Miklós Jenő, és megismételte: *is*. – De ha színésznő *is*, akkor majd csak akkor, ha nagy lesz, ha olyan fontos emlékiratokat szerezhet, mint a Déryné. – Dallossal vitatkozni kezdtek: írhat-e a színész, jó-e vagy kár, ha ír? – Én ezúttal kíséret, sőt Jenő bácsi nélkül mentem haza és persze gyalog, mert kinek is volt *mindig* 16 fillére egy kisszakaszra a Berliini térig?

A Vígszínház kávéházba éjjel szokott beülni, szürke-tarka márványlappal asztala mellé tizenegyedtől úgy fél kettőig. Egymaga. Ott reagálta-e le a nap eseményeit? Vagy egy új verse valamelyik rímpárjával játszadozott? Többnyire azt leste, melyik fiókája megy arrafele, s melyik tér be hozzá jó éjszakát kívánni. Szombaton néha reggelig is ott ült. Míg meg nem jelent a lap vasárnapi száma, a mel-

lékletben valamelyik Miklós Jenő-verssel. Egészen befejezettnek, végsőnek egyik verse sem hatott. Mintha csak felröppent volna egy-egy sora, s próbált volna a biztosan szárnyalok egére egy-egy rebbenést, egy-egy új szárnycsapást. Már kinyomtatott versei tovább nem érdekelték. Mint elhullajtott dísztollakat nézte azokat, a *Hetedhétország* című kötetében összegyűjtötteket is; nem a tollak a fontosak, hanem a madár, amelyik mindig újra, mindig magasabbra próbál repülni. Olyan volt, mint aki mindig készül valahová, noha teljes szívvel éli az adott, a helyhez kötött pillanatot. Szakadatlan tervezett. Egy-egy ötlettel hetekig eljátszozott. Arról ábrándozott, hogy Duséről, a nagy olasz színésznőről ír darabot Bajor Gizinek, hogyan? És mesélte, és nógatott: tervezzek együtt velem, aztán, mint gyerek a megúnt színes kavicsot, elejtette, elfeledte az ötletet.

Nógattam: Jenő bácsi, írd *nekem* egy színdarabot. Én játszom benne a főszerepet. A cseléd szerepét.

– Cselédke – mondta.

– Nem. A szolgáló. Így pontosabb. Ne gondold valami ellenlakáj, illetve egy női lakáj figurára, semmi rezonőrökös, és nem ő bonyolítja a cselekményt.

– Hanem? Akkor hogy főszerep?

Egy óra hosszat meséltem, hogy milyen szerepet képzelnek el magamnak, közbeszólt:

– Ez a szolgáló-cselédke, ez, mondd, álmodik, álmodik is?

Amit aztán erre az elképzelt szolgáló-főszereplő szorongásos álmaimról regéltem neki, arra azt mondta:

– Ez egy ellen-Édes Anna volna? Valami lélektani regény lehetne fiókám, nem színdarab. Hol itt a cselekmény?

Három éjszakát beszélgettünk át, de csak nem jutottunk el a színpadi cselekményig. Jenő bácsi hat oldalt firkált tele ötleteimmel, igaz, azokat rendszerint már akkor összemorzsolta, s a papírkosárba dobta, mikor egy-egy lap az „ötletekkel” betelt.

Ő vitt el először Basilides Mária dalestjére, s nyitogatta a szemem, eszem: figyeljem, mi a különbség a kamaraénekes és az opera-

énekes Basilides előadásmódja között. Úgy kell verset „száválni” – mondta olyan zárt egészszé formálni a verset előadásodban, ahogyan a jó kamaraénekes dalt ad elő.

Már növendékkoromban, majd mikor Pestre visszakerültem, sűrűn léptem fel műsoros esteken, ahol éppen Basilides Mária szerepelt. Sok közös fellépésünkről maradt meg régi papírjaim között egy, nem tudni pontosan mikorról való meghívó, ez:

M Ű S O R

B a s i l i d e s Mária, a Magy. Kir. Operaház örökös tagja:
Erdélyi népballadák Kodály feldolgozásában:

- a) Három árva
- b) Rossz feleség

I g n á c z Rózsa: Erdélyi népballadák:

- a) Betlen Anna
- b) Budai Ilona
- c) Gyenge Andris

K r i z a János népköltési gyűjteményéből:

- a) Én Istenem, add meg nekem
- b) Szeret engem két viola
- c) Magas hegyről foly a patak

K ö p e c z i Boócz Lajos: Székely humor
(két magánszám)

B a s i l i d e s Mária, a Magy. Kir. Operaház örökös tagja:

- a) A csitári hegyek alatt
- b) Ne búsuljon senki menyecskéje
- c) Apró alma lehullott a fáról (Kodály-feldolgozás)

T a m á s i Áron: Havasi Pásztorok

Felolvassa: Sala Domokos, a Városi Színház művésze

H e r c z e g Ilona mozdulatművész

- a) Kodály: Székely keserves

b) *Bartók*: Este a székelyeknél
című művekre szerzett táncköltevényeit adja elő.
Zongorán kísér: Halmay Ferenc.

1933–1940 között alakult, jobban mondva inkább csak összeállt egy olyan művészcsoporthoz, melynek tagjai gyakran szerepeltek együtt Pesten és szerte vidéken: Palló Imre, Koréh Endre, Hosszú Zoltán, Sala Domokos (míg élt szegény; korán halt meg), Basilides Mária, meg igen gyakran magam. Velök jártam először munkásoknak tartott előadásokon is, számomra a simontornyai börgyárban tartott a legemlékezetesebb, meg az a – talán – Gábor Áron nevet viselő munkásegylet, ahol nyolc kis vidám Kriza-vers lett a jól csattogó tenyerektől követelt ráadásom. Miklós Jenő ezt már nem érte meg.

Csak első, a Zeneakadémia kistermében tartott székely balladestemre mehetett el, magával hozta az előadásra a szerkesztőség vagy öt tagját, Kiss Ferenc színművészt, Alapy Nándor éppen Pesten tartózkodó színiigazgatót, Kelemen Kornélt (ő a Testnevelési Főiskola egyik vezetője volt), ki mást még, nem tudom már. Miklós Jenő ott ült az első sorban, s mikor a pódiumra léptem, hozzámig hangzóan súgta oda a szomszédjának:

– Nézd a lábát. Már az tehetséges, ahogyan abban a csizmában ideáll. – Előadás után tőle kaptam életem legszebb honoráriumát. Ő mondta, hogy amit ad: honorárium. Egy kis kofferben a Magyar Népköltési Gyűjtemény teljes sorozata tizenkét, remekbe bekötött könyvét. Mindet, ami eladdig népköltési gyűjtésből megjelent. Hogy legyen miből tanulnom azokat a népverseket, népmeséket, melyeknek pódiumra vitelére méltónak ítélt.

Ötvenéves korában halt meg, betegségében a Lipót körút 2. számú bérházában levő lakásában feküdt. Ültem az ágya mellett. Felesége, a drága Mancsi hozta a nagy bögre, nem rumos feketét, csak világos tejeskávét, s könyörögve nézett, segítsek valamicskét belediktálni. S játszottunk, hogy én vagyok a mama, aki beteg gyereket etet: ezt a kanálkát nyeld le drága a Mancsi egészségére, ezt – súgtam – a Gizi

(Bajor) egészségére. Bajor Gizi volt nagy, nem is titkos, távoli szerelme. Még az én egészségemre is megpróbálkozott egy fél kanálnyi-val, a maga meggyógyulását már semmiféle ápolás sem segítette volna. Általános tébéje volt, s nem találták fel akkor még a sztreptomincint.

Bajor Gizit titokban megkértem: küldjön Miklós Jenő betegágyához virágot. Hatalmas piros rózsacsokrot küldött. Jenő bácsi majdnem meggyógyult a boldogságtól; egy napra kiragyogott. – Ha meggyógyulok, megírom, mégis megírom a Dusét, Bajornak, azt ma csak ő tudná eljátszani, egész Európában csak ő. – Egy hét múlva temettük.

A tehetség feltétlen tiszteletét tanultam Miklós Jenőtől. Benne az irigységnek nyoma sem volt. Aki tud, azt el kell ismerni – sugallta minden gesztusa. A tehetséges ember ismérve, hogy a *másik* ember tehetségét, ha azé az övénél százszor is nagyobb, ha barátja, ha ellensége az illető, akkor is elismeri, sőt, siet felismerni. „Csak tehetségtelen és fél tehetségű ember lehet irigy.”

Ha elmegyek az egykori Vígszínház kávéház előtt, néha ma is megrezzenek, s várom: kopogjon rám a kirakatüvegen, ami mögött annyi éjszakán át üldögélt. A szegletes térre nézett. Villamosok dróthuzalán repdesett nagy álomlátó szeme; madarat lesett odafent? Felfele nézett, de nyomban kopogott az ablaküvegen, mert oda se nézve is észrevett s beintett magához egy-egy feléje kocogó művészpálántát, valamelyikünket fiókái közül.

Első házasságom idejében

Gyermekkori nagy szerelmemet, a nagy J.-t (Makkai János unokafivéremet) hat éven át tartó, szakításokkal, robbanó újrakezdésekkel tarka sem veled – sem nélküled nem élhetek „jegyességünk” után (sohasem volt semmiféle jegygyűrűnk) a házasságtól mint intézmény-

től való végtelen vonakodással, finnyáskodva is, restelkedve is, hogy: „az ember nem veszi el feleségül a tulajdon unokahúgát, olyat csak egy mafla angol lordgyerek tesz, s az is vagyoni meggondolás miatt”, mégiscsak férjül vettem.

Ő is „vett”, szó se róla, még az unokatestvérek között kötelező orvosi vizsgálatra is elment velem, a diszpenzációt is megszerezte, két tanúkat is ő kérte fel a csak s minél teljesebb titokban köntendő polgári esküvőn való részvételre, de nekem kellett szándékunkat édesapjának, drága nagybátyánknak bejelentenem. Makkai Jenő nagybátyám éveken át fizette érettem az akadémiai tandíjat, és havi hatvan pengő apanázst adott anyámnak „neveltetésemre”. De egyetlen fiának egy árva vasat sem. „Egy felnőtt férfi éljen meg a maga erejéből.” Jánosnak a házasságtól való hosszas vonakodását okozta az a gögős gátlása is, ami nem engedte, hogy bevallja: összeházasodnunk nem volt mire. Mikor nyílt titkunkat közöltem nagybátyámmal, reméltem, hogy leendő menyét még nagyobb szeretettel öleli magához, mint ahogyan eladdig szeretett mint legkedvesebb unokahúgát. Már huszonnégy éve özvegy volt ekkor, rideg agglegényéletet élt, étteremben kosztolt, lakását alig-alig bútorozta be, annak nagyobb részét egy fogházör, a felesége és fiúk lakta, akik így-úgy takarítottak is rá. Főügyész volt már ekkor. A házasságról mint intézményről mélységes gúnnyal azt szokta mondani, úgy általában, hogy:

– Kétféle házasság van, úgymint: rossz és túrhetetlen. – Nem mondta ezt éppen azoknak az ifjú pároknak, kik őt akkori notabilitást násznagyuknak kérték fel: hány esküvőn teljesítette ezt a „megtisztelő” feladatot!

De én már hallottam tőle ezt a bölcsességet, mielőtt fia kezét megkértem volna. Hát nekem sem mondta akkor éppen ezt a csúfat, hogy rossz vagy túrhetetlen, de azt sem felejtettem el, amit házasságunk bejelentésére szólt. Előbb nézett egy nagyot, aztán rágyújtott, hosszan slukkolt, s mondta:

– Mondják, három dolgot nem lehet titkolni, kedvesem. A szerelmet, a szegénységet meg a butaságot. Hát ezekből legalább kettőt

ti sem titkolhattatok. Ám tegyétek – s nyomban egy százpengőt adott a kezembe. Nem mertem megkérdezni, hogy melyik kettőt nem tagadhattuk. Lehetséges, hogy a butaság volt az egyik.

Ezerkilencszázharminchárom késő őszen házasodtunk össze, mikor már mint a Nemzeti Színház szerződött tagja, havi kétszáz pengő büszke birtokosa lettem, s János is kapott már vagy kétszázhatvan pengő fizetést a lapjától. A következő két évben, ahogy emelkedett újságírói, majd közéleti pályáján (országgyűlési képviselő is lett), János egyre jobb lakásokba, jobb körülmények közé telepített. „Együtt boldog” a közvetlenül házasságunk előtti évben voltam, mikor még Alapynál serénykedtem, s testvériesen elosztottuk egymás akkor még elég gyatra keresetét, de talán azért is, mert életében először elismerte egy csöppet tehetségemet, a *Cifra szöttek* létrehozásáért éppen nagyra tartott (a maga mindig ironizáló módján ugyan, de mégis), és még el is járt velem író-színész barátok közé, Tamási Áronék, Szántó Györgyék társaságába, amely nekem oly kedves szokását nem folytatta többé, hogy egybekeltünk.

Gyermekünk, Ádám, 1935 decemberében született. Épen, egészségesen, azzal együtt, hogy első unokatestvérek sarja lett.

„Írtam” ekkoriban is. Csak naplót, csak titokban, mit felbontani, olvasni csak halálom után lehet. Még nem haltam meg, így aztán nemhogy magammal, még mással sem idéztethetek ebből a „titkos” iratomból szó szerint. (Nagy kihagyásokkal 1932-től 1944 őszéig írtam naplót, majd még valamennyit 1946–48 között, és mintha Déryné ifjasszonyt utánzandó múlt századi ifjú leányzó volnék, a naplót gondosan lezártam. A lezárás a papírinséges 1948-as esztendőben történt, a naplót még csak használt papírzacskó sem borítja, címerlenyomatú viaszpecsét sem ékeskedik rajta, viszont valódi cukrospár-ga tartja össze a kötegeket, amit valaminő külföldi segélycsomagról szerkesztettem.)

Mikor a gyermekem született, az anyaságra méltó emberségért fohászokodtam a naplóban, hogy azzal háláljam meg épnek-szépnek született gyermekemet. Annyi napi esemény közé ebbe a naplóba

kezdettem el jegyezgetni azokat az élményeimet is, amikből majd idővel első regényem keletkezett. Későbbi dolgok ezek. Egyelőre még ugyancsak színésznek tudtam magamat, noha alig-alig jutottam színpadhoz, s nemcsak a gyermekszülés és annak következtében kapott több hónapos súlyos betegség miatt. A Nemzetiben 34-ben több mismás között egy jelentősebbet játszhattam, még Voinovich Géza igazgatása idején: Török Sándor *Idegen városában* Évát, a Pestre emigrált egykori erdélyi jó kislányt, éhező pesti diákok pártfogóját, – aztán el is fogott a vágy a másik otthon, Erdély után. De mentem volna én haza korábban is.

Tamási Áron *Görgetegét* eltemette a magánszínházi csetepaték indította nem éppen „görgeteg”, csak az értelmetlen színházi torzsalakodás. És Alapy sem működött már a következő évben Pesten. Áron otthon volt Kolozsvárt. Nem adta föl a vágnál erősebb szándékot, hogy új, más, megemelt szintű, népi színjátszást teremtsen közreműködéssel *is*. És olyan színtársulattal, melynek minden tagja azonos hanglejtéssel beszél magyarul. Nem kívánta, hogy darabjaiban székely tájszólással éljenek, sőt, azt szerette volna, hogy a színészek ne dialektussal vitézkedjenek, de legalább ne használjanak ugyanabban a darabban különböző vidékekről való tájszólásokat, röviden: ne népieskedjenek. Kádár Imre, a Szépmíves Céh egykori egyik alapítója lett a kolozsvári Magyar Színház igazgatója, vezetése mellett ott fellendült, erőre kapott a színjátszás, elsőrendű színészeket léptetett fel, eredeti erdélyi írók írta darabokat mutatott be. Tamási Áron ajánlotta neki, hogy hívjon meg a kolozsváriak közé. Nem mehettem. Tudott volna-e nekem Kádár működési engedélyt szerezni? Meghívóleveléből úgy látszik: igen.

Mióta elhagytuk Erdélyt, Kolozsvárra sokáig nem jutottam el. Nyári vakációkon anyámmal Hunyad megyében élő nővéremhez, Szilágyságba telepedett bátyámhoz jártunk, meg Fogarasra, ahol apám sírját látogattuk. Kolozsvárt nem láttam évekig.

Tamási Áronnal kötött barátságunkat az a régi „kudarc” – a *Görgetegé* – csöppet sem gyöngítette. Mikor már nem remélt (vagy nem

is akart?) azon a csapáson tovább haladhatni, amit a drámaírás terén a *Görgeteggel* vágott volna, és másféle, jelképes-költői darabot írt: az *Énekes madarat*, abban is nekem szánta a gonoszabbik vénlánynak, Reginának a szerepét. Van is ebből a munkájából egy tinteírásával át- meg átjavított nyomtatott példányom. Nem játszhattam az *Énekes madárban*. (Annak első pesti bemutatásakor más fontos szerep előtt álltam: gyereket vártam.)

Hosszú távoliét után, 1936-ban jutottam végre Kolozsvárra. Áronnal úgy egyheti kényszerű elvonulásom után találkozhattam össze. Akkor ő abban a hitében, hogy csakis színészkedés miatt mentem haza, azzal fogadott, hogy:

– Haza kell jönnie – mondta –, segítenie kell az új színjátszás létrehozásában.

Férjnél voltam, éppen fél évet töltött a kisfiam. Magyar állampolgár lettem, már nyolc éve Pestre gyökereztem. Áron tréfásan, de szokott komolykodó arccal mondta:

– Ne tétovázzék. A román állampolgárságot könnyen visszaszeresheti. Ha az kell hozzá, valamelyikünk feleségül veszi.

Nem volt szándékomban odahagyni pesti családomat. Áron nem állhatta akkori férjemet, s erről furcsán-rossz hasonlatot mondott:

– Maguk nem találnak együvé. Egy bivalyt s egy repülőgépet hogy lehessen egy igába fogni?

Máig sem tudom, férjemet gondolta-e sárban cammogó bivalynak, s engem száguldó repülőgépnek, vagy éppen fordítva? Vagy csak egy jó cifrát akart nekem hangjában elég nagy nehezteléssel mondani?

Megint Kolozsvárott

Szorongó szívvel keltem útra, első alkalom volt, hogy kisfiamat más gondjaira hagyva elutazom. Elterveltem, hogy Clujról mindennap felhívom telefonon Mária nénikét, aki a kisfiút betegeskedésem miatt

is már hónapok óta helyettem etette, ápolta. Életemben először utaztam Kolozsvárra kényelmesen, „úri módon”, első osztályú hálókocsiban. Már kiindult a Keletiből a vonat, mikor a hálókocsi vaskos ajtajának a láncocskáját *is* be akartam húzni. S nem vettem észre, hogy maga az ajtó nincsen csukva. Ám a szorgos-figyelmes hálókocsi-kalauz észrevette ezt, s kívülről abban a pillanatban csukta rá a vaskos-teljes ajtót a láncocskával matató jobb mutatóujjam körmére. Biztosan felsikoltottam, mert ő nemsokára bejött, tehát a láncot mégsem akaszthattam be, elég volt, hogy töből kiszakadt a körmöm. Hogy a nyolc órás utat hogyan tettem meg, arra jobb nem emlékezni. Akinek tépték már le a körmét, az elképzelteti, ha szeret ilyenekre emlékezni. A kalauz akart orvost is keríteni, akinél valaminő csillapító volna, de nem lelt, a vonat már ugyancsak „robogott” – milyen lassan járt akkor egy gyorsvonat! A derék jóember még kölnívizzel is locsolta az ujjamat, amitől az ha lehet, még jobban sajgott. Kolozsváron Gigi unokanővérem várt, s nyomban a református kórházba vitt, ahol a roncsolt ujjról altatással operálták le a cafatokban lógó körmöt – aztán kezemen nagy pólyával, fájdalomcsillapítókkal telve csak előbújhattam kolozsvári barátaim közé úgy egy hét múlva, hogy odaérkeztem. Vettem volna ezt a kis malórt intelmennek, riasztó jelnek? Hogy *azért* szakadt le a körmöm, hogy a jobb kezem használni *ne* tudhassam hetekig? Noha titokban, de éppen azért mentem azúttal Kolozsvárra, hogy ott régi, 1928-as emlékeimet ellenőrizendő, akkori hírlapokból kijegyezsek egyet-mást. Mert már több mint mocorgott bennem a megírandó téma, erdélyi diákmúltam, miből sokat jegyeztem le naplómbe is, míg működött a jobb kezem. Mit meg nem tesz egy elszánt ifjú ember, ha igazán akar valamit! Hann Bandi régi barátom „titokban” kihozta a lapoktól a szóban forgó példányokat, én meg jegyeztem – bal kézzel. Hát-ha szerencsés is lehet balkezes működésem az irodalomért?

A kolozsvári íróbarátok mint éppen hazalátogatott, vakációzó színésznőt fogadtak nagy szeretettel maguk közé. Kolozsváron volt ekkor a különben Aradon élő Szántó György is; ekkor szerettem meg

igazán ezt a robbanó kedélyű, reneszánsz-bőségu és sokrétű-érdeklődésű író, aki vakságát soha nem nyögte, nem panaszkolt. Milyen hatalmasakat neveltünk együtt, eljártunk flekkenezni, s még táncoltunk is egyet. Felesége, Adél vezette ki Gyurkát a parkettre, én meg bepólyált kezemet a vállára helyezve, a belémhasogató fájdalomtól fel-felszisszenve, mégis mosolyogva jártam vele egy lassú csárdást.

Kádár Imrétől kaptam azúttal – nem szerződést a kolozsvári színházhoz, hanem egy kötetet a *Havasi balladák*ból. Kádár Imre román balladafordításai ezek. Sokat mondtam belőlük később a pesti rádióban.

Szerettem volna találkozni Berde Máriával az író-költővel, aki távoli rokonom is (s méghozzá ő is papeány), má, több rádiódarabjában játszottam akkorig ugyancsak a pesti rádióban, s Mária, az egykori, híres *Zord Idő* című folyóirat alapítója (mely folyóirat meg is szűnt, mire megismerhettem volna), Mária, kiről tudtuk már diákkorunkban, hogy másminő világnézete van, mint a Szépmíves Céh köré tömörült írók többségének (akkori felfogás szerint a céhbeliéknél baloldalibbnak számított), Mária, aki verseiben az Erdély minden fajtájával, felekezetével békében élést, barátságot hirdetett, minden rádiófellépésemre levélben fejtette ki vélekedését darabja rendezőjének (Csanády Györgynek). Magánlevelet is úgy írt, mintha a nyilvánosság számára nyilatkoznék meg, hasonlatosan latin kifejezésekkel tömött, szecessziós stílusához, amiként első, pszichologizáló női-örök témákat feldolgozó regényeit is írta. Rólam leveleiben ilyeneket, hogy: „az eminens Ignác megint excellált” (pregnans, ominózus, eminens, eklatáns – bizony latin adverbiumokkal, verbumokkal excellált Berdénk magnificent stílusa). Ő nekem mindig is nagyon a tanáríró típusát képviselte. Nem találkozhattam vele, Mária súlyos tüdőbajával kórházban volt. Húga, Dóczyiné Berde Amál, akivel ekkor is többször összejöttem, azt mondta: ne zavard, nem tesz jót neki, ha egészséges, ép nőket lát maga körül. Amál festőművész, író, csupa humor, talpraesett, jómondó, dolgos székely mű-

vészasszony; Mária, legalábbis míg egészségesen tehetett, mozgalmi alkatú ember volt. Nemcsak könyveiben vívott a nők szellemi-lelki, s mert költő is volt, érzelmi-szerelmi életbeli egyenrangúságáért. Gyűléseken is szeretett felszólalni, ellenindítványokat tenni, közérdekű dologért szóval harcolni. Mária tüdővésziesen, lázrózsásan lobogó jó költő – nekem *messziről* olyan volt, mint valami betűket, szavakat harcba küldő, társadalmi üdvhad sereg-kapitány. Aztán megláttam őt. Nem mentem oda hozzá. Amál tiltása miatt sem, meg nem is voltam egyedül. Úgy látszik, a klinika tüdőosztályáról kiengedték egy rövid sétára az éppen napsütötte kolozsvári sétátérre. Férje, Róth tanár úr várta a kapuban. A betegeskedése ellen felhizlalt Mária sárga, nehéz selyemruhát viselt. Fején ugyancsak sárga, nagy karimájú, szemöldökéig behúzott madeira csipkéből készített kikeményített kalap.

Bartalis Jánossal, a „baloldali költővel” éppen a Wesselényi utcai Szamos-híd közelében futottam össze, bent járt Kosályból jövet. Rímtelen szabadformájú verset még diákkoromban éppen tőle olvastam először, s *Hajh rózsafa!* című kötetéből többet mondhattam el már akkor magyarországi pódiumokon. (Ladányi Ferivel én szavaltattam egyre, ha közösen mentünk el valahová, Bartalis *De különben csend van* című versét.) Ott, a Szamos-híd közelében, nem állhattam meg, hogy el ne mondjam neki: nem stimmel ám az a verse, hogy:

*A Szamos hídján átmenet
éppen el lehet énekelni egyszer:
„a templomba vasárnap se mentem”*

mivel rövid az a híd! Azt mondta nagy nevetve: a kolozsvári híd csakugyan az, de Kosály közelében hosszabbak a Szamos hidak. Menjek el hozzájuk, nézzem meg, ha nem hiszem, Kodály-közeli hídról írta azt a versét. Aztán beültünk egy feketére, hogy megbeszéljük a világ ferde folyását.

Kovács Lászlóékkal, Makkaiékkal, Szentimrei Jenőékkal, Kóssal, Jancsó Elemérékkel, „mindenkivel” találkoztam ekkor Kolozsvárt, s folytak nagy paláverek. Csak éppen arról nem beszéltem – nem mertem beszélni senkinek –, hogy miben is sántikálok, mihez gyűjtenék „hiteles” adatokat. Jó kedvemben – mikor már nem fájt annyira a kezem, s haladtak a titkon s bal kézzel írt jegyzetek is – még bohóckodtam is kolozsvári barátainnak.

Volt egy kis – színpadon ki nem élt – utánzóképeségem. Különösen a tájszólással élőket meg a modorosokat szerettem utánozva kifigurázni. De az is megesett velem, hogy egyes barátaimnak, ismerőseimnek a beszédmodora társalgás közben egyszerűen átszállt rám, s én éppen olyan hanghordozással felelgettem az illetőnek, ahogyan ő kezdett beszélni velem. Tamási Áron nem az én háromszéki hanglejtésem szerint szólt, az övé kurtábbra fogott szavakból álló, udvarhelyi székely beszéd volt. De ha vele voltam, a harmadik tőle hallott mondata után éppen úgy beszéltem, mintha női visszhangjává váltam volna hirtelen. Áron ezt sohasem vette észre. Nem volt hallása hozzá? Annál jobban észrevették más barátaink, s unszoltak is eleget, hogy beszéljek egy kicsit „áronul”. Jó kedvemben addig s addig áronkodtam, míg egyszerre csak egy kis novellaparódia-félém született. Ilyenféle Tamásit parodizáló halandzsamondatok voltak benne:

Az élet бүitijénél fekete pap tudatosodott. Arcájabőre setét, orra tonka. Mély alámerülésből ágreceségés rezzentette fel. Figyelésre reáfeszült. Jöttek. Örökízű nyugalommal három ékes ökor közeledett. Ludak módján lépegettek előre.

Hallgatóságom a ludak módjánál fogni kezdte az oldalát nevéttében.

Én pedig éppen Tamási stílusának játékos kifigurázása közben jöttem rá, mennyire igaza van, hogy így fogalmaz: persze nem ezt a marhaságot írta le, de a példa – a „ludak módján lépegettek előre” – bizonyít. Ha azt a százezerszer leírt közhelyet használná, hogy li-

basorban, egy olvasóban sem keletkeznék kép; a szem elsíklík eny-nyiszer olvasott szavakon, mint egy felesleges köztöszón. A ludak módján kép megragadóbb. Túlzásba vitte-e Tamási Áron ezt a minden, már közhellyé koptatott közhasználatú szónak, szólásmondásnak az újrafogalmazását? (Hogy magam, különösen eleinte, gyanútlan-tudatlanul mennyi közhelyet, változtatás nélküli szólásmondást írtam bele munkáimba, azt is abból vettem észre, hogy Tamási mennyire másképpen ír, alkalmaz közhasználatú kifejezéseket.)

Soha olyan vidám napokat nem éltem Kolozsvárott, mint akkori „csonka” kezű, titkon, de okkal már írónak készülő időmben. Azon a harminchatos kolozsvári vakációmon ismertem meg Dsida Jenőt is, az alacsony, szőke, törekeny, mindenki „Jenőkéjét”, ma úgy látom: alighanem az egykori kolozsvári költők legtehetségesebbjét (kivel egyidőben fedezett fel Benedek Elek, Benedek Marcell szerint, ám ezt akkor sem Dsida, sem én nem emlegettük). S neki eszébe sem járt volna, hogy az a kislány, aki egykor a *Cimborában* novellácskát írt, s most pesti színésznő, író is lenne valamikor. Hogy s mint kerültünk össze, nem tudom már, csak azt, hogy Dsida éppen megint válságos életszakaszát nyűtte, de mikor nem válságos egy igazi lírikus élete? S mikor nem úgy ír verset, mintha egyben végrendeletét írná? Magánéletéről annyit hallottam, hogy éppen múltóban van szerelme egykori (s máig) barátném, Kovács Bözsi iránt is. S valami másik életút hívogatja. Dsida nem erdélyieskedett, nem magyarkodott verseiben soha.

Mentünk a Majális utcán felfelé, lüktető kezemet a Jenőke karjára tettem, fél fejjel volt nálam alacsonyabb. Kaptattunk felfelé a Majális utca meredekén, s Jenőke mondta, csendesen, kissé lihegve a fülembe legújabb versét.

Lehet-e folyékonynak mondani a megformálásra, kifejezésre még nem érett, gomolygó gondolatokat? Mintha Dsida versének sorai megannyi fonálként hullottak volna bele a formálódni készülő, kristályosodást váró élményfoszlányain, emlékek, gondolatok tömkelegébe.

Beszéltünk-e másról is, mint verséről, nem tudom. Soha többé nem láttam.

„Tudna, írjon hát regényt!”

Mikor ezt az „emlékkönyvet” írni kezdtem, felkerestem dr. Kovács László özvegyét, Sulit, az Erdélyi Szépmíves Céh egykori lelkes-szorgos szervező üdvöskéjét. Emlékezetem frissítő adatokat kértem, s kaptam tőle régmúlt erdélyi időnkéről. Az ő emlékei közt bukkan-tam egy 1934-ből való könyvnap-i fényképre. A Szervita téren ké-szült, a Kolozsvárról Pestre jött erdélyi író könyvsátra mellett egy pódiumon állok, abban az egy szál – csöppet sem „értelmiségi jel-legű” – székely ruhámban. Mellettem mosolygó férfiarc: Lantos Kálmán. A Révai Testvérek könyvkiadó vállalat igazgatója volt; ő vette át s terjesztette Magyarországon az erdélyi írók Romániában írott könyveit. Székely népversek mondásával szerepeltem azon a könyvnapon is. Úgy kell lennie, nemcsak a mindig sikeres kis paj-zán népverseket mondtam el. „Mesélhettem” is Lantos Kálmán-nak soromra várás előtt, szereplés után. Abból, amit s ahogyan mon-dogattam neki, gondolhatta-e ki, hogy „tudna ez az asszony regényt is írni”? 1935 végéig vagy öt cikkecském jelent meg, kettő szín-házi újságban, azokból ugyan nem képzelhette, hogy telnék belő-lem regényírással is. Márpedig arra kezdtem írásba, hogy 1936 kora tavaszán – mikor éppen nagy betegen kórházban feküdtem – cég-jelzéses levelet kaptam a Révai Testvérektől, Lantos aláírásával, s abban kerekén felkért rá, írjak kiadója számára egy erdélyi tárgyú regényt; meggyőződése, hogy tudnék, ha akarok. Naplóm-ban vagy tízoldalnyit jegyeztem már ekkorra össze kolozsvári emlékeimből. Magammal azt beszélgettem ezeken az iskolai irkaoldalakon, hogy mennyire hamis, ferde hírei, értesülései, elképzelései vannak a ma-gyarországiaknak – általában – a királyi Románia részévé lett Er-délyben kisebbségi sorsban élőkről. Különösen az ott értelmiségi pá-lyára vágyakozó fiatalokról. Több erdélyi tárgyú könyv jelent meg akkorig már. S nemcsak irredenta fércművek. Nemcsak a havasok tövében élő, vergődő székelységről szóló romantikus írások (mint a Nyirő Józseféi). Forgott már Pesten olyan erdélyi tárgyú remekmű

is, mint Tamási *Ábel a rengetegben*-je. De az „én Erdélyemről” valódinak ható írott szót nem olvashattam még. Olyas indulat is ösztökélt – eleinte csakis naplóírásra hogy hadd mondok én meg a magamét, mert mást, másképpen, úgy éreztem jobban, átéltebben tudok a húszas évek Erdélyéről, mint azok, akik oly ferdéket cikkeznek vagy mondanak róla. 1936-os kolozsvári vakációm jelentősebb, igazibb írók között sürgölődtem, mint amilyeneket eladdig Pesten ismerhettem *közéről*. De azok hozzám képest „öregesek” – általában úgy tizenkét-tizenöt évvel idősebbek voltak, másféle élmények hordozói. Csak Dsida majdnem velem egyidős. Hatott is rám akkor éjszaka elmondott verse.

Nem, költő nem vagyok. Riportformát gondoltam annak először. S végtére is Lantos Kálmán felkérésére nekibátorodtam, hogy megpróbáljam formába önteni. Már levele birtokában utaztam Kolozsvárra, s ott a diáktüntetésekéről szólott hírlapi közleményeket böngésztem. Pestre hazaérve 36 nyarán „titokban” hozzáfogtam egy pepita fedelű irkában – az uram meg ne tudja! Lenézte, megvetette a „szorgalmasan körmölő asszonyságokat”. Szerencsémre (vagy szerencsétlenségemre?) ő alig volt odahaza. A szerkesztőségben volt, a kerületet, külföldet járta. Idétlen női panasznak hallatszanék, mi minden fogta el még előlem.

Milyen nehezen indult az írás. Csak jelen időben tudtam elkezdeni, jelentő mód, jelen idő, kérdés-felelet, ahogyan a színházban beszélünk. Mennyire más volt „mesélnem”, mint a leírt szót élővé varázsolni! A regény szereplőinek cselekedeteit, különösen a mozdulatait kifejező szavakat úgy tudtam meglelni, ha előbb – titokban, senki meg ne lássa – eljátszottam magamnak a leírandó gesztust, mozdulatot. A párbeszédese részeknél kezdettem belejönni; az „írói kommentálás” sehogyan sem akart papírra telepedni. Nem is az kell, gondoltam. Alakjainak élniük, mozogniuk kell, ne én vélekedjem róluk, jelentsék ők magukat szavaikkal, tetteikkel. És úgy a huszadik oldal után ömleni kezdett a történet. Élő ismert alakról min-táztam minden egyes szereplőmet, s bizony, mintha dokumentum

hiteles riportot készítenék: közismert magyar és román személyiséget, némely tanáraimat is saját nevükön írtam meg, mit sem gondolva vele, ilyen tennem lehet-e? Jó őrangyal vezette töltőtollamat, hogy egyes jelentős alakokba *költött* néven több alakot tömörítsek, típusteremtő móddal, s azt hiszem, hogy a főszereplő Kovács Ilona diáklány *nemcsak* én lettem, hanem „a” kisebbségi sorban élő szegény-szorgos, szerelmes, küszködő emberke. (Ezt láthatta idővel ennek a könyvnek olaszra fordítója is, mert a könyvemnek, melynek sok töprengés után lett *Anyanyelve magyar* a címe, azt az olasz címet adta: „Una della minorenza” [Egy lány a kisebbségiek közül].)

Mikor végre elkészültem, nővérem másolta gépbe kézírásomat. Egy példányban. Elküldtem Lantos Kálmánnak – még egyre titkolva férjem előtt, mire is vetemedtem. Lantos rövidesen elolvasta, levélben közölte, hogy igen jó könyvnek tartja, szerződést küld rövidesen – de nem küldött. Vagy két hónap múltán zavart szabadkozással hozta vissza a kéziratot, elnézést, megértést kért. Ő biztatott, ő kért fel regényírássra, de hát baj van. Ő az Erdélyi Szépmíves Céh íróinak magyarországi kiadója-terjesztője is, és közben kiderült: hogy írótól, aki nem tagja a Céhnek, nem adhat ki erdélyi tárgyú könyvet anélkül, hogy azt előbb be ne mutassa a kolozsváriaknak. Elolvastatta regényemet velük. (Lehetséges, hogy éppen Kovács László jó barátommal?!) Nem adhatja ki. Azért sem, mert olyan témát írtam meg benne (a kisebbségi diákok érettségijét), aminőt otthon élő erdélyi írók nem írhatnának meg.

Csak annyi ellenvetésem volt:

– Nem írhatnák meg azért sem, mert ez a téma nem az „öreg” erdélyi írók élményanyaga, hanem az én nemzedékemé.

Lantos végre elárulta, hogy Bánffy Miklós haragszik rám; személyem ellen van kifogása.

Összeomlottam. Nem lehetett többé férjem előtt titkolóznom. Elmondtam neki, mitől „szenvetek”. Ekkor ő végre elolvasta a kéziratot, és – nagy meglepetésemre – akkor nem mondta: „úgy kell nekem, ő már régen megmondta nekem, hogy ne írjak.”

– Meglepő – felelte egyetlen szóval. – Meg keli értened az erdélyi írók sajátos helyzetét. Tudod mit? Odaadjuk a céhbeliék felfogásától eltérő kritikuskak. Várj, kinek? Világért sem egy magyarországi irredenta hazafinak. Egy művelt, okos, nem részrehajló embernek. Egy baloldali embernek (férjem jobboldali politikussá lett), aki majd kijózanít. Mindenesetre eldönti, mit ér írásod. – Felütötte a telefonkönyvet. Általam csak hírből ismert férfinak telefonált. Benedek Marcellt hívta föl.

Marcell első találkozásunkat az *Esti Kurir* 1937. V. 4. számában (hónapokkal megismerkedésünk után) így írja le:

Az I.R.F.T. megalakulásának hiteles története

A dolog úgy kezdődött, hogy egyetlen éjszaka végigolvastam az *Anyanyelve magyar* című regény kéziratát, s alig vártam a reggelt, hogy lelkes ajánlással a kiadóhoz vigyem.

Hanem reggel, mikor az ember kimossa az álmod a szeméből, rendszerint elkezd működni az önkritikája. Bennem ez alkalommal ilyenformán szólalt meg:

– Lehetetlen, hogy objektíven tudd megítélni ezt a regényt. Vigyázz, nehogy kompromittáld magad. Gondold csak végig, mi történt. Látogatóban vagy egy színésznőnél, aki nemcsak hogy szép, fiatal és tehetséges, de a beszédjében van valami eltitkolhatatlan székely zamat is, ami téged mindig meg szokott bolondítani. A színésznő és férje hallatlanul kedvesen fogadnak, remek feketével kínálnak – ez is a gyöngéid közé tartozik aztán megmutatják másfél esztendő fiacskájukat, mintha tudnák, hogy öröklött nagyapai ösztöneid sürgős kielégítésre várnak. A kis székely remek gyerek, és csöppet sem fél tőled... Azután kiderül, hogy a fiatal színésznő

mama éppen most írt meghatóan meleg emlékezéseket arról az emberről, akit legjobban szeretted a világon... És ilyen előkészítés után adják kezédbe az *Anyanyelve magyar* című regény kéziratát, hogy olvasd el és ajánld kiadásra, ha jónak találsz. Természetesen félreteszed minden munkádat, s aznap éjjel elolvasod a regényt. A regény hőse pedig – Kolozsvár. Kolozsvár – ez a te életedben az eleven emlékek legdúsabb kincsesháza, Kisbacon után. Serdülőkorod óta a mai napig minden esztendő új emlékréteget rakott le. Van ebben ifjúkori szerelem, házibál, préselt virág, nagy barátságok azóta elhalt emberekkel, ma is ott küzdő írótestvérekkel, egyéb pályákon dolgozó harcoló magyarokkal. Nem említhet ez a regény olyan utcanévet, hogy kedves emléket, kedves nevet ne fűzzön hozzá. Ezt a regényt akarod te szigorú esztétikai mértékkel megítélni, lektori felelősséggel ajánlani? Soha még ilyen halmaza nem volt együtt az összeférhetetlenségnek. Vigyázz! Vigyázz!

Így prédikált a reggeli józan önkritika és én – vigyáztam. Szerencsére azt mondtam volt az írónőnek, hogy nyolc nap múlva adok választ. Ezt a nyolc napot energikusan használtam fel. Négy barátommal olvastattam el a regényt, két nővel, két férfival. Az egyik nő francia, de régóta él Magyarországon, és jól tud magyarul. A másik fiatal írónő. Ennek, hogy még nagyobb szigorúságra hangoljam, elárultam annyit, hogy egy másik fiatal hölgy írásáról van szó. A többiek semmit sem tudtak a szerzőről. A két fiatal férfi közül az egyik nyugat-európai műveltségű irodalombarát volt, úgynevezett „ideális közönség”. A másik húszéves fiú. „E kor könyörtelen”, mint La Fontaine mondja. Az ifjú ember már sokszor forrázta le lelkesedésemet. Erdélyhez, Kolozsvárhoz egyiket sem fűzték személyes emlékek.

Nyolc nap múlva összegyűjtöttem őket, és drukkolván vártam a véleményüket.

A francia nő szólalt meg elsőnek.

– Eddig csak hallottam és hittem, amit maguk Erdélyről beszéltek. Most hát éreztem.

Az író:

– El kell ismernem, hogy a kollégám nagyszerűen ismeri a mai fiatal leányok lelkét. Amellett őszinte és bátor, minden szavát igaznak éreztem.

A nyugat-európai műveltségű férfiú :

– Igen jól felépített regény. Az alakokat világosan látom. Amellett elismerést érdemel az objektivitása. Az olvasó megborzong a magyar diákok sorsán, és a román szereplők ábrázolásán mégis megszáll, hogy az író bennük is látja és megérti az embert.

A könyörtelen ifjú:

– Szégyenszemre elvesztettem az objektívitasomat. Olvasás közben mintha én lettem volna Borbáth Feri, és egyszerűen belészeretem Kovács Ilonába. Rég nem olvastam megrázóbb drámát, mint a kolozsvári magyar diákok érettségije.

A négy vélemény elhangzása közben úgy éreztem magam, mint a mesebeli ember, akinek szívéből egymás után pattognak le a szorító vasabroncsok.

– Kedves barátaim – szólaltam meg –, ha így van, akkor nincs más hátra, mint megalapítani az I. R. F. T.-t.

– ????

– Ignác Rózsa felfedezőinek társaságát. Így hívják a regény szerzőjét. A társaság szíves engedelmével most hónom alá kapom a regényt, és viszem a kiadóhoz... a ti felelősségetekre.

B.

Reklámcikk? Ami már a könyv megjelenésekor látott nyomdafestéket? Hírverés, mit kiadója kívánságára vállalt? Ilyen reklámcikket nemigen szoktak kiadók utasítására írni, s Benedek Marcell sem volt az az ember, aki „rendeletre” cikket ír.

Találkozásunkkor minden úgy is történt, ahogyan leírja, de úgy is, ahogyan én éltem végig a jelenetet.

Megható ma gondolnom el, hogy olyan nagynevű író, műfordító, mint Benedek Marcell, maga jött el hozzánk, mivel az uram telefo-

nálta neki, „feleségem valaminő működéséhez hozzáállásodat kérjük”, igen ám, de mikor ott ültünk Nagyboldog-asszony úti lakásunk halijában, s Marcell meghallotta, hogy *miért* hívtuk el, igen meglepődött, sőt kissé sértett arcot öltött. Azt hitte, mondta, hogy valamilyen szereplésemhez, versek mondásához akarnák tőle bevezető előadást kérni. Mikor megtudta: regényt írtam, egyszerre megmerevedett. Amúgy is mindig igen egyenesen hordott magas-vékony természetét még jobban kihúzta, egy kissé az álla is megfeszült:

– Mükedvelést nem pártolok. Ha az, amit csinált, irgalmatlanul meg fogom mondani.

Zavartan, kissé összevissza is, mondani kezdtem az *Anyanyelve magyar* tartalmát. Benedek egyre jobban elkedvetlenedett. Már-már azt mondta: ezt nem! Nem voltam képes már megírt munkám „tartalmát” tetszetősen elmondani? Az uram közbeszólt:

– Kérlek, olvassad el magad. Rózsa a jól kifőzött témát megírta, de tálalni nem tudja. Arról szól, hogy – s mondott vagy négy mondatot, amire felcsillant Marcell szeme:

– Igen? Az más.

– Szerintem – kereskedett az uram – húszezer példány van benne. De kérlek, te dönts el *mégis*, kiadni érdemes-e!

De nem tudhattam az egész találkozásra pontosan odafigyelni, mert még az is volt közben, hogy köröttünk lábatlankodó másfél éves Ádámom az egyik csésze kávé az asztalterítőre borította, a pocstába beletette a pracliját, s a kávé tenyerét kínálgatta sorra, Marcellnek is, nem akarná-e lenyalni azt? A gyermeket kicipeltem, s Marcell valóban a *hóna alatt* – mint írja –, mert nem volt nála akatátáska, elvitte az egyetlen példányban írt papírcsomót.

És dehogy is hívott ő fel nyolc nap múlva! Mint ahogyan cikében írja. Vagy csak én éreztem éveket magába sűrítő gyötrelmes *három hétnek* az időt, míg vártam, vártam: föl hív-e? Mit mond? Mi lesz a véleménye? Akármilyen lesz majd, én sokat, rengeteget szerettem volna a kéziratról beszélni vele. „Mindent megmagyarázni”, amit nem tudtam az első találkozáskor zavaromban elmondani.

Az okokat, hogy mit, miért írtam meg úgy, ahogy, és mit kellene még javítanom rajta. Két kilót fogytam az izgatott várakozásban és a nagy megbeszélésre készülődve. Aztán egy reggel csakugyan szólt a telefon. Marcell jelentkezett. És órákig, esetleg napokig tartó, az általam annyira remélt kibeszélésről, értékelésből ennyi lett:

– Kitűnő – mondta a telefonba.

– Tessék?

– Már át is adtam a Dantének Erdős Ármin az igazgatója. Jelentkezni fog. Gratulálok. Kitűnő. – És már le is tette a kagylót.

Lehetséges, hogy ezért a kibeszélhetetlenségért rekedt belém egy egész, akár egy következő regényre elég mondanivaló?

A Dante Kiadó valóban egy héten belül szerződést küldött, s kért, azt aláírva magam vigyem be az Ó utcai kiadójába.

„Kettőszáz pengő előleg és 7 százalék a könyv mindenkori fűzött bolti ára után” – olvastam a szerződésben. Kettőszáz pengő volt a Nemzetiben egyhavi fizetésem. Kezdő színészkoromban eleinte megdöbbenett az a tény, hogy nekem azért, amit örömmel játszom (színészkedem), fizetnek. Csak rendkívül nehezen, a szükség szoktatott hozzá, hogy márpedig az ember kedvére való színészkedéssel-művészkedéssel keresi kenyerét. De az első regény 200 pengős előlege meghökkentett. Olyan rossz? Ilyen keveset, ennyit ér? Ennyi a bizalom benne? Akkor talán mégsem kellene belevágni. Nem pénzkeresési célból írtam. Ingyen szívesebben odaadnám kinyomtatásra, mint ilyen szánalmas összegért. Zsebemben tollal, táskámban az aláíratlan szerződéssel startoltam a Dante Ó utcai kiadója felé. Az Opera kávéház előtt Grätzer Józsefbe botlottam. Grätzer Jóska, nemrégiben még Karinthy Frigyes önkéntes titkára, mérnök, rejtvénykirály, újságíró és szellemi ezermester behívott a kávéházba, látva tépelődő arcomat, és egy félóráig fejtegette, számolt hozzá, rajzolt, bizonygatott, hogy igenis ez jó, ez elfogadható szerződési ajánlat. Így kell elkezdeni. Ha akkor már lett volna magnó, érdemes lett volna felvenni, miket mondott annak bizonygatására, hogy

egy ilyen remek ajánlatot nem szabad elszalasztani, s hogy majd kereső író *is* leszek, ha a könyvnek sikere lesz. S hogy nem kell restelni a jó munkáért kapott pénzt, ha kevés az, akkor sem. Végre is aláírtam. A könyv tizenhat kiadást ért meg, és Grätzer jóslatának is igaza lett, a százalékot az új meg újabb kiadáskor a kiadó magamagától emelte.

Siker és szép méltatásokon túl éppen elég csipkelődést is hallhatam arról, hogy *egy* könyvet „akárki” tud írni, pláne, ha oly kézzelfogható élményanyagot dolgoz fel, mint én tettem ebben a könyvemben. De másodikat? A megmutatom én becsvágya sarkallt-e hogy hamarosan megírjam második regényemet, a *Rézpénzt*? Ekkor még nem hittem el egészen magamnak, hogy író vagyok. Ennek a könyvemnek megírására is a bennem felgyűlt erdélyi élményanyag kimondásának kényszere hajtott. Benedek Marcell lektorálta második könyvemet is.

Szédülve gondolok rá, hogy Benedek Marcell egy életen át mennyi betűvel dolgozott! Fordításából ismertem meg Romain Rolland műveit; főképpen franciából fordított. Betűk közt élt mint író, fordító, cikkező, lexikonok szerzője; megírta egyetemi előadásait is. Ez a Nagy Lektor egy életen át annyi betűt nézett, hogy szeméit félvakká olvasta, és azt hiszem, akkor is betűkben kellett látnia a szavakat, mikor már csak diktálhatott, s mikor már csak felolvastak neki, akkor is látta a hangokban hallott szavak betűit. Mint lektor, soha stílárís javítást nem javasolt. A szerkezetet megbontó tanácsot sem adott. Egyszer volt vele „világnézeti” vitám. A szót itt nagyképűnek érzem, azért teszem idézőjelbe. Ő azt szerette volna, ha a *Rézpénzt* romániai magyarok, erdélyi és regáti románok közti baráti közeli-déssel vagy éppen megegyezéssel fejezem be. Mert élményem, tapasztalatom, témám nem engedte ezt, kevés, szilárd ellenvetésemre kívánságától elállt. Én a két-, sőt több oldalú *ellentétek feltárásá-*

val, tisztázásával képzeltem el az *egyezkedést*. Ő a politika boszorkánykonyhájába bizonyára mélyebben belelátott nálam. Azt valószínűen még ő sem képzelhette el, ami bekövetkezett (no már ennek a könyvemnek sokrétű sorsa folyamán), hogy 1939-ben a *Rézpénz* bizonyos részeire hivatkozva fognak a képviselőházban a második ún. zsidótörvény ellen felszólalni (Fábián Béla). A *Rézpénz* svájci, német és milánói olasz kiadásra is Benedek Marcell „ajánlotta ki” a Dante Kiadó óhajára.

A *Rézpénz* már magamnak felvázolt terv nyomán az ábrázolást kívánó *mondanivalóm megfogalmazása* íratta, s nem kis részben Erdős Ármin ösztökélése is, aki első könyvemnek – sokban éppen általa kivívott – nagy sikere miatt nyomban kérte a második könyvemet. „Erdélyi tárgyú legyen az is” – biztatott, és nagy példákat sorolt híres írókról, kiknek több változatban ugyan, de témakörük mindig is együgyyanaz.

A *Rézpénz* a harmincas évek derekán élő, a lateiner pályákról leszorult, iparossá lett magyar értelmiségieknek és olyan erdélyi románoknak regény formájú tragikomédiája, akik ad absurdum kísérlik meg a már mindenképpen korszerűtlen „transylvanizmust”, a független Erdély megteremtését. Pénzt hamisítanak. Lehetőségeikhez képest csakis apró váltópénzt; tökéletlen, száználmas műszereken rézpénzt gyártanak. Azt egy erdélyi vándorszínésztrupp közvetítésével hozzák forgalomba, s ez súlyos bonyodalmakat okoz. Mennyit törtem a fejemet azon, hogy a *Rézpénz* gondolati magvát hogyan is ragadhassam üstökön! (Mert volt neki feje, gondolati magva, s üstökként dús esemény-anyaga is,) Úgy akartam, úgy „kellett” megírnom, hogy a bűncselekményre felbújtó alakot, a dúsgazdag, a független fejedelemségre törő román esztenást (pásztorkirályt), Moganut ítélje el a törvényszék, és a pénzt hamisító magyar iparost (Deák Ádám harang- és csengettyűöntőt), a tettést mentse fel az ítélet. De ez a felmentés a tettes teljes erkölcsi összeomlását okozza. Abban a tudatban, hogy Romániában a harmincas években még egyre

az osztrák-magyar büntetőjog van érvényben, törvénykönyvek seregét tanultam végig. Sikerült is végre dr. Bernolák Nándor *A bűnvádi perrendtartás és novellái* című könyvében egy éppen nekem, céloznak alkalmas *jogi hipotézist* találnom.

Csöppet sem szeretek már megírt, ismert és ismertetett könyveim tartalmáról (eszmei mondanivalójáról) emlékezgetni. Nincs kellemtlenebb, mint ha egy mai író-olvasó találkozon (s nem volt egy régin sem), mikor az „olvasó” felmondja könyvünk tartalmát, megmagyarázza, hogy mit is írtunk, és a megírás körülményeiről olyan kérdéseket tesz fel, amikre a feleletet máris jobban látszik tudni nálunk. A *Rézpénz*zel, okkal teszek kivételt, mikor megírás körülményeit emlegetem. „Senki” sem hitte el, hogy egy huszonnyolc esztendő színésznő (annyi voltam a *Rézpénz* írásakor), aki tudott ugyan egy élményregényt írni (ki nem tud *egy* regényt írni életéből, ugye?), hogy az tudhat, érthet akkora jogi bonyodalom megkomponálásához. Oly sokszor megkérdezte a kedves olvasó, hogyan is van az a jogi eset a törvénykönyvben, hogy azt (noha nem szerettem már megírt könyveim olvasgatni, s azokról mesélgetni) kénytelen voltam betéve megtanulni, s ha rám kérdeztek, felmondani, mint valami vizsgázó tanuló. (Finkey Ferenc például – akkor koronaügyész – azt mondta nagybátyámnak, aki éppen mellette koronaügyész-helyetteskedett akkortájt, hogy: – Te írtad a *Rézpénz*ben azt a jogi részt? Vagy csak Te adtad hűgodnak a jogi tanácsot? –

S mert nagybátyám erősen állította, hogy fogalma sem volt, mit írok, honnan szedem „tudásomat”, Finkey kijelentette: „ha csak ugyan a hűgod fundálta ki, részemről jogból abszolváltnak tekintem, de azért kikérdezném annak a jogi hipotézisnek másminő alkalmazási lehetőségeiről is. Ha ugyan tudja azt is.”)

Még emlékezetesebb az a *Rézpénz*em keltette „sikerem”, ami Székesfehérvárott ért, ahol egy, akkor Vörösmarty irodalmi körnek nevezett társaság meghívására felolvastam, és „az” olvasó, egy tisztos öregúr odajött hozzám előadás után, és közölte:

– Én egykor törvényszéki bíró voltam Déván. Tisztelt hűgom,

tökéletesen megírta azt a Moganu esztenást. Még a külsejéből is ráismerek. Állt az előttem is bilincsbe verve, vádlottként. -

Ilyen a siker? Az öregúr vagy huszonöt évvel azelőtt lehetett bíró Déván, nem a *Rézpénz* idejében, de inzisztálása, hogy igenis, általa jól, személyesen ismert alakot írtam meg, hogy a fiktív figurát igazinak vette – az „igazat költöttem”, a „jól hazudtam” kissé szegyenkező érzésével is töltött meg. De gerjeszthette is önbizalmamat.

„A siker gyakran félreértésen alapszik” – mondta nekem egyszer Márai Sándor. Talán mégsem *olyan* gyakran. Inkább néha másra értelmezésen is. Lám, a *Rézpénz*nek svájci-német kiadásáról (Hallwag Kiadó) azt írta a *Der Bund* (mit sem véve szemügyre az erdélyiek tragikomikus szeparatista kísérletéről), hogy az „a kisipar és a nagytőke küzdelmének izgalmas, tragikus harcáról szól”. (Amint hogy van is ilyes küzdelemről szó abban a kisiparosok és a szász tőkések antagonizmusának jellemzésekor.)

És hogyan szerepelnének, sőt főszerepelnének a *Rézpénz*ben színészek is? Hiszen legalább minden második-harmadik könyvemben van szó színészetéről, színészekről, s még a magyar színészet keletkezésének *egyik változatát* is én írtam meg a *Róza leányasszony* című munkámban.

Mert ha a magam színészkedésével fel is hagytam, csak nem múlt el belőlem a színművészet szeretete.

Hűtelen hűséggel

Harminchétben jelent meg első regényem, harmincnyolcban a második. Ezekben az években tagja voltam még a Nemzeti Színháznak, de színészkedésemtől már javában ódzkodóban. Eléggé gyéren szerepeltem. Sikerrel alig. (De kérhettem legalább fizetés nélküli szabadságot, hogy témáim után utazzam, haza Erdélybe, Romániába, Moldovába.)

Színpadi siker? Hacsak nem könyvelném el annak Anday Ernő *Harangvirág* című kedveske, keveset adott játékában a Somogyi Erzszi főszereplése mellett nekem jutott második lány szerepét, melyben jó otthonias táj szólással, pergő nyelvű „odamondós” kivonulást ügyeskedhettem. Tikkadt-szikkadt föld nem szükségeli úgy az esőt, mint dolgát tevő komédiás a tapsot. Fel is zúgott az „ab-gangra” az a színésznek oly szomjasan áhított nyíltszíni. S a kulissza fonákja mellett színpadi nénémet-bátyámat játszó Berki Lili meg Gózon Gyula ugyan erőst dicsérgettek (Gyula bácsi még meg is ölelgetett, csúf sem voltam akkoriban, meg hát ez volt tőle az: elismerés).

A harmincas évek derekán és azon túl játszott két szerepem az *Idegen városban* és a *Komédiásban* – mindkettő Török Sándornak a Nemzetiben bemutatott játéka – csak a kollégák, rendezők s jó néhány színikritikus vélekedése szerint számított sikeremnek (ezekkel a szerepekkel közönségükért semmiképp sem arathattam, s szélesebb körben ismertté nem válhattam). A két darabot együttesen sem játszottuk vagy húsznál többször. Az *Idegen város* (Budapestet nevezték így abban az Erdélyből ideszakadt, hontalankodón hazasóvárgó emigránsok) Török Sándor korai kiváló regényéből készült. Lehet, hogy dramaturgiai hibák voltak benne, hogy nem volt igazán jó mint színdarab? Timár József, Abonyi Géza játszott benne, akkor lépett először pesti színpadra Perczel Zita, a másik női főszerepben – a téma nem érdekelte volna az akkori nemzeti színházbéli közönséget?

A *Komédiás* (Rajnai Gáborral játszottuk benne a két főszerepet) bizonyíthatóan kitűnő alkotás kellett hogy legyen – alapötletében legalábbis az, hiszen irodalmi berkeinkben köztudott, hogy ezt a darabot (ha itthon megbukott is) felhasználta egy tőlünk USA-ba emigrált színházi ügynökség, eladta egy amerikai szerzőnek, s *Az esőcsináló* néven az ötletből – de az egész darab szelleméből is – színpadi- és filmvilágsikert gyúrt.

Ekkoriban – és általában – mintha csakis falusi vadvirágot illa-

toztató szerepekben sikeredhettem volna. Be kellett érnem a *Falu rossza* májbajos lelkületű, holdvilágfaló leányzójának, a szende Feledi Boriskának alakításával. Azt éppen Jávor Pállal játszottuk, ő volt a falu rossz fia, Nagy Izabella, Finum Rózsi, a helyre Somogyi Erzs, Bártki Tercsi, én meg ebben a hajdeuntam népszínműben a nemzetibeli előadáson a színpadi műszakiak szereplését tartottam a legsikeresebbnek. Hogy ők milyen pontos, kedves munkatársak voltak! Mikor szerepem szerinti szerelmi bánatomban a színpadi hídról a kulisszák megett képzelendő vízbe vettem zsenge hajadoni testemet az öngyilkolás kétségtelen szándokával, a műszakiak végmozdulatra hajszálpontosan tartották alám a széles gumimatracot. Életemben sem estem-buktam le oly kényelmes finoman, mint azokon az előadásokon.

Úgy kell lennie, hogy a velem együtt dolgozók tevékenységének megfigyelése – akár Ódry dikciózása a színpadon, a zsinórpadlás kezelőjének gesztikulálásai, Szilágyi sűgónk vagy éppen a „mutogatással” is sűgő Négyessy Matyi működésének meglesése, akár előadás közben is – jobban érdekelt, mint a magam egyre megismélt önkifejezése. Mert *egyszer* megformálni egy figurát és életre kelteni, azt igen. De az örökösen ismétlődő ugyanazt...

Első könyveimet – ma úgy látom – túl hangos siker fogadta; minden árnyalatú újság írt róluk, a legtöbb folyóirat is, a *Protestáns Szemlé*től a *Nyugat*ig. Erdős Ármin, a Dante Könyvkiadó igazgatója, valóságos reklámhadjáratot indított mellettem, féloldalas hirdetésekkel adott fel megannyi újságban, igazi kapitalista módon „szervezte” írói karrieremet, és én nem tiltakoztam ellene, hogy ama reklámcikkekben színésznői mivoltom is emlegettessék, sőt, jólesett az hívságos, sikeréhes ifjú ostobaságomnak. Színészkollégák egy része gyanakodva fogadta írói sikerem hírét, akadt, aki kereken megmondta, hogy az írni tudást „nem nézte ki belőlem”, volt, aki feltette, s terjesztette is, hogy nem is én írom azokat a feltűnést keltő, hetek alatt elfogyó, új meg újabb kiadásokat érő könyveket (egy kiadás csak 2000 példány volt abban az időben). Egy akkori vicc-

lap, az *Ojság* azt írta, hogy a színészek írónak, az írók színésznek tartanak. Előbbiben lehetséges, a második felében a „viccnek” nem volt igaza. Korabeli kritikák bizonyossága szerint az aktuális írói társadalom „befogadott”.

Vannak-e mégis mentségim választott, tanult mesterségem hűtelen elhagyására? S ha vannak, kicsinyek, s talán ezek: „Sokat betegeskedtem. Vékony voltam. Hogy valami gyönyörűt is emlékezem magamról, mint egy nádszál, és testtartásom gyakran éppen olyan ingatag is. Különöst, ha Nagyajtai Terka, a Nemzeti kosztümtervezőnője egyszerre hat szoknyát akasztott arra a törékeny-szép derekamra, hogy „mégis mutassak valamit” a deszkán. Majd megrogytam a sok gönc súlyától, a lájblikat, pruszlikokat meg – fukar volt az akkori állam a színház szubvencionálásában, de milyen fukar! Terkának spórolnia kellett, a „nem olyan nagy színésznőket” (mint én is valék) nem testükre szabott ruhákba öltöztette, hanem előszedte számukra a Csalogány utcai raktárban őrzött ötven-hatvan esztendőös ódonságokat, egykori testes, galambbegyű nagy színésznők lehordott, megőrzött kosztümjeit, aztán, hogy a régi-bő találjon a mai hosszú-soványra, varratott rájuk araszos, kemény, szúrós behajtásokat; azokban a jelmezekben nehéz testi munkának számított (nekem legalábbis) a deszkákon való vitézkedés. S még rövidlátó is voltam a tetejében, nem nagyfokú, s ügyeskedtem én eleget, mennyi önfegyelem kellett ahhoz is, hogy azt senki észre ne vegye! Hóman Bálint kegyelmes úr mégis észrevette. Őexcellenciája tudvalevően éppen kultuszminiszter volt akkoriban, nagyméltóztatott megnézni valamiben, s nem átalotta mondani Németh igazgatónak, hogy nekem kicsi, szúrós, falusias, fél mongolos szemem van, azt még össze is húzom, nem „színpadi szem” az enyém. Igazgatóm ezt nekem visszamondta. Magam Hómannal életemben vagy háromszor találkoztam, akkor is csak fogadásokon, s ő köszönésen túl hozzám nem szólt. Én még úgy is csak mormogva. Címeit, rangját most kárpótlásból emlékezem ide, mivel oly átkozott neveletlen természetem volt, hogy kegyelmesnek embert nem, annak csak az Úr-

istent szólítottam, s azt is csak Balassi Bálint versében, abban, amelyik úgy kezdődik: „Kegyelmes Isten, kinek kezébe életemet adtam.”

Harminckilenc tavaszán magam bontottam fel a Nemzetivel még két évre szóló szerződésemet, hirtelen, a színház igazgatója, Németh Antal iránt inkább csak fellobbant indulatomban, mint haragomban. Értem is én rá tartósan haragudni bárkire is? Vagy éppen örök ellenségemként számon tartani azt, akivel ezért vagy azért összekülönböztem. Németh Antal 1928-31 között nagy barátom volt; igazgatósága alatt ez a barátság elapadt.

A magam színészkedését szinte fájdalom nélkül hagytam abba. Valószínűen azért is, mert volt valamennyi másféle, a színészettel rokon képességem is, mely által megéljem, kiéljem azt a verbális adottságot, ami tán megfojtott volna, ha magamban elásom, eltemetem. A versmondásról még jó sokáig nem tudtam lemondani. Abban volt néhány szép sikerem és egy kevés érdemem is. (A magyar, székely, szerb, román népköltészet tolmácsolásával.) Hogy csak a hangommal elevenítsek szöveget, verset a rádióban, azt még boldogan tettem éveken át. Alkotásra hevítő-sűrítő percek voltak a rádió *egyenes adásai*: hogy nem vették fel a hangot megismételhető, javítható lemezre (magnó nem volt még akkoriban), nem lát „senki”, de most, abban a pillanatban, mikor kigyúl a piros lámpa, bekapcsolnak a hallgatók nagy-nagy körébe, hanghullámok viszik a felhangzó szóval megteremtendő szépet.

Múlhatatlan emlékemé vált „legnagyobb előadói sikeremet” nem pódiumon arattam, hanem próba közben, odahaza. Előadói körútra készültem, Győr-Sopron-Kőszeg és ezek környéke volt útirányom. Tüdős Klára, az Operaház kitűnő jelmeztervezője érdekes ruhát tervezett s varratott műsoromhoz. Fejemet gótikus formájú (de mondjuk „hun”) csúcsos sisak fedte, arról földig érő lengesség hullott alá, és földet sepert maga az aransárga ruha is. Nekiöltöztem. S miután gondosan bezártam a hall ajtaját, *szobámban* hozzákezdhettem a magánjelmezes házifőpróba megtartásához. Csak a szom-

szédos gyermekszoba ajtaját feledtem el becsukni, így aztán „mesélni kezdő” hangom hallatán nyomban benyomult hároméves kisfiam. Láttára, ha már mint egyetlen közönségem megjelent, csak nem hagytam abba a versmondást, csak úgy egy ujjal csöndre intettem, s a kisfiú ezt tudomásul is vette. Máris letelepedett a lábam elé. Én meg folytattam, mondtam tovább Budai Ilona balladáját, közben arra is ügyelve, hogy fejmozgatásom miatt a csúcsos le ne pottyanjon. A gyerek hallgatott, nézett rám nagyra tágult szemmel. Mikor odaértem a ballada szövegében, ahol a gonoszul elhagyott kisfiú nem akar visszamenni bűnbánó anyja hívására sem hozzá, a gyerek hirtelen két kézzel belekapaszkodott a szoknyám szélébe, majd amikor a székely ballada végéhez értem:

*– immár olyan vagyok, mint útmentén a fa,
aki ott elmenyen, ágaimat rontsa -*

Ádám megborzongott és felkiáltott:

- Félttem! – majd egy lélegzetvételnyi idő múltán:
- Még! Még akarok félni, még!

...És még másfél évtized múltán, már egyetemista korában is úgy gratulált az én versmondó képességemenél sokkal magasabb szintig emelkedett Jancsó Adrienne-nek egy balladaest meghallgatása után:

– Óriási, amit Adrienne produkál, csak dadogni tudok róla, mekkora, de megbocsásson, a Budai Ilonát, azt csak anyám tudta valaha igazán elmondani.

Nemzeti színházbeli tevékenkedésemről alig-alig maradt megtartásra érdemes emlékem. Nem voltam igazából színésznek való. (De azért *valamennyire* ma is az vagyok idehaza, még akkor is, mikor senki nem láthat, ahogyan még az íróasztalhoz telependő is hozzáöltözöm, hozzákészülődöm a „megfelelő” színű, formájú ruhát rakva magamra, ahogyan megélem, megjátszom magamban az írásaimban beszéltetett figurákat, hogy szinte hangosan kimondom, és úgy dik-

tálok magamnak az „élő” szöveget, ám a mozgásban teljesedő játékoság régen nem kenyerem. Talán, mert ki is játszottam azt, „kitűnő” gyermekszínész koromban?)

Bódi bácsi, teljes nevén Bodnár Jenő jellemszínész, a Nemzeti tagja (hobbyból, s mert nem agyonfoglalkoztatott, nem sztárolt színésznek muszáj valaminő másik nemes foglalkozásának lennie: szenvedélyes óramíves) ott ült egyszer mellettem a Nemzeti előtt a zöld padon, s mondta:

– Tehetséges vagy, te lány (már régen asszony voltam), más itt a bibi.

– S az mi lenne, Bódi bácsi?

– Színészvér. Az nincs neked.

– Színészvér, az milyen? Valami külön vércsoport? – kérdeztem szemtelenül.

– Jójó – így ő –, a jelmezes főpróbán olyan tökéletesen jó voltál, fiam, hogy neked járna érette az év kiváló fiatalját illető színházi gyűrű. De már a nyilvános főpróbán miért eresztetted úgy el magadat? Igaz, a premierre kicsit összeszedelőzködtél. De nem fiam, ezt nem lehet csinálni. Te csak egyszer csinálod meg a figurát. Megunnád? A mesterség ismétlése teszi a mestert. Akiben van igazi színészvér, az, fiam, nem únja meg tízszer, hússzor, háromszázszor egymás után újra meg újra megcsinálni a dolgát. Ugyanúgy, ahogy először megteremtette, de mindig jobban is egy kicsivel – érted?

Nagyon is értettem. Ilyenformán oktatgatott kiváló színész barátom, a legnagyobb magyar Caliban, Sugár Károly is, csak ő nem nevezte ripacsosan „színészvérnek” az örökös éber összeszedettséget, az újrateremtésre való készenlétet, mint a drága Bódi bácsi. Bódi bácsi alighanem éppen a *Boldogasszony dervise* című szindarabról szót volt, imígyen hiányolva színészvérem lobogását. Abban Sugár remekelt a dervist, én meg a töröknek eladott szűzhajadon fő-, ám szerfelett vérszegény szerepében boldogtalankodtam.

Hát otthagytam a színpadot, hogy a deszkákra vissza többé soha se vágyjak (csak mint volt kolléga-vendég, másoknak gratulálandó).

Gál Gyula, drága jó tanárommal több év múltán először egy irodalmi társaság nyilvános ülésén találkoztam. Megbocsátotta, hogy jóslatai ellenére otthagytam Tháliát, noha szentül hitte, s hirdette ő is a hagyományos felfogást, hogy „aki pedig a forró deszkákon egy pár cipőt elkoptat, az azt örökre odahagyni nem tudja”. Hogy éppen színdarabrézletet olvastam fel, az kissé megnyugtatta. Ő, akinek a hűség volt legfőbb jellemvonása – hűség hagyományhoz, hivatásához, életfelfogáshoz, életformához, élettárshoz ebben részemről egy csepp, mégiscsak „szakmai hűség”-et talált. De azért megjegyezte: „Nem volt türelmed kivárni, hogy beleérj igazi szerepkörödbe. Egy hang miattad hiányzik a Nemzetiből.”

Színpadi bukások – irodalmi sikerek? És kritikák alapján vagy a közönség döntésére? Mindenképpen bajos meggyőzötten elfogadnom az egykori akár magasztaló, akár elmarasztaló ítéleteket. Mert volt példának okáért egy színjátékom, amit *Ezer hold pipacs* címmel 1939 januárjában írtam, névtelenül küldöttem el a Vígszínház igazgatójának. Jó barátom, Magyar Bálint vitte el, s hogy én írtam, azt – kérésemre – csak a darab elfogadása után árulta el Jób Dánielnek, aki egy új színdarabíró, egy „zsenit” vélt felfedezni bennem. Aztán be is mutatták ezt a „jósándékú” darabomat 39 márciusában. Abban az ezerholdas földesúr birtokán élősködő pipacsok-mákvirágok, a földosztást hamis-gyalázatos okok miatt igényelték volna. Valamennyi földesúr megannyi, eladdig cselédi sorban tartott fattya volt. S szó esett benne a Szabolcs megyei földbe vájt kunyhókban nyomorgó földnélküliekről is, kikről a „falukutató” ifjú leányzó szándékozott tanulmányt írni. (Tolnay Klári játszotta, Ajtay Andor a földesurat.) Kevés darabot buktatott meg úgy a közönség, mint ezt a művemet (huszonegyszer is csak erőltetve adták), és ezzel együtt erről a munkámról kaptam a legszebb, a legdicséretesebb bírálatokat. Az *Ezer hold pipacsot* elsősorban a baloldali sajtó dicsérte, de a Lipótváros baloldali magatartású közönsége nem fogadta be, buktatta meg. Hunyady Sándor, akkor már igen jó barátom, nemcsak nagy kritikát írt róla,

hanem a főpróbára is elment, bejött hozzám a társalgóba a szünetben, s nagy szeretettel mondta:

– Remek. Zsong a szünetelő előtér, készüljön fel: megbukik.

A színészettől úgy egészében véve teljesen elszakítani még ez a szép bukás sem tudott. Vagy hogy tán kárpótolni is akartam magamat, hogy ha nem is mint színdarabíró, nem is mint működő színész, mégiscsak azzal a hűtelenül el nem hagyható színházművészettel is foglalkozzam?

Ugyanis ezerkilencszázharminckilenc tavaszán, miután búcsú nélkül távoztam a Nagykörút sarkán egykor állott Nemzeti Színház épületéből, Párizsba mentem, táskámban nemzetközi újságíró-igazolvánnyal, úgy is, mint hazai lapjainknak színházi tudósításokat küldözendő hírlapíró. De talán azért is, hogy vegyek jó néhány mélyre szívott lélegzetet a nagyvilág levegőjéből.

Utazások

Pesti otthonaimban tartósan megülni, azokban boldogan élni csak igen gyarlón sikerült. Mintha mégiscsak vándorszínész-alkattal születtem volna: a harmincas évek folyamán „otthont” csak egy alkalomra kívántam igazán. Vidéki turnék során, ha kiraktam az öltözőasztalra kellékeimet, arckikészítéshez való mismásokat, s dolgozni kezdtem ábrázatomat elmásító (szépítő vagy rutító) maszkján, már az első pillanatokban az otthonosság biztonságos érzése töltött el.

Házasságkötésünk után is gyakran utaztunk. De együtt alig. Legfennebb vagy két rövid, hazai nyaralásra, a Balaton mellé. Ekkortájt János Varsót, Rómát, Berlint járta; én meg elmentem túl a Déli-Kárpátokon, a moldvai csángók közé, meg a bukovinai székelyek fennsíkjára, télvíz idején, parasztszekéren kuporogva, s a lőcsbe kapaszkodva, hogy az az istentelen nemere, ami úgy fűtt, de úgy, valamelyik út menti jeges árokba bé ne találjon sodrani.

Otthonomból történt hűtelen elcsavargásaim ellenére is iparkodtam volna, hogy férjemnek partnere legyek, bár abban, amit időnként és egyes alkalmakkor elvárt tőlem: a nagyvilágias magatartásban. Azt mondésségnek volt szokás mondani Pest s Buda bizonyos egykori köreiben. Ha itthon voltam, közös lakásunkban csakúgy tüsténkedtem, hogy jó anya, feleség, háziasszony, jó vendéglátó legyek. S munkámhoz, íráshoz csak akkor mertem kezdeni, mikor azt véltem, hogy ezeknek a kötelességeimnek hibátlanul eleget tettem. Ha egy-egy fogadásra vendégségbe kellett mennem férjemmel, akkor éjfél-től éjjel háromig aludtam, az ágyam mellé tett telefonnal ébresztettem magamat, s hajnali négytől reggel nyolcig, mire a gyermek ébredt s reggelizett, írtam egyvégtében. A csak kézzel művelt munka, a zajtalan írás szerzett egy kis házi békességet; azt nem kellett „hal-lania” Jánosomnak, mint még nemrégiben hangos verstanulásaimat, amit jókora lakásunk legtávolabbi zugaiból alig hangzóan sem bírt elviselni. Azt sem szerette, hogy vele színházról, színpadi terveimről, keserveimről beszéljek. „Színházról nem beszélünk” – mondta kategorikus imperativusban. Ha egy előadásomról valami dicsérő szó vagy éppen fényképem megjelent, azt „elviselte”. És mégis meglepődött, hogy a színházi szerződésemet felbontottam, mert arról előre nem tudott, csak *Az Est*ből olvashatta. Ezekkel együtt éltünk jól is együtt. (Amíg túrhettem a házasságot, mely nagybátyám, férjem apja szerint, amint már írtam csak kétféle lehet: rossz és túrhetetlen.) Elég sok szabadságot, függetlenséget engedélyeztünk egymásnak. Mindvégig külön kasszán éltünk. Férjem állotta a költséges háztartást, kosztot, személyzetet. De a gyermek nevelése minden költségének fizetéséhez első perctől kezdve ragaszkodtam, ruhácskáit, szobája bútorát magam vettem, én fizettem gondozóját, a „kicsi Tante”-t, mintha a fiú inkább volna az enyém, mint apjáé is. Ruháztam a kiszámú személyzetet is. S persze magamat (utaimat is). A magam ruházkodását többnyire hitelben; a Petőfi Sándor utcai kis varrónóm, a drága Witz Magda, aki magát reménytelen nagyravágyással ne-

vezte Madeleine szalonnak, lelkesen varrta „alkalmi ruháimat”, mert hátha azok valamelyikében le is fényképeznek, s oda lesz írva a fénykép alá: készült a Madeleine szalonban. Külsőmben, ruházatomban, szavamra mondom, kellően „nagyvilágiasan” festettem, mikor elindultunk férjemmel egy miniszterelnöki fogadásra a Sándor palotába. Aztán mégis éppen készülődésem közben mondta nekem János, hogy elviselhetetlen élettárs vagyok, ő ugyan elvisel, mert még egyre imád, de meg kell jegyeznie, hogy úgy élek mellette, „mint ha albérlő volnál nálam, mint valami orosz diákleány” – melyik regényben olvashattott magamszerű „orosz diákleányról”?

Kodolányi János, a harmincas évek derekán már jó barátom – de elég távoli szemtanúja otthoni életemnek azt vélekedte egyszer házasságomról, hogy:

– Maguk úgy éltek egymás mellett és egymás ellen örök vetekezésben, mint két fiútestvér – ami túlzás volt, nagy túlzás, cseppet „fíús” tán voltam valaha, férfiasan vetekedős soha. És házasságom idején, s még színészkoromban estem át a fejemen igyekezetemben, hogy nagyon is nőies legyek. S hogy Jánosomnak imponálhassak végre egy cseppet (reménytelen vágy), lettem volna én még nagyvilági is.

Nemrégiben jöttem meg Moldovából, illetve akkor tápázkodtam fel az első moldovai utamon, tehát harmincnyolcban szerzett betegségemből; operáltak is. Már egészségesnek látszottam, Magda nagystélyit varrt. Betegségemet mesélgetni a Sándor palota fennkölt meghívottainak nagyon kispolgári dolog lett volna ugyebár. De telis-tele voltam még megíratlan, forró, izgalmas moldovai csángó élményeimmel – amiket csak részben mondhattam el Jánosnak, mert hát nem is volt azokra eléggé kíváncsi. Csak úgy kissé, amíg szórakoztatóan meséltem neki. Hát megérkeztünk a Sándor palotába, soha olyan nagyvilágias nem voltam, mint akkor. Mondtam az álló vendégfogadáson a jelenlevőknek ezt-azt, a csacska semmit. János elegáns szmokingjában sodródott egyfelé, én sleppes narancssárga se-

lyemben másfelé. Hogy mindig csak egyetlenegy méltóságos nősze-
mélyt lelhettem a „nagy társaságban”, akivel valami értelmeset is
lehetett beszélni, az fájt. Boldogult nagysága koromban Baranyai
Zoltánné volt az egyetlen ember a „társaságban”, akivel nemcsak di-
vatról, társasági pletykákról s aktuális kispolitikáról lehetett fecseg-
ni. Baranyai Zoltánné hat világnyelvet beszélt, pillanatok alatti át-
váltásokkal hibátlanul, és ő volt az egyetlen – számomra legalábbis –
az akkori nagy társaságban, aki – horribile dictu! – magyar iro-
dalmat is olvasott, *Nyugatot* járatott, és tudta, ő tudta összes társa-
sági nőismerőseim közül egyesegyedül – 1938-ban –, hogy van ne-
künk egy Illyés Gyulánk, az kicsoda, s mit csinál. De hát Baranyai
Zoltánné nem volt jelen *azon* a Sándor palotai fogadáson, amikor
olyan nagyon akartam nagyvilágiasan viselkedni. Anyám nyomaté-
kosan a lelkemre kötötte, hogy efféle helyeken viseljem el a dámák
társaságát, ne unjam őket, ne álljak oda a férfiakkal beszélgetni
(mint kezdő színésznőcske koromban Pethő Sándoréknál, mikor
olyan szép kis botrányt kavartam bizonyos ellenvélemények hangoz-
tatásával, hogy a házigazda, a drága Pethő Sándor, egyik házassági
tanúnk, s nekem holtáig barátom rosszul lett izgalomban, és már
minden nőszemély hazament, csak én vélekedtem a férfinép köré-
ben).

Szegény, drága Mamám, a volt erdélyi esperesné-tanárnő, aki ak-
koriban az angyalföldi elemiben lett óraadó, hogyan is próbált ilyen
tanácsot adni éppen ő? Mintha ő tudott volna jól csevegni-csacsogni,
intrikálni, pletykálni az ő egykori üres fejű „úriasszony” ismerősei-
vel? Talán azt gondolta, hogy Pesten más klasszisúak a kenyérkere-
ső foglalkozás nélkül élő, társasági „csak úriasszonyok”? Mint vol-
tak egyesek azon, a mi isten háta megett hagyott provinciánkon?
Anyám dolgozó nőket, tanítónő kollégákat ismert, s szerzett bará-
taiul Pesten, nem a Sándor palotába is meghívott dámákat. Hát cse-
vegtem egy darabig a Sándor palotában éppen jelenlevő dámákkal,
aztán csak eluntam a dolgot. Nagy meleg volt, ez olyan késő délutá-
ni fogadáskor történt. A Sándor palota nagy terasza a Dunára szol-

gált, ott is levegőztek a meghívottak – merre járhatott Jánosom? Fagylaltot szolgált fel a piros díszruhás huszár. Vettem egy kristálytálkát tele tejszínes fagylalttal, nem volt hová leülni, felültem hát a ballusztrádra. Hátam megett messze a Duna. A fagylalt remek, már mellém is lépett a legeslegszebb ábrázatú akkori magyar államférfiú – hogy mi volt akkor éppen Tasnády Nagy András, azt nem tudom már (44-ben nagyon szégyenteljesen működő igazságügy-miniszter lett). Milyen jóvágású ember volt! Már tette is nekem a szépet, de én még inkább a fagylaltot ettem. Aztán elfogott a közölhetnékesség. Nemrégiben jöttem Moldovából, ott mit láttam, magyarok élnek ott, hogyan élnek, milyen sajátos nyelvjárást beszélnek, írástudatlanok, tessék ezt megérteni, írástudatlanok. Teljes lélekkel – mintha írnam is már – mondtam neki a moldovai élményeimet. Kit érdekeljen, ha nem egy magyar államférfit, a távoli magyar nép helyzete, sorsa? Ő nézett, nézett, hallgatott, mintha bólogatott volna is, még közelebb is húzódott hozzám. Előrehajolva mondtam a magamét, meg se gondolva, hogy egy „nagyvilági dáma” nem ül meghajlottam mélyen kivágott nagyestélyiben. S egyszerre csak látom, hogy a nagy ember egy szavamat sem figyel, az a szép tekintete a kivágásomon csúszik befelé. Hát nem leugrottam a ballusztrádról? Otthagytam szó nélkül, ma is látom mélyen megsértett tekintetét.

Nem leltem magamat, helyemet a „társaságban”. A pesti nagyvilágiság külsőségeit hiába is akartam volna jól elsajátítani. Megvallom: egy időben szerettem volna. Vonzott talán Párizsba az a vágy is, hogy ott férjem által annyira megvetett vidékies érdességemen csiszolhatok. Aztán lettem – *külsőségben* – *s néhány percre* tökéletes nagyvilági utazó, mikor 39 tavaszán felszálltam az Arlberg-express hálókocsijába, Witz Magda varrta (s még egyre hitelbe) legelegánsabb homok színű teveszőr kabátomat hanyagul feldobtam a fülke hálójába, az útleveletem majd kezelte a kalauz, már át is adtam neki – nyolckor ébresztessen kérem –, aztán újdonsült kis hírlapíró a nagy Párizsban, megkezdtém vendiáklány életemet a Quartier Latin egy kis koszos panziójában. Tulajdonos Madame Orphila; házon kí-

vülit csak az ebédlőben vagy a társalgóban lehet fogadnia, asszonyom; hogy a panzióm lakói saját szobáikban töltik-e az éjszakát, vagy esetleg másik szintén itt lakóéban is, azt nem fürkészem, ez nem garniszálló, madame, ha kapuzárás után jön haza, csöngőhúzás után néhány perccel nyit a kapus, de természetesen kikémelem előbb a Judás-ablakon, akárki nem surranhat be Madame Orphila panziójába, érezze itthon magát; fürdőszoba is van egy az ön emeletén, nem messze a szobájától, meleg folyóvíz állandóan és bidé is természetesen, azt kancsóból töltjük fel, a kancsó a bidé mellett áll. Reggeli az ebédlőben 8-tól 10-ig és...

Párizsi tartózkodásom még egészen nagyvilágiasan indult; a Gare de L'Esten G. akkori kultúrattasénk várt, s vitt el kocsiján új „otthonomba”: Orphila panziójába a rue D'Assas 60. szám alá.

Párizsból küldözött színházi tudósításaimból birtokomban egyetlen egy maradt meg (moglehet a többi is valahol valamelyik folyóirattárunkban); nem a legjobb azok között, amiket hazaküldözgettem, s itthon megjelentek. A *Színházi Élet* megszüntetése után keletkezett, attól szellemében nem sokat különböző *Színházi Magazin* című heti képeslapban hangzatos című rovatom lett: „Párizsi Színházi Magazin, írja: I. R.”

Ilyeténképp cikkezgettem a párizsi szezonról :

„Úgy látszik, a politika nem kerüli ki a párizsi színházakat sem. A gyarmatok ügye, a francia politika égő pontja, et voilà: két párizsi színház játszik egyszerre sötét bőrű arabokról szóló darabot. Mindkét művet nő író, sőt női társszerzők írták, és mindkettő századvégi regények, mai, *érzelmi* szempontok szerint drámai átültetése.

A Montparnasse Színház »fekete« darabja Eberhardt Isabelle életéről szól. *Isabelle D'Afrique* címen játsszák; két tehetséges hölgy szerkesztette egybe: Mme Favre és Mme Coline. Isabelle történeti személy. Orosz eredetű francia kislány volt, Genfben nevelkedett forradalmár mostohapapája és háború előtt emigrált orosz revolucionisták között. Csakhamar, alig húszéves korában kiábrándult a forradalmi eszmékből és a vallásellenes nevelésből. Elhagyta családját,

fiúruhába öltözve Afrikába ment, ahol mohamedán hitre tért, majd egy arabnak a felesége lett. Rajongott Afrikáért, imádtta az arabokat, akik jók, igazak és egyszerűek, magasztosnak hirdette a muzulmán hitet, melynek valóságos apostola lett. Gyámolította az elnyomottakat, gyámolította, és bizony lázította is. És ahogyan az már történni szokott, a francia hatóság külön véleményt jelentett be a gyarmati sötétbőrűek tekintetében. Isabelle pedig váratlanul és rejtélyes körülmények között, alig huszonnégy éves korában elhalálozott. Alakjából legenda lett, a gyarmatokon még ma is szentként emlegetik. *La bonne nomade* címen regényt is írtak róla, és íme, közel fél század után Mlle Michèle Alfa alakításában megelevenedett misztikus alakja, a Montparnasse forró deszkáin ...”

„...az *Isabelle* harmadik előadásán a kakasülön ültem csupa diák között. Az ifjú hölgyek és urak szkeptikusan fogadták Isabelle idealizmusát. Tiszta és rendíthetetlen szerelmén, amelyet a nagy kultúrájú, művelt Isabelle a sokkal alacsonyabb intelligenciájú, becsületes, jámbor arab fiú iránt érez, enyhe kifejezéssel élve: vihogtak. De egy szívvel-lélekkel tapsolni kezdtek, mikor a darab politikai szólamai felhangoztak; »hogy az az igazi francia, aki az egyenlőség elvét valósítja meg a feketék között«, és hogy Franciaország nagysága két szóban rejlik: »L’humanité et civilisation«. A politikai jelszavak hatottak: a montparnasse-i ifjúság tüntetően tapsolt...”

„Az ODEONBAN (Páris második állami színháza) szintén nőíró darabját adják. Mme Jane Maxime David régi egyiptomi legendák alakját eleveníti fel. *Goha, le simple*, ez a darab címe és Goha valóban szép, jó, egyszerű, naiv és írástudatlan arab fiú. Bonyolult lelki és szerelmi bolyongásai túl komplikáltak ahhoz, hogy néhány sorban ismertetni lehessen. És a darab nem politizál, mint az *Isabelle*; egyszerűen szimpátiát kelt az arabok iránt. Van egy gyönyörű jelenete, mikor Goha életében először eszmél rá, hogy: árnyékban van. A falra felvetődő árnyékról azt hiszi, hogy az a számára rendelt szerelemnek a lelke, aki őt kíséri... Voilà, la pièce métaphisique.”
„SZEPTEMBER ÓTA, talán már háromszázadszor játszanak

egy darabot a Potinière Színházban, amelynek most Théâtre Georges VI. a neve. Pótszékre kaptam tiszteletjegyet a tegnapi esti előadáshoz. Zsúfolt nézőtér, kirobbanó siker. Az első párizsi színházi produkció, ami valóban nagyszerű, *J'ai 17 ans* (Tizenhét éves vagyok!), ez a darab címe. Színész szerző írta, Paul Vandenberghe, ő maga játssza a 17 éves bájos kamasz zseniális szerepét. Civilben sem lehet több mint 25 éves ez a fiatalember, aki egy csapásra hódította meg szerzői és színészi minőségben Párizst.”

„Egyszerű történet, de remekül van megírva, Monsieur Vandenberghe utánozhatatlan kedvességgel, nagy lélekelemzéssel eleveníti meg a 17 éves fiút. A francia nyelv gráciája szalonképessé teszi a könnyed és néha sikamlós fordulatokat. Nem tudom, hogyan hatna a mű magyar fordításban, ha pesti színigazgató lennék, okvetlenül lefordíttatnám a legválasztékosabb nyelvű magyar fordítóval. Az Andrássy, a Pesti vagy Kamaraszínházban lehetne játszani (mindössze kilenc szereplője van), gondolom, száz-százötvenszer legalább. Az ifjú magyar színész urak egyenesen mennybe repülnének a gyönyörűségtől, ha eljátszhatnák ezt a szerepet. A szerep lélektani részét Várkonyi Zoltán hozná ki a legjobban, de el tudná játszani Apáthy Imre is, vagy valamelyik gyerekszínészünk, leginkább, gondolom, a kis szőke Puskás Tibor...”

„...MINDEN ESTÉMET színházban töltöm, 8 előadást láttam eddig. Párizsban most kezdődik az igazi nagy szezon, és több mint 35 színház játszik. A Comédie Française-ben eddig csak egyszer voltam. A legfranciásabb darabot néztem meg: a *Cyrano de Bergeracot*. M. Brunot alakítja a címszerepet.”

„...elfogult Ódry-rajongó voltam, nekem Ódry jobban tetszett. Igaz, hogy őt közvetlen közelből láttam a deszkán. Növendékkoromban ott ügyetlenkedtem én is Rageneau apó kocsmájában, délceg apródruhában, Ódry körül. A Comédie-ben feltűnően kevesebb mozgással játszanak a színészek, mint nálunk. A gesztusok leszűrték, egyszerűek, ezzel szemben villámgyorsak, és mindig poént fejeznek ki. A beszéd, ez a gyönyörű, klasszikus francia beszéd már-már az

énekléshez áll közel. »Mais c'est une douleur morale« mondja Cyrano, mikor az éhség fájdalom helyett nosztalgiát ébreszt a gasconne-i legényekben, és ez így hangzik M. Brunot szájából: moraaaaale. Igen, éppen ötig lehet számolni, míg egy dallamos szótagot végigénekel. Kiemelkedő színészi alakításról, még a M. Brunot-éről se lehet beszélni, de az egész előadásnak valami utánozhatatlan, meleg atmoszférája van. Már a színház is, a 269 éves intézmény maga, a szobrokkal, háziszerezők képeivel népes foyer. És milyen háziszerezők! A világirodalom nagyjai... M. Bourdet-t, a Comédie jelenlegi igazgatóját annyi támadás érte hétéves színigazgatósága alatt, amennyi talán egy állami színház igazgatójának se jutott. És – nem ismerem a francia színházpolitikát – csak azt látom, hogy a Comédie zsúfolva van, ma «sikk» Párizsban az öreg épületbe járni, az előadások nivósak, a legnevesebb magánszínházi színigazgatók vendégszerpelnek az állami színházban: Jouvét, Gaston Baty,... A Comédie idei szenzációját: *A souffert sous Ponce Pilate* (Szenvedett Pontius Pilatus alatt), még nem láttam, csak hallom róla, hogy felborzolta a nagy szakállú és nagy tekintélyű Akadémiát. Júdásról szól, aki – az író felfogása szerint – akaratán kívül árulta el Krisztust. Meg fogom nézni...”

„...Jó érzés volt ott ülni a Comédie nézőterén. A fotójokban, páholyokban, a »baignoir«-kban csupa estélyi ruhás dáma, frakkos úr, káprázatos prémek, ragyogó ékszerek és valami lüktető, forró vibrálás a levegőben, valami utánozhatatlan, finom illat – régi diófa bútorok és friss nők illatához lehetne hasonlítani. Cyrano tirádáit forró, egyöntetű tapsok fogadták. A közönség fegyelmezett, nem hallik egy köhögés, egy pissenés, egyetlen halk megjegyzés sem, a darab végén nem ugrálnak fel, nem rohannak eszük nélkül és egymás lábát taposva a ruhatár felé. Fegyelmezetten várnak, és négyszer, ötször is kitapsolják a színészeket az utolsó függöny után.

A színházi műsor számos képmellékletével, kritikával, ismertetéssel olyan, mint egy kis *Színházi Magazin*, és a hozzá mellékelt reklám levelezőlapon az a kisvendéglős hirdeti éttermét, akinek őse Mo-

lière barátja és pályatársa volt, ugyanannak a Rageneának az ivadéka, aki a *Cyrano de Bergerac*-ban mint kocsmáros szerepel. Igen, a majdnem háromszázéves színháznak kocsmáros barátja is majdnem háromszázéves irodalmi kocsmával dicsekedhetik... Elő tradíció érzik minden sarkon, minden szegleten... Valamikor, gyerekkoromban messze Erdélyből úgy készültem, úgy vágytam a budapesti Nemzeti Színház előadásait látni, olyan áhítattal, mint hívő serdülő vágyja a konfirmációt... És a Népszínház épülete hideg volt és kopott, az ősi hagyomány – úgy éreztem – csak valami fásult közügyben élt már... Az épület okozta talán a fásult kiábrándulást. Annyi év után, egy abba hagyott színészi pálya után már nem kerestem ilyen romantikus illúziókat a színházak körül. És váratlanul, teljesen készületlenül, mint egy gyönyörű ajándékot, megtaláltam a tökéletes színházi illúziót a párizsi Comédie Française nézőterén...”

„...EZ A HÉT A BEMUTATÓK HETE. A Théâtre Daunouban – változatosság, vagy talán az egyre jobban előretörő nőuralom miatt – egy francia-kanadai írónő darabját játsszák. Még csak holnapután lesz a bemutató, de sikerült meghívást szereznem a házi főpróbára, amit itt: répétition couterière-nek (szabónők próbájának) neveznek...”

„...az eheti színházi termést könnyen két csoportba lehet sorolni. Először romantikus, történeti (esetleg politikai tendenciájú), de mindenestre *regényszerű* színdarabok csoportjára. Ezeké az irodalmi siker, la gloire morale. A második a sikeres daraboké. Jellemző, hogy az utóbbiak mind a szülők és gyermekek konfliktusaival bíbelődnek, a család válságáról szólnak...”

Párizsban

színészekkel ismerkedtem, akadt, amelyikkel barátkoztam is. Színpadi szerzővel eggyel találkoztam: Giraudoux-vak, *Ondine* című színjátékának bemutatója után. Louis Jouvet színész-rendező házában, népes társaságban.

Cocteau-t csak kísérőm mutatta messziről; hogy az ott, a páholy mélyén ő maga. A *Parents terribles* című színdarabjának a háromszázadik előadásán jártam, elment ő is akkor este a színházba, gondolom megnézni, hogy annyi idő múltán még egyre jól játsszák-e színészei ezt a nagyon érdekes (és rengeteg Cocteau-t utánzó szerzőt nemző) család-drámáját. Bizonyára írtam erről a Cocteau-előadásról is. Olyan akkori francia író-írónőt, kiknek neveit, hogy hát kik is voltak ők valóban, leginkább francia lexikonokban kellene keresnem, legalább egy tucatot ismertem. Vagy el kellene végre elejétől végig olvasnom fél tucatnyi, még birtokomba levő, nekem „avec tant sympathie” ajánlott könyveiket? Régi tárgyak közül mindig azok maradnak meg, melyeket valami mulasztásunk miatt nem sikerült elveszítünk? (Volt ezek közt értékes személyiség is, például Yvonne Lenoir író.) A regénygyáros Paul Reboux és a gavallér Saint-Sevèrs író urakat más élményes okom lett nem elfelejtenem.

Párizsi vívmányom, hogy „azért is” összeismerkedtem régi, bennszülött francia polgárokkal. Vendégeskedhettem is nem egynek a házában, birtokán. Az „azért is”-t azért emlékezem, mert olvastam Márai Sándor valamelyik írásában: egy külföldi soha oda nem juthat, hogy igazi franciákhoz bejáratos legyen; publikálhat franciául, otthon érezheti magát irodalmi kávéházakban, művésznépség között, de mindig lekezelt, nem óhajtott „sale étranger” marad egy francia család szemében. A maga fűgaszerű mondataival Mária persze szebben írta ezt, mint ahogyan én kapásból idézem. Hitetlenkedve olvastam még párizsi utam előtt, mint aki el nem képzelheti, hogy ne lássák ott szívesen, ahová szívből kívánkozik. G. kultúrattasé, aki szállást kerített nekem Orphilánál, csak az első héten gardírozott. Először

is végigautózva velem a várost, hogy annak méretéről s a közlekedésről valami fogalmam legyen. Kapjak egy kis kostolót a „nagyvilági életből” is, egy este elvitt, s nyomban a Monocle nevő bárba, „ámulj kis provinciális” jeligré. Lásd, mi fán terem az a francia nagyvilági élet. A Monocle-ban fiúnak, férfinak öltözött, kétségtelesenül lesboszi gyakorlatot űző leányzók voltak a bártáncosok. Ültem egy kis asztal mellett az öszülni kezdő, szőkés G. úrral (semmiképp sem jut eszembe a teljes neve, pedig igazán megérdemelné, hogy pontosan emlékezzem rá), a „belépést, fogyasztást” elegánsan fizette, esze ágába sem jutott, hogy udvaroljon nekem. Ő csak kísért, hogy láthassam, s ha óhajtom, akár élvezzem is a „nagy” életet. És már mellénk is lépett egy vállamig érő, apró kis emberke, nőarcú, haja fiúsra vágva, sovány, karcsú testén fekete férfiszmoking feszült, leginkább egy koromfekete kandúrmacskához hasonlított, és én irtózom a macskát, ha fekete az. De ő ember volt, és foglalkozása teljesítésére készen táncra kért. G. úr bólintott. Hogy tegyem azt? Óvodáskorom óta nem táncoltam leánykákkal. Fekete átkarolt, hozzám simult, fejbúbja az állam alatt, belépős tangófigura következett, nem mondhatnám, hogy éppen szégyelltem magam, de azt sem, hogy G. úrnak mint nézőmnek valami nagy örömmel produkáltam volna magam. Úgy éreztem, hogy valami nagy, testes paraszti mályvarózsát mutathatok virágos ruhámban, amint ott lépegetek a parketten rámtapadt csöpp kis fekete-macska jellegű szörnyetegecskével. Leköszöntem, ám partnernőm helyemre kísért, helyet is foglalt, keresztbe polcolta nadrágos lábát, és G. úrra nézve, felém intve kérdé:

– Champagne, Madame?

Persze, konzumáló emberke volt ő, fogyasztatnia is kellett. G. úr pezsgőt hozatott, aztán magyarul mormolta, hogy ha a továbbiakat nem óhajtom, ennyi elég. El is mentünk a Monocle-ból hamarosan. Mikor táncoltatom a G. úr által zsebébe csúsztatott pénzzel, mély meghajlással lelépett, s szereplésemnek vége lett, lassan szedelőzködtem. Néztem, amit láthattam. S nem is a parketten imbolygó

párokat; a patront a bárpult megett, a mixert. Ahogy a lokál üzemelt.

G. úr csakhamar egy pártfogoltját akasztotta a nyakamba, „aki járatos Párizs összes berkeiben, s aki egészen csekély napidíjért menedzsel engem, titkárkodik mellettem”. Liláskékre hamvasított hófehér hajú hölgy volt a menedzserem, Rosc Cardos néven mutatkozott be, ő valójában Kardos Rózsi Budapestről, emigráns, tanult foglalkozása fényképészet, Pesten a származása miatt üldözöttnek érezte magát, de itt, Párizsban jó, itt nincs faji-felekezeti megkülönböztetés. Még a magyar királyi követség derekabb tagjai sem affélék, G. úr egyenesen angyali ember. Hogy a színházban már otthonos vagyok? Örvend.

A színházakba, először a Comédie-be, majd rendre valamennyi párizsi színházba, nemzetközi sajtóigazolvánnyal Rose közreműködése nélkül is eljutottam. Csalhatatlan ösztönömmel nyomban a színészi kiskapun át. A portásnál a leveleit átvevő André Brunot színművészebe botlottam, neki kezdtem mondani, hogy volt színész, színházi újságíró..., nem kellett sokat magyaráznom, hogy titkárt keressék, jegyet kérek. Leveleit zsebre tette, karon fogott, s már vitt is felfele, naturellement nézzem meg előbb belülről is a Comédie-t. Az óráját nézte. Van még tíz perc ideje számomra.

– C'est voilà, Talma (Napóleon-kori híres színész) relikviái – meg kell néznem persze a nagy Rachel kiállított kosztümjeit is, íme a színésztársalgó, a nagy szalon, Louis quantorze bútorokkal berendezve. Üres volt a nagy szalon? Nem, mégsem. Egyetlen idősebb, szép, deli termetű nő ült egy fotelban – á, kérdezte kalauzom, hogy honnan jöttem is? Alig feleltem rá, hogy Budapestről, már ott is voltunk a deli termetű előtt – permetezz vous présentér –, hogy is hívnak, kérdezte Brunot úr, mutattam a névjegyem, hogy Ignác, s ő be is ajánlott nyomban Marie Marquet-nek – mert ő volt az, a deli termetű, a színiiskola tanárnője, drámai hősnő, a legszebben beszélő franciaságáért akadémiai díjjal kitüntetett dáma.

– C'est voilà madame Inyák journalist, *d'Albanie*.

Brunot-t tízperces körsétánk után csak a színpadról láttam viszont a *Cyranóban*. Marie Marquet egyik előadás után – mert a kiskapuban megvártam, hogy interjuvoljak vele – kocsiba ültetett maga mellé, elvitt teázni a Meurice Hotelbe. Még négy másik színész, két nő és férfi is volt vele, Marquet kedvesen mutatta be nekik Madame Inyákot, a kollégát és zszurnalisztot – *Bulgáriából*. Abban minden francia színész egyetértett, hogy „balkáni” vagyok, s mind kedves volt, nagyon. Jean Gabin, a nagy jellemszínész és Gaby Morlay lett legmeghittebb ismerősöm. Mindenik munkájáról küldtem haza tudósítást. Morlay dedikált fényképet, s még egy régi színházi legyezőt is ajándékozott, sokat beszélt magáról, szerepfelfogásáról. Úgy tett, mintha arra is kíváncsi volna, hogy én hova való is vagyok, s nálunk milyen a színházi világ. Azután úgy megjegyezte illetőségi helyem, hogy egy nem tudom már hogyan hívták barátjának így mutatott be:

– C'est voilà Rose, une très bonne journaliste de la Roumanie.

Legtöbbre értékelem Ludmilla Pitoeffel kötött ismeretségemet. (Ő azt is tudta, ő egyedül megannyi franciaországi színész között, hogy Budapest *Hongrie*-nak a fővárosa.) Párizsban élő, ott saját színházat alapított orosz emigránsok voltak Pitoeffék. Hol, hogy, mikor, miért hagyták el hazájukat, nem tudom, nem is érdekelt: orosz színházi kultúrát terjeszteni, Csehovot játszani úgy, mint Pitoefféknél, máig sem láttam. (Pedig Csehov *Sirályát* három másik országban – két ízben itthon – összesen ötször láttam.) Ludmilláról is kellene lennie valahol egy fényképemnek, hányszor ültem az öltözőjében, míg nézhettem, hogy festi magát szerepére. A kézzel fogható fényképét nem lelem már összetarthatatlanul szétkuszálódott emléktárgyaim között. Emlékezetem örzi fényes, fekete hajú, keskeny arcának képét, sovány, szinte szikár, mégis nagyon nőies alakját. Olyan „beszédes” keze volt, mint Bajor Gizinek, de nem használta azt olyan vibráltatóan gyakran, mint Bajor; Pitoeff nem izgett-mozgott, csak jelentősen, törékenységével is monumentálisnak hatóan mozdult; érdekesebb hangja volt, mint például Varsányi Irénünk-

nek, nem nyerhette meg a francia akadémia nagydíját, mint a legsebb franciasággal beszélő Marie Marquet, bizonyára nem tudta az *r* hangokat igazi franciásan *rh*-ra lágyítani, mégsem volt szlávós az akcentusa, vagy talán mégis, kelet-európaiasan beszélte a franciát? S az azért lett az én, ugyancsak középkelet-európai fülemnek a legélvezhetőbb francia színpadi beszéd?

Irodalminak nevezhető színházi élményt leginkább az *Ondine* premierjén (és utána Jouvét-éknél) szereztem. Az *Ondine*-t, Giraudoux-nak ezt a „tündérajátékát” *Sellő* címmel, Zilahy Lajos fordításában mutatták be Pesten, Szörényi Évával a főszerepben. Mintha nem is ugyanazt a darabot láttam volna Párizsban, s majd idehaza. Madame Ozeray tündérkedett Ondine-nak, a szegény halásznak hálóban kifogott figurájában az Odéon színpadán. A sellőtündér ebben a darabban, emberkorában szerelmet gerjeszt, féltékenységet szít, rajongást és gyűlöletet fakaszt, békességet teremt, és viszályt kelt; – miként ha embernek lennie csakis ekképpen lehetne emberek között, s majd mikor a valóságon túli, az irracionális világ, a földi emberek számára nem létezhető „tündérség”-nek egy jelképesített mesefigurája őt visszahívja-parancsolja a szürrealisba, a nem tudhatjuk hovába, Ondine a földi embernek arra a kérdésére, hogy vele, földi élete élményeivel, emlékeivel mi lesz ezután, tündéri módon azt feleli:

– Je ne m'en souvient plus. (Többé nem emlékezem.)

– Ez a mondat – mondtam Jouvét-éknél a premier után –, amit azt hiszem, hogy csak Giraudoux-ul lehet hitetően elmondani. Ezt a nem büntethető felelőtlenséget, ezt a csak tündérjogot. – Elég sok mindent mondtam akkor sokkal jobb franciasággal (mint amennyi abból mára maradt), különösen a mellettem ülő fekete hajú, középkorú hölgy hallgatta igen figyelmesen. Jeanne Cannedoux-nak hívták, azt mondta magáról, hogy filmproducer, s hogy szeretné ezt a színjátékot megfilmesíteni. Én meg nem állhattam meg, hogy nyomban el ne locsogjam neki, hogy – nem bízom a filmre átírt darabok sikerében. Mire a filmművészetről nagy általánosságban kezdtünk

szólni, s már ott tartottunk, hogy Cannedoux kérte, mondjam hát, mit *nem* kedvelek a jelenleg nézhető francia filmekben. Én mondtam. Az akkori francia filmek agyonmotiváltsága ellen beszéltem: a vászon bezárt, komor ajtót mutat. Az ajtócsukásra fénycsóva hull. A fény lassan végigpásztázza azt aljától tetejéig. A kilincs önmagától lassan lenyomul – és néha már ilyenkor hazamegyek a moziból, mondtam eléggé hetykén, s Mademoiselle összevont szemöldöke látán kissé értelmesebben kezdettem magyarázni, hogy nem minden ember agya szereti befogadni az egymást követő képsorokat, ha filmet nézek, gyakran azt érzem, hogy kényszerítenek képekben történő asszociálásra; képekben álmodunk, gondolkodni inkább fogalmakban szokás. Csak a mesefilmeket szeretem; a legtöbb játékfilm részletező naturalizmusa untat; a film nézője a látottaknak kiszolgáltatott gyönyörködője lehet csak; a film mindent szembe-szájba rág; – mi mást bölcselkedhettem még, nem tudom már, Cannedoux hirtelen azt mondta, hogy mindezt írjam meg. Neki. Veszi. Nem tudok én franciául fogalmazni – szabódtam –, nem baj, ő majd adaptálja a cikkemet, érdeklí a filmellenességem. Mit írhattam össze két flekken az Orphila panzió kék csomagolópapírral borított ebédlőasztalán? – (íróasztal nem volt a szobámban, ha üres volt, akkor az Orphila ebédlőjében, néha valamelyik kávéházban dolgoztam) – nem tudom már. A cikket nyomtatásban sohasem láttam, nem is biztos, hogy adaptáltan megjelent, pedig érte jött, maga Cannedoux, és egy kis névjegyborítékban három darab papírpénzt fizetett nekem. Mennyit? Nem tudom már. Párizsban alig szűkölködtem pénz híján. Az útra egyik otthon megjelent könyvemért kapott összes pengőimet frankra válthattam, férjem is hozzápótolt az útiköltséghez, a cikkekért is küldtek Pestről honoráriumot, és G. úr gondosan előre kifizettette velem két hónapra a teljes ellátásos panziót. Színházakba ingyen jártam. Telt taxira, levelezésre, postaköltségre is. Egyetlen darab tárgyat, rongyot sem vásároltam, úgy emlékszem, csak néhány üveg kölnit, parfümöt. Extra nagy kiruccanásokra mégsem futotta. Arra is csak takarékosan, hogy házon kívül egyem, ha a délidő nem

a panzió közelében ért: a legfennebb a Prixfix áruház tetején levő étterembe lebegtem fel a páternosztteren, s ott a legolcsóbbat, a kagylóban sütött bányagyagvelőt eszegettem. Nagy luxusom az volt, hogy szinte mindennap hazatelefonáltam Pestre, megtudandó, hogy van a kisfiam. Olesó akkor sem volt a távolsági beszélgetés, különösen a hosszasan tartó, s nemcsak a gyermek mellett levő osztrák kisaszszonnyal akartam beszélni, hanem a kicsivel is, hogy csakugyan halljam a hangját, biztosan tudjam, hogy jól van, megvan. A kicsi Tanével németül kellett beszélnem, s ezt nemcsak Mme Orphilla hallgatta undorodva, ha a panzió telefonján hívtam Pestet; az ajtó nélküli postai telefonfülkéből kihangzó német beszédre megvetően rámgrimaszkodott egy-egy odafülelő ismeretlen francia is.

Harminckilenc tavaszán párizsi mozikban, mert oda is elmentem persze, hiszen Mme Cannedoux jegyet is küldött, s nemcsak saját produkcióhoz, a filmhíradókat hangos véleménynyilvánítással fogadta a Caporal cigaretta füstjében pácolódó nézősereg. Német katonák masíroztak a híradós vásznon. Mikor peckes díszlépést vágta ki, a francia közönség hahotázott, füttyögött, pfujolt.

– Nevetséges alak Itler, ez a mázoló – mondta első, Rose Cardos szerezte francia polgárnő ismerősöm: Madame Vaugirard. Van Vaugirard utca is Párizsban. Madame is ezt a nevet viselte; férjének ősei grófok voltak valaha. Vaugirardné középiskolában tanárnősködött, szerényen élt férjével, lift nélküli, ötödik emeleti kis lakásukban. Haját egészen kurtára nyíratta, és örökösen csúnya, fekete körgallérban járkált. Sajátságos politikai nézeteket vallott. – Itlert (a szörnyeteg nevéből a H-t mint igazi francia, természetesen nem mondta ki) félénk alaknak tartotta: „oui, lui el est timide” – azért kiabál, mint a gyerek az üres, sötét szobában, mert fél”. *Igazi* ellenése a francia népnek – mondta –, örökös vetélytársa az angolszász világ, igen, a britek különösen. Madame Vaugirard Action Française-istának vallotta magát – hogy az mi fán terem? Az? A legősibb, legelőkelőbb familiák családfáján; az a királypárt. Katolikus királyság kell Franciaországnak, vélte. És hevesen rosszalotta, hogy

mialatt náluk Franciaországban lezajlott a Nagy Forradalom, és halomra guillotinozták az arisztokratákat (az ő férjének ősei is csak emigrációban tudták túlvészelni azt), azalatt a britek, akiknek még „sohasem volt egy igazi forradalmuk”, megalkották a maguk világ-nagy gyarmatbirodalmát, és királyság maradtak. Királyuk van mind a mai napig! Nem, a német náciktól nem tartott Madame Vaugirard. Azokat csak mélyen lenézte. S mintha más akkori, s jelentősebb franciáknak is efféle elképzelése lehetett volna a náci németiség *jelentéktelenségét* illetően. Én erről, bár véletlenül, úgy értesültem.

Szerettem magamban is járkalni a városban, s egy kora délelőtt, talán vasárnap is volt, nem tudom, ünnepies csönd honolt a nagy bulvárokon. Fogalmam sem volt róla, hogy aznap van ünnepe Jeanne D’Arcnak, az Orléans-i Szűznek. Sétáltam a városban; szép tavaszidő volt. A Szűz csúnya kis bearanyozott szobrához jutottam, alig néztem rá alaposabban, máris három autórakomány fekete zsakettes, cilinderes érkezett a szobor elé. Rendőrt egyet sem láttam. A szobor körül alig pár ember. De mire a cilinderesek odaérkeztek, innen is, onnan is odacsámborgott vagy harminc közömbös arcú utcai járókelő, és már benne is voltam a Szűzet ünneplő csapat kellős közepében. A legcilinderesebb úr szónokolni kezdett:

– La glorie française! – kiáltotta. – Az nem vész el soha, de soha, míg minket, franciákat, Jeanne D’Arc honmentő szellemének emléke egybekovácsol, és különben is jól védett hazánkat külső támadás soha többé nem érheti, hölgyeim és uraim, polgárok és polgártársnők, mi létrehoztuk az áthatolhatatlan védelmet; mi megépítettük a Maginot vonalat...

Aznap Párizsban élő másod-unokatestvéreméknél, Jancsó Dezsőéknél ebédeltem. Ők világosítottak fel róla – az újságban olvasták az ünnepség hírért –, hogy éppen Daladier miniszterelnököt volt szerencsém közlelőre láthatni-hallhatni.

– Monseieur Daladier nagy számár – mondta Dezső bátyám közvetlenül. És magyarul.

Dezső az első kommunista ismerősöm. Még huszonkettőben, Sep-

siszentgyörgyről került Párizsba rövid pesti tartózkodás után. Apja középiskolai tanár, aki fiait a gimnáziumi érettségi után nem engedte egyetemre járni. Vélte: bölcsebb, ha az impériumváltozás utáni Erdélyben iparra mennek. Egyik fiából tímár, a másikból, Dezsőből szücs lett. A szücsstanoncságot odahaza, míg a családi házból járt el munkára, még csak elviselte, de huszonegyben Pesten nem. Pesten nem volt szücsszakszervezet, Pesten a tulajdonos gyereket kellett a segédnek plusz munkaidőben kocsikáztatnia, a pesti patron hónapokig nem engedte meg, hogy valóban kitanulhassa a szakmát; heteken át csak bundákat porolhatott; Pesten nem álltak szóba az „úriemberek” a szücssegéddel, aki csakugyan úrigyerek volt valaha Sepsiszentgyörgyön, de mikor? Huszonkettőben Dezső az Akácfa utcában bérelt ágyon hált, egy szobában harmadmagával. Összekapart valamennyi pénzt, és Párizsig meg sem állt. Kicsiny gyermekkoromban ismertem odahaza Háromszéken a „nagy” Jancsó fiúkat. Mikor harminckilenc tavaszán Párizsban leltem rájuk, a rue Saint-Jacques egy ódon bérházának legfölső emeletén, két tisztességes szobában éltek. Dezső bedolgozó szücs, meglehetősen keresettel, felesége ugyancsak erdélyi leányzó, tanítónői diplomával, mint *haute couturière* (varrónő) működött. Lett egy kislányuk: Jucika; már alig pötyögött magyarul. Juci mama tíz órát varrt és próbált egy nap, három óra hosszat a háztartással bajlódott. Mikor először ebédeltünk náluk, olyan lucskoskáposztával kínált, hogy egyben odahaza éreztem magamat Erdélyben, még csombord nevű illatos füvet is tudott beletenni, hol szerezhette Párizsban? Dezső csak nyolc óra hosszat szabta-varrta a bundákat, prém muffokat, boákat. Este eljárt. Többnyire a pártba, gyűlésre vagy a pártnak valamilyen rendezvényére. Hajnali munkakezdése előtt a közeli kávéházba ment fekete mellett újságot olvasni egy óra hosszat. Életmódjában felszedett jó adag francia kispolgáriasságot: a fukarságig takarékoskodott, gyűjtött, arról ábrándozott, hogy tőzsdéznie kellene, s ha pénze is lenne, akkor saját szücsüzletet is nyitna. Ideológiája, világnézete a

francia kommunista párthoz igazodott. „Sziklaszilárdan”, mint szokta mondani. Szerettem mindkettőjüket.

Dezső egy-két elvtársával is összehozott (a Rotonde kávéházban vasárnapi késő reggeli feketézés mellett); ezek között ismertem meg Gereblyés Lászlót (aki a háború után idehaza az újság formájú *Nagyvilágot*, majd az ugyanerre a névre hallgató folyóiratot alapította-szerkesztette). Ő mondta el nekem (majd ötvennyolcban), hogy Párizs náci megszállása alatt éppen Jancsóné Jucinak sikerült őt az üldözők elől elrejtenie, s ami mindennél fontosabb lett abban az időben: etetnie is. Harminckilenc tavaszán persze Dezső sem tehetett többet a sejtett náci veszedelem ellen, mint hogy utálkozott, és akit csak lehetett, náciellenességre agitált. Nem politizált persze mindig. Töltöttünk együtt vidám órákat is, ők varrtak-szabtak, én mondtam nekik aznapi élményeimet. Egy május elsején is velük mentem. Nem volt az akkor hivatalos ünnep Párizsban? Nem láttam semmiféle felvonulást. De Dezső nem dolgozott a munka szent ünnepén. – Tudod, mit kell tenni ezen a napon? – kérdezte. – Igazi francia férfi ezen a napon gyöngyvirágot ad, lehetőleg egy szegény, megvetett nőnek, egy putainnek, érted? – S egy francia mondókát is elhadart erről a párizsi „népszokásról”, ilyenformán hangzott az, hogy:

*au premier May,
c'est le muguet
qui porte bonheur
pour elle qui t'aime
et l'honneur pour toi-même.*

Nem láttam, adott-e csakugyan Dezső gyöngyvirágot valamelyik utcalánynak. A kávéházak környékén elég sok kószált. S Dezső gyanúsán későn jött meg a Rotonde-beli reggeli újságolvasásból. Mi már vártunk rá odahaza, a lakásán, korán reggel hozzájuk mentem, az volt a feladatom, beszéljem rá Jucit, hogy ma ő se dolgozzék, men-

jünk el együtt a Bois-ba. Hát elmentünk déltájt négyesben a kislánnyal együtt, erdélyi székely-francia kispolgári módon ünnepelni a május elseji munkásünnepet. S ott a sokadalomban Dezső csak egy-egy léglabdát ajándékozott mindegyikünknek –, szerencsét hozó május elsejei gyöngyvirágot – nekünk – nem adott.

Párizsi élményeimből Dezsőöket az érdekelte, hogy hogyan ismerkedtem meg olyan francia polgárokkal, polgárnőkkel, akiket ők legfennebb mint próbáló kuncsaftokat láttak, akiknek a házában sohasem jártak oly sok évi párizsi tartózkodásuk alatt. Akiket Rose Cardos szerzett nekem.

Rose Cardos már az első párizsi hetemen egy verniszázásra cipelt el. Ki lehetett a festő, kinek kiállítását, s éppen az ünnepélyes megnyitáson Rose szerint meg kellett tekintenem, bizony nem tudom. Louvre-ba, Clunybe, a Notre-Dame-ba, Rodin Múzeumba, nyilvános galériákba stb. stb. járni, azt minden párizsi turista tud, s persze járhattam ott én Rose nélkül is. De hogy az „haute volée”-t közlőről lássam, hogy ott legyek, ahol „tout Paris” jelen van, már a krémje – mondta Rose, mert ehhez a verniszázshoz meghívó kell, a megnyitón csakis előkelő személyiségek lesznek, ő már szerzett is nekem egy meghívót, kezembe nyomta, én is az övébe a menedzseri napidíjat hogy micsoda nagy toaletteket láthatok majd – biztosított útközben, a metróban. Hát képet azt nem nagyon láthattam a teremben sürgő-forgó, verniszázstoalettjüket sétáltató előkelőségek tömegétől. – Pofafüldő – súgta Rose magyarul. Ha a képek is érdekelnek, azt majd máskor nézzem meg. Most ismerkedni lehet. Ő nagyon sok személyiséget megismert, mint fényképész, kinek mutasson be? – kérdezte. Találomra egy tetszetős külsejű, negyven körüli dámára intettem a szememmel. – Ő, éppen őt? – Egy pillanat, azonnal jövök, előbb keríték valakit, aki bemutat a nőnek. – Addig nézzem a képeket, ha ugyan odajuthatok. Egy-két képcsücskét csak láttam, lábujjhegyre állva, valamelyik előkelőség válla fölött átkukucskálva. Nem sokáig kukucskáltam, Rose sebesen visszakígyózott a tömegben – rendben – mondta –, gyerünk. Én odahaza

szeretnék látni egy ilyen francia nőt, a lakásán – szabódtam. – Mi értelme annak, hogy itt két mondatot mormogjunk egymásnak, ha bemutatott? – Mi sem egyszerűbb, hogy bejusson egy igazi francia dáma házába – állította Rose –, bemutatom, beszélgetnek, névjegyét cserélnék, aztán *maga* hívja meg előbb a hölgyet magához. – Hogyhogy? Hozzám? Az Orphila panzióba? – Rose legyintett, nem talált eléggé élelmesnek, és mintha bosszantotta volna vidékiességem. Márai cikke járt eszemben, s mondtam volna is Rose-nak, hogy „nem lehet egy külföldinek bejutni régi, igazi francia polgár családi otthonába”, de erre időm sem maradt, már ott is álltunk a kiszemelt dáma előtt, s Rose olyan hadari dicsáriával ajánlott be a hölgynek, hogy menekülő ösztönöm a süllyesztőt kereste volna, amin most a föld alá tűnjek el szégyenemben, dehát nem színpadon voltunk, csak a bemutatóterem csillag alakban lerakott parkettjén álldogáltunk. Rose szerint egyenesen azért utaztam Párizsba Budapestről, hogy a hölgyet megismerjem, nagy művésznő, híres író vagyok, s tán még azt is hadrikálta neki, hogy kiváló államférfi neje. A dáma nevét csak akkor tudtam meg, mikor ötperces csevely után kicseréltük névjegyünket, azon lakás- és telefonszáma fölött az állott, hogy ő Mme Besançon.

– A francia Akadémia főtitkárának felesége – mondta Rose, mikor kisuvadtam a teremből az előcsarnokba, ahol Rose a dolgát jól végzettek büszke mosolyával várt. Mit beszéltünk Mme Besançonnal? Közhelyeket. De mit? Hogy szeretem-e a képeket, kérdezte ő. S mert a nem látható kiállított képekről mit sem tudhattam mondani, arról motyogtam neki, hogy Firenzében, ott még ebédelés helyett is a képtárakat, a múzeumokat bújtam.

– Quelle coincidence! – mondta ő –, én is Firenze-rajongó vagyok.

– Jó, kezdetnek jó – biztatott menedzserem. Egyáltalán nem fejezte ki, hogy folytatni akarná az ismeretséget, mondtam én, de Rose felvilágosított, hogy úgy kell csinálnom, mintha abban állapotod-

tunk volna meg, hogy még találkozunk. Hívjam fel, invitáljam el magamhoz. Egy ebédre. El fog menni. A franciáknak *előre* kell valamit nyújtani, demonstrálni kell, mondta Rose, hogy maga akar *adni* nekik, nem fontos, hogy mit, csak *előre* adni és éreztetni velük, hogy *kérni nem fog* semmit. Ha ezt meg tudja csinálni, halálbiztos, hogy bent lesz Besançon köreiben. Nem tudtam elhinni, de három nap múlva, mikor Rose rámteléfonozott az Orphilába, hogy – na mi lesz, mi történhetik –, megkíséreltem. Telefonon meghívtam Mme Besançon-t egy kis beszélgetésre lunch-időben a panziómba. Ha még emlékszik rám, hogy minap a verniszázson... Naturellement, mondta ő, holnapután bent jár Párizsban, tulajdonképpen Passyban lakik, köszöni, eljön, elfogadja ebédmeghívásomat.

Semmi extrát nem rendelhettem Mme Orphilától, nem főzetett á la carte soha. A kötelező, szinte mindennapi hagymalevest tán csak megeszi a dáma, ha igazi francia, s ha jó neki egy ilyen diákszállás-szerű panzió ebédlőjében ismerkednie egy idegennel. Eljött. Pontosan. Csöppet sem zavarta a sötétkék csomagolópapírral leborított ebédlőasztal, végigette velem a panzió menüjét, a hagymalevest, salátát, fokhagymás birkacombot, lehet, volt valami sütemény is; rengeteget beszélt magáról, a férjéről, Besançon úrról, aki alig van odahaza. Hozzám egyetlen kérdést tett fel:

– És mit akar profitálni tőlünk?

– Semmit – feleltem mosolyogva, aztán udvariasan hozzátettem: semmi materiálisat.

– Ez szép. Ez eredeti – mondta ő, vagy két óra hosszat ült nálam. Viszontlátással búcsúzott. Ezt sem látom többé, gondoltam, Rose jól behúzott. Még jó, hogy ki tudtam fizetni az ebédjét. Pénzem fogytán volt, kértem hazulról, János ígérte: küld. Három nap múlva a pénz is megjött, a telefon is szólt, Mme Besançon hívott, legyen szerencséje csütörtökön ebédre, Passyban, a címét tudom, a villa kapujának húzós csöngője van. Au revoir.

És a telefonhívás napját követő csütörtökön elmentem Besançon-

nék szépséges, hatalmas villájába Passyba; Besançon úr nem volt látható, a teraszra nyíló ebédlőben csak ketten ültünk a mahagónivörös, pazarul terített asztalhoz; előételnek maraszkinóval töltött (injekciózott) jégbehűtött sárgadinnye volt, ott ettem olyant először életemben, a többi fogásra nem figyeltem, úgy lehet olyast, mint azok, ettem már. Émile büvölt el, Mme inasa, amilyen nesztelenül surrant, tányért cserélt, töltött, s csak icipici gyanú férközött belém, hogy Besançonné parvenü lehet, mert miért szól a vendég jelenlétében az úgy látszik, alaposan betanított inashoz mindegyre: – Émile, a vörösből Madamenek, Émile, meg vagyok ma elégedve magával – Émile ebéd végeztével a Louis seize stílusú bútorokkal zsúfolt szalonban szolgálta fel a kávé és a parfét, de egyúttal a máris megérkezett, a kávéra hívott vendégeknek is. Besançonné társaságának egy részét is prezentálta nekem, s nem átallotta mondani: profitáljak valamit a francia társasági szellemből, szívesen nyújtja az ehhez való alkalmakat.

Besançonénál ismertem meg Comtesse Du Pange-ot, egy idős dámat, s volt birtokos asszonyt, akkor már csak egy kis szőlője volt, s egy nyári háza Grenoble közelében. Művelt asszony volt, földrajzi fogalmai is helyesek, olvasott is, úgy látszik, mert amikor megtudta, hogy Magyarországról jöttem, nyomban azt kérdezte, mi ott most a nagybirtok helyzete? A harmincas évek derekán túl Pesten megjelent szociográfiai munkák, könyvek címei rémlettek fel lelki szemeim előtt: A tardi helyzet, Puszták népe, Viharsarok, Három millió koldus –, mintha ott feküdtek volna ezek a könyvek kitértan a XVI. Lajos korabeli asztalkán előttem. Melyikből merített, a nagybirtokról való értesülésemet mondjam fel Du Pange asszonynak? Valamicskét mondhattam, mert ő igen felfényesedő szemmel hajolt felém, azt mondta, ezt bővebben, alaposabban meg kell beszélünk, ha én is akarom (erre készülnöm kellene, gondoltam riadtan, ennyit, s ilyen fontos dolgokat neki franciául, hogyan?) – ő már meg is hívott, a jövő héten a kis maradék birtokára utazik két napra, volna

kedvem? Tartsak velem, s már megint elhangzott, ezúttal a grófné szájából az engem kissé bökődő, furcsa szó:

– Profitálhatunk, Madame, egy ilyen alapos beszélgetésből mindketten, ugyebár? – Köszönöm. El is mentem hozzá. S még hányféle „igazi franciaságot” látni, mindenüvé, ahová Besançoné beajánlott. Besançoné valóban parvenü volt, egykori arisztokratához dörzsölődő igazi sznob, amellel élelmes, üzletszerző francia asszonyság is. Az akkori leghíresebb divatszalonba is elcipelt egyszer, Maggy Rouffhoz, húsz kosztümöt vétetett fel a csudaszép manekenekkel – hadd lássak én is valami nagyot –, aztán a már előre megrendeltet, a huszonegyediket hazaküldette magának, miután fülem hallatára közölte a direkttrisszel, hogy nem fizet, az már el van intézve, abban a bizonyos színházi lapban – a nevét nem tudom már – meg lesz említve, ő elintézte, hogy benne legyen: a Gaby Morlay toalettje Maggy Roufftól való.

Besançon urat nem volt szerencsém megismerni, de menedzserem, Rose, férfitársasággal is szolgált nekem, bennszülött franciákkal, nem éppen azokkal, akikre kíváncsi lettem volna, hogy: milyen otthon egy francia kistisztviselő? egy gyári munkás? egy nagy üzletember? – nem, Rose idegenvezetésre hajlandó „irodalmi férfiakat” és nőket hajtott fel, hogy vigyenek magukkal, „fürdessenek meg” Párizs csodáiban. Rose a rám szabadított franciákat be is konferálta, jellemezte:

– Paul Reboux, író, rengeteget publikál, olyan lehet, mint maguknál Harsányi Zsolt, c'est lui qui a industrialisé la littérature – igen, iparosította az irodalmat, inkább gyárt, mint alkot, most jut eszembe, ő nem megy el, de a felesége, a csodás Odette ott lesz, örökös kísérelőjével, a barátjával. Miatta dolgozik annyit a szegény Reboux úr, hanem a másik jól kereső író, Saint-Severs úr ott lesz, ő patronálja az egész társaságot, igazi úr, nehogy fizetni próbálják, ha majd elmegyünk együtt nagyvilági életet élni.

Értem jöttek Saint-Severs-ék az Orphilába két autóval egyszerre; négy férfi, három nő, én lettem a társaság negyedik nőtagja. A Mo-

nocle bár, ahová G. úr vitt el az első héten, zárdai illendőségű helyecske volt azokhoz képest, ahová magukkal vittek. Az Apacs-tanyán elmerenghettem rajta, miért, hogy a legtöbb nő, különösen az ilyen Odette-szerű annyira szereti *ingyen* mutogatni magát? Odette barátja gyönyörűségére egy „apaccsal” olyan táncot ropott, ami tán egy mucsai operettszobrettnek is restelkedésére válhatott volna: hagyta, hogy haját tépdeső, vállát szorongató, pofonokat is osztogató partner táncoltassa. Hagyta? Ő kérte föl az apacsot alakító bárfiút a produkcióra. Ültem az asztal mellett, iddogáltam a d’eau Perrier-t (fogalmam se lévén róla, hogy az e néven forgalomba hozott szódavíz drágább ám, mint egy kis üveg Beaujolais vörösbor). Hány helyen is jártunk este tíztől reggel kilencig? Enyhén undorodtam a bárban, melyben a férfiak homoszexualitást játszottak. Kocsin mentünk idestova, nem jegyezhettem meg, merre is. Mennyi rossz színész, gondoltam e műkebleket viselő, sipító hangú két- vagy félneműekről, de hála kíváncsi természetemnek, ott is alkalmam nyíltott rá, hogy belessek a pultok mögé, ahol már megint a munkafolyamatot láthattam: a tulajdonos, ásítva, fejét vakarva – könyvelt. Mit ittunk a műkeblüeknél, nem tudom, enni egy, a Szajrán ringó halászbárkán ettünk, valami bárka-korcsma volt az. Éjfél tájt jutottunk oda, a földön ülve ettünk, ölünkbe tett tányérból kanalazva valami vörös, csípős levest, annyian voltak, csak a földön jutott hely, virradatkor valahol a Montmartre-on reggeliztünk, érdekes volt, unalmas is. El-elálmosodtam, mire Saint-Sevèrs úr egy újabb ötlettel állott elő, hogy még merre, hová is tartsunk. A fura kis csattanója a nagy kirándulásnak az, hogy ez a lovag, ez az igazi francia úr, monsieur Saint-Sevèrs, úgy fizetett mindenütt, mint egy régi regénybeli katonatiszt (egy ízben, Rose intelme ellenére, megkísértem fizetni magamért, de nem lehetett, sértetten végignézt rajtam). Aztán, mikor kedvesen hazavittek, s megállt a kocsi a rue d’Assas 60. előtt, kiszálltam, köszönni akartam, ám Saint-Sevèrs úr, azt mondta:

– Pardonezz madame, elébb a számlát, szabad? 175 frank 75 Centimes – annyi volt a nagy muri költségének rám eső része. Hogy

hogyan, mikor számította ki azt Saint-Sevèrs? S benne volt vajon az ide-oda furikázás alatt elfogyasztott benzin ára is? Kifizettem. Reggel kilenc óra volt. Mme Orphila nyitott kaput, és kedvesen megkérdezte, jól mulattam-e. Mondtam: remekül, s mennyit „profitáltam”! – Vraiment? – kérdezte ő.

– Tanultam, Madame – mondtam én megtanultam, hogy milyen egy igazi francia úr.

Franciaországi élményeimnek sok-sok részletét megírtam, elszórtam már kis cikkekben, karcolatokban; került belőlük a háború alatt írott, a felszabadulás után megjelent *Urak, úrfiak* című regényembe is. Például a Loire menti kastélyok látogatásakor szerzett kalandos élményeim. Úgy hiszem, Franciaországban lestem meg egy sereg, később megírásra ingerlő-kéredzkedő alakot.

Franciaországi magyarok

Idegenben élő szórvány magyarsággal is Párizsban találkoztam először. Megjártam már ekkor Moldovát, ahol idegen ajkúak között egy tömbben is nagy tömeg magyar nyelvű ember él: csángók. Máig vitatott, hogy őslakók-e ott, vagy ha nem egészen azok, akkor mikor vándoroltak oda. Nem új emigránsok, az kétségtelen. Ha bevándoroltak, akkor is már évszázadok óta moldovaiak. Régi, a XVIII. században kivándorolt az a székely magyarság is, mely 1939-ben Románia Bukovina nevű tartományában, azon a kietlen fennsíkon él, ahová párizsi utam után készültem. Másminő a Románia részévé lett, 1918 utáni Erdélyből Magyarországra települtek táborra, mint amilyen hazájukat elhagyott, francia magyarokat itt láthatok. Franciaországi magyarok. Hogyne mentem volna el Kulifay tiszteletes kis, kültelki egyházközségébe, közelről látni a Párizsba telepedett szegény magyaroknak egy kis, református egyház gondozta csoportját.

Kulifay tiszteletes gyári dolgozók kisgyerekeit gyűjtötte össze, némelyikért maga ment el kopott kis Citroenjén, egy-egy vasárnap délután; az egyházi gyakorlat szerint folytatható, játékos-mesélős bibliaórát tartott nekik, félig franciául, félig úgy magyarul, hogy a kicsik észrevétlenül valamennyit már felejtett anyanyelvükből is megtanulhassanak. Majdnem elkésve érkeztem közjük egy vasárnap délután. Az imaházul is szolgáló kis terembe egy nyolcéves leányka kézen fogva elcipelte magával barátnőjét, majd levert a lábamról a nagy iparkodásban, s ilyenformán kiabált a magával hozott másik gyerekre:

– Átéljünk Anikó, te lustá, tü verrá, sze tré érdekész.

Se hater. Sietni. Amíg nem késő. Amíg még van valaki, aki a már feledésbe merülő anyanyelvet ezeknek a beolvadásra eljegyzett gyerekeknek megtanítaná. Meddig nem késő? És miért megtanítani? Hogy magyarok maradjanak? Magyarok *is*? És egyszer majd hazamenjenek oda, ahonnan szüleik annyi keserűséggel-csalódottan szakadtak el? Ezek a gyerekek már mind Franciaországban születtek. Hazájuk – ez. – 1938-ban jártam először Moldovában. A moldovai magyaroknak, a „csángóknak” még a negyedik ükapjuk is ott született. Nem akarnak „hazamenni” Magyarországra. A másfél száz éves telephelyén, a Bukovinában élő székely szinte mind egy szálig: menne. Haza. Mit keresem én Párizsban a nagyvilágot? Mi közöm hozzá, hogy monsieur Brunot hogyan, milyen dallamos franciasággal zengi *Cyranó*ban a honvágy keltette *douleur morale*-t? Az én örök honvágyas „erkölcsi fájdalom” máshol fakadt, s másféle sajog. De merre? Nemcsak Pest felé. Mintha leginkább az egyetemes anyanyelvi közegbe. Hogyan lehet egyetemes az, ami húszfelé, húszféleképpen szétszórt, módosult? Az irodalmi anyanyelv... még gondolatban sem szeretek magamnak nagyzó programot adni: kezdő író, színházi tudósító, volt színész, otthon, Budán nagyságos asszony, családanya, aki nem tud megülni tartósan az egyetlen, szeretett kiskölyke mellett. Ködbe borult előttem a „nagyvilág”. Maradtam még vagy két hétig „dolgom végezendő”, de már becsó-

magolt bőröndökből rángattam ki – hogy rövidesen visszacsomagoljam – az aznapra való ruhát s tartozékait.

Kullfay tiszteletes prédikációjához Lukács apostolból vette a textust: „Mert azért jött az Istennek Fia, hogy megkeresse és megtartsa azt, ami elveszett.” Hitüket vesztett, önmagukat nem találó, kifordult lelkekre értette, magyarázta-e az Igét? Gyermekkorom megszabta sorsom kényszerget-e, hogy ezt az Igét, az elkallódó magyart engem is megkeresésre indító parancsának érezzem? Meg-felkeresni a szétszórta élő magyarokat. Kik, hol vannak, hányan, hogyan élnek. Kik vagyunk egyáltalán? – Egyre inkább befele néztem, magamba.

Párizsom ködbe borult

Szórakozottan jártam egy felületesen megismert nagy városban; szemgödreimből kifelé néző látásom (rövidlátásom) is romolhatott. Köd lepte Párizst, tavaszi köd, valóságos. Nemcsak a rántelepedett jelképes benső borulat homályosította látásom. Miért is ne vesztem volna el egy hajnalban, mikor a hazafelé tartó buszról, azt hittem, jó helyen, ahol kellett, a Luxembourg-kerti megállónál leszálltam? Mert noha már visszafelé, hazakészülőben, azért még eleget akartam tenni vállalt (vagy inkább csak magam vélte) kötelességemnek: hogy még küldök tudósítást olyan „fontos” eseményekről is, hogy mit játszanak ezúttal a Folie Bergère-ben?

A Folie Bergère-ben Chevalier, fején zsirardi kalappal, bűbájosan adta elő sanzonjait. Egymagamban voltam a produkción, kíséret nélkül, ahogy az akkor illett-kellett, estélyi ruhában; míg néztem, hallgattam a remek művészt, „láttam”, hogy a moldovai kertekben most palántálják a káposztát a csángó asszonyok. S hogy nekik, ha tudnának is olvasni, akkor sem írhatnék őket érdeklő beszámolót a párizsi mulatók életéről. De még csak szóval sem beszélhetnék arról;

érdektelen volna. Ha meg őket mondom el, a tavaly nyáron megismert moldovai magyarok életét, kit fogna az fájón, segítőkészen, igazán érdekelni? A pesti kultuszállamtitkár urat az estélyi ruhám kivágása jobban érdekelte, mint e távolra szakadt magyar anyanyelvű csoportról való beszámoló. Talán ha regényben írnám meg? Valami regényes szociográfiában? Ha ilyen műfaj egyáltalán elképzelhető.

Chevalier ráadást is adott, aztán hajnal felé csak hazaindultam, úgy lehet, nagyon elgondolkozva. Vaskos köd ült a Quartier Latin fölött, leszálltam a buszról. Hol, merre is lakom már két hónap óta? Nem találtam az utat hazafelé. Virradt. Kevesen jártak a Luxembourg-ban még. Attól percig sem féltem, hogy ahogy ott álldogálok eléggé tétován, férfiember leszólítana; annyi a kódorgó nőszemély ebben a városban, a férfiak nagy többsége inkább félve menekül, ha egy hajnali estélyi ruhás nőszemély közelébe kerül. De merre van végtére is a rue d'Assas? Nem leltem a hozzávezető, tudtam, igen rövid utat. És egy magas, rosszcú, nagy állkapcsú férfi mellém lépett, s szótlánul szorosán mögém állt. Mit akar? Nem szólított meg. Nem hinném, hogy a kis vacak estélyi retikulóm kéne neki. Vagy talán a belépőmet tépi le, nyomban a vállamról. Mindegy merre, csak gyorsan, gyorsan ki, el innen. Nekirohantam a ködnek, vaktában. A férfi utánam. De már kint is voltam. A legelső nyiladékon kijutottam a ködös térről, s pontosan a rue d'Assas 60., az Orphila panzió elé. Micsoda vaksi butaság, hogy nem találtam meg azonnal a haza vezető utat. A férfi szótlánul a nyomomban. Meghúztam a kapucsöngőt, a férfi még mindig mögöttem, szótlánul. Az éjjeli kapus lassan elfordította a Júdás-ablakot, a nyíláson kilesett...

– C'est moi – mondtam – Mme Inyáz, mais – de nem volt kíváncsi a továbbiakra, megnyomta a nyitókészülék gombját, a kapu lassan kinyílt, féllábbal beléptem, a férfi mögöttem nyomakodott befelé. Egy kissé meglökte a vállamat, s aztán mint egy kígyó, besurrant a hátam megett, s már előttem is rohant, felfele a lépcsőn. Hová megy? A fölöttem levő emeletre rohant.

– Lehetséges, hogy betörő, vagy...

– Ne aggódjék, Madame – mondta a kapus, hogy benyitottam hozzá –, nem maga ellen jött. Ez más káposzta. Nem kell észrevenni.

Egy csúnya arcú észt származású öregdiák volt az éjjeli látogató. Lehetséges, hogy máskor is így szokott besurranni valaki panzióbelinek a háta megett a fölöttem levő szobában lakó kedveséhez, Ollyhoz? Talán honorálta is az éjjeli kapust, hogy az ne vegye észre besurránásait? Mindegy. Panzióm élete már alig-alig érdekelt.

Comtesse Du Pange-hoz a Sauvageot-szótár magyar-francia felével felfegyverkezve utaztam le, hogy arról, amire kíváncsi volt, a harmincas évek Magyarországnak birtokviszonyairól „jól” mondhaszam el neki, amit tudtam (s amire gondolatban fel is készültem). De ha megakadnék, szótár legyen nálam a helyes kifejezés megkeresésére. Du Pange-né patriarchális kedvességei fogadott. Olyanformán éreztem magamat nála, mintha Gyulafehérvárott volnék, özvegy, egykori táblabíróné nagynéném kúriájában, bár Du Pange háza nem kúria, csak kis nyári ház. A harmincas évek úgynevezett népi íróinak munkáiból eladdig olvasottakból elég sokat, s túrhetően jól el tudtam neki mondani.

– Maga baloldali – mondta Du Pange-né hirtelen, s én ezt sem dicséretnek, sem korholásnak nem vettem tőle, mégis, eléggé hevesen tiltakoztam, azt próbáltam bizonygatni, hogy nincsen sem bal, sem jobb politikai oldalam.

– C'est ça – mondta –, ez az én elvem is, azt hiszem, maga is azt akarja mondani, *il faut d'être tout d'une pièce*, igen, igen, gerincesnek kell lennünk minden körülmények között. – A nagy beszélgetés után szótár nélkül mentem ki vele a kis, rosszul gondozott szőlőjébe, szemmel látott, lábbal megjárt tájat ismerni, tanulni. Tanulni? Igen, egyre tanulnom kell, felismert tudatlanságom súlya szinte elviselhetetlenül megnyomott.

Íróvá formálódásomat segítő utazásaim emlékét jegyezgetem most; nem útleírást készítek. De gondolatban még egyre ott vagyok a har-

minckilences tavasz-kora nyár Párizsában. Nincs türelmem már cikkeket írni.

A várost járom, lehetőleg egyedül. A Szajna bal partján már vagyok annyira otthonos, hogy Ady „Szent Mihály útját” magamban, mint az idevalósiak, Boul’ Mich’-nek becézem. Harminkilenc tavaszán erre a bulvárra több utcai könyvárus rakodott ki, mint a rakpartokra, vagy a Sorbonne környéki mellékutcákba; minden második kapualjban egy-egy bouquiniste; milyen jó párizsi diák módján, ingyen, vásárlási kényszer nélkül kutakodni a teménytelen ódon és vadonatúj kiadvány között. És egy igen új, szépen nyomott füzet akad a kezembe. Címlapján népviseletbe öltözött fiatal nő képe mosolyog. De hiszen ezt az asszonyt ismerem! Vagy csak nagyon hasonlít ahhoz a moldovai csángó magyar menyecskehez, akit Luizi Calugarában meglátogattam a tavaly? Róka Antiné volt a neve; az Erzsi leány nevet csángósan Erszének mondotta. A füzetet – olvasom – Nicolae Iorga bukaresti egyetemi tanár, a nagynevű történész írta. (Tavaly tavasszal Bukarestben két előadását hallgattam meg.) Francia nyelven árulják ezt a füzetet, itt, a párizsi bulváron. Megvettem a füzetecskét. Csakugyan Ersze arcképe az a címlapon, ugyanez az arc szerepel bent, a füzet közepe táján is. Ott Ersze társaságában állott fényképezőgép elé, három másik asszonnyal. Lám, alá van írva: „Román női típusok a Moldovai Luizi Calugarából.” Román állampolgár Ersze, semmi kétség, románul egyébként egy árva szót sem beszél (csak azokat a jövevényszavakat mondja bele magyar beszédébe, amit a románból más, ottani magyar is). Írástudatlan Ersze, mint falujában mind a magyar anyanyelvű asszonyok is. A füzetet a táskámba teszem, még nem tudom, miért. Hogy ha megint eljutok Moldovába, Erszének mutassam meg azt? Nem turistáknak való füzetecske, útikalauzul nem szolgál, azt máris látom.

Cikket írni, haza. Erről a füzetecskéről. Nem, ez talán másra való lesz. Nincsen kedvem irkálni az Orphila panzió ebédlőjének olajpecsétes, kék csomagolópapírral borított tetején. Inkább beülök a Dôme kávéházba. Milyen jó volt, hogy akkor még ülő ember méretét-

hez szabottak voltak a kávéházi asztalok (még nem jöttek divatba a csak térdig érő eszpresszó asztalkák, amiken írni nem lehet). A Dôme hús szürkemárvány asztallapján lehet levelek özönét ontanom. Mindet Pestre, haza. Rendelni is kell, a bor a legolcsóbb, jóféle vörös. Liternyit hozott ki a garçon. Úgy lehet, a nagy elmerült levelezésben mindet megihattam. Hogy miket, s kiknek írhattam Párizsból akkor, reggeli, ebéd nélküli délelőtti borgőzös állapotban? Egy válaszlevél arra, amit a Dôme-ból küldtem Pestre, megmaradt. Boritékja elkallódott, keltezés nincs rajta, a szövegből derül ki, hogy valóban Párizsba válaszolta azt nekem barátnőm Lívia. Hogy mit és miért panaszkodhattam neki küldött levelemben, bizonyára örök titok marad. Lívia miért is őrizte volna meg a neki küldött levelemet? Az ő válasza nekem azért maradhatott meg, mert arra még szóban Pesten válaszolnom kellett volna? Valószínű. Lívia válaszlevelének részlete rámidézi, hogy mit is nem szívelhettem Párizsban, miért nem találtam fel benne igazán magamat:

„Párizs oly erjesztően idegen, távoli atmoszférájában is szinte áll körülöttem az itthoni levegő.

Hogy kételkedhetsz magadban? A Te tehetségemben? Nem hiszem, hogy csak ez a baj. Ami ebben az elégedetlenségben magadból fakad, az kivédhetetlen, elkerülhetetlen, és sohasem árt. A mélyén mögötte ott van a hit is, és ott kell hogy legyen az erő, maga a tehetség. Ettől nem féltlek... Attól féltelek, Rózsa, hogy Te – ha nem is egészen – kissé védtelen vagy az emberekkel szemben. Pedig milyen remekül, szkeptikusan, szépítés nélkül látod őket, s mégis sebezhető vagy, meg tudnak ingatni, csalódásokba sodorni, és még magadat is néha rajtuk méred.”

Bizonyára nem írtam Líviának arról, hogy mik az írói terveim – hiszen soha senkinek sem tudtam pontosan elmondani, hogy mit akarnék megírni – majd még. (És mennyi kinnal szerkesztettem egy sohasem kivitelezhető, a kiadó által kívánt „szinopszist”!) Lívia a harmincas évek derekán, s még sokáig, jó barátom. Eszes, nagy műveltségű, érzékeny idegzetű asszony. Egy utcában, az akkor Nagy-

boldogasszony nevűben, a mai Ménesi úton laktunk éveken át, s többször megfordultunk egymás otthonában is. Ha nem is érthette, mint írja, hogy mi bajom, jól érezte, hogy „összeomlóban” vagyok. Azt persze nem tudhatta, hogy nem az otthoni, nem a „pesti levegő áll körülöttem”; másféle zavaró honvágy lepett meg. Levelemben bizonyára volt egy nagy adag már-már mazochista önkritika. Strébernek, törtető akarnoknak éreztem magamat, mert mi más ösztökélhetett, hogy hetente megjelenő cikkeket írok „a” színházról, amit odahagytam, mint hogy hírlapi szerepelhetnékesség gyötört? Elaprózom azt a kis tehetségemet ilyen cikkezéssel, rosszabb vagyok, mint a bibliai ember, aki „elásta” a rábízott táalentumokat. Lelkiismeret-furdalás gyötört. „A te örökös aggályos, protestáns lelkiismereted” – mondotta volna rólam Vámos Magda, pesti hírlapíró-író, „életem egyik szemtanúja”, régi, s máig barátom s még társszerzőm is, ha azt a Líviának küldött levelet történetesen neki írom. (Hányszor mondotta azóta is.)

Lívia nagyon lelkes, szíves levelében csak az a közhelyszerű, amit arról írt, hogy miért nem hisz „elkallódott tehetségekben”. Noha igaza is van azért, hiszen nem bizonyítható, hogy tehetséges volt az, akinek nem sikerült. Csak annak volna igaza, „akinek sikerült”? Vagy hogy az a sikeres ember, akinek a képessége mellé képességét mindig érvényesíteni is tudó tehetsége is van? Nem írói karriert akarok én befutni. Inkább valami kötelességérzet-féle hajt, hogy azal, amim van, azt javítva, fejlesztve, ha már nem hangzó szavakkal, hát betűkkel róttan fejezzem ki, nem magamnak, hiszen ez a kötelességizű benső noszogatás azt sugallja, hogy neki is, neked is, másoknak. Azt kifejeznem, amiben ő is, te is, akik általam megszólalhatnak, azok mind – ilyen dolgokról nem lehet levelezni, még hangosan beszélni is nehéz. Miket írhattam Líviának, hogy ő oly készségesen bátorító, engem dicsérő-biztató-megmérő szavakkal válaszolt? Nem, de legalább nemcsak a *pesti-otthoni* levegő állott körülöttem.

Párizsban hazaindulásom előtt nem az „otthoni levegőből”, ha-

nem, s pontosabban otthonról, s egész Kelet-Európából *exportált* „légkörből” elundorodásig eleget szippanthattam, mikor követségi magyar ismerőseim búcsúztattak Párizstól – a Champs-Élysées mellékutcáinak mulatóiban. Nem tudok emlékezni rá, ki is volt az a három fiatalember, aki G. úr (a kultúrattasénk) óhajára elvitt még egy utolsó éjjeli mulatozásra, mintha egy követségi titkár, s két éppen Párizsba látogatott, otthon-nem-ismertem aranyifjú, mágnásgyerek is lett volna? Lehet. Szolidan, kedvesen viselkedő, semmi feltűnőt sem mívelő kísérőim voltak, nem rájuk emlékszem, nem, hanem azokra a zenés éttermekre, amikben megfordultunk, s azokra még ma is borzadóan. Négyet jártunk, ettünk végig. Az elsőben albán nemzeti viseletbe öltözött zenészek játszottak. Cigányosan, vibráltón, rezegettőn. A dalt, amit ott húztak, tízéves koromban hallottam először Fogarason. Ott Costi nevű román cigányzenész játszotta-variálta. Tisztességesen, fekete zakóba öltözött, nem oly hivalkodó maszkarában, mint ezek a talán Zogu, akkori albán király házi zenészei névre hallgató hangászok. Cincogásukat egyszer csak ki lehetett bírni. A következő zenés kocsmában, ez is a Champs-Élysées egy mellékutcájában fészkel, bocskorban, kieresztett hóféhér ingükön szép széles övvel (tüszővel), fürtös fejükön móc kucsmában román cigányok húzták *az imént hallott* dallamot. Lehet, hogy a harmadik kocsmában, a bulgárokéban mégse azt játszották a szépséges bolgár népviseletbe bújtatott cigányzenészek, hogy „Akácos út, ha végigmegegyek rajtad én”, de ahogy rezegették, cifrázták, ahogyan a kelet-európai akkor divatos cigányzene generálzajtájával nyakon öntötték az érzelgős dalt, akár a „fán daloló pacsirtát” is nyúzhatták volna. Pesten, a harmincas években ritkán jártam én olyan helyen, ahol cigányzenészek játszanak, s csak éppen hogy hallottam egyszer a frakkba öltözött, halkán, úri módon muzsikáló Magyarít. Vagy Bura Károlyt? (De még apósom kedvenc cigánya, Toll Jancsi is tisztos feketében játszott a Kovácsevics-vendéglőben esténként, s mégse éppen csak az „akácos utat”.) Hanem az már több lett az elviselhetőnél, mikor az estet megkoronázandó a párizsi magyar

étterembe tértünk be. Bár ott a Rozsnyainé készítette paprikás csirke igazán bőven tejfelezett s alig csípős volt, alig hagymaillatú. De hogy melyik Pertis, Pál vagy Jenő volt-e, aki lám, talpig piros magyar huszárnak öltöztetett bandája élén húzta, de hogy húzta, halkán, rezgetően; „nyár este volt, pacsirta szól a fán.”

Ennek a Párizsba exportált, különböző kelet-európai országok nemzeti mezébe bújtatott cigányzene-kozmopolitizmusnak a rossz íze nem múlik el. Akkor, míg a magyar huszárruhás pesti cigány húzta, hazagondoltam Pestre, ahol ugyan kétségbeejtően sokat „nemzetieskedtünk” (még a Szénásytól vett pesti ceruzámnak is piros-fehér-zöld a szegélye), de azt az egy ízléstelenséget mégsem követék el, hogy turistát szórakoztatandó nemzeti viseletbe bújtasák a cigányzenészeket.

Idegenben az ember szépeket gondol távoli, már sóvárogva látni vágyott hazájáról rendszerint. Nem én tehetek róla, hogy manapság is, ha idehaza vagyok (ez évben, 1973-ban is), és betévedek néha egy-egy zenés étterembe, ahol a külföldi turisták örömeire csikósnak-gulyásnak öltöztetett magyar cigánymuzsikusok játszák – és szinte minden helyen és alkalomkor azt is, hogy „s ott kóborolt, csavargott egy cigááány” –, Párizs képe áll elébem. Az 1939-es Párizs kora nyara, kevéssel a második világháború kirobbanása előtt. Vannak el nem múló, mindig fel-felbukkanó, s ugyanúgy képzettársító emlékek. Ennek a cigányzenének hallgatása közben már-már kötelezően jut eszembe a párizsi utam után nemsokára bekövetkezett háború mérhetetlen borzalmának egy-egy része, s elmerengek rajta: milyen rövid ideig tartanak a „nagy” karrierök, a „nagy” dicsőségek. Mennyi barát, ellenség, ember tűnt el, halt meg, pusztult el, irtatott ki azóta! Milyen szánalmas a még élő, ható „nagyok” földi halhatatlanságának reménye! Lám, van azért, akad egyfajta, bár az én már éppen elég hosszú életem alatt elmulaszthatatlannak látszó földi „halhatatlanság”. A giccsé? Akácos út, ha végigmegyék...

– Mais Rose – mondta volt Comtesse Du Pange –, vannak tala-

jok, melyeken tiszta pázsitot egy emberöltő alatt senki sem természet; a tarack sokáig kiirthatatlan. Nem örökké, csak sokáig az. Egy kert jó megmívelésére évtizedek szakadatlan munkája kell. Nem tudom felmérni, hány nemzedék munkája termi meg azt a művelt tömeget, melynek lesz nemcsak terelt, irányított s tanított, de saját jó ízlése is. De nézze, remélni, és ahogyan Voltaire mondotta: kertjeinket addig is művelni kell. (De azért neki nem volt pénze rá, hogy jól műveltesse szőlejét, maga meg nem bírta el a kapát.)

Éliássy Iván volt francia követségi titkár, mintegy kárpótlásul a cigányzenés kocsmákban történt búcsúztatásomért, meghívott egy kis Párizs körüli útra; Fontainebleau-ba, Saint-Germain-aux Prés-be, s Versailles-ba vitt el; ekkor már nagyon otthon jártam gondolatban. Nem, már otthoni íróasztalomnál „ültem”. Udvariasságból is csak alig-alig néztem azt, amit mutatott nekem: a versailles-i kerteket. A Neptun-szobros szökőkútnak hátat is fordítottam, s látom ma is, Éliássy engem hallgat, meglepődött, de figyelő arccal hallgatja, hogy mondom, mesélem, szinte máris „írom” neki – a moldovai élményeimet.

– Azért ne felejtse el – mondta kedves mosollyal –, Párizsban jött rá, hogy mit benső szüksége megírnia!

Csak írni, s nem játszadozva már?

Egy kisgyerek koromban sokat hallott mondás-sóhajtás lappangott vissza-visszatérő emlékeim között. Hányszor hallottam Székelyföldről eltűnt, nyoma veszett emberről, hogy „béveszett Moldovába”. Az ortodox kolostorokkal megrakott Moldova, a csodálatos fekvésű, kies tartomány, a román királyság „szíve”, ott terült el csak valamicskével a szülőföldem megett, túl a Kárpátokon. Csak egy-egy nehezen járható hegyszoros zárta el tőlünk a földet, hová „béveszni” mennek el a bujdosásra indult székelyek.

A népi íróknak nevezett alkotók falukutató, szociográfiai munkálkodása ekkorra már jelentős eredményeket termelt. Elkapott-e engem is a falukutatók keltette-terjesztette láz? Még nem szántam magam arra, hogy írjak is arról, amit máris szenvedéllyel tanulni kezdtem: a Déli-Kárpátok mögötti magyarok néprajzát, útleírásokat, tanulmányokat arról a földdarabról.

Mióta a történelmi sorsfordulat hazát cseréltetett az erdélyiekkel, apámnak, apám nemzedéke javának élethivatása lett, hogy a kisebbségi magyarokat nemzetiségükben próbálja megtartani. Küzdelmük gyakran látszott reménytelen, korszerűtlen kísérletnek. Nemzedékem nem egy csoportjában felmerült a könnyebbnek vélt életheletőség miatt a többséghez való hasonulás vágya. Az asszimiláció. Úgy láttam, leginkább városlakókat, értelmiségi pályát választókat kísértett meg, vagy éppen fogott el ilyen vágy. Azokat, akik illeszkedni tudhattak „felfele” is. Akik kultúrárt egy másik nyelven, nem a maguk anyanyelvén sajtáíthattak el. Az írástudatlan moldovai magyarok – akik még csak magyarnak sem vallották magukat, csak éppen ezt az egyetlen nyelvet tudták beszélni (különösen asszonyaik), akik mindössze „katolikus vallású”-nak mondták magukat, s mint hűséges román állampolgárok, ismerték, hogy csúfnevők a csángó (s ez csöppet sem bántotta őket) – nem asszimilálódtak. Lehetséges, hogy az analfabetizmus, az egyetlen anyanyelv ismerete, a tudatlanság tarthat meg nemzetiségében egy egész népcsoportot? Noha öntudatlanul? A föld egyik felén eladdig törzsi állapotban élt népcsoportok fejlődnek föl nemzetekké, a másik felén különböző nemzetiségekből integrálódnak újféle nemzetek – velünk mi lesz? Kik vagyunk, mennyien lehetünk szerte a világban; mi magyarnak lenni a huszadik század negyedik évtizedében? Ilyesmikben borongtam. Ott égett ez a kérdés közéletünk levegőjében. Falukutatóink „Hírünk a nagyvilágban” címen sorozatot indítottak.

Megjártam ekkor már Bukarestet, találkozhattam az ott élő magyarok több tucatjával; ott szolgáló székely cselédleánnyal, kőművesekkel, gyári munkásokkal, pappal, tanítóval, mérnökkel, orvossal,

seregnyi magyar diákkal, a dudesti bordélyházak nőivel; – szatmári magyar kántortanító leánykája volt az egyik, kivel először beszéltem megírásra ösztökélőt?

Aztán hírért kellett hallanom, hogy Jakab Andris, 19 éves székely fiú, a bukaresti Képzőművészeti Akadémia növendéke (szobrásznak készült), nővére révén, aki egy román vasgárdista barátnője lett, egy, a vasgárdistáknak juttatott bukaresti blokkház manzárdlakásában lakott. És történt, hogy a vasgárdisták felszámolásakor egy tisztoogatás kapcsán, a királyi rendőrök azt a házat is körbefogták. A menekülni próbáló Andrist, akinek tulajdonképpen a nővérének juttatott lakáson kívül (s hogy abban lakhatott ő is), semmi köze nem volt, Andrist a nyílt utcán lelőtték (mint még annyi, valóban vasgárdista román diákot is). Jakab Andris tragédiája sarjasztotta-e ki bennem a *Született Moldovában* című könyvemnek fájdalomban fogant sziklelevelét?

Ez az Andris nem disszimilált a magyarságtól, nem akart a románokhoz asszimilálódni. Művész lett volna, kinek „anyanyelve” a nemzetközi, a minden nemzetek számára szépet mondani tudó, művészien megformált anyag. Nem a művésznek indult Andris történetét írtam meg végül is; az ő tragédiája *csak* megindította a „témám”. Egy diákot választottam, David Gherghelit, aki nem véletlenül született Moldovában, románná lett magyar eredetű szülőktől, aki gyanútlanul éppen olyannak tudja, érzi magát, mint többségi társai. És megszegyenítettések során át kell megtudnia, hogy „származásilag” egy, a többségi, az uralkodó, a kulturált néptől idegen, „alacsonyrendű”, kulturálatlan népcsoporttal: a moldovai csángó magyarokkal „rokon”.

Ennek a harmadik könyvemnek fogantatásakor kezdettem elhinni magamnak, hogy inkább lehet hivatásom az írás, mint a színjátszás.

Hogy ne csak gondolkozzam róla és ne csak tanuljak hozzá, de meg is írjam, azt tulajdonképpen a Dante cég igazgatója „húzta ki” belőlem. Alig jelent meg a *Rézpénz*, máris kérdezte: mi lesz a következő regénye? És bizonyára kapitalista-üzleti megfontolásból is erő-

sen ajánlotta: maradjak témakörömnél, írjam tovább erdélyi élményeimet. – Most nincsen erdélyi témám – feleltem. De nógatására, hogy mégis mi volna, egyelőre csak azt tudtam elmondani, azt az egyetlen mondatot, ami írásra készítené. A székelyekről, akik nemcsak valamikor tündek el és vesztek bé Moldovába: ma is.

– Moldova? Hol is van? Igen – mondta –, az Románia egyik tartománya, ugye? – És sietve hozzátette:

– Egy moldovai könyv megírásához helyszíni ismeretekre is szüksége lesz. – Meg sem várta, mit felelek, máris telefonált Bukarestbe, hogy ott egyik üzletfelétől előleget kaphassak egy Romániába, Moldovába történő utazásomhoz.

Egy esztendeig tanultam Moldovát, földrajzát, történetét (tanultam azt Romániában is a román történelemből). Most moldovai magyarok nyomában járt felfedezők, tudósok útleírását faltam. A Gegő Elek kiadta Bandinus kódexet, Jerney János *Keleti utazását*; több tucatnyi tananyag között Csüry Bálintnak a csángó nyelvjárásról írott munkáját, Lükő Gábor *Moldovai néprajzi munkáit*, román nyelvű tájtörténeteket Kogălniceanutól Jorgáig. Mikor leutaztam Bukarestbe, az ottani egyetemen Nicolae Jorga előadásait is hallgattam – hogy ismereteket szerezhessenek a román történelmi felfogásról is, respektíve: csángó kérdés, és eljutottam a nagy tudós, a híres Gusti néprajztanár néhány előadására is.

Moldovai utazásomról, ott szerzett, hónapokig tartó súlyos betegségemről írtam a *Keleti magyarok nyomában* című regényes útirajzomban. (Ennek egyes részeit a *Híd* című, Zilahy Lajos szerkesztette hetilap közölte.)

Laczkó Gézával

újabb könyveim lektorálása alkalmából kerültem össze, ez a franciás műveltségű tanár, filosz, esztéta és kitűnő regényíró hosszú évekig a Dante Kiadónál lektorkodott, hozzá kerültek elbírálásra: *Levelek Erdélyből*, *Született Moldovában*, *Keleti magyarok nyomában*, *Róza leányasszony* és *Két élet* című munkáim. (Ezek egyik-másikat bírálta-lektorálta az akkor szintén a Dante cégnél dolgozó Szalai Sándor is.)

Némi malíciával lehetne mondani, hogy pályámat nagyrészt erdélyiek, erdélyi származékok, „földiek” egyengették, támogatták. Szoros kapcsolata volt Erdéllyel Laczkó Gézának is. Édesanyját, Laczkó Aranka színésznőt csak a kolozsvári színpadról ismertem, ahol diákkoromban drámai anyaszerepet játszott az ezüst hajú, már idős dáma, de még csak autogramot sem szerezhettem tőle, mert megközelíthetetlenül elzárkózott a kisdíákok ilyen zaklatása elől. Laczkó Gézának meg aztán éppen semmi „földiek vagyunk, barátokozunk hát” természete sem volt. Zord, mosolytalan, kesernyés aggregénynek láttam. Laczkó élete történetét, a művésznő „törvényen kívül” született fiának históriáját a *Noémi fia* című veretes stílusú, megrendítő korképet is festő könyvében mondja el.

Írásaim miatt senki sem keltett bennem annyi benső háborgást, mint ő. De se kritikustól, se íróbarát bírálatától nem tanultam annyit, mint éppen Laczkó lektori jelentéseiből.

Szinopszist nem volt szokás készíteni a tervezett műről akkoriban. A lektor nyomban „kész” kéziratot kapott; Laczkó azúttal tőlem egy abbahagyott, harmadrészt megírtat.

Szóról szóra böngészte végig. Stílusos változtatást nem javasolt ő sem, első alkalommal sem és később sem, soha. De míg olvasta a munkát, a szerzővel együtt gondolkozott. Véleményét nemcsak akkor jegyezte oda a készülő munka egyes oldalaihoz, ha azok elítélők voltak. Nem restellte azt is odaírni, ha valamely résszel egyetértett, s még biztatást is tett megjegyzéseibe. Lila tintával írott lek-

tori jegyzetéből sokáig őrizgettem egy oldalt. Ilyesmiket olvashattam rajta:

„111. oldal. 8. sortól túl bonyolódik a mese. Merre tart? Nem értem.

130. oldal első bekezdés: Erős emelkedés. Kibújt a szög a zsákból. Hát erről van szó? Értem már. De – meglátjuk.

135. oldal 16. sorától: Ez az! Erről van, sőt erről legyen szó, itt lendül a dolog, így tovább. De ne tessék komplikálni D. jellemét. Mesét! Mesét tovább! Most remélem, mesélni fog.

152. oldal első sortól kezdve: Nem jó. Zavaros. Már megint filozofál. Ábrázoljon!!! Azt tud. Amit lát, azt kitűnően láttatja (s a példát is odaírta) – az a jó. Ne spekuláljon kérem.

170. oldal. Kezd egyenesbe jönni. De most már nem vezetnék föl újabb alakokat. Mennyi még a regény? Mennyi? Még mindig nem sejtem, mit is akar végtére kimondani?

185. oldal: Rossz, rossz, lapos, unalmas, elfáradt. Kihúzni.

190. oldal: Na végre! Klasszikus! Ebből könyv lesz.”

Nehezen lett. Félbehagyott kézirat került a kezébe.

Moldovai, majd bukovinai utaimon szerzett, hónapokig tartó betegségem közben családi életemben válság tört ki. A közeli családban ugyanekkor egyszerre két haláleset. (Anyám és nagybátyám). 1939 vége és 1940 eleje közt eltelt életszakaszomról fikarcnyi tehetségem sincsen olyanképpen írni, hogy az akkor rámszakadt bajszorozat kívülálló számára annak hathasson: ami volt. Kosztolányi egy esszéjéből tanultam, hogy minden bajt-borzalmat magunkról leírni nem szabad. A szenvedés sorolásából a sok torz dicsekedésbe fullad.

Az írást örökre abba akartam hagyni. S majdhogynem az egész életet is. A félbe-szerbe hagyott kézirat csak azért került Laczkó Gézához, hogy a moldovai utamra a Dante cégtől előlegként felvett összegért bizonyíthassak: dolgoztam, ahogy tudtam, itt van, tessék, ez az, ennyi van, nem több. Nem is megy tovább.

Ezt a félbehagyottat szedte rendbe jegyzeteivel Laczkó. Azzal

serkentett mégis-írásra, hogy szidott? Vagy azzal, hogy biztatott? Mikor először olvastam első lektori jelentését, lesújtottan toltam el magam elől. Dehogyan nyúlok még egyszer tollhoz, ha ilyen rossz az, amit csináltam. Három hétig zsongtak fejemben megjegyzései. De a kéziratot csak nem vettem elő. Újrakezdem? Elejétől kezdve újra kellene írnom. Nem.

Erzsi testvérem, egyetlen közelemben megmaradt felnőtt családtagom olvasta el a „rettenetes” Laczkó-jelentést, s fedeztette fel velem bennük az írásra buzdító sorokat is. Én csak a kifogásokon rágódtam. Laczkó azt írta: Ne tűzzek magam elé annyi feladatot. Tehát azt gyanítja, célregényt írok, azt nem szereti, s amit eddig írtam, rossznak találja. Azt írta: ne legyen annyira „pozitivista”. Tehát rossznak tartja szemléletemet.

– Nézd csak – biztatott Erzsi –, ezt olvasd, ezt, amit a végére írt. – És újraolvastatta velem azokat a Laczkó-sorokat, amiket olvastam ugyan, de Erzsi nélkül elhinni sehogyan sem akartam.

„Asszonyom – írta Laczkó –, ne ragaszkodjék annyira a valósághoz, hazudjék, hazudjék bátran, hiszen ön: költő.”

Még ez a rám alkalmazott Vojtina-biztatás sem térített egészen magamhoz.

Erzsi csalogatott rá, hogy Laczkó Gézának ezeket a sorait biztatásnak vegyem, hogy tollat fogjunk újra. Nem ment simán az újrakezdés. Nemcsak magánéletem addigi kerete omlott össze (különköltözés, majd válás, anyagi gondok, új otthonteremtés). Fél éve volt már, hogy kitört a háború. Magyarország még nem keveredett bele, de recsegett-ropogott az ország építményének minden eresztéke. Már felszínre dugták fejüket az embergyilkosok, s szaporodtak. Mint égháború zivatarjainak napsütéses, rövid időközében a gyorsan növvő légyölő galóca. Terjedelmes prózaírásra egyformán tellő, külső-belső, súlyos eseményektől megkímélt, sok-sok nap volna készetőbb. Már-már az idegbaj határát súroló régi (máig sem teljesen legyőzött) papír-iszonyvá vált egykori papír-szerelmem akkor érte el tetőfokát. Azzal hiába példálózott testvérem, hogy „Tolsztoj a Há-

ború és békét sajátkezűleg hétszer írta le”. Nem tudhattam én Tolsztoj szorgalmát követni – zsenialitását meg éppen nem. Hagyjuk abba. Kiütést kapok, ha papíron jártatom a kezemet. – Jókai sikos, finom miniszterpapírra írt, tollal – folytatta testvérem a biztatást. – Az Jókai volt, nem én. Én csak egy már megint pályaelhagyásra kész szerencsétlen alak vagyok. De ha a színházat oda tudtam hagyni, miért ne tudnám abbahagyni az írást is? *Azért* nem írok, mert meg kell élnem valamiből.

– De – érvelt Erzsí –, de. Nem lesz olyan sok tartásdíjad, hogy abból magad, a gyereked is eltartsd, s még segítséget is végy. Nem bírsz, te, öregem, háztartási munkát végezni, sosem tudtál, ma sem. Most, ilyen nagy betegség után éppen nem.

Erdős Ármin, a Dante igazgatója, mikor közöltem vele: itt a félbemaradt kézirat, tessék, tovább írni nem tudok, feleletül hatszáz pengő újabb előleget küldött. S írta: bízik bennem.

Mint egykor az Andrassy úti cipőkereskedő Marbach út, aki hitelbe adott cipőket a „jövőképes” színésznőnek, akiben ő – bízott. Erdős előlegezett bizalma még nem csábított munkálkodásra. De felbolygatta a lelkiismeretemet. Ha elfogadom a pénzt, akkor dolgozni kell. De hogyan? Erzsí testvérem úgy kezelte ekkor, mint egy idegösszeomlásban szenvedő hülyegyereket. Valahonnét különböző papírtömböket szerzett: világoskéket, zöldet, narancssárgát. Mintha csak azért iszonyodnék a fehér papírtól, mert az a hónapokig látott betegágyi lepedőkre emlékeztet. Azt mondta, ha nekem volna, ő ezeken a színes tömbökön kezdené újra az egész *Moldovát*. Gyógyítgatott, ahogyan egyszer már, kislány koromban is ő állított talpra, mikor sikertelen toronyugrásom után hónapokig mozdulatlanul feküdtem sodronyágyon. Akkor talpra tudott állítani. Most is segíteni akart. – Olvasta a félbe-szerbe maradt kéziratot, s mondogatta, hogy ő az egészet jegyzetnek fogná fel, újra kezdené, tervet készítené, s hogy „gyógyítson”, ajánlotta: a bukaresti lármás-zajos világ jegyzeteit a narancssárga papírra írjam. „Nem gondolod, hogy a még békés

moldovai csángó faluról való élményeidet a világoskék papírokon jegyezgethetnéd? Aztán majd, ha összeszerkeszted, én legépelem.”

Erzsi, miután kisüzemük a romániai Cugiron csődbe jutott 1934-ben, családotól szintén Pestre került. Kohászati szakiskolát végzett, volt harangöntő férje Csepelen kapott napszámosmunkát, nehezen. Ő meg egy lapkiadó vállalatnál végezte a segédkönyvelő munkáját. Otthon apró gyermekei voltak. Mert hivatalba járt, egy kis sváb Rozit szerzett gyerekei mellé. A lányt nagy megerőltetéssel, kínos fizetésbeosztással tudta tartani. Rengeteget dolgozott. Külön, otthoni gépelést is vállalt. Csak az én másolnivalóimért nem akart elfogadni semmit. Mindössze arra tudtam rávenni, hogy az akkoriban hozzám írt, igen sok olvasói levélre helyettem s nevemben, aláírásomat is odakanyarítva levelenként 1–1 pengőért válaszoljon.

Már biztos, hogy nem leszek „élő klasszikus”. És kívánnám leendő kisdíjakok tananyagát csökkentő jóindulatból, hogy ne legyek majdan sem „érettségi tétel”. Bár efféle voltam már, de nem éppen gimnáziumi tananyag; – hogyisne lettem volna, hiszen 42-ben még a Petőfi Társaság is tagjai közé avatott. Egynémely tanítóképezdeiek képeztettek belőlem, például a nyíregyháziak (1942–43-ban?), mint azt meg is írták nekem kedves levelekben. De hol vannak már azok a levelek, olvasóim levelei? És azokra küldött „válaszaim”? A válaszaim azért áll itt idézőjelben, hogy figyelmeztessen; ha valaha, hótom után mégis eszébe jutna egy jobb sorsra érdemes ifjú irodalomtörténésznek munkáimról írnia, és meg akarna tudni egyet-mást életemről is, megfontoltan fogadja el valamelyik engem túlélő lelkes olvasóm levelére küldött válaszomat. Ha „szép” a levél és „kedves”, akkor Erzsi alkotta azt.

Sosem szerettem levelezni az ismeretlen, kedves olvasóval. Leginkább még azt kedveltem, aki kért valami teljesíthetőt. Az ilyennek nővérem nevemben néha többször is írt, míg az „ügye” elintéződött. Sok, lelkendező dicsáriáról borzadózva gondoltam el: hát ilyen színvonalú emberek az én lelkes olvasóim? És szégyelltem magamat. Száz közül egy olyan ismeretlen olvasó írta levél akadt, amit értő,

művelt ember írt. Ilyen levelekből eltettem néhányat. Ezek magánkritikusi megértékelésem mellett többnyire valaminő tévedésemre hívták föl figyelmemet. (Ezeknek küldött válaszokban akad olyan is, amit magam írtam.)

Írásaimat, a személyemet pocskondiázó neves vagy névtelen levelek között kevés mulatságos akadt. Nem személyemet és írásaimat, hanem első férjem politikai működése miatt egész családomat átközönnel sújtó levelet nem egyet birtokolhattam; ezek között is akadt olyan, aki noha megátkozott, hű olvasómként írta alá magát. De ne legyek igaztalan, ha már olvasólevelekről szólok: kaptam én hozzám írt, önképzőköri színvonalú verseket is a nyájas olvasótól, alexandrinusban írottat, négy oldal terjedelemben, és ilyen verses magasztalom között akadt azért olyan is, aki nem kívánta, hogy költeményét elhelyezzem valamelyik újságban, csak nekem küldte nemes egyszerűséggel. Legtöbbet bús vadmagyarok szidalmaztak olvasói leveleikben, és éppen erdélyi tárgyú regényeim olvastán, félreértésén gerjedve be. Szidtak azért például, hogy a románokat románoknak nevezem, s nem az ő régi, vlach-oláh nevökön, amit a románok magukra nézve sérelmesnek tartottak. „Dicsértek” e vadmagyarok „hazafiatlan, megalkuvó oláhbérenc”-nek is. Volt olyan lelkenedző olvasóm, aki vágyálmait olvasta ki írásaimból.

Mennyivel jobb volt színházat játszanom, még bukdácsolva is; ott ha egy este a közönségnek valóban tetszett valami, az ott helyben nyomban kiderült; színész sikerét (vagy bukását) a közönség előbb s mintha biztosabban döntené el, mint majdan a kritikusok, s mennyivel fontosabb azoknak a véleménye, akiknek művészkedünk: a közönségé! De az *olvasók* hozzáállásából kideríthető „irodalmi siker”? Hogy is mondotta volt Márai Sándor, mintha úgy, hogy az író sikere „mindig félreértésen alapul”?

– Talán mégsem mindig – biztatott Erzsí testvérem, s mintha ő időt állóan sikeresre gépelhetné le kézirataimat, olyan sugallással vitte magával, a – végre – mégiscsak teleírt papírtömböket.

Hajnalban, hivatal előtt, vagy estefelé, hivatal után gépelt. Köz-

ben gyermekeit is el kellett látnia, vagy bár a Roziját utasítania. Nagyon álmos, fáradt volt szegényem. Böngészte betűimet, s a gépeléssel szimultán elgondolta, mit is kellene most azzal egyidőben a Rozival végeztetnie. Feje már-már a gépre csuklott a kimerültségtől, de azért csak ütötte a betűket, hadd olvasson Laczkó Géza mielőbb jól leírt kéziratot. – A gyerekeket le kellene fektetni – gondolta –, de még lefekvés előtt; a gyerekeket! – és másolta a moldovai ortodox kolostorról szóló részt a kerengőn kereplővel sétáló, hosszú szakállú szerzetesekről. A regényben éppen kilépett a rendfőnök, a szentéletű sztarec a kerengőre, gondolatjel – és szólt –, és Erzsi belegépelte: „Szólt a sztarec:

– Rozi, fürdesd meg Borikát.”

Átnézés nélkül került ez a rész Laczkó Gézához. Fel is horkant lektori jegyzetése közben, és írta:

– Mi? Nőket fürdetnek a kalugyerek? Nincs ellenemre. De már megint egy, sőt két új szereplőt, Rozit meg Borikát bukkant elő? Vigyázzunk a szereplők sokaságának túlbujánzására, kérem!

A *Született Moldovában* 1940 nyarán elkészült. A teljesen újraírt kéziratra Laczkó Géza igen szépen méltató lektori jelentést adott, noha nem volt ízlése szerint való, hogy valaki „egy egész népcsoport sorsáról írjon”. Az egyedi sorsról tudósító regényt, akár az ún. „én”-regényt is „világirodalmibbnak” tartotta, mint az akár csak egy faluközösségről szóló írást. Túlságosan a falukatató, a „népi írók” munkásságát sem kedvelte, bár azok politikai felfogásával sokban egyetértett. De gyakran mondotta: „A művészet nem népnevelés. Mióta használják arra is, az írás, mint művészet, gyakran elbicsaklik; ilyen vagy olyan irányú propaganda lesz.” A *Született Moldovában*-ról elismerte – írásban ismerte el –, hogy az nagy kérdéseket hordozó, férfias agy szüleménye, jól megírt munka, mai, igazi regény.

Abban az időben (1940–42-ben) még minden kritikát elolvastam. Elégnél többet írtak dolgozataimról. A Dante Kiadó gyűjtette is az általa kiadott könyvekről megjelent bírálatokat. A háború előtti

kritikák-recenziók háromnegyed része elismert, dicsért, biztatott. Kárpáti Aurél, Schöpflin Aladár, Barabás Gyula, Oláh György, Horváth Béla, Kállay Miklós, Debreczeni Lilla, Thurzó Gábor, Kenyeres Imre, Várkonyi Nándor, Rédey Tivadar, Vajthó László, Vajda Endre, Papp Jenő, SziJ Gábor, Possonyi László, Sebestyén Károly, Felkai Ferenc, Hegedűs Lóránt, dr. Katona József (az *Egyenlőség* kritikusa, ő franciául is), olasz kiadásról Giulio Porciano, N. Vutetich, majd magyarul Bóka László, Semetkay József, Egyed Zoltán, Osváth Tibor Ottó... Bírálók, recenzorok neveinek összevisszasága rendetlenül megmaradt kritikakivágatokból. Ma már sehogyan sem tudhatom, kik lehettek, akik cikküket csak betűjelzéssel írták alá: B. L., Ly – Ga, GGY, or, V. L. – nevek és betűjelek – sorok, miknek emléke még bennem él?

Legszebb méltatás mind között, vagy hát nekem legjobban eső, amit Ortutay Gyula írt a *Magyar Csillagban* kedvenc könyvemről, a *Családi mondanakör*ről, mondván, hogy ebben a karcolatokból összefűzött könyvemben „a magyarság egész karakterológiája benne van.” A bírálatok egynegyede fenntartásokkal hümmgetett, dicsért is, nem is. Egyik sem szidott le teljesen, ám belém majd mindig a fenntartásosak, vagy az éppen csepülőök vésődtek inkább. Hogy tanulhattam volna egy már megírt, megjelent munkámról szóló bírálatból, s azt hasznosíthattam volna egy *következő* írásomban, azt – nem mondhatom.

Szeretném meglelni valahol azt az interjút, amit velem József Jolán készített (József Attila akkoriban újságíróskodó nővére). Úgy emlékszem, hogy a *Délibáb* című színházi lapba írta. Az együtt töltött délután vele, első garzonlakásomon, már válásom után –, amiket beszélgettünk, jobban emlékezetemben maradt, mint az, amit meg is írt (húsz egész pengőért szegény, mert „annyi járt” egy külső munkatársnak effajta interjúért). De interjújából is megmaradt – a dicsérő szavakon túli óvásszerű mondása (szó szerint nem idézhetem), valahogyan úgy írta, hogy szép, s derék magatartás patriotizmusom, de vannak a patriotizmusnál magasabb szellemi kilátók,

csúcsok is. Nem felejtetem, hogy patriótának, s nem nacionalistának először ő nevezett.

Mennyivel több, jobb munkára sugallót nyertem kortárs írók, nagy útitársak jó szavaiból, mint hivatásos kritikusok írásaiból!

Kodolányi Jánosnak egy munkáimról közölt nyilatkozatán, találkozásainkon folyt beszélgetéseken túl, mintegy hatvan nekem írott leveléből. Hunyady Sándor három éven át legalább hetente egyszer hozzám látogató, beszélgetős barátságából. Gulácsy Irénnek a nőírók keserveiről tett vallomásából. Ő ezt Nagyvárad és Budapest között a vonaton vallotta nekem, míg együtt utaztunk haza – hazulról, az 1942-es erdélyi könyvnapokról.

Könyvnapokon ismerkedtem össze legtöbb írónkkal, köztük még 39-ben Veres Péterrel is; akkor éppen anekdotába illő körülmények között, de évek múltán Veres Péter egyik levelezőpartneremé, okító-tanácsolómmá lett, s végtére: elismerőmmé is.

Sinka Istvánhoz fűződött barátságomat fél kötetnyi kiadatlan, róla írott tanulmányom őrzi egyik fiókom rejtekén, s még hozzám írott publikálatlan versei is.

A már idős korában barátommá lett Szabó Pál szavaiban, de szálkás-ideges betűiben is mennyi az atyáskodó, baráti, magánéletem zökkenőin is segíteni kész szép s jó tanács.

Bár hivalkodásnak látszhatik, mégis úgy érzem, ide kell iktatnom Szántó György levelének részletét:

„...Csak néhány szót *Anyanyelve magyar* című regényedről. Írásban akarom adni, hogy ez a mi gazdag magyar irodalmunk egyik maradandó remeke. Olyan téma, olyan korrajz, olyan emberábrázolás, olyan lélekábrázolás, olyan megjelenítő erő, a realitásnak és poézisnek olyan művészi ötvözete...” Tovább idézni resteltem, az az érzésem, hogy a drága Sz. Gy. szíve szerint ítélte, és túlértékelte munkámat. Szántó György Erdélyben élt abban az időben, mikorról ez a könyvem szól, és ismerte, igen jól ismerte az akkori viszonyokat, a humanista Szántó mindig is románbarát volt. Levelében, azt hiszem, hogy ennek az első könyvemnek művészi érté-

két túlbecsülte, a szemtanú barát hevületével értékelte túl. De engem vele új életre galvanizált. (Ő, akinek szemevilága híján mindent, még forrásmunkáit is úgy kellett feleségének, Adélnak felolvasnia, miért is érhetett rá, hogy éppen ezt a régi dolgomat olvassa el?) Szántó levelére vettem elő, hogy újra elolvassam ezt az akkor már régi, általa túl felértékelt írásomat. Nem szoktam olvasni régi magamat, de akkor igen, s abban a könyvben, ha „írói hitvallásra” eleget még nem is, emberi magatartásomat irányzót annál inkább leltem. Mert én *is* vagyok az a diákleány is, nemcsak „a” kisebbségi diák általában; én is akartam orvos lenni, gyógyító ember, mint Kovács Ilona, az egyetemre bejutást nem remélhető diáklány, aki lám, miről is tervez, hogyan ábrándozik egy magányos-keserves, 1928-as kolozsvári vasárnap délután a város egyik terén:

„– Szállingózik, gyülekezik már a vasárnap délutánok tarka népe, a Mátyás-szobor körül. Leányok és legények átölelkezve szépen, párosával sétálnak körbe-körbe... (Vagy táncolni mennek a Széchenyi-piacra, ahol vidáman cincogtat ilyenkor néhány alkalmi cigánymuzsikus, vagy – letelepednek csoportosan a sétatéri padokra, egymás kezét fogva hallgatagon és bámészkodva nézik, hogy: kik mennek moziba, kik mennek sétálni, kik nincsenek itt. A korzót is ellepik. Zöldhímezű fekete lajbliban a széki legények, piros roko-lyában a széki lányok, fekete-piros magyar gyászban az alcsikiek, fehér báránybőr bundicákban a torockóiak, kikericsárgában a szilágyságiak. Mintha a mezőnek tarka virágait egy óriási összevissza csokorba gyűjtötte volna valaki.... Kolozsvár... cselédek városa...)

Fekete katrincás mezősegi román leányok fehér harisnyás, kieresztett ingű legényekkel keringenek. Hosszú láncokban összefogózkodva tíz-tíz legény, tíz-tíz leány. Külön oldalon a nők, külön a férfiak. Ők is éppen olyan szótlánul lépegetnek, mint a többiek, és ők is ugyanilyen vígan táncolják a Széchenyi-piac másik oldalán oláh furulyaszóra a maguk zsokjait. – Íme, mintha csak a ruha tené különbözővé őket, s az, hogy más törvények szerint formálják

szóvá az emberi hangokat... De maga az ember, az anyag ugyanaz. Ilona legalábbis azt hiszi. Ő nem bírja az ellentéteket, az örökös gyűlölködést. Hiszen a gyűlölet nemcsak annak fáj, akit ér. Elszárad a gyűlölködő lélek, mint a leforrázott virág. Kell hogy legyen valami, amiben egyik ember sem különbözik egymástól. Ahogy születünk, s ahogy meghalunk talán. És ahogy szenvedünk. Igen, ahogy szenvedünk, testünkben, sebzetten, kórosan, betegen. Ott nincs különbség ember és ember között, és csak egy jótétemény van a világon: gyógyítani... Szépet álmódott Ilona, amikor Graaféknál elaludt... Szanatóriuma volt a hegyek között, sok-sok gyógyuló, boldog ember feküdt hófehér ágyakon. Kóros esetek, nem nemzetek. Betegek, nem fajok. Gyógyulást váró emberanyag. Orvosnak lenni, édes Istenem, személytelennek lenni! Csak a mások életéért élni!!! Meghallgatni a panaszokat, enyhíteni a fájdalmakat, dolgozni, alázatosan szolgálni az embereket... Álmodni jó... Csak ne kéne ébren lenni soha... Öt év az egyetem... S aztán miből–”

Megőriztem – és nemrégiben megleltem – Szántó György buzdító sorait. És még sok íróbarát nekem küldött levelei között, hogy ne őrizném Illyés Gyulának (1960-beli) sorait:

„...Mennyire becsülöm, élvezem írásait, s mennyire azok közé tartozom, akik szívük egy külön sarkában még külön visszhangot is adnak rájuk – mint a »magyar ügy« értői, mondhatnám, zenei értői...”

Könyvek sorsáról

novellákat lehetne írni, némelyéről még regényt is. Akár hogy a siker megszégyenítő történeteit, akár úgy, hogy gáncsvetések, bukások hasznosságát meséljük el.

„A tények csak valóságok” – mondaná most Tamási Áron. Vele sohasem beszélünk úgy, hogy már megírt, megjelent munkákat ele-

meztünk volna. Utoljára 1958-ban dolgoztunk együtt, az ORI kérésére több egyfelvonásosból összeillesztett színjátékon, akkor sem bölcsködtünk úgy általában „irodalomról”, s éppen nem munkáink ilyen vagy amolyan fogadtatásáról. De hogy megvédett, hogy megmagyarázott engem egy ízben „az” olvasónak. A vonaton.

Annyi már megírt s még megíratlan Tamási-történetem közt ez a legfrissebb, noha régen történt, úgy 1942-ben, de éppen két hónappal ezelőtt hallottam (1973 júniusában) Désett, ott élő egyik első unokafivéremtől, Gombár Lászlótól. Ő, mint a Román Vasutak egyik művezetője (vagy akkor átmenetileg a MÁV-é?, mind-egy), de mindenképpen első osztályú szabadjeggyel utazott vakációjára ugyanabban a fülkében, mint Áron. És lévén vakációja, olvasott, mégpedig a nemrégiben vásárolt *Családi mondanakört* (én nem küldtem neki, de ő megvette, mert már hallott is róla, hogy abban unokatestvére kiírta ám az ő közvetlen családi környezetét is, édesanyját, Gombárné Ignác Marit, nagynénémet – és név szerint!). Hát olvasta soraimból, hogy náluk milyen jót aludtam egyszer Mari néném szöttes-varrottas párnákkal majdnem a gerendáig megrakott ágyán, amire úgy kellett felkapaszkodnom, hogy...

– Nem igaz! – kiáltott fel az olvasó a vonaton, és a könyvet a fülke kis asztalkájára csapta az éppen szemközt ülő Tamási Áron elé.

Áron nézett egyet, aztán csendesen megkérdezte:

– Önt mi háborította fel?
– Nálunk sohasem volt parasztos berendezés!
– Uras volt? – kérdezte Áron, kézbe vette elébe vágott könyvet, s beleolvasott.

– Voltak olyan manapság megint divatos régi, népies tárgyak, de nem nálunk! Hanem a szomszédban, Ilona nénénknél – így az olvasó.

– Az írói szabadságról hallott-e, útitárs? – kérdezte Tamási Áron, kinek életbölcséletéből fakadott, színdarabjaiban meg is való-

sított célja volt, hogy a maga *benső* valóságának talaján szilárdan megállva, a külső valóságot *igazsággá* költse meg.

– Lehet, hogy nem nálunk, hanem Ilona nénéméknél aludt akkor ez a hazudós író.

– Igaznak lehet érezni, hogy milyen jól aludott azon az ágyon; ismerem különben őt, s ez jó írás – mondta Áron, s összecsukta a könyvet, hogy visszaadja a maga ismerte valóság elmásításán felháborodott utasnak.

– De – tette hozzá – olvasni is tudni kell. Majd két szivart vett elé, s egyikkel megkínálta az olvasót.

1962-ben, mikor még álmomban sem járta meg eszemet, hogy óemlékek során épülő pályarajzot írjak, meghívott Biharugrára Szabó Pál, az akkor már hetven felé járó író és múlhatatlanul szép arcú, mindig nevetni kész felesége, Etus, régi bihari hajdúnép keménykötésű ivadéka: nézzem, mivé vált az egykor kietlen, szikes bihari szegelet. Ma tógazdaságok dúsan jövedelmező, ültetett ligetekkel ékesült vidéke. Járjuk be együtt az ó- és az újuló falut; lakjam meg náluk, szívjunk egy levegőt. Tíz kilométereket gyalogoltunk, és órákat beszélgettünk át. Pál egyre arról; mi mindent kellene megírnia *még*. Szülőfaluja minden házáról, majd minden emberéről egy-egy emlék villan fel benne. Az emlék új gondolatsort indít el, amit mind betűkbe kellene rónia.

Lassan aztán magáról az emlékezés képességéről kezdtünk beszélgetni. Mint lelkiállapotról. Az író emlékrostáló tulajdonságáról. A feledésről. Közben egy éppen akkoriban olvasott Powys-regény híres sora jutott eszembe, a vissza-visszamaradozó emberről. Idézem is.

– Hogyan? – kérdezte Szabó Pál. Mondjam még egyszer. Másodjára már nem hallgatta végig, belevágott, már a magáét mondta, *tudja* ő, mikor is öreges megpihenés az emlékezés, mikor maradiságra való visszahúzás. S mikor múltnak és hagyománynak ifjonti hevületű ápolása: a jövő építéséért.

Nem mernék magamról olyan emlékezni tudást állítani, mit Szabó Pál bírni vélt.

A powysi sorok szerint:

„Az egész világ sem tud elpusztítani bennünket, de könnyen szétzúzhatjuk mi saját magunkat, ha túlságosan vágyódunk többé nem kapható dolgok után. És ha túlontúl emlékezünk.”

Regényíró önmagát kifosztóan szokott „túlontúl” emlékezni régmúltakra; híven szinte soha, ha élményeit átköltve, regényfigurákra szabva írta meg. Nem egy nagy íróval esett meg, hogy tényleges emlékei helyett a regényébe transzponáltra emlékezett vissza – mint igazi élményére a valódi helyett. Megesik ez nem olyan nagy elméjű, de erős képzelőerejűvel is.

A powysi intelem első fele nem riaszt. Nem vágyódom „többé nem kapható dolgok után”. Nem visszahozhatatlan helyzetek, s még kevésbé már megfoghatatlan, eltűnt tárgyi emlékek után. De azt, aki volt egyszer, s életemen nyomokat hagyott, miért ne éleszthetném, habár csak papíron éledővé is? Egy-egy eléggé jól felidézett alak, míg helyet foglal bennem, s képpé írhatja magát, nem zúzza szét személyiségemet. Az emlékek dzsungelében inkább rendet teremteni segít. Jár kárral is a múltba merülő emlékeztetés? Hogy ráfigyeljünk a jelen pergő eseményeire, attól el-elszakít; jelenünkből ki-kiejteget. De az „információrobbanás” korában, napjainkban, az egyre új értesülések halmazától agyontömött tudatunkat szellőzteti is.

Csak itt-ott tudhattam egy-egy ellenőrizhető adatot, hozzám írott levelet iktatni soraim közé, nem az én, inkább két világháború szélsőyes önkénye az oka; azok rostálták meg pusztították el az emlékezést támogatható tárgyi dokumentumokat.

Kinek írtam ezt? Magamnak? „Az” olvasónak? Aki, ha kortársam, velem együtt az újra ráismerés örömevel emlékezhetik? De hiszen két személy ugyanarra az eseményre, ugyanarra a találkozásra szinte sohasem emlékezik ugyanúgy. Emlékeim meglehetősen szubjektívek. Pedig hát „azért írás, hogy hasson” – mondaná most Sza-

bó Pál, ha még ott ülnénk Biharugrán a veranda előtti kerti székeken, s folytatnánk az emlékezés és emlékeztetés vitáját. „Úgy kell emlékezni, s emlékeztetni mondaná, hogy az a múltat tanítva *hasson* az új nemzedékre is.”

Kemény Zsigmondnak, a XIX. század nagy esszéhőjännak idevágó mondását akkor nem emlegettem Szabó Pálnak. Magammal vitáztam arról, hogyan kell, hogyan lehetne emlékeket megírni:

„*Mindig nehéz föladat volt új nemzedékekre régi történetek elbeszélésével hatni, kivált ha a múltat a jelennel egybekötő kapcsok szétszakadtak, s kivált, ha a cselekmények színhelye nem az, melyre egykor a közfigyelem összpontosítva volt.*” (Idősb Szász Károly méltatásakor írta ezt.)

„Közfigyelem” természetesen sohasem összpontosulhatott az én már vége felé tartó életpályám apró eseményeire, állomásaira; de talán figyelmet kelthet azoknak a cselekményeknek *színhelye* és személyiségeknek arcképvázlata, amik-akik útnak indítottak.

Történelmi regényt is írtam? Igen. Első munkáim keletkezésekor el nem tudtam volna képzelni, hogy múlt idők bűvárlója, történelmi regények koholója leszek. Azt éppen nem, hogy sohasem ismert, egykori személyiségek életrajzát készítsem. Sokáig hittem: igazi író csak a ma, a most, a legkorszerűbb élmény anyaga fűthet.

Családi mizériáim, magam elől, a már háborúba sodródott ország retteneteitől „menekültem”-e először a múltba? – Már amennyire attól akkor menekülni lehetett. A Laborfalvi Róza élete köré fűzött színészettörténelmi regényt alighanem ilyes okok miatt is kezdettem el. S ki ne tudná, hogy a hazánkban háborús-válságos időkben írott történelmi tárgyú írás az író eredeti műfajához képest műfaji mellébeszélés, még ha néha allegorikus is? És itt elelmélkedhetnénk most a történelmi regény válfajairól, a dokumentumokon épülőtől kezdve a bevallottan fiktívig, s hogy magam, ha már „történelem” és „regény” is, amit csinálok, mennyivel inkább választanám mindig is inkább a fiktívet, – nos, hát a múltból kezdtem írni a *Róza leány-*

asszonyban, de ha arról, akkor már mégiscsak Erdélyről is; onnan eredeztetve a magyar színjátszás kezdeteit. Milyen szerencsém, hogy Laborfalvim apja: Benke József, a „színház első teoretikusa” Háromszékben, a szomszédomban, a Rétyi Nyír menti Laborfalván látott napvilágot alig egy kevéssel: vagy száz évvel előbb, mint magam, de legalább lábam taposta, jól ismert vidéken, és színész lett, színész az istenadta – akárcsak én lettem *volna*. És miért is ne írhattam volna róluk, „a” színészekről, mikor az örökké ismétlődő színésztípusokat korombéli nagy kollégáimban ismerhettem fel?

Emlékkönyvet is szívesebben készítettem volna róluk, *csak* róluk, mintsem magamról.

De ha már magamról mégis írtam, akkor *kellott* szülőföldemről s családomról is.

Nem, Mr. Powys, nem emlékeztem túlon túl, s magamat csak kissé „pusztítón”. Maradt még megíratlan, talán az eliramló idő miatt már megírhatatlan élményem: özön.

Egységes, napjainkig vezető teljes pályarajzot hogyan írhattam volna egy olyan két vágányon indult életútról, mely hogy végtére csak az írás útjára tért, nemsokára máris megtört. Írópályám (műfajilag) először a moldovai könyv megjelenése után kanyarodott másfelé, majd még öt ízben szakadt meg, s kezdett járni új és újabb utakat, hol laposan csámborogva, hol *kissé* meredekebbre kaptatva az emelkedőn. Ikerképesség-e írásé és színjátszásé? Nem döntöttem el. Remélném, hogy írói látásmódom nem láttatja velem *csak* színpadnak egész „világomat”. Vagy mégis? Meglehet.

Eklektikusnak szidott (vagy dicsért?) nemrégiben egy kiváló kritikusom. Permanensen változó és annyi választást követelő koromban (s az enyém az Osztrák-Magyar Monarchia első háború előtti éveitől a szocializmust építő országunk napjaiig tart) ki ne lett volna kísérletező-válogató eklektikussá? Nálam egy fából faragottabbak és egyenletesebb életpályát futó egyéniségek bizonyára lettek.

Vannak, bőven vannak olyan emlékeim is ikerpályáimról, melyek-

ról, ha Giraudoux írta Ondine lehetnék, a csak-tündér-joga-boldog-felelőtlenséggel mondanám: „Je ne m'en souvient plus.”

Szóból élő ember létemre nem csoda, ha fejemben szó szót követ, s erről a fenti mondásról máris eszembe villan, hogy írtam én (ahogy tudtam) *franciául* is 1948-ban három cikket, el is adtam akkori amszterdami tartózkodásom idején egy azokat adaptáló holland újságírónak. Naplómba jegyeztem fel egyet s mást, románul, nehogy azokba esetleg belekukkantó környezetem megértse. Idővel románból, franciából (angolból is) elég sokat műfordítottam: regényeket, népköltészetet, sőt verseket is, noha versköltő végképpen nem vagyok. De még tart régen keletkezett rossz szokásom, hogy néha inkább valamelyik úgy-ahogy-tudott idegen nyelven, mint magyarul, sántikáló rigmusokba szedett jelmondatokat firkáljak magamnak; többnyire a magam kigúnyoló – mégis biztatására. Mert hogyha nincs külső írásra buzdítás, magammal kell meggyőzőnöm, rávennem, akárha megittasítanom magamat valamely eszmétől-gondolattól? Egyik ilyen „jelmondatom” azt vigyorogja rám, hogy:

*et comme d'habitude enfin
je m'en ivre de mon-vin*

– ez persze nem igaz. Nincsen csak saját külön, megmámorosító eszmei „borunk”; még legsajátosabbnak érzett, hitt gondolataink is léteznek, vannak, megteremnek a mienktől különböző féle-fajta, más szabású koponyákban is. Minden „közös”?

Újságot tartósan utoljára 1948-ban írtam, ama amszterdami utamon voltam, az első ökümenikus világzsinat hazai sajtótudósítója. Azóta rotációs sajtóterméken szórványosan, egyre ritkábban láttak, látnak nyomdafestéket írásaim. Újdonságokról híreket, újságot ma is írok, de csak levélformában. Néha. A fióknak. E levelek címettje: Mikes Kelemen. Nem tréfából, s nemcsak stílusgyakorlatból válaszoltam neki néhányszor. Irály-formálásnak, nyelvmegmívelésnek nem közönséges erő kifejtés az a kísérlet, hogy hogyan lehessen

írni a máról, mai apró lényeges eseményekről, mai szavakkal, fogalmakkal úgy magyarul, hogy azt egy tizennyolcadik századi ember, egy nagy író (földim) kétségtelenül megértse. Jellemző lehet, no már a magam nyelv-stílus gyakorlatára, hogy eme nonmissilisek egyikében egészen könnyen el tudtam mondani – Mikes Kelemenhez címzetten – egy mai hazánkbeli nyugati nagykövetségi fogadás szertartását s a közben hallott tereferét. Olyasmivel nem kísérleteztem, hogy tizennyolcadik századian megérthetően írjak telefonról, rádióról vagy éppen televízióról (azt Mikes sem írta le, hogy milyen *technikával* fűrt-faragott, asztaloskodott Rákóczi), de próbáltam mai, a hetvenes évek napi kis, jellegzetes eseményeiről, alakjairól írni: egy mai bérházban élő és uralkodó házfelügyelőné ténykedéséről, aki a *lajtorját* (ami a *létrának* XVIII. századi székely-magyar neve) nem ér rá odakölcsonözni a vízöblögetős fürkét javító szerelőnek, mert éppen házi színházat néz; azt, hogy éppen *lakókönyvet* vezet, nem volt nehéz megírnom, olyasfélét vezettek egyesek Rodostóban is, de milyen nehéz volt megmagyaráznom, hogy egyáltalán *mi* is, ki is egy házfelügyelő? Nem olyan, mint a francia forradalom után lett *concièrgek*, próbáltam őt egy törökországi *muftihoz* hasonlítani, nehéz tudósítás lett, de a kísérletet, hogy akár régmúlt ember által is érthető magyar szóval mai eseményekről írjak csak, nem hagytam még abba, már azért sem, mert tisztelve rajongom Mikes Kelemenre, majdhogynem szerelmes vagyok belé. Csodálatos szép prózát teremtő zsenialitásából azt a bölcsességet szeretném eltanulni (ha lehetne), amivel válogatni, szelektálni tudott. Azt tenni, amit ő, hogy azokat a „nagy dolgokat”, amiket mint diplomata is átélt: tudta elhallgatni. Nem írta meg. Nem akart ő a nagy események krónikása lenni, de a napi életről, szokásokról, életvitelről, a kicsiségekről milyen nagyot, maradandót tudósított, alkotott. Másik szerelmem Krúdy Gyula. Tőle nem lehet semmit sem eltanulni; meddő erőlködés volna bármiféle utánzása is – olvasója vagyok. Hányszor és hányféle gyengéden-ironikus változatban írta meg ugyanazt. „Addig ér egy férfi élete valamit, míg él,

bár valahol egy öreg édesanyja – ” – gyakran szeretném ezzel a mondatával rácsalni-rábeszélni magamat, hogy *még* élnem: érdemes. Szeretném, hogy amíg látok olvasni, még egyre elő-előbukkanjon, megjelenjék egy-mintha-azt-még-nem-olvastam-volna Krúdy-mű.

Nem szeretek dolgozni. Az írás gyakorlati része számomra a legvisszataszítóbb foglalkozás: az asztal fölé görnyedés, a papír, a betűvetés, és nem tudok nem írni. Örökké dolgozom, de munkának csak az írást tartom. Kismosás-vasalás-takarítás-főzni is kell-gyógyszert is bevenni, a telefont is fel kellene venni, postám is felgyűlt, a kiadóban is meg kellene kérdezni, közben is egyre: jár a fejem. Gépszerű az emberi agy? Néha úgy rémlik, mintha agyunk élményekkel, emlékképekkel (majdnem mindig inkább képekkel, mint fogalmakkal) betáplált komputer volna, amiből (az ilyen írófajta fejből) egyszer csak már megfogalmazott mondatok kezdenek, hallható szavak nélkül némán ömleni. Különösen reggel, egy kipihent éjszaka és a majdnem teljes felébredés után. Hogy lehet, hogy – mondják – *némely* nagy prózaíró (Tolsztoj vagy Jókai) már hajnalban le tudott ülni az íróasztalához, és máris írta azt, ami *mikor* született meg benne? Van, akinek túl nagy az út fogalmazni kész elméjétől – önmagától az íróasztalig. Ha volna egy láthatatlan valami, amit az összeszedettség, a megfogantak megfogalmazására kész pillanatban ránk illesztenének, de hogy ne vegyük észre, kik, hogyan és mikor – a magnó annyi készülődést, hozzáállást kíván, igazi gondolatokat nem jó, többnyire szónokian hamis hangszalagra mondani –, akkor már inkább a zajtalanul író golyóstoll, de ha lehetne, valami más, közvetlenebb módon átadni a világ megannyi rezzenetéből felfogott, magunkévá formáltakat (lám, lám, régmúlt gyermekkorom, az egykori Reményik Sándor-i hatás), de ha csak *mindazoknak* közölhetnénk, akik *pontos* vevőállomásaink...

Hogy írásaim értékelhető, útjelző kövek-e bár? Nem tudom. Azt hiszem, hogy ha azok írói felfogásomról nem vallanak, szálnalmas erőlködés volna a külön bizonygatás. És éppen írói hitvallásról szólnom: nagyképűség olyan írásban, ami csak emlékkönyve egy

életútján keresgélő embernek. Magamat kerestem. A jobbikat. Szeretném most nagyon halk-szerénytelenül elszuttogni, hogy: azt a színvonalat, melyen közölhetni képzeltem magamat – a magam elé álmodott mértéket, túl magasra tűztem-e? –, nem értem el. De „nagy böcsen”, ahogyan Háromszékben mondták a fennén hivalkodóról, mondhatnám most, hogy: enmagamat nem „személyiségem” mélyeibe ásva kerestem; inkább a környezetben, az adott társadalomba beleillő vagy illeszkedni nem tudó rokon alkatokban, „a” családban, az egész nemzetig táguló családban, s hogy onnan mekkora út lehetne el-vissza jutni, végre eljutni csak az emberig. Az Emberig. – Ne filozofáljon – szólna most közbe boldogult Laczkó Géza, ha élvén ő lehetne még a lektorom. – Meséljen – biztatna –, azt tud maga. – Igen, még rengeteg elmondandó mese, történet zsongja fejemet; néha mesemézet hordó egész méheraj, hányszor fullánkos-gyilkos történeteket belém szűrő darazsak. Odább már emlegetett kiváló kritikusom írta rólam azt is, hogy nincsen világnézetem. – Hol van Sándorka!? – sóhajtottam fel ekkor oly hangosan, hogy lépcsőházi lakásom előtt, a napi bevásárlásuk után dumapartit folytató kedves háziasszonyok egyike be is csöngetett – valami bajom van-e, hogy magamban kiáltozom? *Pedig* csak Hunyady Sándort szerettem volna egy segítő, nekem sugó pillanatra megeleveníteni: mit felelne erre, ilyen vélekedésre ő, aki mesterlövőnek bizonyult, ha közhelyet akart lepuffantani? Hiszen olyan világnézet, ami *nem* egy adott társadalom vezéreszméinek teljes elfogadása és megvallása, saját, külön, egyéni, ha korára jellemző is – de hogy csak az illető *külön* saját világnézete legyen: a nagy klasszikusok között is például csak egy Goethének, Tolsztojnak lehetett. – Világnézet? – mondaná Sándorka. – Hát nézze a világot minél többet, hogy lásson belőle, ismerkedjék, tapasztaljon, utazzon, noha maga, amilyen nyakas székely asszony, még azoknak a peckes ikes ígéknek használatában is, úgy mondaná: *utazzék*. – Ha emlékkönyvem olvasná, és éppen írás közben, biztatna, mit se „hitvalljak”, írjam meg inkább azt az anekdota ízű sztorimat, hogyan is ismerkedtem meg

egykor régen az akkor még igen „úrgyűlölő” Veres Péterrel egy hajdani könyvnapon, mikor Péter még sovány-keszeg ember volt, nem kötött nyakkendőt, kisubickolt fekete csizmát hordott, én meg – akkor még – nagy karimájú szépséges fehér naccsága-kalapban díszelgettem Veres Péter oldalán a Vörösmarty téren felállított Grill-féle könyvkereskedés sátorában, anno 1939 – nem! – felelném, *nem* igazán kedvelt ma az anekdota, Sándorka. Kabarészínpadon igen, igen. De napjainkban azt „egyes” irodalmárok lenézett, megvetett műfajnak tartják.

S a „kettéseknek”, akik kedvelnék az adomázásba forduló emlékirást, itt-ott meséltem már mosolyogtatásra késztetőn. Most inkább csak azokat az élményeimet, emlékalakjaimat akartam megírni, amik, akik vezettek, ahogy jártam, betűkkel ismerkedve, szöveget tanulva, szöveget költve, szavakkal birkózva, szók, szavak. Mennyi szó! És már szökken is elháríthatatlanul tollam gömböcskéjére a napjainkban oly sokat hallott: „elkötelezettség.” És megint egy: „világnézet.” Lehetne-e csakugyan az „világnézetem”, *ahonnan* nézem, s *ahogyan* belátható világomat? A magam szemszöge? Azok determinálták-e, s nemcsak az én, hanem egész nemzedékem sorsát is, *amikbe* beleszülettünk? És hallom máris egyes bölcsek válaszát: az ember, ha már ember fokig ért, „maga formálja sorsát”. És ki ne tudná, hogy az elkötelezettség, az nem beletörődés ránk szabott sorsunkba, hanem tudatos vállalás, hozzáállás egy ügyhöz. Napjainkban „elkötelezettek” a világbéke megszilárdításának harcosai, a szocializmus építői. És akik a világ közössége egyetértésének minél tökéletesebb létrehozására tették fel az életüket, s azt szolgálják mindenfajta munkájukkal is. Ha írók: írással. Gondolkodó ember és mindenáron humanista – aminek tudni akarom magamat – hogyan mondanék lelkesen igent mindarra, ami valóban, sőt ha lehet *egyszerre* humanizáló és építő. De semmiféle napi politikai elkötelezettséget sem vállaltam soha. Ma sem vállalok. Ehhez, ha tudnám azt, akkor sem értenék. Ugyanúgy, ahogyan matematikához is tökéfej vagyok. Nincs ezekhez a tudományokhoz abszolút hozzáhallás

som, sem „zenei-költői”, sem prózai. Csak hozzáérzek-sejtek a forrongva változó világ egyes jelenségeihez. És néha – talán – ráhibázok, kitalálom belőle a fontosat.

Kötöttséget csak egyetlen örökségemhez tudok. Ez anyanyelvem. Az a „szélkaszabolta”, ahogyan Illyés nevezte meg. Mit holtomig kellene tanulnom, gyakorolnom, hogy talán utolsó perceim előtt tudjam végre igazán.

Babits Mihály a *Jónás könyvét* ezzel az ajánlással küldte meg nekem:

„Szíves üdvözlettel és hálából, a szép szavalatért.”

Többször beszéltem vele, csak telefonon. Milyen jó volt hallanom, hogy szövegmondásomat, hanglegjtésemet szereti, becsüli.

Kodolányi János barátságunk kezdetén (még színészkoromban) így ajánlotta nekem *A vas fia* című kötetét:

„Ignác Rózsának, a magyar nyelv szerelmesének, igaz tisztelettel, a magyar nyelv egy másik szerelmese
936, dec. 22. Kodolányi.”

Ha lettem volna bár *nem* reménytelen szerelmese. Attól tartok, csak ilyen-olyan „élettársa” voltam. Hiszen használtam. Forgattam. Dúskáltam benne. Fosztogattam. Éltem belőle. Hangjaiból formált szavaiból, mondatokká összerakott betűit papírra róva. Attól félek, hogy nem sáfárokodtam vele mindig híven és – attól is, hogy mit mondana apám. Édesanyámnak, tudom, nem tetszenék ez az „emlékkönyv”, ha még élne szegényem és olvashatná, s *nem* a róla írtak miatt, hanem azért *nem*, merthogy magamról írtam-vallottam *nem* jót, *nem* dicséreteset, *nem* szépet is. Ő kedvenc Petőfi-versének sorával vágyta-szerette a múltak láttatását: „Óh lassan szállj és hosszan énekelj – Haldokló hattyúm, szép emlékezet.” – Az én emlékezetem *nem* olyan szép, hogy anyámnak jólehetett volna olvasnia azokat. De apám. Ő más volt – most bemennék hozzá, *nem* húzódzkodnék, mert „nála csak jelentkeznie lehet egy családtagnak

is”, most szeretnék végre tisztességesen felelni örökös kérdésére: milyen pályát választasz, Róka, szedd össze magadat, felelj értelmesen: mi *leszel*? S már megint Alakjába fogózva ismét róla költenék. És megint csak a Vakaró bölcsőjéről. Szülőfalumról.

Írtam Kovásznáról eladdig is. Néha nem éppen Kovásznának neveztem a Helyet, melyet szavakba kellett rajzolni, festenem. Szóltam úgy is róla, hogy felkértek, a harmincas évek vége felé Ortutay Gyula, a rádió akkori lektora: szóljak én is az „Ahol gyermek voltam” általa szerkesztett sorozatban szülőfalumról. Elhangzott a rádióban, megjelent nyomtatásban egyik kötetemben is (*Családi mondakör*). Abban arról a megrendülésemről próbáltam vallani, ami az 1916-os meneküléskor azért fogott el, mert onnan akkor csak gyerekek, nők, csak hivatalnokok, „úriemberek” menekültek; a nép, a földműves székely, s velök apám: nem. Az a helyén maradt. S hogy tán akkor lettem népszerűtő, néphez-szító? Írtam Kovásznáról. Sokat. Nem eleget. S nem az igazit. Úgy lehet, ő az én örökre megírhatalatlanom? Szabó Pál már élete vége felé azt szokta nekem mondogatni, hogy még ő sem írta meg az igaziját.

- Nem – mondta –, még nincsen megírva.
- Mi lenne az? – kérdeztem.
- Az asszonyi jóság – felelte röviden.

Világirodalmi példa fogózóznak, magamat biztató mentegetőzésnek: Virginia Woolf *Orlandója*, egyik legnagyobb könyvélményem jut eszembe. Orlando, akit írója háromszáz éven át éltet Shakespeare korától a Victoria-korszakon át, Orlando regény-élete során: apród, író, szerető, férfi, majd nő, majd megint nemet cserél. A maga kifejezhetéséért él, és egy ízben, a Victoria-korban éppen sikeres írónő *is* lesz. Csak éppen az utolsó magára döbrentő eszmélése az, hogy az igazit – amit ő „a tölgyfának” nevez – soha megfogni, kifejezni, megköltölni, megírni nem tudta. Nem lehet. Szülötte földjét realista, romantikus vagy akár szürrealista módon megköltötte nem egy *nagy* író; kifejezni, ábrázolni azt, hogy az igazi megírnivaló megírhatalatlan – számomra Virginia Woolf mondotta el. S lám,

már belátom: túlzás lenne azt képzelnem, hogy az én sokkal csekélyebb képességemhez mérten is az én megírhatatlanom az *egész Szülőföld*. Nem. Az csak egy mérhetetlen pillanat – töredéke volna.

Az, amikor már mindenki átment a kerten. A magas és a törpebb palástos. A fekete selyemszoknya suhogású barna hajkoronás. Átbillent a hajadonföttvaló pirospántlikája is. S túltűnt a kapun. Magamban voltam, mint a lábasok is magukban, őrizetlenül, bent a langyos tűzhelyen, az elkészültet a tálbakerülés pillanatáig melengető várakozásban. Én a kertben, a langyos „kicsi sétatér” földjén. Odatettek ki, napozzam, míg ők odaát; – mikor történt? Még nem járt a *Jó pajtás* gyermekújság, talán még visszafelé sem tudtam olvasni, nem ismertem „kis és nagy” vezetékneveket, honnan sejthetem volna, hogy székely vagyok, csak a Róka-Rózsa hívásra hallgattam. Magamban voltam magammal.

Nem egyedül. Velem sütkérezett a kert. Szikkadt a harmat, még nem szítta fel a nap, apró, fehér kavicsok alattam, nem szűrtak, hány várakozott a markomban, elmelegedve, hogy feldobom-e? Még nem szoktam számolni, láttam mellettem a nagy piros virág fejét, míg néztem, éppen addig hasadozott egyet, majdnem úgy hívták, mint engem, csak Ágnes azt is elébe tette, hogy bazsa, meg hogy pünköstre nyíló. Az van ma, de még nem egészen, most *kezd, lenni*: csöpp ezüstlött a piros hasadozó fején; csiga araszolt egyet a lábam mellett a kavicsokon és – megállott. Akkor már a habeledugom-orrom-sárgította fehér virágbokor se, még a lepke sem rezdítette sárga szárnyát a pirosfejűn, velem várta ő is, amit *minden* várt, odafent a nagy rézgomb alatt a kongató nyele vigyázzban megállott, valami utánavaló hang még tovaremegett egy félpillantásnyira, aztán csak a felhők mertek menni, de hogy csudálkozva rájuk felpillantottam, hogy ők miért, AKKOR azok is megálltak és vártak velem, nagy csend lett hirtelen, most mindjárt, mindjárt *lesz*, egyszerre: ajtónyílás, egy lábdobba-

nással annyian felállók, hogy zeng és zúg belé valami SZÓ, amit mind kiáltanak-énekelnek, hogy fért bele abba a minipillanatba, miért hogy akkor *tudtam meg*, hogy én: *vagyok*, de már *többet* is, hogy *leszek* és *várom*, azt az *éreztem*-hogyjót, de hogy tudhattam volna valaha is kimondani, *mit*, ha olyan író lehettem volna, hogy meg tudjam írni, amiért talán egyedül volt érdemes lennem, azt a fél pillanatot.

Csak vázlatos pályarajz ez, gyermekkoromról, ide-oda imbolygó első utazásomról színpadtól íróasztalig. Sikerről, sikeres életről akkor szólhatnék, sikerért akkor adnék hálát a képességek ingyen Ajándékozójának, ha joggal mondhatnám el, hogy nemcsak éltem anyanyelvemből – ha egy porszemnyit, de érette tettem is, s most, mikor interpunkciót *nem* használnia, csupa kis kezdőbetűs szót írnia csakis soraikat versformába tördelő költőknek szabad, illik, sőt divat –, prózaíráshoz szokott régimódi illemmel tegyük le a befejezést „jelentő” pontot.

Budapest, 1973 augusztusában

Tartalom

Bevezetés helyett

ELSŐ RÉSZ

Betűk és nevek	9
Elek nagyapó	15
Az én nevem	17
Mesélve tanító Benedek Elek	18
Elek nagyapó „könyvtárosa” is voltam	19
Színpadi szerzőm: Benedek Elek	20
Benedek Elek „munkatársa”	22
Falum neve	26
Az én Kovásznám	28
Az emberi nagyság Kovásznán	33
Papír, papír, iroda!	44
Fogarasi évek	47
A gyermeki múlt rabságában	59
És mégis tanulni kellett	63
Ősök. Származási legendák. Osztályhelyzetünk?	70
Brassóban	94
Kolozsvár eleinte	113
A Helikon árnyékában	127
Költők, tanárok, írótanáraink	134
Püspökök	149
Ahogy fiatalkoromban láttam őket	159

Elhagyni az elhagyhatatlant	163
1928 nyarán	169
Három, a színiakadémián töltött év	186
MÁSODIK RÉSZ	
Akadémia a Rákóczi úton	191
Első nagy vakációm	206
Kitüntetésül: egy mandarin	220
Akitől csak ajakmozgatást tanultam	221
Te, kisfiam, mit szeretnél játszani?	222
A „pályán” tovább	225
Ódry Árpád	228
Egy s más a harmincas évek színházi viszonyairól – ahogyan és tapasztalhattam	232
Pestre, a Pestet járók közé	238
Tamási Áron első bemutatott színdarabja	246
A Cifra szöttes bemutatója	248
A siker büntetése	253
Színpadtól – íróasztalig	256
Miklós Jenő	262
Első házasságom idejében	270
Megint Kolozsvárott	274
„Tudna, írjon hát regényt!”	280
Az I.R.F.T. megalakulásának hiteles története	283
Hűtelen hűséggel	291
Utazások	299
Párizsban	309
Franciaországi magyarok	325
Párizsom ködbe borult	327
Csak írni, s nem játszadoxva már?	335
Laczkó Gézával	339
Könyvek sorsáról	349

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Bakcsi György
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Károlyi Gábor
A borító- és kötéstervezés Urbán László munkája
Megjelent 10 300 példányban, 23 (A/5) ív terjedelemben
Ez a könyv az MSZ 5601-59
és 5602-55 szabványok szerint készült
74.1393/1-2511 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató